

NM 0201

no. 539

RECREATIE EN PLATTELAND

EEN EXPLORERENDE STUDIE OVER DE ONTWIKKELING
VAN DE RECREATIEVE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND,
DE BETROKKENHEID BIJ DEZE ONTWIKKELING VAN DE
BEWONERS VAN HET PLATTELAND EN HUN HOUDING
TEN OPZICHTE VAN DEZE FUNCTIE

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

A. P. C. KERSTENS

NN08201.539

STELLINGEN

I

In het openluchtrecreatievoorzieningenbeleid speelt de z.g. segregationistische ideologie nog een te grote rol.

Dit proefschrift

II

Stedelingen moderne landbouwbedrijven laten bezoeken is m.i. een effectiever voorlichtingsmiddel om het image van de landbouw te verbeteren dan het bezoek van stedelingen aan de permanente landbouw-manifestatie 'Flevohof'.

III

De aanduiding 'Elementen van formaat', voor de door de overheid te creëren grote multifunctionele recreatiegebieden, kan voorlopig het beste geassocieerd worden met de gedachte dat de rijksoverheid zich m.b.t. het creëren van openluchtrecreatievoorzieningen 'groots en meeslepend' wil opstellen en niet met de gedachte dat zij op grond van bevindingen van gedragswetenschappelijk onderzoek tot de overtuiging is gekomen dat de realisatie van deze elementen zo'n hoge prioriteit moet krijgen dat zij met de creatie ervan iets meeslepends goeds gaat presteren.

IV

De opvatting dat bermrecreatie, in tegenstelling tot andere vormen van openluchtrecreatie, geen betekenis zou kunnen hebben voor de geestelijke volksgezondheid, is aanvechtbaar.

V

De oplossing op langere termijn van de milieuproblematiek moet m.i. niet in de eerste plaats in de technische of financieel-economische sfeer worden gezocht, maar in een mentaliteitsverandering en daarmee in een fundamentele verandering van onze cultuur. Deskundigen op het gebied van het natuurbeheer en van de milieuhygiëne blijken dit gezichtspunt veelal nog te weinig in hun beschouwingen en beleid te willen betrekken.

'Beter milieu kost f 500,- per gezin'. In: Financieel Dagblad van 28-5-'71; 'Stichting Recreatie doet beroep op regering'. In: Cobouw 26-7-'71; Kool, A. de. 'Ruzie'. In N.R.C./Handelsblad 12-8-'72; 'Veel sociale problemen van na de oorlog door economische groei alleen maar afgedekt. Interview met Prof. Dr. P. J. A. ter Hoeven, Hoogleraar aan de Economische Hogeschool van Rotterdam'. In: De Nieuwe Linie - 4 oktober, 1972; HOFSTEE, E. W. Milieubederf en milieubeheersing als maatschappelijke verschijnselen. Amsterdam, 1972; Urgentienota Milieuhygiëne 's-Gravenhage, 1972.

VI

Als de neiging om ruilverkavelingen goedkoper te maken er toe leidt dat deze ook in de vooronderzoeksfase niet of in geringe mate als multiple-purpose-projecten worden beschouwd, dan zou dit kunnen betekenen dat ruilverkavelingen onvoldoende kunnen bijdragen tot de oplossing van de milieuproblematiek. Een aspect waarop natuurbeheersdeskundigen en openluchtrecreatiebelangenbehartigers te weinig attent zijn.

VII

Het ontbreken van een cultuurmodel in de landinrichtingsstudie Volthe-de Lutte moet als een ernstige omissie worden beschouwd.

VIII

Ervan uitgaande dat de (te vormen) gewesten mede openluchtrecreatiebelangen behartigen, moet overwogen worden het instellen van recreatieschappen tot die gevallen te (gaan) beperken, waarin de behartiging van openluchtrecreatiebelangen onvoldoende tot z'n recht kan komen, doordat de (te vormen) gewesten, qua territoire daarvoor een te klein bestuurlijk kader vormen.

IX

Met het verder toenemen van de vrije tijd moet eerst de vakantie worden uitgebreid tot twee perioden van drie weken en vervolgens moet de werkdag verkort worden.

X

Bij de planning van recreatiefuncties van gebieden, streken of landen moeten de ecologische, sociaal-economische en culturele implicaties en deze consequenties van de ontwikkeling van deze functies voor de ontwikkeling van deze gebieden, etc. in deze planning (d.m.v. alternatieve modellen) een meer centrale plaats gaan innemen dan nu veelal het geval is. Hierbij hebben we er nog van afgezien dat in verschillende gevallen van een hiervoor bedoelde weldoordachte inclusieve planning geen sprake is.

Dit proefschrift

XI

Landschapswaarderingssystemen als van Kiemstedt (1967) of gemodificeerde vormen daarvan (SMITH-ROMEIJN, 1969, 1970) zijn enerzijds nog te weinig op grond van bevindingen van gedragswetenschappelijk onderzoek te specificeren om er gedetailleerde bestemmingsplannen op te kunnen baseren en zijn anderzijds, eveneens omdat deze nog te weinig met bevindingen van gedragswetenschappelijk onderzoek zijn onderbouwd, ongeschikt om er de landschappelijke kwaliteiten voor de openluchtrecreatie van gebieden met verschillende landschappelijke signaturen mee te kunnen vergelijken.

KIEMSTEDT, H. Möglichkeiten zur Bestimmung der Erholungseignung in unterschiedlichen Landschaftsräumen. *Natur und Landschaft*. Heft 11, 42, 1967; SMITH-ROMEIJN, E. Een systeem van landschapswaardering uit het oogpunt van de recreatie. *Recreatievoorzieningen* (Bijvoegsel bij *Verkeerstechniek*) juni, 1969, nr. 6.; SMITH-ROMEIJN, E. Landschapswaardering uit het oogpunt van de recreatie. *Netschema's voor de recreatieve waarde. Recreatievoorzieningen* 1970. nr. 1.

XII

Voor de keuze gesteld het onderwijs aan de Landbouwhogeschool in de (openlucht-) recreatie te laten verzorgen vanuit diverse disciplines – sociologie, recht, economie, perceptiepsychologie of deeldisciplines als gezinssociologie, etc. – en vakken – marktkunde, voorlichtingskunde, landschapsarchitectuur, milieubeheer, cultuurtechniek, management, etc. – of daarvoor één vak (recreatiekunde of recreologie) in te stellen, dient deze m.i. gemaakt te worden door aan het eerste alternatief de voorkeur te geven, mits een goede coördinatie tussen de hiervoor aangeduide disciplines en vakken m.b.t. het recreatieonderwijs wordt nagestreefd.

Forum over de instelling van een leerstoel voor toerisme en recreatie. Utrecht, 20 maart, 1971.

XIII

Met de toename van de vrije tijd moet meer aandacht besteed worden aan permanente educatie, die er op gericht dient te zijn de mens meer open te stellen voor een grotere diversiteit van vrijetijdsgedragsmogelijkheden. Deze omschrijving van dit voorlichtingsdoel is m.i. te prefereren boven omschrijvingen als 'de mens z'n vrije tijd op een zinvolle manier te laten besteden' of 'de mensen de voor hen passende vormen van recreatie te laten ontplooiën'.

KAMPHORST, T. J. en A. P. SPRUIJT. Vrijetijd en vrijetijdsbesteding: Analyse en Heroriëntatie. In: Mens en Maatschappij. maart/april, 1969. WIPPLER, R. Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag. Groningen, 1968. MASLOW, A. H. Motivatie en persoonlijkheid; menselijke mogelijkheden. Rotterdam, 1972.

XIV

De naam van de organisaties, die op lokaal, regionaal en provinciaal niveau de toeristische en recreatieve vraag met het aanbod van toeristische en recreatieve mogelijkheden met elkaar in contact moeten brengen, nl. Vereniging voor Vreemdelingen Verkeer (V.V.V.), moet als een archaïsme beschouwd worden. Te overwegen is de naam Recreatie Informatie Centrum (R.I.C.) in te voeren.

XV

Het begrip verblijfstoerisme is een contradictio in terminis.

XVI

Fundamentele veranderingen van onze cultuur zijn waarschijnlijk niet (direct) vanuit de jeugdschubcultuur-voor zover daarvan werkelijk gesproken kan worden- te verwachten.

XVII

Het voorstel van het bestuur van de vakgroep Sociologie-Westers in een brief van 24 oktober 1972, 'Aan het Bestuur van de Faculteit der Landbouwwetenschappen' om de Landbouwhogeschool te herdopen en haar daarbij de naam 'Ecologische Hogeschool' te geven, dient ook om andere redenen dan in de brief in kwestie genoemde reden, nl. dat een belangrijk aantal studiespecialisaties nauw verweven is met het probleemveld van de relatie tussen mens en milieu, ernstig overwogen te worden.

RECREATIE EN PLATTELAND

*Een explorerende studie over de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland,
de betrokkenheid bij deze ontwikkeling van de bewoners van het platteland en hun houding
ten opzichte van deze functie*

Dit proefschrift met stellingen van

ADRIANUS PETRUS CORNELIS KERSTENS

landbouwkundig ingenieur, geboren te Dinteloord op 18 juni 1934, is goedgekeurd door de promotor Dr. E. W. HOFSTEE, hoogleraar in de Empirische Sociologie en Sociografie, alsmede de Sociale Statistiek.

De Rector Magnificus van de Landbouwhogeschool,
Dr. Ir. H. A. LENIGER

Wageningen, 31 oktober 1972

A. P. C. KERSTENS

RECREATIE EN PLATTELAND

EEN EXPLORERENDE STUDIE OVER DE ONTWIKKELING
VAN DE RECREATIEVE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND,
DE BETROKKENHEID BIJ DEZE ONTWIKKELING VAN DE
BEWONERS VAN HET PLATTELAND EN HUN HOUDING TEN
OPZICHTE VAN DEZE FUNCTIE

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LANDBOUWWETENSCHAPPEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS,
PROF. DR. IR. H. A. LENIGER, HOOGLEERAAR IN DE TECHNOLOGIE,
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP 15 DECEMBER 1972 DES NAMIDDAGS TE VIER UUR
IN DE AULA
VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN - 1972

180:104101

Dit proefschrift verschijnt ook als
Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen 72-28 (1972)

VOORWOORD

Met deze explorerende studie is een aanvang gemaakt op instigatie van de Cultuurtechnische Dienst, die steeds meer met het verschijnsel openluchtrecreatie in plattelandsgebieden te maken krijgt bij het opstellen van plannen voor ruilverkavelingen en andere landinrichtingsplannen.

Dank zij de intermediaire rol, die de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek in de beginfase van dit studie-object heeft gespeeld, kon deze studie metterdaad worden aangevat. Mijn dank gaat in dit verband in de eerste plaats uit naar Prof. Drs. P. J. W. KOUWE voor zijn bemoeienis met dit studieproject in zijn functie van directeur-secretaris van de S.I.S.W.O., naar Drs. S. GERBER, die in zijn organisatorische functie bij de S.I.S.W.O. stimulerende wenken gaf en bovendien naar Prof. Drs. G. J. VAN DEN BERG, die in zijn functie van coördinator planologisch onderzoek bij de S.I.S.W.O., door zijn kritische houding mede de richting bepaalde, waarin het studieproject werd voortgezet.

Mijn promotor Prof. Dr. E. W. HOFSTEE wil ik vooral danken voor de grote vrijheid, die hij mij steeds heeft gelaten om deze studie naar eigen inzichten aan te pakken en verder uit te bouwen.

Prof. Dr. A. K. CONSTANDSE dank ik voor de non-directieve wijze, waarop hij dit studieproject heeft willen begeleiden.

Mijn collega's bij de Cultuurtechnische Dienst – vooral de heren Ir. H. S. DE KONING en Drs. A. J. SCHRIJVERS – ben ik erg dankbaar voor de enthousiasmerende en stimulerende belangstelling, welke zij steeds aan de dag gelegd hebben voor mijn onderzoeksactiviteiten.

De dames Ir. J. J. TER BORG en Ir. H. E. J. GELUK, die als student-assistenten een gedeelte van de verwerking van het basismateriaal hebben verricht, ben ik dankbaar, vooral voor de prettige samenwerking.

De studenten, die de vraaggesprekken met representanten van de bevolking van het Gaasterland en de Kempen en met de daar vertoevende recreanten hebben gevoerd en tellingen en observaties hebben verricht, verdienen hier afzonderlijk genoemd te worden.

Voor de bereidwilligheid van representanten van de bevolking in de gebieden Gaasterland en de Kempen en van de daar toevende recreanten om de interviewers te woord te willen staan, ben ik hen zeer dankbaar.

Aan de heer J. C. ZAAT, hoofd van de Onderafdeling Wageningen van de Afdeling Bewerking Waarnemingsuitkomsten T.N.O., en zijn medewerk(st)ers ben ik zeer veel dank verschuldigd voor het geduld, waarmee zij mijn vele statistische verwerkingsproblemen hebben opgelost en de bewerkingen hebben uitgevoerd.

Voor de gelegenheid die mijn directe chefs bij de Cultuurtechnische Dienst, de inspecteurs onderzoek, voorheen Ir. J. VERKOREN thans Ir. G. A. OOSTERBAAN, mij gaven mijn dissertatie te schrijven, ben ik hen zeer dankbaar.

Mijn dank gaat evenzeer uit naar mevrouw A. H. W. SPRONK-VAN GESTEL voor de vaardige en accurate wijze, waarop zij mijn manuscript in een drukklaar stuk heeft omgezet.

Het College van Bestuur van de Landbouwhogeschool ben ik erkentelijk voor de gegeven toestemming deze studie in de Mededelingen van de Landbouwhogeschool te publiceren.

Dat deze studie in deze vorm is tot stand gekomen is waarschijnlijk op indirecte wijze mede te danken aan de prettige tijd, die ik op de Hogere Bosbouw- en Cultuurtechnische School in Arnhem heb mogen besteden aan het geven van lessen in de sociaal-wetenschappelijke grondslagen van de ruimtelijke planning.

Tot slot dank ik mijn vrouw, die met name een actieve rol speelde bij de organisatie van de verzameling van het basismateriaal, – het z.g. werkkamp –, en deelnam aan de (participerende) observaties op kampeerterreinen en in recreatie-terreinen.

INHOUD

1.	DOELSTELLING VAN HET ONDERZOEK	1
1.1.	Inleiding	1
1.2.	Probleemstelling	2
1.3.	Voorlopige hypothesen	3
1.4.	Opzet van het onderzoek en indeling van deze studie	4
2.	ONTWIKKELING VAN DE OPENLUCHTRECREATIE	7
2.1.	Wat is openluchtrecreatie?	7
2.2.	Openluchtrecreatie binnen de woonkern	11
2.3.	Dag-, weekend- en vakantietrek	18
2.3.1.	Dag- en weekendtrek	18
2.3.2.	Vakantietrek	23
3.	DE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND VOOR DE RECREATIE	35
3.1.	Inleiding	35
3.2.	Platteland of open ruimte?	35
3.3.	Opvattingen over de recreatieve functie van het platteland	38
3.4.	Recreatietheorieën	45
3.5.	Het gebruik van recreatiemogelijkheden op het platteland	52
3.5.1.	Kamperen	52
3.5.2.	De contrasthypothese en de 'personal-community hypothesis'	61
3.5.3.	Recreatie in verschillende typen terreinen	66
3.6.	Empirie of visie?	74
4.	DE ONTWIKKELING VAN RECREATIEVE FUNCTIES VAN RECREATIEGEBIEDEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN	82
4.1.	Inleiding	82
4.2.	Is de ontwikkeling van de recreatie-functie in een gebied een proces?	82
4.3.	Landschappelijke en ruimtelijke consequenties	91
4.4.	Het conflict landbouw-recreatie	102
4.5.	De openluchtrecreatieve accommodatie van het platteland	117
4.6.	Economische mogelijkheden	128
4.7.	Contacten en sociale integratie	143
4.8.	Cultuur	152
4.9.	Leefbaarheid	156
5.	HYPOTHESEN OVER DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE' OP HET PLATTELAND	167
5.1.	Inleiding	167
5.2.	Het begrip 'houding' en het 'meten' van houdingen	167
5.3.	Veronderstellingen	171
5.3.1.	Ontwikkeling van de recreatieve functie	172
5.3.2.	Gevolgen van de ontwikkeling van de recreatiefunctie	174
5.3.3.	Sociaal-economische en culturele situatie in recreatiegebieden	174
5.4.	Primaire, secundaire en tertiaire plattelanders	177
6.	ONDERZOEKSGEBIEDEN	180
6.1.	Inleiding	180
6.2.	Gaasterland	180
6.3.	Kempenland	187

6.4.	Oriëntatie op het oude platteland	192
6.4.1.	Recreatie van de plattelandsbevolking	192
6.4.2.	Binding aan de Landbouw	194
6.4.3.	Ruraliteit	196
6.4.4.	Localisme en anti-urbanisme	198
6.5.	Recreatie in het Gaasterland	200
6.6.	Recreatie in de Kempen	207
7.	DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE'	220
7.1.	Inleiding	220
7.2.	Apperceptie van 'de recreatie'	221
7.3.	Veronderstelde voor- en tegenstanders van 'de recreatie'	225
7.4.	Voor- en nadelen van 'de recreatie' voor de regio	231
7.5.	Ruimtelijke en landschappelijke consequenties	237
7.5.1.	Het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie	237
7.5.2.	Agrarisch-landschappelijke consequenties	242
7.6.	Bevordering van het toerisme en uitbreiding van de toeristische en openlucht- recreatieve accommodatie van het platteland	246
7.7.	Economische mogelijkheden	249
7.8.	Sociale gevolgen	250
7.8.1.	Interactie en communicatie	250
7.8.2.	Sociale integratie	255
7.8.3.	Normen en waarden	257
8.	FACTOREN VAN INVLOED OP DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE'	259
8.1.	Inleiding	259
8.2.	Onderlinge samenhangen tussen oordelen over aspecten van de recreatiefunctie van het platteland	259
8.3.	Regionale verschillen	263
8.4.	Het beroep	265
8.5.	Oriëntatie op het oude platteland	270
8.5.1.	Binding aan de landbouw	270
8.5.2.	Ruraliteit, localisme en anti-urbanisme	272
8.6.	Overige variabelen	278
8.6.1.	Leeftijd en geslacht	278
8.6.2.	Inkomen en welstand	280
8.6.3.	Opleidingsniveau	282
8.6.4.	Godsdienst	284
8.7.	Interveniërende factoren	284
9.	SAMENVATTING VAN ENKELE BEVINDINGEN EN NABESCHOUWING	288
9.1.	Inleiding	288
9.2.	De functie van het platteland voor de openluchtrecreatie	288
9.3.	De ontwikkeling van recreatieve functies van recreatiegebieden en de gevolgen daarvan	302
9.4.	De houding ten opzichte van 'de recreatie'	316
	SUMMARY	325
	LITERATUUR	329
	LIJST VAN BIJLAGEN	343
	BIJLAGEN	343

1. DOELSTELLING VAN HET ONDERZOEK

1.1. INLEIDING

De relatie recreatie-platteland kan vanuit diverse gezichtspunten worden bestudeerd. Door een toename van de vrije tijd, de welvaart en een daardoor mogelijk gemaakte toenemende mobiliteit, krijgt het platteland steeds meer, naast andere functies, die geïnduceerd worden door industrialisatie en verstedelijking, ook toeristische en recreatieve functies. Over de relatie platteland-toerisme/(openlucht)recreatie wordt zeer veel geschreven vanuit de behoeften, voorkeuren en wensen van (stedelijke) recreanten met betrekking tot mogelijkheden en voorzieningen voor recreatie op het platteland. De invloed van de toeristische en recreatieve functie van plattelandsgebieden op de ontwikkeling van die gebieden staat echter, naar het schijnt, minder in de belangstelling. Evenmin veel aandacht krijgen vragen als: wat betekent het voor de bewoners in een bepaald gebied als dit plattelandsgebied een toeristische en bovenregionale, recreatieve functie krijgt, welke houding hebben bewoners in dat gebied ten opzichte van deze ontwikkeling en hoe is deze houding te verklaren?

Op instigatie van de Cultuurtechnische Dienst is een explorerend onderzoek ingesteld naar de relatie recreatie-platteland. Het nemen van maatregelen voor het tot ontwikkeling brengen van toeristische en urbane, recreatieve functies van het platteland is nl. een van de facetten van de moderne landinrichting.

Bij de opzet van het onderzoek is ervan uitgegaan dat in een of enkele plattelandsgebieden empirisch onderzoek verricht zou worden. Daarbij zouden niet alleen de agrariërs betrokken moeten worden, maar alle plattelandsbewoners.

Over de wijze waarop de agrarische bevolking zich opstelt ten opzichte van veranderingen is vrij veel bekend. Door o.a. HOFSTEE, BERGSMA, BENVENUTI, VAN DEN BAN en WICHERS is, zij het vanuit uiteenlopende probleemstellingen en d.m.v. uiteenlopende benaderingen, hieraan veel aandacht besteed. Hoewel de aandacht bij geen enkel van deze onderzoeken speciaal gericht is geweest op de houding ten opzichte van de recreatieve functie van het platteland, kunnen niettemin uit de bevindingen van onderzoek naar de reacties op andere veranderingen op het platteland aanwijzingen worden verkregen over de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van de recreatieve functie van het platteland en de factoren, die daarop van invloed zijn. De onderzoeken naar sociale veranderingen op het platteland hebben tot het inzicht geleid dat het platteland zich in een overgangssituatie bevindt. De oude situatie wordt globaliter gekenmerkt door het voorkomen van een traditioneel cultuurpatroon, waarin men zich aan het verleden refereerde in zijn doen en denken en het nieuwe à priori werd afgewezen. De overgang naar een nieuwe situatie houdt in dat dit traditionele cultuurpatroon geleidelijk wordt vervangen door een modern-dynamisch cultuurpatroon, waarin veranderingen niet à priori worden afgewezen maar op hun waarde worden onderzocht, wat inhoudt dat veranderingen al

dan niet aanvaard (kunnen) worden. Uit de hiervoor aangeduide onderzoeken is duidelijk gebleken dat de mate van communicatie met de (stedelijke) buitenwereld samenhang vertoont met de mate, waarin het modern-dynamisch cultuurpatroon zich op het platteland ontwikkelt. Daar communicatie met de stedelijke buitenwereld met zich meebrengt dat men zich in zijn denken en doen aan de modern-dynamische stedelijke idealen gaat refereren, kunnen we dit proces ook aanduiden met verstedelijking, waaraan een materiële en mentale component te onderscheiden zijn. Ook de ontwikkeling van de recreatieve functie op het platteland is als een vorm van verstedelijking van het platteland op te vatten. Door het toerisme krijgt het verstedelijkingsproces van het platteland waarschijnlijk wel bijzondere kenmerken, daar het platteland door de recreatie op bijzondere wijze met de stedelijke buitenwereld in aanraking komt.

Het doel van dit onderzoek kan het best als tweeledig gekarakteriseerd worden. Enerzijds is gepoogd inzicht te krijgen in de wijze waarop de recreatieve functie van het platteland zich ontwikkelt en de consequenties daarvan voor de ontwikkeling van het platteland en anderzijds in de wijze waarop de plattelandsbewoners bij de ontwikkeling van de recreatiefunctie van het platteland zijn betrokken, in de houding, die zij hebben ten opzichte van deze ontwikkeling en in de factoren, die op deze houding van invloed zijn.

1.2. PROBLEEMSTELLING

Bij de opzet van dit onderzoek is aanvankelijk uitgegaan van de volgende vragen: Hoe is de houding van de bewoners van het platteland ten opzichte van de recreatie en hoe is deze houding te verklaren? Deze probleemstelling hield in dat het object van de houding, i.e. de recreatie, als een min of meer vaststaand gegeven te beschouwen zou zijn. Met dit object, nl. de recreatie op het platteland, werd globaal bedoeld de recreatieve en toeristische trek naar het platteland en de gevolgen daarvan voor het platteland.

Dit object bleek evenwel bij nadere beschouwing helemaal geen vast gegeven: de ontwikkeling van de recreatieve functie verschilt van gebied tot gebied en mede daardoor is de mate waarin plattelanders zich daarbij betrokken voelen verschillend en verschillen ook de voorstellingen, die zij ervan hebben in hoge mate. Bij een eerste oriëntatie in de twee gebieden, het Gaasterland en de Kempen, waar wij empirisch onderzoek hebben verricht naar de houding van de bewoners ten opzichte van de recreatie, bleek dat er een grote verscheidenheid bestond in de mate waarin de mensen zich van de ontwikkeling van de recreatieve functie van hun gebied bewust waren en er zich bij betrokken voelden. Andere dan door de ontwikkeling van de recreatie-functie van het platteland geïnduceerde veranderingen werden veelal van meer belang geacht.

De aanvankelijk beperkte probleemstelling is gaandeweg verwijd; ook de vragen welke functie het platteland heeft voor de openluchtrecreatie en welke consequenties dit heeft voor de ontwikkeling van het platteland, zijn erin opgenomen.

Bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen naar de houding van de bewoners ten opzichte van de recreatieve en toeristische functie van deze gebieden is eerst nagegaan of men zich van de ontwikkeling van deze functie van het platteland al dan niet bewust is en welke aspecten van deze ontwikkeling worden geapprecieerd (bewust waargenomen). De vraag naar de houding van plattelandsbewoners ten opzichte van de recreatie-functie van het platteland is meer gespecificeerd in vragen als welke invloeden op de ontwikkeling van het platteland toegeschreven worden aan de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland, hoe deze invloeden worden beoordeeld en verder hoe bepaalde mogelijke ruimtelijke en landschappelijke, economische en sociale consequenties van de 'recreatie' worden beoordeeld.

Als derde deel van de probleemstelling kan beschouwd worden de vraag: Hoe is de houding van de bevolking t.o.v. de recreatie in plattelandsgebieden te verklaren? Deze vraag is omgezet in de vraag: Welke factoren zijn van invloed op de houding van de bevolking in plattelandsgebieden ten opzichte van de recreatie? Over deze factoren zijn in paragraaf 1.3. enkele voorlopige hypothesen geformuleerd.

1.3. VOORLOPIGE HYPOTHESEN

In het vervolg zal naast de vrij uitvoerige omschrijving van het object, waarop de houding, die we willen bepalen, zich richt, nl. de toeristische en openlucht-recreatieve functie van het platteland, ook wel gesproken worden over 'de recreatie op het platteland' of kortweg 'de recreatie' of 'het toerisme'. Deze vier uitdrukkingen worden als synoniemen voor het houdingobject opgevat. In hoofdstuk 2, paragraaf 1, is gepoogd de begrippen openluchtrecreatie en toerisme te omschrijven. De houding van de bewoners van een plattelandsgebied ten opzichte van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van hun gebied, wordt waarschijnlijk, globaal beschouwd, beïnvloed door drie complexen van factoren.

In de eerste plaats zal deze houding van de bewoners afhangen van de wijze waarop deze functie zich ontwikkelt. Wordt op een bepaald moment de houding van de bewoners in een bepaald gebied ten opzichte van de recreatie in dat gebied onderzocht, dan zal deze houding o.a. afhankelijk zijn van de fase, waarin de ontwikkeling van deze functie van het gebied verkeert. Binnen dit complex van factoren dat voorlopig is aangeduid met: wijze van ontwikkeling van de recreatieve functie van een gebied, kunnen bijvoorbeeld factoren onderscheiden worden als snelheid waarmee deze ontwikkeling zich voltrekt, de vormen, die de openluchtrecreatie aanneemt, de herkomst van de recreanten in verband met de culturele afstand tussen 'gast' en 'gastheer' (kleding, taal, gewoonten, opvattingen, normen, waarden, etc.), het gedrag van de recreanten (houden zij rekening met afwijkende gewoonten, eerbiedigen zij de eventueel nog hooggewaardeerde zondagsrust), de tijd van het jaar, waarin gasten komen, de verblijfsduur van de recreanten en b.v. het al dan niet regelmatig terugkeren van de gasten.

In de tweede plaats zal de houding van de bevolking in een bepaald gebied

ten opzichte van het toerisme afhangen van een complex van factoren, dat verband houdt met het juist genoemde complex, maar er toch zinvol van te onderscheiden valt, nl. de invloed van de recreatieve functie van het gebied in kwestie op de ontwikkeling van het gebied zelf. Dit complex kan ook aangeduid worden met 'de gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied'. Onderscheid kan hierbij worden gemaakt tussen de invloed van deze functie op of de gevolgen van de ontwikkeling van deze functie voor de fysieke structuur, – ruimtelijke en landschappelijke structuur –, de socio-economische structuur en de cultuur van het gebied.

In de derde plaats zal de houding ten opzichte van de recreatie afhangen van een complex van factoren dat aangeduid kan worden met de 'ontwikkeling van het gebied als gevolg van andere invloeden dan de ontwikkeling van de recreatie'. In veel gebieden zal de ontwikkeling niet of niet in belangrijke mate door de ontwikkeling van een recreatieve functie worden beïnvloed maar door andere verstedelijkende factoren als fysieke ontsluiting i.v.m. de industrialisatie of de ontwikkeling van de woonfunctie voor allochtonen e.d. Onderscheid kan daarbij gemaakt worden tussen factoren met betrekking tot de ruimtelijke en landschappelijke en de sociaal-economische structuur en factoren, die betrekking hebben op de cultuur in engere zin, nl. de opvattingen, houdingen, normen en waarden.

Ter toelichting zij opgemerkt dat bijvoorbeeld in een gebied dat economisch stagneert de ontwikkeling van een recreatieve functie, om de impuls, die ervan kan uitgaan op de economie van het gebied, mogelijk daardoor positief wordt beoordeeld. Wat betreft de cultuur van het gebied wordt er voorlopig van uitgegaan dat de kans dat de houding ten opzichte van de openluchtrecreatie positief is, groter is naarmate de bevolking in het gebied zich meer aan de modern-stedelijke buitenwereld refereert. Of wat, naar is verondersteld, op hetzelfde neerkomt: de houding van de bevolking in een plattelandsgebied ten opzichte van de recreatie zal negatiever zijn naarmate deze bevolking traditioneel, *ruralistisch-localistisch* is ingesteld, wat o.a. inhoudt dat er nog een sterke binding met de traditionele landbouw bestaat of wat, enigszins gekunsteld maar wel pregnant, kan worden aangeduid met traditionele *agrariositeit*.

De detaillering en verantwoording van deze globale voorlopige veronderstellingen is in hoofdstuk 5 gegeven. Over de opzet van het onderzoek dat in het kader van deze studie is verricht en de indeling van deze studie worden tot slot van dit inleidende hoofdstuk enkele opmerkingen gemaakt.

1.4. OPZET VAN HET ONDERZOEK EN INDELING VAN DEZE STUDIE

De centrale vragen van het onderzoek zijn: welke functie heeft het platteland voor toerisme en openluchtrecreatie, wat is de invloed van de recreatie (de ontwikkeling van de toeristische en urbane functie voor de openluchtrecreatie van het platteland) op de ontwikkeling van het platteland, hoe is de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van de recreatieve functie van het platteland en hoe is deze houding te verklaren?

Om de eerste vraag te kunnen beantwoorden is, in de hoofdstukken 2 en 3, een analyse van de trek-, dag-, weekend- en vakantietrek- naar buiten en van de betekenis van het platteland voor de openluchtrecreatie gegeven. Om de overige vragen te kunnen beantwoorden, zou de volgende onderzoeksopzet denkbaar zijn.

Om binnen Nederland een genuanceerd inzicht te krijgen in de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, de invloed van de recreatie op het platteland en de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van de recreatie en de achtergronden daarvan, zou een onderzoek ingesteld moeten worden in een aantal plattelandsgebieden, die qua fysieke structuur en sociaal-economische en culturele situatie in relevante opzichten als min of meer gelijk te beschouwen zijn, maar waar de toeristische en openlucht-recreatieve functies zich verschillend hebben ontwikkeld, alsook in een aantal gebieden, waar deze functies zich op overeenkomstige wijzen ontwikkelen, maar die qua sociaal-economische structuur en cultuur op een aantal relevante punten verschillen vertonen. Een onderzoek met een dergelijk ideale opzet is in het kader van deze studie niet uitgevoerd. Ook is bij de opzet van deze studie niet gepoogd deze ideale opzet te benaderen. Getracht is evenwel een idee te geven van de ontwikkeling van de openluchtrecreatie en van de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, waarbij vooral die aspecten, die in verband met het onderzoek naar de houding van de plattelandsbevolking van belang geacht kunnen worden, aandacht kregen.

De houding van de bevolking ten plattelande ten opzichte van de openlucht-recreatieve functie van het platteland is slechts in twee gebieden empirisch onderzocht, nl. in het Gaasterland in Friesland en in de Kempen in Noord-Brabant. Deze gebieden verschillen qua sociaal-economische structuur en ook de recreatieve en toeristische functies hebben er zich verschillend ontwikkeld.

Een vergelijking van de houding ten opzichte van de recreatie in Gaasterland met die in de Kempen opent waarschijnlijk mogelijkheden om over de factoren daarop van invloed, die enerzijds betrekking hebben op de ontwikkeling van de recreatie en anderzijds op de sociaal-economische en culturele situatie in deze gebieden, bepaalde hypothesen te formuleren. Bovendien is het waarschijnlijk bij deze opzet mogelijk binnen ieder van deze gebieden na te gaan hoe verschillen in houding van verschillende bevolkingscategorieën te verklaren zijn. Bedacht moet wel worden dat zich hierbij, zij het op micro-niveau, dezelfde problemen voordoen als bij een onderzoek waarbij gepoogd wordt interregionale verschillen tussen de houdingen van de bevolking te verklaren.

De indeling van deze studie is als volgt: eerst wordt een schets gegeven van de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in Nederland. Om duidelijk te laten uitkomen welke functie het platteland heeft voor de openluchtrecreatie, is o.a. aandacht besteed aan de vraag welk gedeelte van de openluchtrecreatie op het platteland plaatsvindt. Bij de behandeling van de recreatieve trek, – dag- en weekendtrek en vakantietrek-, is vooral aandacht besteed aan de omvang van deze trek, de spreiding in ruimte en tijd en enkele kenmerken van recreanten/

toeristen, die van belang geacht kunnen worden in verband met de vraag hoe de houdingen van plattelandsbewoners ten opzichte van de recreatie verklaard kunnen worden. Ook is enige aandacht besteed aan de recreatie-activiteiten, die worden ontplooid (hoofdstuk 2). In hoofdstuk 3 is nader ingegaan op de betekenis, die de openluchtrecreatie op het platteland heeft, door bij opvattingen over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie stil te staan, gangbare theorieën over de functie van de openluchtrecreatie onder de loep te nemen en het gebruik dat van recreatiemogelijkheden op het platteland wordt gemaakt te bespreken. Daarna is in hoofdstuk 4 gepoogd een model-matige beschrijving te geven van de ontwikkeling van de bovenregionale recreatieve functie van recreatiegebieden. Bovendien zijn in dat hoofdstuk de invloeden van de recreatie op het platteland besproken. Daarbij zijn ruimtelijke en landschappelijke consequenties behandeld, de problematische relatie landbouw-recreatie is er besproken, aan de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve accommodatie van het platteland is een beschouwing gewijd, aan de nieuwe economische mogelijkheden, die de recreatie biedt aan het platteland en aan de invloeden op de sociale structuur en de cultuur is aandacht besteed en tenslotte is de vraag aan de orde gesteld of door de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland de leefbaarheid van het platteland vergroot of verkleind wordt.

In hoofdstuk 5 zijn hypothesen over de houding van de bewoners van het platteland ten opzichte van de recreatie, die globaal in 1.3. werden aangeduid, verder uitgewerkt.

In hoofdstuk 6 is een beschrijving van de onderzoeksgebieden gegeven, waarbij de aandacht enerzijds is gericht op de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van de gebieden en anderzijds op de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van die gebieden.

In hoofdstuk 7 zijn de bevindingen van het empirisch onderzoek in Gaasterland en de Kempen weergegeven. De resultaten van de toetsing van de hypothesen over de factoren van invloed op de houding ten opzichte van de recreatie zijn in hoofdstuk 8 opgenomen. Hoofdstuk 9 bestaat uit een samenvatting van deze studie.

2. ONTWIKKELING VAN DE OPENLUCHTRECREATIE

2.1. WAT IS OPENLUCHTRECREATIE?

Het begrip openluchtrecreatie is moeilijk te definiëren. Dit blijkt bijvoorbeeld als gepoogd wordt sport en openluchtrecreatie van elkaar te onderscheiden. In sommige benamingen van openluchtrecreatie-activiteiten komt het woord sport voor. Bijvoorbeeld in watersport en hengelsport. Duiken wordt bijvoorbeeld door VAN VLIMMEREN (1971) een recreatieve sport genoemd. Volgens MAGNANE (1969) moeten kegelen en 'die manier van vissen waarbij men zijn pijp kan roken en zijn gedachten kan laten gaan', als pseudo-sporten worden opgevat. Deze vrijetijdsbezigheden voldoen niet aan zijn definitie van sport: 'Een vrijetijdsbesteding, die wordt beheerst door de fysieke krachtsinspanning, die zowel tot het werk als tot het spel behoort, die in de vorm van wedstrijden wordt beoefend, en specifieke reglementen en instellingen met zich meebrengt, en die in een beroepsbezigheid zou kunnen worden omgezet'. Denksporten als schaken, dammen, puzzelen e.d., die worden beheerst door een mentale of geestelijke 'krachtsinspanning', worden door MAGNANE buiten beschouwing gelaten. Niettemin worden voor sommige van deze 'sporten' speciale openluchtrecreatieve accommodaties gecreëerd, b.v. speciale schaakvelden in parken. Bij tussenvormen van sport en recreatie wordt ook wel over recreatiesport gesproken. I.v.m. het doel van deze studie heeft het weinig zin verder op deze terminologische kwesties in te gaan. Laten wij volstaan met op te merken dat sport, voorzover die in de buitenlucht (outdoor) wordt beoefend, een onderdeel vormt van de openluchtrecreatie. Hiertegen kan als bezwaar worden aangevoerd dat bij deze wijze van definiëring ook voetballen in een stadion openluchtrecreatie zou zijn, wat in strijd is met het gangbare woordgebruik. Tegen het aanduiden met openluchtrecreatie van voetballen op een voetbalveld, dat op een camping is gelegen, zal minder bezwaar gevoeld worden, terwijl ook daar het voetballen het karakter van sportbeoefening kan hebben. Afhankelijk van het standpunt dat men inneemt, zal bij het benoemen van bepaalde vrijetijdsbezigheden in de openlucht de voorkeur uitgaan naar de naam sport of naar de naam openluchtrecreatie. Iemand kan sport beoefenen om zich te recreëren; naar de vorm beschouwd zou men van sport moeten spreken maar gezien vanuit de intentie van de sportbeoefenaar is er van openluchtrecreatie sprake.

Bij de sportbeoefening staat de competitie centraal. Bij de openluchtrecreatie speelt het wedstrijdelement geen of een meer ondergeschikte rol. Men kan zich een continuüm denken met aan het ene uiterste de sport en aan het andere de openluchtrecreatie. Tussen deze twee polen in staat de recreatiesport. Een beraadsgroep 'RECREATIE EN SPORT', die het rapport 'Recreatie en Sport' (1972) publiceerde, signaleerde dat naast de wedstrijdsport de recreatiesport steeds meer in opkomst is. Recreatiesport werd door deze beraadsgroep als volgt gedefinieerd: 'de sport, die met inachtneming van de officiële of met aangepaste

regels (hoewel niet altijd in gereguleerd wedstrijdverband), in de eerste plaats wordt bedreven om de ontspanning en de mogelijkheid tot sociaal contact'. Ook wat genoemde beraadsgroep de 'bewegingsrecreatie' noemt, valt onder de recreatiesport. De bewegingsrecreatie bestaat uit 'sport- en spelvormen zonder stringente binding aan officiële regels of aan een georganiseerd wedstrijdverband'.

In het kader van deze studie is ook de kwestie hoe toerisme en openluchtrecreatie zich tot elkaar verhouden van belang. Vormt het toerisme een onderdeel van de openluchtrecreatie? Toerisme, of het steeds minder als synoniem daarvoor gebruikte woord 'vreemdelingenverkeer', wordt vrij vaak naast of zelfs tegenover openluchtrecreatie gesteld. Onder openluchtrecreatie wordt dan verstaan verpozing in de buitenlucht, waarbij gebruik wordt gemaakt van voorzieningen ten algemene nutte. Bij toerisme wordt dan in de eerste plaats gedacht aan de mobiliteit, – het reizen, het zich verplaatsen –, en aan het gebruik van commercieel geëxploiteerde voorzieningen.

Een veel ruimere definitie van vreemdelingenverkeer is die van HUNZIKER en KRAPP (1942). 'Fremdenverkehr ist der Inbegriff der Beziehungen und Erscheinungen, die sich aus der Reise und dem Aufenthalt Ortsfremder ergeben, sofern daraus keine dauernde Niederlassung entsteht und damit keine Erwerbstätigkeit verbunden ist'. Volgens deze definitie zijn b.v. ook tweede-woning-bewoners toeristen/vreemdelingen.

In de praktijk is door de werkverdeling tussen het Ministerie van Economische Zaken en het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de opvatting ontstaan dat het toerisme het commerciële en het bedrijfsmatig te voeren gedeelte van de openluchtrecreatie zou zijn.

De scheiding tussen toerisme en openluchtrecreatie, zoals die mede door deze werkverdeling is ontstaan, wordt vaak als kunstmatig beschouwd.

Een complicatie treedt op wanneer, zoals in het Nederlands en het Duits, naast het woord toerisme ook het woord vreemdelingenverkeer wordt gebruikt. In sommige talen is het woord voor vreemdelingenverkeer 'toerisme' of een daarvan afgeleide term. In het Frans wordt vreemdelingenverkeer met 'tourisme', in het Italiaans met 'turism' en in het Engels met 'touristmovement' aangeduid, aldus NIKERK (1946), die aannam dat het vreemdelingenverkeer zowel alle toeristen, – mensen die voor genoeg of ontspanning reizen –, vakantie-gangers als zakenreizigers omvat. Het woord vreemdelingenverkeer wordt thans voornamelijk gebruikt om er grensoverschrijdend reisverkeer (inkomend en uitgaand vreemdelingenverkeer) mee aan te duiden (TIDEMAN, 1970).

TIDEMAN (1970) heeft op het Europees Seminarie voor Toerisme in Bad Gastein in 1970 de reizen voor genoeg ingedeeld in 4 categorieën: '1. Reizen binnen de woonplaats (=openluchtrecreatie); 2. reizen buiten de woonplaats zonder overnachting (=dagtoerisme); 3. reizen buiten de woonplaats met maximaal drie overnachtingen en 4. reizen buiten de woonplaats met vier of meer overnachtingen (=vakantie)'.

Zoals hierna blijkt, wordt deze laatste omschrijving van vakantie in aansluiting bij de in onze buurlanden gebruikelijke sinds kort in Nederland ook door

het Centraal Bureau voor de Statistiek gebezigd. Tideman gebruikt, zo blijkt, de begrippen openluchtrecreatie en toerisme door elkaar.

Uit praktische overwegingen en omdat het nu eenmaal ingeburgerd is toerisme en (openlucht-)recreatie door elkaar te gebruiken, hebben wij in hoofdstuk 1 het object ten opzichte waarvan wij de houding van de plattelandsbevolking willen 'meten' omschreven als de ontwikkeling van de toeristische en (openlucht-)recreatieve functie van het platteland.

Vanuit gedragswetenschappelijk oogpunt is het immers vrijwel ondoenlijk om het formele onderscheid tussen toerisme (vreemdelingenverkeer) en openluchtrecreatie te handhaven. Is b.v. een Eindhovenaar, die het toeristische attractiepunt het Eurostrand bezoekt en daar 4 uur in de buitenlucht en 2 uur in het restaurant doorbrengt en zijn bezoek in even sterke mate motiveert met in de buitenlucht zijn, van de natuur genieten, etc. als iemand uit dezelfde plaats zijn bezoek aan de Malpiebergsche Heide, een toerist of een openluchtrecreant? Het Eurostrand is een strandbad met veel binnen- en buitenontspannings- en vermaakmogelijkheden dat in 1970 een bezoek van 930.000 mensen boekte, en in het rapport 'TOERISTISCHE ATTRACTIEPUNTEN' (1971) als een van de grote toeristische attractiepunten vermeld werd.

Wanneer we de objecten van de verschillende gedragswetenschappen, die zich met toerisme en openluchtrecreatie bezig houden, – o.a. recreatiegeografie, recreatiesociologie en recreatiepsychologie –, bekijken, dan blijkt hoe moeilijk een onderscheid tussen openluchtrecreatie en toerisme of vreemdelingenverkeer te handhaven is. RUPPERT en MAIER (1969) omschreven als object van de 'Fremdenverkehrsgeografie': 'die Forschung der durch die Grunddaseinsfunktion 'Erholen' ausgelösten Organisationsformen und raumbildenden Prozesse menschlicher Gruppen. Die Landschaft erscheint unter diesem Aspect als ein Prozessfeld, als ein Muster funktionierender Stätten'.

Bij de omschrijving van het object van de recreatiesociologie verwees GLEICHMAN (1969) o.a. naar MENGES (1959) en KNEBEL (1960).

MENGES omschreef het object van de recreatiesociologie als volgt: 'Gegenstand fremdenverkehrssoziologischer Forschung ist die verstehende 'Deutung' des Handelns von Touristen, soweit dieses auf das Verhalten anderer bezogen und von diesen mitbestimmt wird'.

In de definitie van een toerist in het boek van KNEBEL 'Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus' komt het werkterrein van de recreatiesociologie naar voren. Aan de definitie van de toerist van KNEBEL liggen volgens GLEICHMAN de volgende elementen ten grondslag: 'Mobilitätswang, der seinen Ausdruck in zeitlich begrenzter regionaler Mobilität findet; Beziehungen oder Beziehungslosigkeit des Touristen mit den 'Einheimischen'; Konsumtive Befriedigung von Luxusbedürfnissen mit Mitteln, die am Heimatsort verdient werden; Streben nach Komfort und physischer Sicherheit'. De studie van KNEBEL is voor een gedeelte als sociaal-psychologisch te beschouwen; de maatschappelijke structuurveranderingen tot uitdrukking gebracht in de overgangen van de drie door RIESMAN (1954) met 'tradition-directed', 'inner-directed' en 'other-directed' aangeduide mensentypen en daarmee in verband gebrachte ver-

anderingen in het toerisme staan er centraal in. Het 'tradition-directed' type wordt gekenmerkt doordat het zich bij zijn opvattingen en normen voor zijn handelen aan het verleden refereert. Het 'inner-directed' type heeft de traditionele regels geïnternaliseerd of verinnerlijkt in zijn geweten. Dit innerlijk gerichte mensentype wil zelfstandig, afgaand op eigen geweten, persoonlijk beslissingen nemen m.b.t. zijn handelen. Het 'other-directed' mensentype zou, aldus RIESMAN, steeds meer te onderkennen zijn in de 'uppermiddle class' van grote Amerikaanse steden en wel in de z.g. nieuwe 'middle class'. Het is moeilijk om op grond van de beschouwingen van RIESMAN een compacte definitie van het 'other-directed' type te geven. Het 'other-directed' mensentype is cosmopolitischer ingesteld dan het 'inner-directed' type, het reageert op een grotere stroom informatie, die hem door de toegenomen communicatie kan bereiken en oriënteert zich om zijn gedrag te bepalen op een bredere sociale omgeving dan het 'inner-directed' type. De drie door RIESMAN onderscheiden typen zijn zogenaamde ideaaltypen. Een ideaaltipe is een mentaal begrip, 'geconstrueerd' door een of meer in de werkelijkheid voorkomende kenmerken extra accenten te geven.

Als centrale opgaven voor de recreatiepsychologie kunnen volgens SCHADE en HAHN (1969) beschouwd worden het beschrijven en verklaren van het recreatiegedrag. O.a. op de volgende vragen trachten zij een antwoord te geven: 'Warum verreisen Menschen während ihres Urlaubs oder bleiben zu Hause'. 'Wie kommt ihre Entscheidung für die Wahl eines bestimmten Zielortes, eines Verkehrsmittels, einer Unterkunft zustande? Warum verhalten sie sich am Urlaubsort in Bestimmter Weise? Wie erleben sie ihren Aufenthalt in diesem Ort? Welche Wirkungen hat ihre Reise auf ihr Alltagsleben, ihren Gesundheitszustand, ihre Vorstellungen von anderen Völkern?' De nadruk ligt hier op het beleavingsaspect.

Hierna zijn verschillende aspecten van de ontwikkeling van de openlucht-recreatie behandeld. De vraag vanuit welke wetenschappelijke discipline de recreatie daarbij bekeken is, wordt verder niet meer aan de orde gesteld. Het zal na de beschouwing hierboven wel duidelijk zijn dat er o.i. niet zoiets bestaat als een recreatiwetenschap of recreatiologie of een toeristische wetenschap, zoals soms wel gesuggereerd wordt in publicaties of in namen van bepaalde instituten, die wetenschappelijk onderzoek verrichten naar het verschijnsel recreatie of het verschijnsel toerisme. Vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines worden bepaalde afzonderlijke aspecten van recreatie en toerisme belicht.

In het volgende is openlucht-recreatie als een onderdeel van de vrijetijdsbesteding beschouwd.

Vrijetijdsbesteding wordt opgevat als alle gedragingen, die in de vrije tijd plaatsvinden. Onder vrije tijd wordt verstaan alle tijd, die niet wordt gebruikt voor dagelijkse werkzaamheden, gaan naar en komen van het werk, slapen, eten en lichamelijke verzorging (WIPPLER, 1966). Een door de Stichting Recreatie begin 1971 in het leven geroepen werkgroep 'Typologie Recreatievormen' heeft na enige studie van het begrip vrije tijd daarvan de volgende definitie gegeven: 'Vrije tijd is de tijd, die voor individuen en/of voor actueel interacterende (leden van primaire groepen, K.) primaire groepen vrij is van externe en fysieke verplichtingen'.

tingen' (Verslag van de vergadering van de Werkgroep 'Typologie Recreatievormen' van 2 september 1971. Stichting Recreatie, 1971.) Als voordelen van deze definitie kunnen beschouwd worden dat deze niet alleen op individuen toepasbaar is – veel primaire groepen, bijv. het gezin, kunnen vrij van externe verplichtingen zijn, maar binnen de groep kunnen wel verplichtingen bestaan – en in de tweede plaats dat het een z.g. positieve definitie is. De hiervoor gegeven definitie van WIPPLER is negatief; vrije tijd wordt gedefinieerd door aan te geven wat niet-vrije-tijd is. Van een externe verplichting is sprake wanneer er beperking van keuzevrijheid bestaat, verbonden met een sociale en/of formele sanctie. Recreatie kan, volgens deze werkgroep, gedefinieerd worden als die activiteiten, die in de vrije tijd plaatsvinden.

Onder openluchtrecreatie wordt verstaan dat gedeelte van de totale vrijetijdsbesteding dat in de buitenlucht plaatsvindt (WIPPLER, 1966). Wat onder 'openlucht', 'buitenlucht' of 'buiten' wordt verstaan, is een eenvoudige kwestie als men zich aan de letterlijke vertaling van het angelsaksische woord voor openluchtrecreatie houdt, nl. 'outdoor-recreation'; op straat wandelen, op een balkon zitten, zeilen, 'driving for pleasure', zweefvliegen, watersport, onderwatersport, etc. horen tot de openluchtrecreatie. Het toerisme in al zijn verscheidenheid is voor een belangrijk gedeelte als openluchtrecreatie te beschouwen. Openluchtrecreatie of kortweg recreatie is een veel meer omvattend begrip dan toerisme. In deze studie is verder van openluchtrecreatie of recreatie, de recreatieve functie van het platteland, etc. sprake. Voor de inhoud van deze begrippen moet met de hiervoor gegeven uiteenzetting rekening gehouden worden: bij de uitdrukking recreatieve functie van het platteland wordt aan openluchtrecreatie gedacht en voorzover het toerisme daar niet onder zou vallen ook aan het toerisme.

Om de betrekkelijke betekenis na te gaan, die de recreatie op het platteland, in de 'open' ruimte, i.e. de ruimte buiten de bebouwde kommen, de agglomeraten van huizen, winkels, kantoren, etc. heeft voor de openluchtrecreatie, is eerst aandacht besteed aan de recreatie binnen de woonkern. Daarna is de trek naar buiten belicht.

2.2. OPENLUCHTRECREATIE BINNEN DE WOONKERN

Een groot gedeelte van de openluchtrecreatie, gemeten naar de tijd eraan besteed, speelt zich binnen woonkernen af. Welk gedeelte precies is niet bekend. Wel bestaat hierover een schatting van de Duitsers CZINKI en ZÜHLKE (1966). Voor de beroepsbevolking in Duitsland werd door hen de verhouding van de aantallen uren, die gedurende een heel jaar voor vrijetijdsbesteding ter beschikking staan in de woning of in de directe omgeving daarvan, in het weekend buiten de eigen woonkern en in vakantiegebieden geschat op 72:18:10. Zouden in deze schatting ook de niet-werkende gehuwde vrouw en de schoolgaande kinderen worden betrokken, dan zou, rekening houdend met de hoeveelheid vrije tijd, die zij hebben en hun beperkte verplaatsingsmogelijkheden, in deze

verhouding nog meer het accent op de woning en de directe omgeving daarvan vallen. Bij deze schatting is uitgegaan van 20 vakantiedagen, 105 weekend- en 240 werkdagen per jaar. Een verandering in deze aantallen kan verschuivingen teweeg brengen in de door de Duitse onderzoekers geschatte verhouding.

Binnen woonkernen gelegen parken, plantsoenen e.d. trekken op een zaterdag in de zomer meer publiek dan recreatiegebieden buiten woonkernen. Op zaterdagen in de zomer van 1963 bleef gemiddeld 33 % van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder thuis, 43 % ging uit binnen de woonkern en 24 % begaf zich buiten de woonkern (inclusief weekend- en vakantietrek). Aan de trek naar de natuur (plantsoenen, parken, etc.) binnen en de natuur buiten de woonkernen nam resp. 13 en 10 % van de bevolking deel.

Op zondagen in de zomer bleef in datzelfde jaar gemiddeld 20 % van de bevolking van 12 jaar en ouder de gehele dag thuis, 45 % ging uit binnen de woonkern en ca. 35 % begaf zich buiten de woonkern (inclusief weekend- en vakantietrek). Aan de trek naar de 'natuur' binnen en buiten de woonkern nam resp. 27 en 18 % van de bevolking deel. Zowel op zaterdag als op zondag werd de 'natuur' binnen de woonkernen dus door meer mensen bezocht dan de 'natuur' buiten de woonkernen. (C.B.S., 1965).

Ook uit de hoogte van de percentages van de bevolking, die aan recreatie-activiteiten binnen de woonkern deelnemen, blijkt hoe belangrijk de openlucht-recreatieruimte binnen de woonkern is.

Uit onderzoek van WIPPLER (1966) bleek dat van de tuinbezitters in de provincie Groningen, - 74 % bezit een tuin -, 58 % eenmaal per week of vaker, 17 % minder dan eenmaal per week en 25 % nooit tuinierde. Voor alle personen van 16 jaar en ouder in deze provincie waren deze percentages resp. 43, 14 en 43 %.

Uit hetzelfde in de provincie Groningen gehouden onderzoek bleek dat de deelnemingspercentages voor recreatie-activiteiten 'buiten rusten, in de tuin en op het balkon' en 'wandelingetjes in de woonplaats' met resp. 49 en 52 % voor eenmaal per week of vaker en resp. 31 en 24 % voor minder dan eenmaal per week, veel hoger waren dan de deelnemingspercentages voor welke openlucht-recreatie-activiteiten buiten de woonkern ook. Openlucht-recreatie-activiteiten buiten de woonkern met betrekkelijk hoge deelnemingspercentages zijn b.v. 'fietstochtje maken' met 22 % en 34 % voor resp. eenmaal per week of vaker en minder dan eenmaal per week, 'autotochtje maken' met resp. 21 en 50 % en 'bezoek aan openluchtwembad en strand' met resp. 20 en 29 %.

Uit de deelnemingspercentages van activiteiten als sportbeoefening buiten en bezoek aan sportwedstrijden in de openlucht, die ook in de ruimte binnen de woonkernen of aan de randen daarvan plaatsvinden, blijkt hoe belangrijk de openlucht-recreatieruimte binnen de woonkernen is. In de provincie Groningen beoefent 73 % van de bevolking van 16 jaar en ouder nooit sport in de openlucht, 9 % doet dit minder vaak dan eenmaal per week en 18 % eenmaal per week of vaker. Het bezoeken van sportwedstrijden doet 54 % van de bevolking in Groningen nooit, 35 % minder vaak dan eenmaal per week en 11 % eenmaal per week of vaker.

Ook uit de grootte van de behoefte aan diverse voorzieningen blijkt dat de

mogelijkheden voor openluchtrecreatie binnen de woonkernen van niet te onderschatten betekenis zijn. In de provincie Groningen bleek de behoefte aan een tuin bij huis groter dan aan elke andere voorziening voor de openluchtrecreatie. Aan openluchtrecreatievoorzieningen binnen de woonkern zoals een zwembad, een openbare speelplaats voor kinderen in de buurt van de woning en een plantsoen of park bestaat meer behoefte dan aan voorzieningen buiten de woonkern.

Het belang van recreatiemogelijkheden binnen de woonkern en van een woon-omgeving met een hoge openluchtrecreatieve waarde komt ook uit andere onderzoeken naar voren. Zo bezocht op een gemiddelde zomer-zondag in 1963 van de Amsterdamse, Rotterdamse en Haagse bevolking resp. 33, 27 en 44% 'de natuur' (parken, plantsoenen e.d.) binnen de eigen woonkern. In het rijker met 'natuur' bedeelde Den Haag is het percentage natuurbezoek binnen de stad dus hoger dan in Rotterdam en Amsterdam (C.B.S., 1965).

Uit een in Hannover gehouden onderzoek bleek dat de bewoners, die dicht bij een park woonden, veel meer bezoeken aan een park brengen – 0-5 minuten afstand 87% en 0-15 minuten 83% – dan de bewoners, die geen park in de directe omgeving hebben. Onder deze laatste categorie was het parkbezoek slechts 14% (GLEICHMAN, 1963).

Onderzoek naar de leefbaarheid van het Rijnmondgebied bracht aan het licht dat de bewoners de aantrekkelijkheid van het gebied om er te wonen zeer gering vonden. Men kan er waarschijnlijk steeds minder wonen zoals men wenst, nl. in een eengezinswoning met tuin, ruimte, schuur, uitzicht en zonlicht. De hoogte van de inkomens en de kwaliteit van de woningen op zich bepalen niet (meer) alleen de aantrekkelijkheid van dit gebied, maar ook de recreatieve waarde van de directe omgeving van de woning, de buurt, de wijk en de woonplaats (GEYER en WELTERS, 1969).

In dit verband is het vermeldenswaard dat WINGO (1964, p. 135) er uitdrukkelijk de aandacht op gevestigd heeft hoe belangrijk in de Verenigde Staten van Amerika de 'recreatie-omgeving' van de woning geacht wordt. Hij formuleerde over het huidige stedelijke gezinsleven de volgende veronderstelling: 'the popularity of the low density suburban dwelling probably reflects the surging demands for more private forms of recreation among middle-class, child-oriented families, suggesting that metropolitan scattering is as much 'a recreation as a housing phenomenon'.

In bevindingen van onderzoeken naar de wensen ten aanzien van de woning en zijn naaste omgeving zijn, hoe verschillend de onderzoeken qua probleemstelling en methode ook zijn, enkele tendensen aan te wijzen, waaraan met het bouwen van meer eengezinswoningen, die voldoende privacy en ruimte voor vrijetijdsbestedingsactiviteiten (o.a. van de kinderen) bieden en een recreatief aantrekkelijke omgeving – een eigen tuin, bezonning, 'groen' uitzicht, uitloopen speelruimte – hebben, tegemoet gekomen zou kunnen worden (HEIMANS en de JONGE, 1963; VERWEIJ-JONKER, 1966; PRIEMUS, 1968; WIERSEMA, 1961 en onderzoek van de AFDELING STEDEBOUW VAN DE CENTRALE DIRECTIE VAN VOLKSHUISVESTING).

Ook uit het verschijnsel van de suburbanisatie kan, zo wordt veelal veronder-

steld, worden afgeleid dat er een groeiende behoefte is aan meer 'buiten' wonen. Een andere opvatting hierover is dat suburbanisatie geen spontaan vrijwillig verschijnsel is, maar een door het bouwbeleid opgeroepen afweerreactie.

In Limburg, waar aan de suburbanisatie een speciaal onderzoek is gewijd, bleek uit een vergelijking van de werkelijke groei met de natuurlijke groei over de periode 1960 tot 1966, die de centra, de stadsranden, de nabije omgeving van de steden en overig Limburg te zien gaven, dat de migratie over deze periode in percentages uitgedrukt resp. $-1,2 + 5,1 + 3,5$ en $+1,2$ was geweest. Dit beeld treft men ook elders in Nederland aan. In de randstad heeft het een geprononceerder karakter dan in andere delen van Nederland (SUBURBANISATIE IN LIMBURG, 1970).

De centrifugale beweging blijkt zich eerst over de stadsrand uit te strekken en vervolgens wordt ook de ruimere omgeving in dit proces betrokken.

Ongeveer een derde van de suburbanisanten bleek uit de centrale stad van de suburbane zone te komen. De rest kwam elders vandaan. Onder de eerste categorie is een onderzoek ingesteld. Uit de motiveringen van deze suburbanisanten bleek dat ca. tweederde als onechte suburbanisanten ofwel naar-buiten-trekkers beschouwd konden worden. Van de echte suburbanisanten voelde ca. twee derde zich tot het buiten wonen als zodanig aangetrokken en gaf een derde push-motieven op, die erop neer komen dat men niet van de stad hield. De echte suburbanisanten wilden wel het uitgesproken stadsmilieu verlaten 'zonder nochtans van de daaraan verbonden voorzieningen te willen afzien'.

De opstellers van het Limburgse rapport concludeerden uit deze bevindingen dat de oorzaak van de huidige vorm van suburbanisatie voornamelijk gelegen is in het kwantitatief doch vooral ook in het kwalitatief achterblijven van het woningen-aanbod in de stedelijke centra. De versterking van de woonfunctie van het platteland zou teruggedrongen kunnen worden als er in de stad meer en betere woningen zouden zijn. 'Beter' houdt o.a. in dat de openluchtrecreatieve waarde, - 'groen uitzicht, 'groene' speel- en uitloopruijnte -, hoger zou moeten zijn.

Met de bevinding van onderzoek dat er een overheersende wens is in een eengezinswoning te kunnen wonen, hangt samen dat uit verschillende onderzoeken is gebleken, dat het kunnen beschikken over een eigen tuin een veel voorkomende wens is. Dit bleek o.a. uit de hiervoor genoemde bevindingen van het door WIPPLER (1966) in de provincie Groningen verrichte onderzoek. Ook in Duitsland blijkt de behoefte aan het ter beschikking hebben van een eigen tuin groot te zijn. GLEICHMAN (1963) concludeerde uit bevindingen van zijn onderzoek in Duitsland: 'Der Wunsch des Grossstädter nach einem Garten ist so stark, wie es vielleicht nie zuvor gewesen ist'.

Ook de wensen en opvattingen van deskundigen in kringen van organisaties en instellingen, die zich bezig houden met de stedelijke openluchtrecreatie gaan in dezelfde richting. Dit blijkt uit het rapport 'RECREATIE EN WONEN' (1969) van een door de Stichting Recreatie in het leven geroepen beraadsgroep, die zich over dit thema heeft gebogen. Het woonmilieu moet een grotere openluchtrecreatieve waarde krijgen.

Over de planologische consequenties van de bevindingen van woonwensen-onderzoeken bestaat verschil van opvatting. PRIEMUS (1970) heeft op basis van in Nederland verricht onderzoek naar woonwensen de conclusie getrokken, dat in de huidige situatie, met de huidige kwaliteit van hoog- en laagbouw, de huidige woonwensen en het huidige marktgedrag van bewoners de volgende differentiatie hoog-laag aanbevolen zou kunnen worden: stedelijke gebieden 70 à 80% laag en 20 à 30% hoog, in landelijke gebieden 80 à 100% laag en 0 à 20% hoog. Door Priemus wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat de overwegend afwijzende houding t.o.v. de hoogbouw mede veroorzaakt kan zijn door de vrij slechte hoogbouw, die wij nu kennen. Hij raadt aan om met behulp van evaluerend onderzoek bij nieuwe hoog- en laagbouwvormen te onderzoeken of deze verhoudingscijfers ook voor de toekomst nog gelden. VAN DEN EMBDEN (1970) meent dat de overheid vooral met het oog op de richting waarin de publieke opinie vandaag de ruimtelijke ordening dreigt te stuwten, in beweging moet komen om de bouwindustrie niet toe te staan zich zonder meer te richten naar de primitieve begeerten van de huidige consument, met straks als schrikbeeld voor zijn kinderen de voorgoed onbewoonbare suburbia.

Het voornaamste object van de bouwindustrialisering, de etagebouw, verliest snel overal veld en dreigt volgens VAN DEN EMBDEN spoedig te worden verdrongen door eengezinshuis, bungalow, caravan of 'mobil house'. 'De stedenbouwkundige gevolgen – speciaal voor het dichtbevolkte West Europa – van een eindeloze spreiding van laagbouw behoeven nauwelijks te worden geschetst: het definitieve einde èn van het urbane milieu èn van de open ruimte. Eén oeverloze suburbanisatie' (VAN DEN EMBDEN, 1970). 'De vluchtelingen, die naar het paradijs van de 'open ruimte' vluchten, vernielen daarmee het paradijs. De ontelbare en onafzienbare herhaling van de idylle van het individuele en familiale mikromilieu – het huisje in het tuintje – betekent een onbewoonbaar collectief milieu' (VAN DEN EMBDEN, 1970).

Het beeld, dat VAN DEN EMBDEN oproept, doet sterk denken aan de door MUMFORD (1961) voor Amerika geschetste situatie, die door hem scherp werd afgekeurd. 'Unless fresh ideas are introduced, the continued growth of loose suburban areas will undermine our historic cities and defeat the natural landscape, creating a large mass of undifferentiated, lowgrade urban tissue, which in order to perform even the minimal function of the city, will impose a vast amount of private locomotion, and, incidentally, push the countryside even further away from the suburban areas. This kind of openness and low density is another name for social and civic desintegration, such as we find in the cities like Los Angeles in California, where actually one half of the central area is devoted to the movement and storage of motor cars'.

VAN DEN EMBDEN ziet als oplossing voor het door hem in schrille beelden getekende probleem een radicale kwaliteitsverbetering van de hoogbouw.

Welke koers men op dit gebied gaat varen is ook van belang in verband met de repercussies die dit heeft voor de structuur van de recreatiemogelijkheden. Van de keuze van het urbanisatiemodel, die sterk verband houdt met de prioriteiten, die in het woningbouwbeleid worden gelegd, is het immers mede afhan-

kelijk welke openluchtrecreatiemogelijkheden in het woonmilieu geïntegreerd kunnen worden.

In Nederland wordt gepoogd om op basis van het principe van de gebundelde deconcentratie het verstedelijkingsproces zo te leiden dat een optimale woonmilieudifferentiatie zal ontstaan. Naar de mening van menig planoloog, o.a. DE BOER (1967), neemt de suburbanisatie, die als een centrifugale beweging vanuit de steden kan worden gezien, een veel grotere omvang aan dan gewenst is; het accent zou te zwaar op de deconcentratie komen te liggen. Hier wordt wel tegenovergesteld dat, hoewel deze deconcentratie in verband met de grotere infrastructurele kosten nadelen heeft, er ook, juist in verband met de behoefte aan recreatiemogelijkheden in de woonomgeving, voordelen tegenoverstaan.

Een veel gehanteerde veronderstelling en als uitgangspunt gebruikte gedachtingang bij de beleidsvorming met betrekking tot het scheppen van recreatiemogelijkheden in dit verband is dat door vergroting van de recreatiemogelijkheden binnen de woonkern de trek naar buiten in de vorm van dag- en weekendtrek afgeremd zou kunnen worden. Aangenomen wordt bijvoorbeeld dat door de bouw van veel eengezinshuizen met tuin de druk op recreatiegebieden buiten de woonkernen verkleind kan worden. De voor de hand liggende veronderstelling, waarvan hierbij wordt uitgegaan is dat de tuin zoveel recreatiemogelijkheden biedt, dat de behoefte erop uit te trekken zal afnemen. Bevindingen van een in Rotterdam verricht onderzoek lijken deze veronderstelling te bevestigen. Gebleken is immers dat naarmate het 'wooncomfort' – eengezinshuis, benedenhuis, etagewoning – afneemt, de mobiliteit (trek naar buiten in de vorm van dagtrek) toeneemt. Een interveniërende factor zou het inkomen kunnen zijn. Bij stijgend inkomen bleek de mobiliteit toe te nemen. De factor inkomen zou er toe bijdragen dat de bewoners van eengezinshuizen mobieler zouden zijn dan bewoners van etagewoningen. De mobiliteit van bewoners van etagewoningen was echter ondanks deze in tegengestelde richting werkende factor groter dan van bewoners van eengezinshuizen. Ook de factoren 'leeftijd' en 'beroep' boden geen verklaring voor het verband 'toenemende mobiliteit bij afnemend wooncomfort'. Bevindingen van dit onderzoek kunnen dus als ondersteuning van de bovengenoemde hypothese worden opgevat (ZONDAGSBESTEDING DOOR ROTTERDAMMERS, 1968). Uit in Oosterhout, Leeuwarden, Delft en Zaandam verricht onderzoek bleek dat men er vanuit de gestapelde woonvormen in het weekend bij mooi weer vaker op uit trok naar recreatiegebieden dan vanuit eengezinshuizen (DE WAARDERING VAN DE WOONVORMEN, 1970). Dit ondanks het feit dat de eengezinshuisbewoners gemiddeld wat meer over een auto beschikten dan de anderen en ondanks het feit dat in eengezinshuizen relatief meer gezinnen met kinderen wonen; een factor die het er opuit trekken eerder positief dan negatief beïnvloedt.

Bevindingen van onderzoek onder tweede-woning-bewoners in Limburg naar de relatie hoofdverblijf-tweede woning lijken de veronderstelling dat met het bieden van meer eengezinshuizen de weekendtrek zou verminderen, niet te ondersteunen. De vraag bij dit onderzoek was of de tweede woning als een compensatieverschijnsel voor te signaleren en door de bewoners ook als zodanig

beleefde tekorten van de eerste woning moest worden gezien of als een complementair verschijnsel; een normaal geachte aanvulling van de eerste woning, die de mogelijkheid biedt bij tijd en wijle op een andere plaats te verblijven. In dit laatste geval wordt het aanvullende karakter van het verblijven in een tweede woning als een reële behoefte gevoeld en wordt het als vrij normaal beschouwd dat het hoofdverblijf eventueel niet in alle opzichten aan de verblijfswensen kan voldoen. De bezitters van tweede woningen in engere zin beoordeelden hun hoofdverblijf op zich overwegend zeer positief. Van de interviewees, die een tweede woning in engere zin – bungalows, zomerhuisjes, kamphuisjes – bezaten, woonde ca. 50 % in een eengezinshuis en iets minder dan de helft in een flat of een bovenhuis. Ook de woonbuurt en de uitrusting van de hoofdverblijven werden positief beoordeeld. Het aspect privacy werd minder positief beoordeeld en bijna 50 % van de respondenten noemde de speel- en hobbyruimten ‘slecht’.

In de motiveringen voor de aanschaf van de tweede woning kwamen motieven, die onder de hoofden ‘rust in de vrije natuur’, ‘gezondheid’ en ‘frisse lucht’, ‘vrijtijdsbesteding’ en ‘kinderen’ konden worden samengevat, veel voor. Push-motieven in de vorm van negatieve kwalificaties van de sociaal-ruimtelijke mogelijkheden in en rond de eerste woning kwamen niet voor (DE TWEEDE WONING IN LIMBURG, 1970). In dit verband is een opmerking van WOLFE (1965) van belang, die constateerde ‘it is precisely those whose city environment is greenest, those who live on tree-lined streets and carefully tend their generous gardens, who are most likely to summer in the greenest countryside’.

Van de bezitters van tweede woningen, in Limburg, in de vorm van een tent of caravan op een vaste standplaats op een kampeerterrein, wilde ca. 28 % wel permanent op de plaats van deze tweede woning wonen indien de omstandigheden dit toelieten. Het buitenverblijf, zo kan hieruit geconcludeerd worden, wordt overwegend meer als een normale aanvulling dan als een compensatoir verschijnsel beschouwd. Ook van de bezitters van tweede woningen in engere zin wilde slechts een gering percentage, ca. 20 %, in de toekomst hun huidige, tweede woning permanent gaan bewonen.

De conclusie wordt dan ook getrokken dat de tweede woning, in beide vormen waarin deze zich manifesteert, nl. een statisch verblijf (caravans, tenten) op een kampeerterrein en de tweede woning in engere zin – bungalows, zomerhuisjes en eenvoudige kamphuisjes – beschouwd kan worden als een normale aanvulling op het gebruikelijke woonpatroon en dus als een complementair verschijnsel.

Tot slot van deze paragraaf enkele opmerkingen. In de eerste plaats bij de conclusie van dit laatste onderzoek. Er is bij dit onderzoek vrij veel met open vragen gewerkt, waardoor een systematische analyse van de motiveringen door relaties tussen motiveringen en andere variabelen te zoeken, moeilijk uitvoerbaar is. Deze analyse is ook achterwege gebleven. Bij de conclusie is o.i. te weinig rekening gehouden met de reeds aantoonbare tendens om van de tweede een eerste woning te maken, een tendens die zich in de toekomst nog sterker kan doen gelden.

In de tweede plaats zij opgemerkt dat niet alleen de bevindingen van de hier-

voor genoemde onderzoeken de gedachte ondersteunen dat de weekend- en vakantietrek niet door het bieden van een woning en woonomgeving met een grote verscheidenheid van recreatiemogelijkheden afgeremd kan worden. Er zijn integendeel argumenten om de veronderstelling plausibel te maken dat met het bieden van een woonomgeving met een grotere verscheidenheid van recreatiemogelijkheden de trek naar buiten, ook in de vorm van dagtrek gedurende het weekend, zeker op de langere duur, juist versterkt zal worden. Waarschijnlijk zullen mensen, die opgegroeid zijn in een woonmilieu met veel mogelijkheden om recreatie-activiteiten te ontplooien, in de nabije toekomst meer behoefte hebben aan meer en een grotere diversiteit van recreatiemogelijkheden dan mensen, die in hun jeugd op dit gebied als relatief gedepriveerd beschouwd kunnen worden. Bovendien moeten recreatiemogelijkheden binnen en buiten de woonkernen waarschijnlijk als elkaars complementen gezien worden.

Als argument voor deze stelling kan gebruikt worden de bevinding, die bij diverse recreatie-onderzoeken naar voren kwam, nl. dat bij de recreatie buiten de eigen woonplaats het motief een belangrijke rol speelt 'niet thuis', in een andere, met de dagelijkse omgeving min of meer contrasterende omgeving, te willen toeven (WIPPLER, 1966), 'op enige afstand van de bewoonde wereld' te willen verblijven (DE TWEDE WONING IN LIMBURG; P.P.D. Limburg, 1970), uit de dagelijkse context te treden, etc.

2.3. DAG-, WEEKEND- EN VAKANTIETREK

Begeven mensen zich met recreatieve doeleinden buiten hun eigen woonkern dan spreekt men veelal van 'trek naar buiten'. Deze 'trek naar buiten' is in tegenstelling tot wat men zou kunnen denken na de omschrijving van het woord 'buiten' in paragraaf 2.1. voor een gedeelte gericht op de ruimte binnen woonkernen, exclusief die waar men zelf woont. De z.g. trek naar buiten omvat de dag-, de weekend- en de vakantietrek. De dagrecreatie, of zoals de vlamming VANHOVE (1970) het pregnant uitdrukt, de eendagsrecreatie, recreatietrek dus waarbij men op dezelfde dag waarop men zijn eigen woonkern verlaat er ook weer terugkeert, of zoals het ook wel wordt uitgedrukt binnen 24 uur 'uit en thuis', bestaat uit ochtend-, middag- en dagtrek. Achtereenvolgens zijn hierna de dag- en weekendtrek en de vakantietrek, voor zover voor deze studie van belang, besproken aan de hand van bevindingen van voornamelijk door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK verricht onderzoek.

2.3.1. *Dag- en weekendtrek*

Bijhouwer schatte in 1940 dat op zomerse zondagen ongeveer 25% van de bevolking in de grote steden de stad uittrok (RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN, 1963). In 1956 bevond zich van de bewoners van 6 jaar en ouder van de steden Zaandam, Hilversum, Rotterdam en Amsterdam respectievelijk 26, 41, 19 en 29% op zondagmiddag buiten de woonkern. Hierbij moet worden opgemerkt dat daartoe ook de weekendtrek is gerekend; deze was in de genoemde

gemeenten resp. 4, 6, 5 en 6 %. De morgentrek bedroeg in deze gemeenten resp. 2, 3, 1 en 1 %, de middagtrek 12, 23, 6 en 10 % en de dagtrek 9, 12, 9 en 13 % (MENSEN OP ZONDAG, 1961). Uit een door de DIENST VAN STADSONTWIKKELING ROTTERDAM (1968) verricht onderzoek in Rotterdam bleek dat in 1964 de trek naar buiten (morgen-, middag- en dagtrek samen) iets groter was, nl. 16,7 %, dan in 1956, toen deze 15,6 % bedroeg. De zondagen waarop deze gegevens betrekking hadden, waren 14, 21 en 28 juni en 5 juli. Op een van deze zondagen, 21 juni, was het uitgesproken slecht weer en ook de andere zondagen kunnen qua weersgesteldheid waarschijnlijk niet tot de toprecreatiedagen gerekend worden.

Bij dit onderzoek is aandacht besteed aan de recreatiedoelen waarop de trek is gericht. Werden dag- en middagtrek samengevoegd, dan bleek de totale trek als volgt verdeeld te zijn over verschillende doelen: Van de trek naar buiten bestond 0,3 % uit een bezoek aan een museum of tentoonstelling, 1,5 % aan een speeltuin, dierentuin of openluchtmuseum, 0,2 % uit een bezoek aan een verenigingsbijeenkomst, 1,0 % uit bezoek aan een sportmanifestatie, 2,7 % uit sportbeoefening, 0,2 % uit kerkbezoek, 29,9 % uit bezoek aan familie, vrienden of kennissen, 2,1 % uit vissen, 16,1 % uit strand- en oeverrecreatie, 26,4 % uit een wandeling, rondvaart of rondrit, 5,0 % uit watersportbeoefening, 1,8 % uit het bezoek aan een café, een restaurant of een dancing en 12,8 % uit overige activiteiten. Deze cijfers overziend, zou men de conclusie kunnen trekken dat van de totale trek naar buiten ca. 50 % op 'de natuur' buiten de woonkernen is gericht. Aangenomen is hierbij dat de recreatie-activiteiten zoals vissen, strand- en oeverrecreatie, wandeling, rondvaart of rondrit en watersportbeoefening in de 'open' ruimte, d.i. de ruimte buiten de woonkernen, plaatsvonden.

Uit een onderzoek door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK, ingesteld in de herfst van 1962 en de zomer van 1963, bleek dat op de zaterdagen - 18 en 25 mei, 1, 8 en 15 juni - en op de zondagen - 19 en 26 mei, 2, 9 en 16 juni 1963 - gemiddeld respectievelijk 20 en 33 % van de bevolking in Nederland van 12 jaar en ouder buiten de woonkern zijn geweest. Op een zaterdag recreëerde 10 % en op een zondag 18 % van de Nederlandse bevolking in de open lucht buiten de eigen woonkern. Op zaterdag ging 9 % op bezoek bij familie en kennissen e.d. buiten de eigen woonkern en 5 % ging met een ander doel buiten de eigen woonkern. Op zondag waren deze percentages 12 en 3. Er moet bij dit onderzoek rekening mee gehouden worden dat de enquête-periode op de 'rand' van het 'top'-seizoen lag. De geënquêteerden, die de vragen over de openluchtrecreatie over het pinksterweekend moesten beantwoorden (1 en 2 juni 1963), vormden slechts 1/17 deel van de gehele steekproef. Dit zouden redenen zijn om aan te nemen dat de percentages voor de trek naar 'de natuur' buiten de woonkern niet boven het gemiddelde liggen van een 'normale' Nederlandse weekendperiode in de zomer. Door de onverdeeld gunstige weersomstandigheden in de enquêteperiode liggen de percentages waarschijnlijk toch boven het 'normale' gemiddelde.

Van de bevolking in Nederland ging op zaterdag 9 % en op zondag 12 % op bezoek buiten de woonkern. Bezoek aan kennissen en familie gecombineerd

met een tochtje in de natuur kwam zeer weinig voor: slechts 3% van degenen, die op bezoek gingen, brachten enige tijd in de natuur door en van degenen, die de natuur in zijn geweest, bracht slechts 2 à 3% een bezoek aan familie e.d. (C.B.S., 1965). Bij dit onderzoek is geen onderscheid gemaakt tussen dag- en weekendtrek.

In de provincie Groningen is in 1965 op de zondag voorafgaande aan de dag waarop het interview plaatsvond, 39% van de bevolking van 16 jaar en ouder buiten de woonplaats geweest (dag- en weekendtrek). Voor de stad Groningen was dit percentage 41, voor plaatsen in de provincie Groningen met meer dan 10.000 inwoners 45, voor plaatsen tussen 1.000 en 10.000 inwoners 39 en voor plaatsen met minder dan 1.000 inwoners 33. In het onderzoek in de provincie Groningen zijn mensen, die op vakantie waren op de zondag in kwestie tot de mensen gerekend die buiten hun woonplaats waren geweest. Door WIPPLER (1966) is de invloed van het weer op de zondagse trek naar buiten onderzocht. Op zondagen met mooi weer is de trek naar buiten groter dan op zondagen met slecht weer; op zondagen met mooi weer trok in de provincie Groningen 44% van de bevolking naar buiten. Op pinksterzondag bedroeg de trek naar buiten, hoewel het op die dag slecht weer was, 59%.

De vergelijking van de bevindingen van de hiervoor genoemde onderzoeken moet met enig voorbehoud geschieden; verschillen in gebieden en leeftijdsgrenzen nopen daartoe. Toch kan er wel een stijgende tendens in de dagtrek uit afgeleid worden.

Waarschijnlijk zijn de afstanden, die bij de trek naar buiten worden afgelegd, de laatste jaren iets toegenomen; had in 1956 ca. 30% van de dagtrek uit de steden Zaandam, Hilversum, Amsterdam en Rotterdam plaats over een afstand groter dan 30 km. en 35% van de dagtrek uit Rotterdam in dat jaar over een afstand groter dan 30 km., in 1964 was dit percentage voor de trek uit Rotterdam 38 en in 1965 voor de trek uit de stad Groningen 51.

Vergelijking van de bevindingen van in 1956 (MENSEN OP ZONDAG, 1961) en in 1964 verricht onderzoek naar de trek naar buiten van Rotterdammers geeft steun aan de veronderstelling dat, hoewel er enige toename in de afgelegde afstanden is opgetreden, de invloed van het toegenomen gebruik van de auto – in 1964 gingen meer mensen met de auto en meer mensen namen aan de middagtrek deel – meer gezocht moet worden in een toename van de flexibiliteit in de keuze van reistijd en route dan in een toename van betekenis van de afgelegde afstand.

Een belangrijk gedeelte van de trek naar buiten, – ca. 62% van de trek uit diverse grote steden in 1965 en ca. 63% van de trek naar buiten in de provincie Groningen in 1965 –, geschiedt in gezinsverband.

De auto is bij de trek naar buiten een steeds overheersender rol gaan spelen; van de trek naar buiten op een zondag in 1965 uit de stad Groningen geschiedde gemiddeld 59% per auto.

De frequentie van de trek naar buiten is bij het vakantiebestedingsonderzoek 1965/66 door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (1969), onderzocht. Onder een dagtocht werd verstaan: 'Een verblijf van vier uur of langer buiten

de woning voor recreatieve doeleinden (d.w.z. andere dan voor werk, boodschappen, kerk, school, dokter of begrafenis)'. De geënquêteerden (in totaal 3.020) moesten zelf op een weekstaat invullen of zij gedurende 4 uur of langer voor recreatieve doeleinden buitenshuis hadden vertoefd, waar zij heen waren geweest en van welk vervoermiddel gebruik was gemaakt. In de zomer van 1966 (1 mei tot 30 september) werden naar schatting door de gehele nederlandse bevolking ruim 240 miljoen dagtochten gemaakt. Van deze dagtochten hadden er ca. 8 miljoen een buitenlandse bestemming. Van de dagtochten, waarbij de landsgrenzen niet werden overschreden, werd bijna 60% op zaterdag of zondag gemaakt en 40% op werkdagen. VAN LIER e.a. (1971) onderzochten het toerrijden in de Lopikerwaard in 1969 en 1970. Het aantal toerrijders uitgedrukt in personenautoeenheden (P.A.E.'s) bleek per jaar ca. 133.000 te bedragen, waarvan 57% op zondagen, 16% op zaterdagen en 27% op werkdagen werden geregistreerd. Dus over een geheel jaar gezien verhouden de intensiteiten van het toerrijden in de Lopikerwaard op een gemiddelde zondag, zaterdag en werkdag zich als ca. 72:21:7.

De spreiding van het aantal dagtochten over het zomerseizoen is niet alleen afhankelijk van de dag in de week maar ook van de tijd in het jaar; er waren twee toppen in de grafiek van het aantal dagtochten in Nederland per week: een in de week 25 mei-1 juni, dat is de week rond Pinksteren, en een in de weken 10-16 augustus en 17-23 augustus in verband met de vakantieperiode en de weersgesteldheid.

Het gewogen gemiddelde aantal zonuren per week vertoonde een significante correlatie met het aantal dagtochten per week. Dit geldt ook voor de factor maximum temperatuur per dag, omgerekend tot een gewogen gemiddelde per week, als de top van het aantal dagtochten veroorzaakt door Pinksteren buiten beschouwing wordt gelaten.

Uit de grafiek, waarin de spreiding van het aantal vakantiedagen en dagtochten per week over het zomerseizoen tot uitdrukking werd gebracht, blijkt dat er twee pieken aan te wijzen zijn: de hoogste in de week van 20-26 juli (ca. 22 miljoen, waarvan ca. 11 miljoen vakantiedagen en ca. 11 miljoen dagtochten) en een top in de week van 25-31 mei, de week rond Pinksteren, nl. ca. 2,8 miljoen vakantiedagen en 14,6 miljoen dagtochten.

In de week van 20-26 juli (de topweek) zijn er per dag gemiddeld ruim 3 miljoen Nederlanders (ca. een vierde van de Nederlandse bevolking) minstens vier uur in eigen land op stap geweest voor recreatieve doeleinden. De spreiding van het aantal vakantiedagen en dagtochten over het zomerseizoen loopt voor verschillende toeristengebieden in Nederland nogal uiteen. In de Noordzeebadplaatsen trad er eind juli een veel sterkere piek op, vooral veroorzaakt door de sterke concentratie van de vakantiedagen, dan in het gebied dat aangeduid is met 'Veluwe, Utrecht en het Gooi' en in dit gebied weer een sterkere piek dan in Noord-Brabant en Noord-Limburg.

Liet men de dagtochten vanuit de vakantieverblijfplaats buiten beschouwing, dan bleek het doel van de dagtochten op zaterdagen en/of zondagen af te wijken van dat op werkdagen. Op zaterdagen en zondagen lag het accent minder op

bezoek aan familie en kennissen (38 %) dan op werkdagen (43 %), maar meer op de recreatie in de vrije natuur w.o. het bezoek aan strand, bos, heide, duinen, park, weide en het maken van een rondrit (resp. 25 en 17 %), in ongeveer gelijke mate op de z.g. overige openluchtrecreatie w.o. het bezoeken van een openluchtbad, speeltuin, uitspanning en sportwedstrijden (11 %), iets minder op overige dagtochten (13 resp. 18 %) en iets meer op combinaties van de hier reeds onderscheiden doelen (14 resp. 11 %). Uit het tegengestelde verloop van de curven betreffende de recreatie in de vrije natuur en het bezoek aan familie en kennissen in de weken 20-26 juli en 7-23 augustus werd de conclusie getrokken dat het bezoek aan familie en kennissen kennelijk daalt wanneer, bij mooi weer, de tochten naar de vrije natuur toenemen.

Het aantal dagtochten (exclusief dagtochten tijdens vakantie) gemiddeld per persoon van 1 mei tot 30 september 1966 (20) bleek samen te hangen met de factoren beroep en inkomen. Voor de hand- en landarbeiders was dit getal 21 (en binnen deze categorie voor de mensen met een inkomen van minder dan 10.000 gld. per jaar 21 en bij de mensen in deze categorie met een inkomen boven de 10.000 gld. eveneens 21), voor de hoofdarbeiders 23 (25,22), de boeren 14 (14, 15), de overige zelfstandigen 19 (15, 21) en voor de gepensioneerden 14 (14, 19). De hand- en landarbeiders van wie slechts 51 % (47, 65) met vakantie ging, maakten dus gemiddeld per persoon meer dagtochten dan de overige zelfstandigen van wie 72 % (54, 79) met vakantie ging.

Over het dagbezoek van buitenlanders aan ons land is weinig bekend. Door TIDEMAN (1968) is berekend dat in 1966 het inkomende vreemdelingenverkeer bijna 34 miljoen personen omvatte.

In samenwerking met het hoofd van de Afdeling RESEARCH VAN DE ALGEMENE NEDERLANDSE VERENIGING VOOR VREEMDELINGENVERKEER in 's-Gravenhage is door TIDEMAN een uitsplitsing gemaakt van het inkomend vreemdelingenverkeer naar de wijze waarop in ons land werd vertoefd. Bij deze uitsplitsing is gebleken, dat van de bijna 34 miljoen buitenlandse gasten ca. 30 miljoen dagbezoekers (waarvan 25 miljoen dagbezoekers-toeristen) zijn geweest (TIDEMAN, 1968). Deze auteur merkte hierbij op: 'Uiteraard zijn dit niet allemaal verschillende buitenlandse gasten: uit het 16 miljoen inwoners tellende 'Land Nordrhein-Westfalen' komt wellicht 5 % van de bevolking 10 of meer keren per jaar een toeristische dagtocht maken naar Nederland, met name naar de Noordzeekust of – de laatste jaren in toenemende mate – naar de Veluwerandmeren'. TIDEMAN verwees hierbij naar het verslag van het onderzoek dat door TER HAAR (1968) op 15 augustus 1965 naar het bezoek aan de Flevostranden werd ingesteld. Daaruit bleek dat 1,1 % van het totale dagbezoek (ca. 48.000 mensen) uit het buitenland was vertrokken.

Over de weekendtrek, de trek naar buiten gedurende het weekend, waarbij men tenminste eenmaal overnacht (buiten de woonplaats), is weinig bekend. Uit het eerder genoemde onderzoek – Mensen op zondag – verricht in 1956 in de vier grote steden Zaandam, Hilversum, Rotterdam en Amsterdam bleek dat gemiddeld respectievelijk 4, 6, 5 en 6 % van de bevolking het weekend in de zomer buiten de eigen woonplaats doorbracht. Ca. 5 % van de stedelingen bracht

toen dus het weekend buiten de woonplaats door. Uit het in 1964 in Rotterdam verrichte onderzoek, – ZONDAGSBESTEDING VAN ROTTERDAMMERS; zomer 1964 –, bleek dat gemiddeld 8,0% van de bevolking deelnam aan de weekendtrek. Vergeleken met de 4,7% in 1956 is er dus een sterke toename opgetreden.

Over de afstanden, die bij de weekendtrek worden afgelegd, zijn uit het onderzoek dat in 1956 in de vier grote steden werd verricht, wel enige gegevens bekend. Van de weekendtrek uit Zaandam, Hilversum, Rotterdam en Amsterdam bleef resp. 46, 28, 64 en 63% binnen een straal van 30 km van deze plaatsen.

2.3.2. Vakantietrek

Naar de vakantietrek is vrij veel onderzoek verricht. Uit een door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK verricht onderzoek, waarbij onder een vakantie werd verstaan een periode van twee of meer opeenvolgende dagen met tenminste twee overnachtingen buiten de woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden en wanneer een weekend in de vakantieperiode viel, gold een minimum van vier overnachtingen, bleek dat in de zomer – 1 mei tot 30 september – van de jaren 1954, 1960 en 1966 resp. 40, 43 en 59% van de nederlandse bevolking met vakantie is geweest. Bij de onderzoeken in 1954 en 1960 werd na het zomerseizoen eenmaal geënquêteerd. Mogelijk zijn bij deze benadering bepaalde vakanties over het hoofd gezien, bijvoorbeeld verblijven bij familie en/of kennissen en zeer korte vakanties. Dit is waarschijnlijk niet gebeurd in 1966, toen in verband met het onderzoek naar het dag- en weekend-toerisme in de zomer 1966 de respondenten maandelijks werden bezocht om de weekstaten in ontvangst te nemen en werd nagegaan of in deze staten vakanties voorkwamen.

In 1954 gingen in de zomer, 1 mei tot 30 september, 4,2 miljoen Nederlanders met vakantie; in 1966 7,3 miljoen. De gemiddelde vakantieduur is in deze periode ongeveer 10,5 dagen gebleven. Wel is er een aanmerkelijke stijging van het gemiddeld aantal dagen vakantie per persoon, die met vakantie gaat, gespreid over meerdere vakantieperioden, opgetreden van 12,3 in 1954 naar 15,1 dagen in 1966.

Niet alleen het percentage van de bevolking, dat met vakantie gaat, is in de beschouwde periode toegenomen maar ook het aantal vakanties per persoon: in 1954, 1960 en 1966 werden respectievelijk gemiddeld 1,16, 1,19 en 1,46 vakanties per persoon, die met vakantie ging, gehouden.

Van alle zomervakanties van Nederlanders in 1954 (4,9 miljoen), 1960 (5,9 miljoen) en 1966 (10,3 miljoen) werden er in die jaren resp. 82,76 en 74% in het binnenland doorgebracht. Verder is van belang in het kader van dit onderzoek hoe deze vakanties in tijd en ruimte gespreid zijn. Opgemerkt zij dat in de winter (1 oktober tot 1 mei) van 1965/'66 slechts 13% van de nederlandse bevolking met vakantie ging.

In verband met de vraag wanneer er vakantierecreanten in recreatiegebieden voorkomen, is het van belang te weten hoe de spreiding van de vakanties in de tijd is. Om deze vakantiespreiding getalsmatig aan te geven, is door het C.B.S. de z.g. *concentratie-coëfficiënt* berekend. Deze coëfficiënt geeft de relatieve concentratie van de vakanties gedurende een bepaalde periode weer.

Om deze coëfficiënt te berekenen werd voor iedere week het percentage van het totale aantal vakantiedagen, dat in deze week viel, vastgesteld. Deze percentages werden vervolgens van week tot week geaccumuleerd. Daarna is bepaald hoeveel per week de geaccumuleerde percentages zowel naar beneden als naar boven afweken van 50. Bij volledige concentratie van alle vakanties in een week zouden de afwijkingen 1050 (21×50) bedragen. Bij een volledig gelijkmatige spreiding over alle weken van het zomerseizoen zou het totaal der afwijkingen 252 bedragen. Het verschil tussen de werkelijke afwijkingen en de minimale afwijkingen is het z.g. concentratiegetal. Deling van dit concentratiegetal door de minimumconcentratie (525) en vermenigvuldiging van de uitkomst daarvan met 100 levert de z.g. concentratie-coëfficiënt op. (C.B.S., 1956). In 1954 bedroeg deze 53,1 en in 1966 52,5. Van een toename van enige betekenis van de spreiding van de vakantieweken in de tijd is dus waarschijnlijk geen sprake.

Wat de ruimtelijke spreiding van de vakanties in Nederland betreft, geeft de volgende aan de Sociale Maandstatistiek van het C.B.S. (16; 1968, no. 1.) ontleende tabel een duidelijk overzicht.

TABEL 2.3.2.1. Vakantiegangers in Nederland onderscheiden naar toeristengebieden in 1954, 1960, 1966 (mei t/m september; in procenten).

	1954	1960	1966
Noordzeebadplaatsen	20	23	21
Watersportgebieden	3	4	5
Zuid-Limburg	5	7	6
Veluwe, Utrecht, 't Gooi	19	20	19
Achterhoek, Twente, Salland	7	6	7
Noordelijke provincies	5	6	11
Noord-Brabant, Noord-Limburg	8	9	12
Overige gebieden	26	21	12
Meer dan één gebied	7	4	7
Totaal Nederland	100 (= 4,0 mln)	100 (= 4,5 mln)	100 (= 7,6 mln)

Bron: CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK. Sociale Maandstatistiek 16 (1968), no. 1.

Uit deze tabel blijkt dat de Noordelijke provincies, Noord-Brabant en Noord-Limburg in 1966 relatief meer vakantiegangers trokken dan in 1960. In verband met de ruimtelijke, economische en sociale consequenties voor het platteland van het toerisme is enig inzicht in de gebruikte logiesvormen van belang.

Door TIDEMAN (1968) werd op basis van onderzoeken van het C.B.S. de volgende tabel samengesteld over de door Nederlandse vakantiegangers gebruikte logiesvormen in de jaren 1954, 1964 en 1966.

TIDEMAN heeft in verband met de reeds eerder genoemde verschillen in onderzoeksmethoden, bij de onderzoeken in 1966 en de daarvoor verrichte onderzoeken, voor 1966 een correctie toegepast op de door het C.B.S. gepubliceerde

TABEL 2.3.2.2. Vakantiegangers per logiesvorm, (mei t/m september; in procenten).

	1954	1960	1964	1966	1966 ¹
Logiesvorm:					
Hotel, pension	18	20	20	15	17
Zomerhuisje	5	11	11	12	13
Tent, caravan	9	14	24	22	26
Familie en kennissen	53	41	33	42	33
Overige logiesvormen	14	14	12	10	11
Totaal	100	100	100	100 ²	100

¹ gecorrigeerd² afrondingsverschillen

Bron: HORECA 16 (1968) 17.

cijfers. TIDEMAN heeft o.a. geen verdere teruggang aangenomen van logeren bij familie en kennissen omdat de meer welvarende, gezondere en meer gemotoriseerde bejaarden van 1966 meer dan in 1964 op vakantie zijn gegaan, kinderen en kleinkinderen door hun toegenomen reislust ook bij ouders en grootouders hun vakantie doorbrengen en omdat als tegenwerkende krachten de hogere welstand en de verstedelijking tot een afnemend verblijf van vakantiegangers bij familie en kennissen leidt. Drie factoren, die aldus TIDEMAN, elkaars invloed waarschijnlijk min of meer compenseren. Het voor 1964 gevonden percentage is daarom ook voor 1966 aangenomen. Uit deze gegevens blijkt dat het aantal vakantiegangers dat in zomerhuisjes, tenten en caravans verbleef in de beschouwde periode relatief zeer sterk is toegenomen.

Bij het vakantiebestedingsonderzoek 1968/'69 werd in afwijking tot de hiervoor genoemde definitie van vakantie bij voorgaande onderzoeken de volgende definitie gebruikt: 'Vakantie is een periode van 5 of meer dagen met tenminste 4 achtereenvolgende overnachtingen buiten de eigen woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden'. Deze definitie sluit beter aan bij de in het buitenland gebruikelijke. Door toepassing van de methode van de retrospectieve vraagstelling bij dit onderzoek is de mogelijkheid veel groter, dat vakanties bij familie en kennissen niet opgegeven zijn, dan bij het onderzoek 1965/'66. De cijfers over de vakantiebesteding in 1969 hebben betrekking op vakanties, waaraan mede een element van zakelijke dienstverlening verbonden is, zoals vakanties doorgebracht in hotels, pensions, jeugdherbergen, kampeerboerderijen, op campings, etc.

De vakantie-intensiteit – de *netto-vakantie-intensiteit* of *vakantie-participatie* –, het percentage vakantiegangers ten opzichte van de Nederlandse bevolking, in de periode 1 oktober 1968-30 september 1969, bedroeg 42,8 %. Dit houdt in dat 42,8 % ofwel 5,5 miljoen Nederlanders in die periode met vakantie ging. In de periode 1 oktober 1965-30 september 1966 bedroeg de vakantie-intensiteit 40,8 %, als tenminste dezelfde definitie van vakantie werd gehanteerd voor die periode als bij het onderzoek in 1969. Het aantal winter- en zomervakanties be-

droeg in 1968/'69 6,4 miljoen – gemiddeld 1,17 per persoon, die met vakantie ging – en in 1965/'66 6,1 miljoen of gemiddeld 1,24 per persoon die met vakantie ging. De bruto-vakantie-intensiteit, – het totaal aantal Nederlanders dat met vakantie ging, gerelateerd aan de totale bevolking –, bedroeg in 1968/'69 50%.

Van de personen, die in 1968/'69 met vakantie zijn geweest, ging 85,3% eenmaal, 12,9% tweemaal en slechts 1,9% drie of meer keren met vakantie, d.i. 1,17 vakanties per persoon, die met vakantie ging, in 1965/'66 was dit getal 1,24.

Deze teruggang werd toegeschreven aan de factor schaalvergroting; men trekt verder weg en de vakantieduur breidt zich uit. In 1966 werd 70% van de zomervakanties doorgebracht in Nederland, België, Luxemburg en vlak over de grens in de Bondsrepubliek. In 1969 werd 62% van de zomervakanties in Nederland en genoemde aangrenzende landen doorgebracht. In 1965/'66 bedroeg de gemiddelde vakantieduur van zomer- en wintervakantie 13,2 dagen en in 1968/'69 15,1 dagen.

In de nabije toekomst zal het gemiddelde aantal vakanties per vakantieganger waarschijnlijk mede onder invloed van de opvatting van medici en andere op dit gebied deskundigen, dat twee vakanties per jaar nodig zijn, toenemen. (Zie o.a. BIERSTEEKER, 1970).

Van de 6,4 miljoen vakanties in de periode 1 oktober-1 oktober 1968/'69 vielen 0,4 miljoen vakanties in de periode van 1 oktober tot 30 april. Van de 6 miljoen zomervakanties werden er 3,3 miljoen (54,6%) in Nederland en 2,7 (45,4%) in het buitenland doorgebracht.

De spreiding van de in Nederland doorgebrachte zomervakanties over de toeristengebieden was als volgt: op de Waddeneilanden werden 7,3%, in de Noordzeebadplaatsen 19,9%, in de watersportgebieden 13,8%, in Zuid-Limburg 6,9%, op de Veluwe 17,4%, in Utrecht/het Gooi 3,7%, in Twente, Salland en de Achterhoek 7,0%, in de Noordelijke provincies 9,3%, in Noord-Brabant en Noord-Limburg 10,4% en in overig Nederland 4,2% van de vakanties doorgebracht. De trekvakanties – 11% van de vakanties zijn trekvakanties en 89% z.g. standplaatsvakanties – zijn ingedeeld bij die gebieden, waarin gedurende de vakanties de meeste overnachtingen plaatsvonden. Tot de watersportgebieden werden gerekend: de Meren in Friesland, N.W. Overijssel, Groningen, Drenthe, de Randstad Holland en overige gebieden, Waddenzee, IJsselmeer en Deltagebied.

In Mededelingen van het C.B.S. van december 1970 is een vergelijking van de spreiding van de zomervakanties in Nederland in 1966 en 1969 gegeven.

Het aantal vakantiedagen in het binnenland nam tussen 1966 en 1969 met 14,1% toe; voor het buitenland was deze toename 28,4%.

In 1966 duurde een zomervakantie in Nederland gemiddeld 12 dagen en in 1969 ca. 14. In 1966 duurde een zomervakantie in het buitenland gemiddeld 15,5 dagen, in 1969 ca. 16,5.

De Noordzeebadplaatsen, inclusief de Waddeneilanden, vertoonden in genoemde periode een lichte teruggang in hun relatieve aandeel in de vakanties. De noordelijke provincies vertoonden een sterke groei in het totaal aantal vakantiedagen (ca. 62%).

TABEL 2.3.2.3. Aantal zomervakanties in vakantiedagen per toeristengebied in Nederland in 1966 en in 1969.

	in %		in milj.	
	1966	1969	1966	1969
Noordzeebadplaatsen	31,9	27,2	14,4	13,8
Watersportgebieden	7,4	13,8	2,8	3,7
Zuid-Limburg	7,1	6,9	2,4	2,6
Veluwe, Utrecht, 't Gooi	23,0	21,1	9,4	10,9
Achterhoek, Twente, Salland	6,2	7,0	2,5	3,4
Noordelijke provincies	7,0	9,3	2,6	4,2
Noord-Brabant, Noord-Limburg	9,3	10,4	3,3	4,5
Overige gebieden	8,2	4,2	3,7	3,9
Totaal	100,1	99,9	41,1	46,9
Buiten Nederland			34,8	44,7

Ook Noord-Brabant en Noord-Limburg vertoonden een vrij sterke stijging nl. 36 %. De stijging in de watersportgebieden bedroeg ongeveer 32 %. De toename in Zuid-Limburg bedroeg slechts ca. 8 %. Het gebied aangeduid met Veluwe, de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi vertoonden een groei van 16 %. Het relatieve aandeel van de traditionele vakantiebestemmingen in het binnenlands toerisme, de Veluwe en de Noordzeebadplaatsen, is in de periode van 1966-1970 teruggelopen. Het relatieve aandeel van de watersportgebieden en van de noordelijke provincies is gestegen.

Vergeleken met 1966 heeft er in 1969 geen verschuiving van betekenis plaats gehad in het patroon van gebruikte logiesvormen. Zoals hiervoor reeds is medegedeeld is de definitie van vakantie, waarvan bij het onderzoek in 1969 is uitgegaan, aanmerkelijk verschillend van die, welke bij het onderzoek in 1966 is gehanteerd. Door een herbewerking van het enquête-materiaal van 1966 volgens de normen van de definitie van vakantie in 1969 is door het C.B.S. toch een vergelijkingsmogelijkheid geschapen.

TABEL 2.3.2.4. Zomervakanties per logiesvorm in 1966 en in 1969, in procenten.

	1966	1969
Hotel, pension	25,8	27,5
Zomerhuisje, bungalow	21,0	23,4
Tent, tenthuis	28,0	25,9
Caravan	9,7	10,9
Boot	3,5	3,4
Kamphuis, jeugdherberg	5,2	4,7
Kampeerboerderij, kamers zonder pension	2,8	2,3
Overige	3,9	1,9
Totaal aantal vakanties in miljoenen	5,9	6,0

In de MEDEDELINGEN VAN HET C.B.S. van juli 1970, waaraan de gegevens voor deze tabel zijn ontleend, worden van de onderscheiden logiesvormen definities gegeven. In bijlage 1B treft men deze definities aan.

In de logiesvormen hotel, pension, zomerhuisje en tent werden 75% van de zomervakanties doorgebracht. Het relatieve aandeel van de zomervakanties in de categorie tent is gedaald en dat van de hotels en zomerhuisjes is toegenomen. Ook de caravan blijkt een belangrijke logiesvorm te zijn geworden. Dit blijkt uit het feit dat ca. 11% van de zomervakanties erin doorgebracht werd; ook blijkt dit uit de ontwikkeling van het aantal caravans: in 1969 waren er naar schatting van de RAI in ons land ca. 89.000, in 1970 waren er ca. 105.000, in 1971 ca. 128.000 en in 1980 zullen er naar een schatting van de RAI 400.000 vouw-wagens en caravans in ons land zijn.

Door de openluchtrecreatie wordt de plattelandsbevolking in contact gebracht met mensen, die in allerlei opzichten niet als de 'doorsnee Nederlander' beschouwd kunnen worden.

Uit verschillende onderzoeken komt immers naar voren dat vakantiegangers meer dan niet-vakantiegangers tot de beroepscategorieën behoren met een betrekkelijk hoge status. In de zomer van 1966, toen 59% van de Nederlandse bevolking met vakantie ging, ging van de hoofdarbeiders 76% met vakantie, van de z.g. overige zelfstandigen 72%, van de hand- en landarbeiders 51% en van de boeren slechts 29%. Van de gepensioneerden en personen zonder beroep 48%.

Zoals uit de tabel hieronder blijkt, wordt het met vakantie gaan steeds meer in alle beroepscategorieën een gewoon verschijnsel, al zijn er nog grote verschillen.

TABEL 2.3.2.5. Aantal personen per beroepsgroep, dat in de zomer van 1954, 1960 en 1966 met vakantie ging, in % van het aantal geënquêteerde personen per beroepsgroep.

Beroepsgroepen	1954	1960	1966
Hand- en landarbeiders	31	37	51
Hoofdarbeiders	64	62	76
Boeren	11	20	29
Overige zelfstandigen	44	50	72
Gepensioneerden en personen zonder beroep	30	28	48
Totaal	40	43	59

BRON: C.B.S. SOCIALE MAANDSTATISTIEK 15 (1967) 12.

Overigens vertonen de populaties vakantiegangers in toeristengebieden vrij grote verschillen qua samenstelling naar sociaal milieu, waartoe de toeristen behoren. Uit het door het C.B.S. (MED. NO. 11, 10 febr. 1971) gehouden vakantie-bestedingsonderzoek in 1969 is gebleken dat een oud toeristengebied als de Veluwe relatief veel door vakantiegangers uit de lagere inkomenscategorieën wordt bezocht: 60% van het vakantiebezoek behoorde tot de inkomensklasse

beneden de 14.000 gld. in het gebied aangeduid met 'de overige watersportgebieden' daarentegen zijn vakantiegangers behorend tot de hogere inkomensklassen relatief sterk vertegenwoordigd. Ook als de samenstelling van het vakantiebezoek naar beroepscategorieën werd bekeken, kwamen er interessante verschillen tussen toeristengebieden naar voren. In het Deltagebied zijn employé's en ambtenaren met 57% relatief zeer sterk vertegenwoordigd, terwijl handarbeiders daar met 12% zeer zwak vertegenwoordigd waren. De handarbeiders waren zeer sterk op de Veluwe – 42% van de vakantiegangers – en in Zuid-Limburg – 48% – vertegenwoordigd. In Zuid-Limburg zijn employé's en ambtenaren relatief zwak vertegenwoordigd. Dit gebied wordt gekenmerkt door een relatieve oververtegenwoordiging van gepensioneerden en personen zonder beroep.

Op de Waddeneilanden en in het Deltagebied zijn vakantiegangers van middelbaar en hoger (onderwijs) niveau relatief sterk vertegenwoordigd. In Zuid-Limburg is de participatie van vakantiegangers, behorend tot het hoogste onderwijsniveau, minimaal. Vakantiegangers met basisonderwijs zijn er met 39% sterker vertegenwoordigd dan in welk ander toeristengebied ook. In een aantal toeristengebieden zijn vakantiegangers op leeftijd relatief sterk vertegenwoordigd. Dit is het geval in het Delta-gebied en de van oudsher als toeristische gebieden bekend staande toeristenstreken zoals Zuid-Limburg en de Veluwe. Deze bevindingen van het vakantiebestedingsonderzoek 1969 zijn hier vrij uitvoerig weergegeven omdat er aanwijzingen aan ontleend kunnen worden om op de aannemelijkheid van de wat we hier de opschuivingstheorie noemen, die in hoofdstuk 4, paragraaf 2 ter sprake is gebracht, te wijzen. Deze opschuivingstheorie houdt in dat toeristen uit de hogere sociale milieu's een bepaald gebied 'ontdekken' en dat er, als het gebied toeristisch tot ontwikkeling is gekomen, steeds meer mensen uit de lagere sociale strata heen gaan waardoor het gebied zijn exclusieve karakter verliest en mogelijk door de drukte en bepaalde sociale ontwikkelingen, die bij een verdere ontwikkeling van de toeristische functie van een gebied optreden, voor toeristen van de hogere sociale strata niet meer aantrekkelijk zou zijn.

Onder de vakantiegangers zijn mensen uit de meer verstedelijkte woonomgevingen oververtegenwoordigd. In 1969 kwamen er van het totaal aantal in Nederland doorgebrachte zomervakanties (3,3 milj.) 17,0% van personen, die op het platteland woonden, 21,5% van mensen, die op het verstedelijkte platteland woonden, 40,4% van mensen uit de steden, exclusief de grote steden Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage, waarvandaan 21,2% van de personen, die met vakantie gingen, kwamen. In de plattelandsgemeenten A1 t/m A4 woont 21,8% van de bevolking, in de gemeenten, die behoren tot de categorie verstedelijk platteland B1 t/m B3, 24,9%, in stedelijke gemeenten 36,8% en in Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage 16,5%. De conclusie dat een toename van de urbanisatiegraad samen gaat met een toenemende vakantieparticipatie ligt voor de hand. Dus onder vakantiegangers zijn stedelingen oververtegenwoordigd: 17% van de Nederlandse vakantiegangers, die in Nederland hun vakantie doorbrachten, kwam in 1969 van het platteland en meer dan 60% uit

een stedelijk milieu. Dat alle vakantiegangers door plattelanders als stedelingen worden beschouwd, is, hoewel niet helemaal gerechtvaardigd, gezien deze over-
vertegenwoordiging, toch wel begrijpelijk (zie hoofdstuk 7).

In 1968/'69, toen zoals hiervoor is medegedeeld, een andere definitie van het begrip vakantie is gehanteerd en bovendien de beroepen in andere categorieën zijn ingedeeld dan bij voorgaande vakantiebestedingsonderzoeken, ging van de landbouwers 12,2%, van de mensen met vrije beroepen 53,8%, van de overige bedrijfshoofden 57,8%, van de employé's en ambtenaren 65,4%, van de handarbeiders 33,2%, van de mensen zonder beroep 52,2% en van de gepensioneerden 22,7% met vakantie. Ook uit deze cijfers blijkt dat er onder vakantiegangers betrekkelijk weinig vertegenwoordigers van de agrarische bevolking en van de handarbeiderscategorie aanwezig zijn. Ook wanneer het aantal vakanties per persoon, die met vakantie ging in relatie met de beroepscategorie wordt beschouwd, blijkt dat onder vakantiegangers mensen met een betrekkelijk hoge status oververtegenwoordigd zijn. In 1968/'69 bedroeg het gemiddelde aantal vakanties per vakantieganger in de categorie landbouwers 1,14, de vrije beroepen 1,37, de overige bedrijfshoofden 1,16, de employé's en ambtenaren 1,20, de handarbeiders 1,08, de mensen zonder beroep 1,23 en de gepensioneerden 1,25 (totaal 1,17). Uit deze samenhang tussen beroepscategorie en de gemiddelde vakantie frequentie per vakantieganger blijkt dat men relatief laag geschoolden en mensen met relatief lage inkomens weinig in vakantiegebieden aantreft.

In 1968/'69 was er een duidelijke samenhang tussen opleidingsniveau en vakantieparticipatie. Van de mensen met alleen basisonderwijs is 26,3% met vakantie geweest, van de mensen met uitgebreid basisonderwijs 47,3%, met middelbaar onderwijs 60,5%, met semi-hoger onderwijs 67,7% en van mensen met hoger onderwijs 77,3%. Het gemiddelde aantal vakanties per vakantieganger was in deze naar opleiding onderverdeelde, hiervoor genoemde, beroepscategorieën resp. 1,11, 1,12, 1,24, 1,21 en 1,33.

Uit een onderzoek in de provincie Groningen naar de sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag, is gebleken dat de opleiding, die men gevolgd heeft, als de belangrijkste predictor van het vrijetijdsgedrag kan worden beschouwd (Wippler, 1968). In mededelingen van het C.B.S. van juni 1970 (no. 11.3) is erop gewezen dat toch enige voorzichtigheid met de conclusie dat opleiding als de belangrijkste predictor voor de vakantieparticipatie beschouwd kan worden, moet worden betracht. Beter onderwijs immers geeft de mogelijkheid hoger gekwalificeerd werk te verrichten, waarvoor een hoger inkomen wordt betaald. Een hoog inkomen is een voorwaarde voor het reserveren van geld voor bestedingen in de toeristische sfeer. Bovendien wordt erop gewezen dat onder degenen, die in de categorieën van mensen met basis- en uitgebreid basisonderwijs voorkomen, oudere mensen relatief sterk vertegenwoordigd zijn. In de laatste twee decennia is het deel van de bevolking met meer dan uitgebreid basisonderwijs aanzienlijk gestegen. De factor leeftijd beïnvloedt bij mensen in de hogere leeftijdscategorieën de vakantieparticipatie negatief.

Wat betreft de factor inkomen, blijkt er een duidelijk verband te bestaan

tussen het inkomensniveau en de vakantieparticipatie. In de inkomenscategorien, oplopend van minder dan 5.000 gld tot en met 30.000 gld en meer, – gezinsinkomen: van gezinshoofd eventueel plus werkende vrouw, eventueel plus werkende kinderen beneden 19 jaar –, bedroeg de vakantieparticipatie, afgerond op hele getallen, resp. 29, 29, 37, 51, 61, 66 en 75 % en het gemiddeld aantal vakanties per vakantieanger per jaar vermenigvuldigd met 100 resp. 109, 112, 112, 116, 124, 129 en 137.

Uit het vakantiebestedingsonderzoek in 1965/'66 bleek dat van de mensen met een bruto inkomen (gezinsinkomen) kleiner dan 10.000 gld per jaar 48 % geen vakantie had genoten, 49 % in de zomer van 1966 en 9 % in de winter van 1965/'66 met vakantie was geweest. Van de mensen met een bruto inkomen van 10.000 gld. of meer was slechts 26 % niet met vakantie geweest, 72 % was in de zomer van 1966 en 19 % in de winter van 1965/'66 met vakantie geweest. De samenhang van de hoogte van de vakantieparticipatie met de grootte van het inkomen is dus duidelijk aanwijsbaar.

De samenstelling van de populatie vakantieangers naar sociaal-economische kenmerken zoals beroep, opleiding en inkomen zal van gebied tot gebied uiteenlopen. Niettemin zijn over het geheel genomen de mensen met relatief hoge inkomens, hoge opleidingen en mensen, die tot de beroepscategorieën behoren met betrekkelijk hoog maatschappelijk aanzien, of hoge sociale status, daarin oververtegenwoordigd. Hoewel er op den duur door de democratisering van de vakantie buiten de eigen woonplaats en door de toenemende vakantietrek naar het buitenland – mensen met hoge inkomens gaan meer in het buitenland op vakantie dan mensen met lage inkomens – dit verschijnsel afgezwakt zal worden, speelde dit zeker in 1965 nog een rol van betekenis.

De geringe spreiding van de vakantietrek blijkt uit de cijfers over het seizoen 1969. Het zomerseizoen werd door het C.B.S. ingedeeld in een hoogseizoen, 28 juni-16 augustus, een voorseizoen, 3 mei-28 juni, en een naseizoen, 16 augustus-3 oktober. Van de 91,7 miljoen vakantiedagen van Nederlanders binnen en buiten het land doorgebracht was 75 % in het hoogseizoen geconcentreerd. Voor de vakantiedagen, waarbij werd overnacht in hotel of pension, was dit percentage 55, voor vakantiedagen, waarbij in zomerhuisje of bungalow werd overnacht 70 en voor vakantiedagen, waarbij in een boot werd overnacht 76. Voor vakantiedagen waarbij in andere logiesvormen werd overnacht – tent, tenthuis, caravan, kamphuisje, jeugdherberg, kampeerboerderij, kamers zonder pension en overige logiesvormen – was dit percentage hoger dan 80 %.

De mensen, die vrij waren in het vaststellen van het tijdstip van de vakantie, hebben tussen 3 mei en 3 oktober 30 miljoen vakantiedagen genoten, waarvan 48 % in het hoogseizoen, 28 juni-16 augustus, werd doorgebracht. Mensen, die door vakantie van scholen, een vakantie-regeling van het bedrijf, door deze beide factoren of om andere redenen niet vrij waren in het bepalen van het tijdstip van hun vakantie hebben in 1969 88 % van hun vakantiedagen in het hoogseizoen besteed.

De mensen behorend tot de beroepsgroep 'vrije beroepen' besteedden in 1969 31 % van hun vakantiedagen in het voor- en naseizoen, d.w.z. voor 28 juni en

na 15 augustus. Voor de beroepscategorie employé's was dit percentage 25 en voor de gepensioneerden 47. Voor de categorie landbouwers was dit 20, de overige bedrijfshoofden 22, de handarbeiders 21 en de mensen zonder beroep 21. Voor alle vakantiedagen (91,7 milj.) door Nederlanders in 1969 genoten, was dit percentage 25. Deze cijfers wijzen erop dat mensen met een relatief hoge sociale status relatief meer in voor- en naseizoen hun vakantie buitenshuis besteden.

Wanneer men de vakantiespreiding regionaal beziet, blijkt dat er een sterke concentratie optreedt. Op het totaal van 47,0 miljoen vakantiedagen door Nederlanders in Nederland doorgebracht, tussen 3 mei en 3 oktober 1969, zijn er 10,2 milj. aan de Noordzeekust en 8,3 miljoen op de Veluwe doorgebracht. Deze regionale concentratie gaat samen met een relatief sterke concentratie in de tijd: beide onderscheiden toeristengebieden hadden in 1969 een overschrijdingsgetal – d.i. aantal vakantiedagen in het hoogseizoen in procenten in het gebied in kwestie verminderd met het aantal vakantiedagen in hoogseizoen in Nederland in procenten – van +1. De toeristengebieden de Waddeneilanden, de Waddenzee en IJsselmeer, de Meren van de randstad Holland, het Delta-gebied, Zuid-Limburg en Utrecht/het Gooi hadden negatieve overschrijdingsgetallen. Het gebied Noord-Brabant en Noord-Limburg had het hoogste positieve overschrijdingsgetal nl. 9 (C.B.S., SOCIALE MAANDSTATISTIEK, MEI, 1970).

Over de omvang van de vakantiebesteding door buitenlanders in ons land en over de spreiding over Nederland van de buitenlandse vakantiegangers levert de STATISTIEK VREEMDELINGENVERKEER informatie. In 1965 werden in Nederland o.a. 6,2 miljoen overnachtingen van buitenlandse gasten geboekt, in de periode van 1 mei tot 30 september. Dit cijfer had betrekking op overnachtingen van buitenlanders, voorzover deze geregistreerd werden door de volgende logies-verstreckende bedrijven: de bij het Bedrijfsschap Horeca geregistreerde hotels en seizoenpensions, de jeugdherbergen, aangesloten bij de Nederlandse Jeugdherberg Centrale (N.J.H.C.) en de Katholieke Vacantiehuizen en Jeugdherberg Centrale (K.V.J.C.) en de middelgrote en grote kampeer- en aanverwante verblijfsinrichtingen, waartoe werden gerekend tenten- of caravanterreinen voor tenminste 100 personen, kamphuisjes-terreinen met tenminste 10 huisjes, kamphuizen voor tenminste 50 personen, kampeerboerderijen voor tenminste 50 personen, kinderhuizen/kampen voor tenminste 50 personen en combinaties van een of meer der voren bedoelde accommodatiemogelijkheden. In 1965 werden 2.705 hotels (met 80.106 bedden), 1695 pensions, 81 jeugdherbergen en 1.195 kampeerbedrijven bij het onderzoek betrokken. In 1968 waren deze cijfers 2.643 (82.514), 1.143, 74 en 1.279.

Er zijn dus geen gegevens bekend over het bezoek van buitenlanders, die bij familie of kennissen of bij kamerverhuurderijen en niet-erkende pensions logeren. Buitenlandse gasten zijn niet in te delen, bij gebrek aan gegevens, in recreanten, semi-recreanten en niet-recreanten. De laatste categorie omvat buitenlandse gasten, die op grond van louter zakelijke motieven ons land bezoeken. Bovendien zijn alleen gemeenten, die voor het vreemdelingenverkeer en in het bijzonder voor het buitenlandse vreemdelingenverkeer van belang zijn, in de

enquête betrokken; in totaal waren er dat in 1965 458. Als te registreren gasten werden beschouwd personen, die tenminste een nacht in een van de hiervoor genoemde verblijfsinrichtingen hadden doorgebracht en niet langer dan 2 maanden in eenzelfde verblijfsinrichting vertoefden.

In 1965 werden er in de periode van 1 mei tot 30 september ca. 6,2 miljoen overnachtingen van buitenlandse gasten geregistreerd. Stelt men dit getal op 100, dan zijn de indexcijfers voor het aantal overnachtingen van buitenlandse gasten in de jaren 1964 t/m 1968 resp. 97, 100, 108, 109 en 108.

In 1965 werden in hotels, pensions, jeugdherbergen (N.J.H.C.), vakantiehuizen en jeugdherbergen (K.V.J.C.) en op kampeerbedrijven e.d. resp. 48, 11, 3, (0,1), en 37 % van de overnachtingen van buitenlandse gasten geboekt. Tussen 1965 en 1968 trad er een interessante verschuiving op in deze verdeling: het aandeel van de kampeerbedrijven e.d. nam duidelijk toe. In 1968 waren de hiervoor genoemde cijfers resp. 44, 10, 2, 0 en 44.

Voor nederlandse overnachtingen in deze logiesvormen liggen deze verhoudingen totaal anders. In 1968 werden er van de ca. 19 miljoen overnachtingen van Nederlanders ca. 5 % in pensions geboekt, ca. 14 % in jeugdherbergen (N.J.H.C.), ca. 0,3 % in jeugdherbergen (K.V.J.C.) en ca. 93 % in kampeerbedrijven e.d. In 1965, toen er ca. 15 miljoen overnachtingen van Nederlanders in pensions, jeugdherbergen en kampeerbedrijven geboekt werden, waren deze percentages resp. 7, 2, (0,4) en 91. Er is dus bij de Nederlandse overnachtingen een lichte verschuiving naar de categorie kampeerbedrijven e.d. opgetreden.

Over de spreiding van de geregistreerde overnachtingen van nederlandse en buitenlandse gasten, in kampeerbedrijven over de belangrijkste toeristengebieden geven de volgende aan de STATISTIEK VREEMDELINGENVERKEER ontleende cijfers een idee.

TABEL 2.3.2.6. Overnachtingen in kampeerbedrijven in de belangrijkste toeristengebieden in 1965 en 1969 (mei-september).

Toeristengebied	Nederlandse gasten		Buitenlandse gasten	
	1965	1969	1965	1969
De Waddeneilanden	8,4	9,9	18,0	20,4
Noordzeepadplaatsen	28,8	23,2	59,1	57,4
Centraal en Z.W.-Drenthe	3,5	4,7	1,0	0,4
Hondsrug	1,3	2,4	0,2	0,1
Twente, Salland	6,2	5,3	1,0	0,9
Veluwe en Veluwerand	24,3	20,8	3,9	2,0
Utrechtse Heuvelrug	6,3	6,4	0,7	1,0
Het Gooi	0,5	0,5	0,4	0,2
Zuid-Limburg	2,1	2,6	0,3	0,3
Overig Nederland	18,6	24,2	15,4	17,3
Totaal	100	100	100	100
Absoluut aantal	13 mln	18 mln	2,3 mln	2,9 mln

Uit deze tabel blijkt dat wat het aandeel van de overnachtingen van Nederlanders en van buitenlanders betreft, de Waddeneilanden vooruit zijn gegaan de Noordzeebadplaatsen achteruit, Twente en Salland en de Veluwe en Veluwerand iets achteruit en overig Nederland en centraal en Zuidwest-Drenthe vrij sterk vooruit zijn gegaan. De Hondsrug is bij de Nederlanders relatief iets meer in trek gekomen. De STATISTIEK VREEMDELINGENVERKEER geeft ook enig inzicht in de spreiding van de overnachtingen van buitenlandse gasten in hotels in Nederland.

TABEL 2.3.2.7. Spreiding van overnachtingen van buitenlandse gasten in hotels.

Toeristengebied	1965 ¹ overnachtingen in % v.h. totaal	1968 ¹ overnachtingen in % v. h. totaal	1968 gemiddelde verblijfsduur
Amsterdam, Rotterdam (excl. Hoek v. Holland), 's-Gravenhage (excl. Scheveningen), Utrecht	48,0	51,7	2,2
De Waddeneilanden	6,5	6,9	13,8
De Noordzeebadplaatsen	22,9	22,7	5,0
Veluwe en Veluwerand	3,0	2,7	1,7
Utrechtse heuvelrug	1,0	1,2	2,5
Het Gooi	0,8	0,8	2,4
Zuid-Limburg	1,6	1,8	2,1
Overig Nederland	16,2	12,2	1,7
Gemiddeld			2,6 dagen
Totaal aantal overnachtingen	100	100	
In miljoenen	3,0	4,7	

¹ 1 mei tot 30 september.

Van de overnachtingen van buitenlandse gasten werd in 1964 46,3% in de vier grote steden doorgebracht. In de periode 1964-1968 is er dus een belangrijke verschuiving opgetreden in de spreiding van de overnachtingen van buitenlandse gasten over de belangrijkste toeristengebieden: het deel hiervan in de vier grote steden doorgebracht is toegenomen. Uit de cijfers voor de gemiddelde verblijfsduur blijkt duidelijk dat op de Waddeneilanden en in mindere mate ook in de Noordzeebadplaatsen, het recreatief verblijf een belangrijke rol speelt.

3. DE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND VOOR DE RECREATIE

3.1. INLEIDING

In hoofdstuk 2 is de ontwikkeling van de openluchtrecreatie, zoals die in Nederland de laatste tijd is opgetreden, aan de hand van statistisch materiaal behandeld.

Enig idee over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie is daaraan wel te ontleen. Om echter een meer genuanceerd beeld van de betekenis, die het platteland heeft voor de openluchtrecreatie, te krijgen, is inzicht nodig in het gebruik van recreatiemogelijkheden op het platteland en de betekenis daarvan voor de recreanten. In dit hoofdstuk is eerst, in 3.2., ingegaan op de vraag of de term platteland als out-of-date beschouwd moet worden en eventueel vervangen door het begrip open ruimte. In 3.3. is een korte beschouwing gegeven over opvattingen omtrent de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie. Deze beschouwing mondt uit in een uiteenzetting, in 3.4., over recreatie- en speltheorieën. Vervolgens is in 3.5. een poging gedaan om met behulp van bevindingen van empirisch onderzoek inzicht te verschaffen in het gebruik, dat van recreatiemogelijkheden op het platteland wordt gemaakt.

In 3.6. is de vraag aan de orde gesteld welke rol bevindingen van empirisch onderzoek kunnen spelen bij de planning van recreatiemogelijkheden en voorzieningen. Het antwoord, of de antwoorden, op deze vraag is, resp. zijn, mede van belang voor de gedachtenvorming over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie.

3.2. PLATTELAND OF OPEN RUIMTE?

Over vragen als 'kan er nog van platteland gesproken worden?' en 'hoe moet het platteland omgrensd worden?' lopen de meningen zozeer uiteen, dat de neiging, die CONSTANDSE (1967) in zijn beschouwing over de toekomst van het Nederlandse platteland signaleerde, om de begrippen stad en platteland als onbruikbaar terzijde te leggen, heel begrijpelijk is. Een oplossing ziet CONSTANDSE hierin echter niet 'zolang geen enkele burger in dit land de geringste moeite heeft met het vinden van het platteland en van de stad'. De verschillen tussen stad en platteland zijn er dus wel. CONSTANDSE vroeg zich daarbij af of het criterium visueel moet zijn en de definitie gezocht moet worden in de letterlijke betekenis van het Nederlandse woord platteland. Het platteland moet plat zijn, zover het oog reikt. Aanhakend bij de Structuurschets bij de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland, stelde CONSTANDSE voor als platteland te beschouwen alle in hoofdzaak voor agrarische doeleinden gebruikte ruimte, die wij als Nederlandse samenleving in het jaar 2000 wensen te bezitten. Dit

laatste werd eraan toegevoegd in verband met de gedachte dat er bij een absolute vrijheid van handelen met betrekking tot het gebruik van de ruimte, in 2000 in een deel van ons land een situatie zou ontstaan zijn, waarin men misschien nog wel kernen van stadsgewesten zou kunnen vinden, doch geen echt platteland meer.

Het platteland, dat CONSTANDSE voor ogen staat, is open ruimte, niet-stad, niet-stadsgewest, niet-bos, niet-natuurgebied en heel duidelijk agrarisch gebied. Het gaat hier dus om, zoals KUIPÉRI (1964) dat noemde, de secundaire recreatieluimte.

Het begrip open ruimte is door CONSTANDSE in een andere betekenis gebruikt dan in hoofdstuk 2, paragraaf 1, waar open ruimte werd gedefinieerd als alle ruimte buiten de bebouwde kommen, de agglomeraten van huizen, winkels, kantoren en andere agglomeraties van gebouwen als fabriekscomplexen. Bossen, natuurterreinen, etc., door KUIPÉRI (1964) primaire recreatieluimte genoemd, horen wel tot de aldus gedefinieerde open ruimte. Dit begrip open ruimte is ook door DE VRIES REILINGH (1967) in deze zin gebruikt. DE VRIES REILINGH stelde voor de term 'platteland' te vervangen door het begrip open ruimte omdat als tegenhanger van de stad niet meer zozeer het platteland, een term, die nog teveel de landelijke, zuiver agrarische sfeer ademt, is te beschouwen, maar de open ruimte, een begrip, waarmee aangeduid kan worden dat de ruimte buiten de steden multifunctioneel is geworden, waar wel een zekere openheid bestaat en die nog over opname-capaciteit beschikt, maar waar naast de agrarische productiefunctie, vele andere functies, – DE VRIES REILINGH noemde er elf –, vervuld moeten kunnen worden. De functies van de open ruimte werden door DE VRIES REILINGH in *productieve*, *consumptieve* en *protectieve* functies verdeeld. Een van de consumptieve functies is de recreatieve.

Naast het op uiteenlopende wijze gedefinieerde begrip 'open ruimte' worden begrippen als 'vrije natuur' en 'vrije ruimte' gebruikt. De ruimte, die met 'vrije natuur' wordt aangeduid, kan waarschijnlijk als dat onderdeel van de 'open space' worden omschreven dat landschappelijk als natuurlijk beleefd kan worden.

In de Verenigde Staten van Amerika zijn, naast het begrip 'open space', ook andere termen in omloop, waarmee ongeveer hetzelfde bedoeld wordt. Naast 'open space' komen o.a. voor 'open space land', 'open area', 'scenic reserves' en 'natural areas' (WHITE, 1962).

In de 'Housing Act' van 1961, een Amerikaanse federale wet, wordt onder 'open space land' verstaan: 'any undeveloped or predominantly undeveloped land in an urban area which has value for (A) park and recreational purposes, (B) conservation of land and other natural resources, or (C) historic or scenic purposes'. Hierbij moet worden vermeld dat een 'urban area' ook de naaste omgeving van een stedelijke agglomeratie omvat, die als een sociaal en economisch met de stedelijke agglomeraties verbonden regio opgevat wordt. In de 'New York Easement Act' wordt 'open space' of 'open area' gedefinieerd als 'any space or area characterized by (1) natural scenic beauty or (2) whose existing openness, natural condition, or present state of use, if retained, would enhance

the present or potential value of abutting or surrounding urban development, or would maintain or enhance the conservation of natural or scenic resource'. Een soortgelijke definitie treft men aan in de 'Connecticut Easement Act'. Onder een 'scenic reserve' wordt in de California Scenic Reserve Bill verstaan: 'any contiguous area characterized by one or more of the following: a. Great scenic beauty as evidenced by clearly unique topographic, geologic or other natural character or conditions, b. the site or habitat of distinctive or exotic flora or fauna, including marine types, or any combination of natural conditions or of plant or animal life having special scientific significance, c. such character or conditions as would provide through appropriate planning and conservation measures, permanent and important economic, cultural or historical benefits and amenity to the communities and region of which it is a part'. In de 'New Jersey Natural Areas Act': 'Natural areas' means area of land or water which have retained their primeval character, although not necessarily completely natural and undisturbed, or having rare or vanishing species of plant and animal life or having similar features of interest which are worthy of preservation for the use of present and future residents of the State'.

Bij alle verscheidenheid in terminologie en inhoud van de definities daarvan, zijn er niettemin veel overeenkomsten in deze omschrijvingen. De doelstellingen van de verschillende 'open space acts' vertonen nog meer overeenkomsten: het behoud van open ruimte met het oog op de natuurwetenschappelijke, natuur-historische, esthetische en recreatieve waarden.

Zoals hiervoor reeds is opgemerkt wordt in het nederlands naast open ruimte ook het begrip vrije ruimte gebruikt. Onder vrije ruimte verstond ALLEIJN (1970) 'gebieden waar de menselijke invloed en dus de ruimtelijke verdichting van bevolking en functies ten opzichte van het overige landelijke gebied gering is. Deze definitie, die gedeeltelijk ontleend werd aan die van DE VRIES REILINGH (1967) houdt duidelijk een subjectieve component in. Een benaderende bepaling van de vrijheid van de ruimte wordt verkregen door onderzoek naar isolatie door afstand, waarbij vanuit intensief geëxploiteerde gebieden, bebouwde kommen, verharde wegen, spoorwegen en zomerhuisjes-complexen, enz. loodlijnen van 500 m., 1000 m. en 1500 m. worden getrokken. Door deze loodlijnen te verbinden ontstaan gebieden, die op afstanden van 0-500 m., 500-1000 m., 1000-1500m., enz. van de intensief geëxploiteerde gebieden liggen.

In de provincie Utrecht behoorde, blijkens een berekening van ALLEIJN, in 1950 nog ca. 2% tot de categorie vrije ruimte 'meer dan 1500 m.', en ca. 10% tot de categorie 'meer dan 1000 m.'; in 1967 waren deze percentages resp. ca. 0,2 en ca. 2.

Door bevolkingsgroei, verstedelijking, industrialisatie, toename van het verkeer en de herinrichting van het landbouwareaal verandert de landelijke ruimte van karakter. Hierdoor wordt de vrije ruimte kleiner. Naast een direct ruimte-verlies voor stedelijke en industriële doeleinden staat, aldus het jaarverslag over 1970 van het STAATSBOSBEHEER, een niet minder aanzienlijk indirect verlies aan open ruimte. De verdichting van het verkeerswegennet, niet alleen veroorzaakt door de groei van het aantal rijkswegen maar meer nog door de uitbreiding van

de secundaire en tertiaire wegen, beperkt de potentiële rustgebieden, recreatie-ruimten en refugia voor fauna. De visuele aantasting van de open ruimte komt daar nog bij, teweggebracht door een grote toeneming van hoogspanningsleidingen en de onvoldoende gelimiteerde verspreiding van hoogbouw in gemeenten met een typisch agrarische of recreatieve signatuur.

Om deze opvattingen op hun waarde te kunnen toetsen, zou een systematisch onderzoek naar de ontwikkelingen van het landschap van de open ruimte nodig zijn.

De afname van de hoeveelheid vrije ruimte kan ook nivellering van het landschap inhouden.

De cijfers over de provincie Utrecht geven, aldus ALLEIJN, de nivellering van het landschap slechts ten dele weer. Wel blijkt eruit dat de oorspronkelijk groot-schalige landschappen verkleind zijn: schaalverkleining. Niet blijkt eruit dat de van oorsprong kleinschalige gebieden door het rooien van houtwallen en het rechte trekken van beken juist een visuele schaalvergroting ondergaan. De uniformiteit, die door beide processen ontstaat, betekent een achteruitgang, die te voorkomen is door bebouwing buiten de vrije ruimte te houden of indien er zonodig in de vrije ruimte gebouwd moet worden, deze bebouwing te concentreren, geen doorgaande wegen door de vrije ruimte te leggen en wegen en pick-nickplaatsen in verband met het bereikbaar en toegankelijk maken van vrije ruimten voor de recreatie aan de randen aan te leggen.

In paragraaf 5 van hoofdstuk 4 is deze materie in verband met de accommodatie van het platteland voor de openluchtrecreatie verder uitgewerkt.

3.3. OPVATTINGEN OVER DE RECREATIEVE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND

In het verslag van een onderzoek naar 'De sociale betekenis van het kamperen' in het Gaasterland en de Kempen is erop gewezen, dat achter de beleidsvisies over zowel de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve mogelijkheden in het Gaasterland (RUST, RUIMTE, 1962) als in de Kempen (RAPPORT 7 VAN DE WELVAARTSSTICHTING KEMPENLAND) wat daar genoemd is de *compensatie-theorie* over de betekenis van de openluchtrecreatie voor de westerse stedeling schuilging (KERSTENS, 1968). In hoofdstuk 6 wordt op deze beleidsvisies op de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve mogelijkheden in deze gebieden verder ingegaan. In dat verslag hebben wij bovendien laten zien dat verschillende auteurs – MOLENDIJK (1967) o.a. – expressis verbis deze theorie aanhangen of althans geneigd zijn daaraan veel waarde te hechten.

Interessant is in dit opzicht ook de visie van HOYOIS (1968) op de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie. HOYOIS denkt hierbij voornamelijk in termen van terug naar de natuur. De gedachtengang, die hij volgde is hier kort weergegeven: 'Il est frappant de constater, notamment, l'aspiration du citadin, moites fois évoquée plus haut, à retourner à la nature. Tous les pays de civilisation industrielle et urbaine sont marqués de ce trait. Dès qu'ils ont l'occasion, les gens des villes vont se plonger dans les espaces verts. Excursions

de week-end, séjours de vacances, installations rustiques en grande banlieu, résidences secondaires à grande distance témoignent d'un même besoin. Que recherche-t-on ainsi? Diverse choses qui font un ensemble harmonique: l'air pur, le silence, la détente en un milieu paisible, des formes de récréation ou s'introduisant l'initiative, la fantasie, telle que le jardinage ou le promenade. Cette retrempe fait communier à la nature et signifie surtout un désir de se retrouver soi-même, en dehors des gestes mécanisés et des horaires cloisonnés, à distance de 'l'encombrement et du vacance'.

Hoyoïs specificceerde zijn erg globale uitlatingen alleen door aan deze omschrijving toe te voegen dat deze 'retour à la nature' niets te maken heeft met een 'retour à la terre' waarvan zij dromen, die de rurale exodus willen omkeren.

Niet alleen door de trek naar 'de natuur' is het platteland voor het moderne stedelijke leven van belang: 'Par un autre biais, peut-être moins manifeste, la vie moderne se retrouve en concordance avec la vie rurale. C'est le besoin impérieux de rétablir de formes de relations plainement humaines'. Hoyoïs ziet hierin ook een vorm van een terugkeer naar de natuur: 'à celle de l'homme'. Is Hoyoïs van mening dat stedelingen het platteland ervaren als de ruimte waarop zij hun verlangen naar meer directe, meer persoonlijke en minder functionele contacten kunnen projecteren of dat zij er ook werkelijk heengaan om meer directe contacten met plattelandsbewoners te kunnen leggen? Uit de tekst wordt dat niet duidelijk. Wel dat er een grote behoefte aan deze contacten bestaat en dat op het platteland deze contacten blijven voorkomen: 'La nécessité de nouer des relations primaires, de personne à personne, au-delà des liens calculés de fonction à fonction, apparaît comme étant une évidence dans la société la plus évoluée. Or, la relation de type personnel, nous le savons, demeure l'un des traits distinctifs des contacts humains dans les campagnes' (Hoyoïs, 1968).

In paragraaf 5 van dit hoofdstuk en in paragraaf 7 van hoofdstuk 4 zijn bevindingen van onderzoek besproken naar contacten tussen toeristen en recreanten en de sedentaire of permanente plattelandsbevolking.

Platteland en natuur worden in deze verhandelingen bijna als synoniemen opgevat. Hoewel dat op het eerste gezicht weinig verantwoord lijkt, blijken de inhouden van deze begrippen in het kader van de vraag naar de betekenis van het platteland of het landelijke voor de openluchtrecreatie elkaar toch vrijwel te dekken. In een andere context, maar niettemin hier van toepassing, schreef LEMAIRE (1970): 'Het platteland is nl. vergeleken met de stad wat de natuur voor de cultuur is; 'terug naar de natuur' wordt vaak opgevat als terug naar het natuurlijke leven van het platteland'.

Interessant is in dit verband ook de beschrijving, die GROFFEN (1963) gaf van een communauté rurale naar aanleiding van een opmerking van Marx in zijn boekje over de 'communautés de travail' in Frankrijk nl. dat er ook communautés rurales zouden bestaan: 'De communauté rurale is immers voor velen een in tweeërlei opzicht romantische droom: als vorm van samenleving en in haar terugkeer naar de landelijkheid. De 'landelijkheid' is een droom van ongecompliceerdheid. De ploeg lijkt simpeler dan de draaibank. Het leven in de seizoenen lijkt afwisselender dan dat in de werkplaatsen. De verhouding tussen

de mensen op het land is persoonlijker dan die tussen de in reusachtige conglomeraties levende stadsmensen. De gedachte aan een 'communauté' is vaak evenzeer een droom. Zij is een gemeenschap waarin de jacht naar prestige, status en macht niet meer bestaat. Een gemeenschap, waarin ieder gelijk is en volledig zichzelf kan zijn, omdat niemand zijn wil oplegt aan de ander; waar iedereen de ander respecteert en geheel openstaat, zodat niemand zich ooit onveilig hoeft te voelen (GROFFEN, 1963).

De communauté kan men beleven als een geïsoleerd anarchistisch paradijs, aldus GROFFEN, die meent dat men erin op den duur niet leven kan omdat een dergelijke gemeenschap gauw zou verpauperen.

RAMBAUD en VINCENNE zochten de oorzaken van het toerisme in het verstedelijkingsproces: 'Historiquement d'ailleurs, le tourisme de masse est né comme une conséquence de la concentration urbaine sur un espace réduit et du travail technique ou industriel vécus comme partiellement pathogène' (RAMBAUD en VINCENNE, 1964). Zij haalden in hun betoog, waarin zij tot deze conclusie kwamen DUCHET (1959), DEFERT (1960) en FRIEDMANN (1950) aan. DEFERT (1960) schreef in zijn 'Pour une politique du tourisme en France' (Paris, 1960, p.p. 31-40): 'Sur la 'frustration de la personnalité' dans le travail d'usine par exemple et sur le loisir comme 'condition même d'un développement personnel' et la vie véritable'.

RAMBAUD en VINCENNE benadrukten ook de compensatiefunctie van de openluchtrecreatie: 'Pour changer la conditionnement de son existence quotidienne où dominant les tâches parcellaires, les relations fonctionnelles, l'anonymité, le citoyen exige un milieu dont la rôle premier est unificateur. A qui désire 'se retrouver' lui-même tel qu'il est tel qu'il se souhaite, physiologiquement et socialement, la montagne offre, en été et plus encore en hiver, des médiations efficaces: l'air pur, le soleil, la lumière, la blancheur, la spatialité, la visibilité, le calme'.

De oorzaken voor de recreatieve trek naar het platteland worden, zo blijkt hieruit, in het verstedelijkingsproces gezocht. In feite heeft men hier dus met anti-urbanistische theorieën over de functie van het platteland voor de recreatie te maken.

Voor PÖSCHL (1962) was deze anti-urbanistische theorie over het toerisme het uitgangspunt voor zijn 'Fremdenverkehrspolitik'. De oorzaak voor het ontstaan van de snelle groei van het toerisme in zijn nieuwe verschijningsvormen is volgens PÖSCHL de sinds 200 jaar waar te nemen en nog steeds stijgende verstedelijking in alle landen. 'Sie erzeugt einen Gegenbewegung, sie treibt die Bewohner der urbanen Ballungsräume zu vorübergehendem Landaufenthalt, zur Sommerfrische, zu Ferien an den Meeresküsten und in den Hochgebirgen, besonders in den Alpen. Es sind die Zonen, in denen der gehetzte Grossstädter der 'Enge, Menge und Eile' für ein paar Wochen entrinnen will' (WAGNER, 1970).

De consequenties, die PÖSCHL hieraan verbindt voor de planning van de toeristische en openluchtrecreatieve voorzieningen liggen voor de hand. WAGNER (1970) merkt daarover op: 'Da er voraussetzt, dass seine Theorie stimmt, also der Städter vor allem Natur, Landschaft, die bergigen Einöden der Alpen und

den kleinen Ort als Gegensatz zur lärm- und stauberfüllten Megalopolis a sucht, warnt er vor Ballungen in den Zentren des Fremdenverkehrs, die als kleine Erholungsorte angefangen haben en immer mehr zu wachsen beginnen, also wiederum Erscheinungen der Enge en Menge aufzuweisen beginnen. Eine rechte Fremdenverkehrspolitik, so sagt PÖSCHL, habe dafür zu sorgen, dass solche Konzentrationen in modischen Zentren verhindert en tunlichst gemieden werden' (WAGNER 1970).

Ongetwijfeld speelt bij PÖSCHL een, zij het onbewuste, anti-civilisatoire en anti-urbanistische houding een rol, meent WAGNER: 'Der Grossstädter braucht, so setzt er voraus, die Erholung in der ländlichen Umgebung, um sich selbst zu finden. Er entflieht der Enge, um freie Natur zu geniessen en freiere bäuerliche Menschen kennen zu lernen – eine Auffassung, die aus den tradierten Quellen des 19. Jahrhunderts en aus idealistisch-romantischen Vorstellungen stammt' (WAGNER, 1970).

Niet alleen in deze uitgesproken compensatietheorieën over de functie van de openluchtrecreatie in het algemeen en de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie in het bijzonder, maar ook in andere opvattingen hierover, treft men op een of andere wijze, minder of meer benadrukt, de gedachte aan dat het nodig is voor de moderne mens, die in een industriële en verstedelijkte omgeving werkt en woont en van de natuur dreigt te vervreemden, weer in contact te worden gebracht/te komen met de 'natuur', waar de in de stedelijke, geautomatiseerde en op functionele relaties gebaseerde wereld, beleefde tekorten gecompenseerd kunnen worden. Deze compensatietheorie of – ideologie is anti-urbanistisch: de oorzaken van de openluchtrecreatie worden in overwegend negatief beoordeelde aspecten van het urbanisatieproces gezocht.

In 'MEDEDELINGEN VAN HET CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK' van februari 1971, no. 11.10, werd er na de constatering dat de urbanisatie blijkbaar gepaard gaat met toenemende vakantiedeelneming, op gewezen dat sommige theoretici, waaronder PÖSCHL in zijn in 1962 verschenen 'Fremdenverkehr und Fremdenverkehrspolitik' een stap verder gaan en de urbanisatie aangrijpen als de verklaring van het complexe vakantiegebeuren. 'In hun zienswijze gaat men alleen op vakantie om tijdelijk het stadsklimaat te ontvluchten, terug naar het 'natuurlijke milieu' om tijdelijk los te geraken van lawaai, drukte, stank en 'stress'. 'Deze tijdelijke vlucht wordt dan als het oerbestanddeel van vakantiebesteding en toerisme gezien. Een simplistische visie overigens, want het zal duidelijk zijn dat men met zulke theorieën onvoldoende rekening houdt met de feiten, waardoor deze zo uitermate onwaarschijnlijk worden'.

Het anti-urbanisme is met deze opmerking niet te ontkrachten. In theorieën over de betekenis van de openluchtrecreatie, speelt, zo blijkt in paragraaf 4 van dit hoofdstuk, het anti-urbanisme een rol. Ook uit bevindingen van onderzoek naar een belangrijke vorm van recreatief gebruik van de open ruimte, zoals het kamperen, en uit bevindingen van onderzoek naar het gebruik dat recreanten van recreatiemogelijkheden in verschillende typen recreatieterreinen maken, is gebleken dat bij de motiveringen voor de openluchtrecreatie vormen van anti-urbanisme te onderkennen zijn. In paragraaf 5 van dit hoofd-

stuk zijn deze bevindingen besproken. Zonder de pretentie te hebben de achtergronden van het anti-urbanisme uitputtend te behandelen, is hierna ingegaan op enige achtergronden van het anti-urbanisme.

Het *anti-urbanisme*, dat zo'n belangrijke rol blijkt te spelen bij de gedachtevorming over de betekenis van de openluchtrecreatie in het algemeen en van de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie in het bijzonder, komt in onze cultuur in allerlei vormen voor. Omdat daarop in deze context niet uitvoerig kan worden ingegaan, zijn hierna slechts enkele illustraties van deze vormen gegeven.

In onze cultuur wordt de gedachte dat het buiten zijn 'in de natuur' positief te waarderen is en dat het leven op het land goed is, niet alleen door reclameboodschappen in stand gehouden, maar ook, zo blijkt bijvoorbeeld uit een boekje van TOURAINE, kinderen met de paplepel ingegeven. In het kinderboek, een neerslag van een TV-serie voor kinderen, 'Kriebeltje, het parmantige eendje' laat JEAN TOURAINE Kriebeltje zeggen: *'De dokter heeft gelijk gehad. Werken in de buitenlucht is goed voor me. Ik slaap als een marmot en ik eet als een wolf. En kijk eens hoe slank ik geworden ben'* (TOURAINE, 1967).

Het positieve image van het buitenleven, het in de natuur zijn en van het natuurlijke wordt ook zoals hiervoor reeds werd opgemerkt, in reclameboodschappen in stand gehouden en gebruikt. Soms gebeurt dit op wel zeer opmerkelijke wijzen. Zo werd in een gezamenlijke uitgave van het Bureau Inlands Hout en het Nederlands Bosbouw Tijdschrift een smaakverschuiving, die zou zijn opgetreden, naar meer 'natuurlijke' houtproducten voor interieurinrichting als volgt medegedeeld: 'In de praktijk is herhaaldelijk gebleken dat een opdrachtgever een wandje of plafond van vuren, met hier en daar wat noesten, veel mooier vond dan een soortgelijke betimmering van rechtdradig en noestvrij hout van uitheemse herkomst. Ook hier ziet men weer een verschuiving van smaak en voorkeur of misschien een aanduiding van terug-willen-naar-de-natuur'. Men vervolgt met de interessante stelling: 'Waarschijnlijk heeft men hier te doen met een reactie op het steeds toenemende gebruik van kunststoffen, die de mens doet verlangen naar meer vertrouwde materialen. Dit geldt dan natuurlijk in het bijzonder, indien het gaat om de leefsfeer. Men zoekt naar een contrast en geeft daarom in veel gevallen voorkeur aan een houtsoort, die duidelijk laat zien dat het een natuurproduct is. Dit is vooral met inlandse houtsoorten in hoge mate het geval'. Aan 'het terug-naar-de-natuur' wordt hier een interessante, waarschijnlijk voor onze cultuur kenmerkende betekenis gegeven. Een ander voorbeeld van de wijze waarop in reclames het positieve image van het platteland in stand wordt gehouden treft men in bijlage 2 aan.

Ook in de belletristische literatuur kan men stukken aantreffen waaruit blijkt hoe de natuur en het toeven in een natuurlijke omgeving in onze cultuur gewaardeerd worden. MARNIX GIJSEN schreef b.v. in zijn boek 'Telemachus in het dorp' de volgende zinnen: 'Uit de boeken erfde ik de romantiek: de schrijvers, van Conscience af, zegden me dat men door de bossen moet zwerven en door de velden 'dwalen'. De stad beschreven zij allen als een oord van verderf. Ik nam dat alles vrij letterlijk op, deed mijn best om te zwerven en te dwalen en wat de

stad en haar gevaren betrof, daar had ik te Oostende al het een en ander van gemerkt'. Het anti-urbanisme, dat hier signaleerd wordt, houdt waarschijnlijk in onze Westerse cultuur verband met een adoratie of idealisering van de 'natuur'.

Dit *anti-urbanisme* treft men ook aan in de idee dat leven op het platteland beter is dan in de stad en dat plattelanders gezonder zijn dan stedelingen.

Veel systematisch onderzoek is er, voorzover bekend, naar de achtergronden van dit anti-urbanisme niet gedaan. WHITE en WHITE (1962) gaven er wel een min of meer speculatieve verklaring voor. In het boek 'The intellectual Versus the City' van WHITE en WHITE (1962) werden de verschillende kritische stellingnamen van intellectuelen tegen het stedelijke leven onder de loep genomen. De schrijvers komen tot de volgende conclusie: 'Underlying many critiques of the American City is the ancient imperative: Follow nature. The argument upon this imperative has been relatively simple so far as it affects the city. Man ought to follow nature, but life in the city does not follow nature; therefore, life in the city is wicked'. De gedachte dat het leven in de stad 'wicked' (i.e. slecht, goddeloos, gemeen, vals, ondeugdelijk) is, speelt zeker een rol bij de gedachtenvorming over de functie van de openluchtrecreatie. Daarentegen zou het plattelandse of rurale leven gezonder, beter en natuurlijker zijn. Als illustratie hiervan is in bijlage 3 'Het Natuurvriendenlied' van de Stichtingen Natuurvriendenhuis opgenomen, waarin o.i. enig anti-urbanisme doorklinkt. Ook in de doeleinden van een organisatie als de in 1912 opgerichte NEDERLANDSE TOERISTEN KAMPEER CLUB (N.T.K.C.) zijn anti-urbanistische elementen als in opvattingen over de functie van het platteland voor de recreatie voorkomen, te onderkennen. Deze club wil o.a. het kamperen in de natuur en het kamperen als hobby bevorderen en zich tegen de massificatie van het kamperen en tegen het comfort- of cultuurkamperen verzetten. Uit het maandblad van de Nederlandse Toeristen Kampeer Club 'Buitenspoor' spreekt deze instelling duidelijk. O.a. in een artikel van DE BOER in 'Buitenspoor' van december 1970 over kamperen en tuinkabouters, waarin deze zijn afkeer van de tendensen in het moderne kamperen, die tot vormen van suburbanisatie leiden naar voren brengt, komt dit tot uitdrukking. In paragraaf 5 van hoofdstuk 3 waar bevindingen van onderzoek naar het kamperen zijn besproken, is ook aan de vorm van kamperen, zoals die door de N.T.K.C. voorgestaan wordt, aandacht besteed.

De verklaring van GREEN (1964) voor het anti-urbanisme gaat in dezelfde richting als die van de WHITE's. 'The social reform movement which seeks to bring nature and the modern American close together has many roots. One of them, a deep one, is the ancient rural bias', aldus GREEN (1964). Hij demonstreerde zijn stelling aan een uitspraak van de voorzitter van de 'Outdoor Recreation Resources Review Commission: 'Asphalt and telephone poles have replaced grass and trees in the lives of too many of our children. Is it possible that West Side Story may be replacing Tom Sawyer as the leading tale of American adolescents?'.

Als een andere oorzaak voor het anti-urbanisme, waarvan projecties o.a. in opvattingen over de functie van de recreatie te vinden zijn, wees GREEN een col-

lectief schuldgevoel aan, dat is ontstaan door het geweld, dat de mens de natuur heeft aangedaan, waardoor de komende generaties contacten met ongerepte natuur zullen moeten ontberen. Dit collectieve schuldgevoel wordt door GREEN alseen diepere oorzaak beschouwd dan de 'rural bias', die hij als een bijverschijnsel van de gesentimentaliseerde historische schuld beschouwde. In dit verband werd door GREEN ook de invloed van LEWIS MUMFORD genoemd: *'Lewis Mumford has equated human consciousness with the city. In the city man elaborated his technology and division of labor, and his hopes and dreams in literature as well. That literature has perversely retained a basic dislike and distrust of the city which may possibly have some archetypical significance. Paradise is the Garden of Eden, and the Golden Age, always in the past, always has a rural setting'*.

Ook in Amerika speelt, zo blijkt, bij de gedachtenvorming over de openlucht-recreatie het *anti-urbanisme* (nog) een belangrijke rol. GREEN (1964) heeft erop gewezen dat 'the fact, or to be safe the assumed fact, that American society will continue for the next few decades to become more urbanized has been cited to promote a return to nature'. GREEN stelde hier tegenover: 'The same assumed fact can lead or can be made to lead, to the conclusion that an urban society must find its way in terms of urban habits, economics and values'. Hij voegde daaraan toe: 'The latter argument, although it represents minority opinion, does have its supporters'.

Waarschijnlijk is er een kentering in de opvattingen aan het optreden. De opvatting dat het (weer) in contact brengen met de natuur van de stedeling gedurende zijn vrije tijd buiten sowieso goed is, raakt steeds meer aan twijfels onderhevig. Op een conferentie over jeugdtoerisme en jeugdrecreatie, georganiseerd door het NEDERLANDS WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR TOERISME EN RECREATIE (N.W.I.T.), in samenwerking met de Studienkreis für Tourismus in Starnburg, in juni 1971, heeft OPACHOWSKI vele van de opvattingen over vakantiebesteding sterk verouderd genoemd. Opvattingen, die niettemin door veel pedagogen en jeugdkampeiders nog steeds gehuldigd worden. Een revisie acht hij dringend nodig. *'Vroeger ging het er vooral om de jeugd te beschermen tegen de massifikatie, tegen de industrialisatie en tegen de verslapping van de zeden. De maatschappij was voos en bedreigend. Daarom: naar de bossen, naar de heide. Weg van de akelige stad. Als het niet was: een vlucht uit, een bescherming tegen, dan was het op zijn minst een 'genezen van'. Dit kon door het aankweken van zelfdiscipline en solidariteit in de kleine groep. Het was een afzetten tegen de industrie, tegen de seksualiteit en tegen de 'grote' maatschappij. Deze dingen 'doen' het niet meer bij de jeugd, meer nog: ze zijn als principes ook fout'* (JANSEN, 1971).

OPACHOWSKI poneerde o.a. de stelling natuur en techniek niet meer als tegenstrijdige, elkaar uitsluitende grootheden voor te stellen, maar beide als middel ter ontspanning te zien en bovendien stelde hij voor zich niet van de veelheid van consumptiemogelijkheden in de huidige tijd af te sluiten, maar er mee te experimenteren en er een kritisch gebruik van te leren maken.

3.4. RECREATIETHEORIEËN

Opvattingen over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie houden verband met ideeën over de functie van de openluchtrecreatie voor de mens in het bijzonder en met die van de vrije tijd in het algemeen. Zoals hiervoor reeds is benadrukt speelt de idee van de compensatie in opvattingen over de functie van de openluchtrecreatie een belangrijke rol. Bij deze opvattingen wordt van de gedachte uitgegaan dat de in de verstedelijkte wereld, – woon- en werkmilieu –, beleefde tekorten gecompenseerd moeten worden in de vrijetijdsbesteding buiten, wat o.a. tot uiting zou komen in het zoeken van met het werk- en woonmilieu contrasterende omgevingen voor de openluchtrecreatie en in het ontplooiën van met werkactiviteiten contrasterende activiteiten. Bij de *compensatietheorie* over de vrijetijdsbesteding in het algemeen wordt van de gedachte uitgegaan dat de vrijetijdsbesteding een compensatie moet vormen voor het gebrek aan ontplooiingsmogelijkheden, inherent aan het werk, wat o.a. tot uiting zou komen in het ontplooiën van met het werk contrasterende activiteiten.

SCHADE en HAHN (1969) hebben zich met de vraag bezig gehouden waartoe pogingen om het vakantietoerisme te verklaren, hebben geleid. Zij kwamen, de literatuur overziende, tot de bevinding dat de meeste van deze pogingen erop neer kwamen de motivatie voor het vakantietoerisme in de levensomstandigheden van de huidige maatschappij te zoeken. Als belangrijke kenmerken van onze maatschappij worden genoemd de urbanisatie, de toename van het leven in dichte pakking, de overgang van de 'Gemeinschaft' naar de 'Gesellschaft', de overgang van een sacrale naar een seculiere maatschappij, waarin een 'diesseitige' levensoriëntatie centraal staat en de toenemende democratisering en rationalisering, waardoor doelgericht rationeel handelen en specialisatie toenemen. In deze punten verschilt de industriële van de traditionele, voor-industriële maatschappij. De behoefte aan ontspanning en vrije tijd zou uit het optreden van deze kenmerken te verklaren zijn, waarmee de verklaring voor de behoefte aan vrije tijd binnen de algemene sociale veranderingstheorie te plaatsen zou zijn.

De vraag, die hier, aldus SCHADE en HAHN vanzelf uit voortvloeit, is deze: wat dragen deze verklaringspogingen bij tot het begrijpen van het vakantiegedrag? Zij komen evenals WIPPLER (1968), die ook aan de literatuur over de relatie aard van het werk-aard van de vrijetijdsbesteding veel aandacht besteedde, tot de bevinding dat er twee theorieën te onderscheiden waren, nl. de *isomorphie-theorie*, een theorie die kortweg inhoudt dat de vrijetijdsbesteding uit activiteiten bestaat, die min of meer gelijke vormen aannemen als de bezigheden bij het werk en de *polariteitstheorie*.

WIPPLER formuleerde, op basis van de bevinding dat er aan twee, zij het op uiteenlopende wijzen verwoorde, tegengestelde theorieën in de literatuur veel aandacht werd besteed, twee hypothesen, nl. de *contrast-* en de *congruentiehypothese*. Uit de formuleringen blijkt dat de osimorphietheorie in essentie een zelfde theorie over of beter poging tot verklaring van het vrijetijdsgedrag is als congruentiehypothese en dat de polariteitstheorie of -hypothese in essentie de-

zelfde inhoud heeft als de contrasthypothese. Van de contrasthypothese is volgens WIPPLER sprake wanneer de gedragingen in de vrije tijd gedacht worden een tegenstelling te vormen tot die gedurende het dagelijkse werk, wanneer de 'setting', waarin het vrijetijdsgedrag plaatsvindt, contrasteert met die van het arbeidsgedrag of wanneer de sociale context van het vrijetijdsgedrag sterk verschilt van de sociale betrekkingen bij het werk. Van de congruentiehypothese is sprake wanneer er overeenkomsten tussen het vrijetijdsgedrag en het arbeidsgedrag alsmede tussen de fysieke en sociale omstandigheden ervan optreden. Tot de theorie, die de relatie werk-vrijetijdsbesteding als polair beschouwt, of in de woorden van WIPPLER, als contrasterend, moeten de meeste vakantiegedragstheorieën gerekend worden, volgens SCHADE en HAHN.

In het verslag van het onderzoek, dat in de gebieden Gaasterland en de Kempen werd ingesteld naar de sociale betekenis van het kamperen is er op gewezen dat BIJHOUWER (1964) geconstateerd heeft dat de compensatietheorie over de betekenis van de openluchtrecreatie veel voorkomt. Deze compensatietheorie over de betekenis van de openluchtrecreatie houdt in dat de mens om de in de alledaagse stedelijke woon- en werksfeer beleefde tekorten te compenseren in zijn vrije tijd buiten zowel in de activiteiten als in de omgeving, waarin die ontplooid worden naar contrasten zoekt; uit de compensatietheorie over de betekenis van de openluchtrecreatie kan dus de contrasthypothese over het gedrag afgeleid worden. BIJHOUWER nam stelling tegen de consequenties, die aan deze theorie worden verbonden voor het gedrag van recreanten, nl. dat deze duidelijk de neiging zouden hebben ter verpozing steeds milieu's op te zoeken, die in velerlei opzichten tegengesteld zouden zijn aan het milieu van alledag (KERSTENS, 1968, p. 11). Wat BIJHOUWER signaleerde, nl. het veelvuldig hanteren van de compensatietheorie, is dus wel in overeenstemming met de bevinding van SCHADE en HAHN.

Zoals hiervoor reeds is benadrukt, speelt de idee van de compensatie in de opvattingen over de functie van de recreatie een vrij belangrijke rol. In o.a. opvattingen over de mate, waarin verstedelijkende tendensen in recreatiegebieden toelaatbaar zijn, komen, zoals hiervoor in paragraaf 3 van dit hoofdstuk reeds bleek, deze theorieën tot uitdrukking. Ook in wat wij elders genoemd hebben de agogische visie op de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden, speelt waarschijnlijk de compensatiegedachte een rol (KERSTENS, 1969). De aanhangers van deze agogische visie willen om de openluchtrecreant tot werkelijke of echte recreatie te brengen, wat inhoudt dat het zoeken naar rust en stilte in een natuurlijke omgeving een grotere rol moeten spelen dan thans veelal het geval is, cultureel werk of vormingswerk verrichten om het gevaar te bestrijden dat het thans voorkomende recreatiegedrag met z'n duidelijke tendenzen naar concentratie en instrumenteel gebruik van de ruimte met als gevolg een 'verstedelijking' van die ruimte, de norm wordt voor de verdere ontwikkeling van de mogelijkheden voor openluchtrecreatie.

SCHADE en HAHN (1969) maakten bij de, wat zij noemden, sociologische aanzetten om het vakantiegedrag psychologisch te begrijpen, de volgende kanttekeningen, die hier van belang lijken.

In de eerste plaats zijn er meer sociale omstandigheden dan die welke hiervoor genoemd werden, die ertoe kunnen bijdragen dat het vakantiegedrag bepaalde gestalten krijgt. Genoemd werden door hen de veranderde politieke verhoudingen na de tweede wereldoorlog, waardoor de liberalisering van het internationale reisverkeer mogelijk werd; de technische ontwikkeling, die de verkeersmiddelen perfectioneerde, waardoor de mobiliteit sterk kon toenemen; de economische ontwikkeling, die financiële condities schiep voor het reizen ook door mensen, die hiertoe voorheen niet in staat waren; de ontwikkeling van de toeristenindustrie, die leidde tot een steeds verder voortschrijdende uitschakeling van alle technische en organisatorische mobiliteitsmoeilijkheden. Bovendien spelen ideologieën en 'Leitbilder' een belangrijke rol bij het tot stand komen van bepaalde vakantievormen. De badreizen, de klassieke ontwikkelingsreizen en de ontdekkingsreis fungeren nog als 'Leitbilder'. Ook de zeer verbrede cultuurkritiek op het z.g. massatoerisme heeft zijn invloed op de huidige vakantievormen, wat o.a. tot uiting kan komen in de afwijzende houding ten opzichte van de vakantie met een reisgezelschap. Ook de gezondheidsideologie, die inhoudt dat een vakantie in een ongerept natuurgebied het hoogste geluk en de grootst mogelijke ontspanning betekent, speelt een rol. De gezondheidsideologie komt pregnant tot uitdrukking in de naturalistenbeweging. Het zeer dicht bij de natuur willen zijn heeft in de Bondsrepubliek een vakantieform populair gemaakt, die in prospectussen met het slagwoord 'Nahtlos braun werden' wordt aangeduid (WAGNER, 1970).

In de tweede plaats merkten SCHADE en HAHN op dat achter alle sociologische pogingen om uit de maatschappelijke omstandigheden het vakantiegedrag te verklaren onuitgesproken hypothesen en vermoedens over de beleving van deze omstandigheden schuil gaan. Het vakantiegedrag wordt als een reactie op ontwikkelingen in de maatschappij gezien. Een, naar verondersteld wordt, beleefd tekort aan mogelijkheden om in contact met de natuur te komen zou de mens ertoe brengen in zijn vrije tijd contact met die natuur te zoeken. SCHADE en HAHN menen dat het begrijpen van het vakantiegedrag niet volledig kan zijn door de beschrijving van de maatschappelijke omstandigheden alleen. Er is ook inzicht nodig in de wijze waarop deze omstandigheden in de menselijke belevenis motieven, verwachtingen en angsten losmaken.

Ook WIPPLER heeft een opmerking in deze geest gemaakt. Het is weinig zinvol te vragen of de *contrast-hypothese* dan wel de *congruentiehypothese* juist is, aangezien voor beide hypothesen steun kan worden gevonden in empirische gegevens: 'De vraag is veeleer, in welke opzichten en onder welke condities de ene hypothese dan wel de andere van toepassing is'.

Voordat hierna, in paragraaf 3.5., nader wordt ingegaan op de vormen, die het recreatiegedrag aanneemt door zowel aan de motivatie als aan het gebruik dat van recreatiemogelijkheden wordt gemaakt, aandacht te besteden, met het doel op de juist geformuleerde vraag in te gaan, is hier de aandacht gericht op enkele recreatiehypothesen. Hypothesen over de vrijetijdsbesteding zijn veelal ontsproten aan speltheorieën. Deze theorieën spelen bij de gedachtenvorming over de betekenis van de openluchtrecreatie een belangrijke rol.

De compensatietheorie en de complementtheorie van de vrijetijdsbesteding kunnen aldus WIPPLER als specificaties van de contrast-theorie worden opgevat. Zoals hiervoor uiteengezet is, wordt er bij de contrasttheorie, de compensatietheorie en andere in essentie overeenkomstige theorieën de nadruk op gelegd dat de maatschappelijke omstandigheden tot bepaalde vormen van vrijetijdsgedragingen leiden. SCHADE en HAHN spraken in dit verband van een antagonistische oriëntatie bij de gedachtenvorming over het vrijetijdsgedrag. Het vrijetijdsgedrag wordt aldus verklaard uit voorafgaande situaties. WITT en BISHOP (1970) noemden als voorbeelden van theorieën, die principieel op deze gedachtengang zijn gebaseerd, *de surplus-energietheorie, de relaxtheorie, de catharsis-, de compensatie- en de z.g. 'taskgeneralization'-theorie*: 'each of the theories suggests that people favor different activities after having been in certain (antecedent) situations'.

WITT en BISHOP verstaan onder antecedente situaties, die situaties, die direct voorafgaan aan de vrijetijdsactiviteiten, die zij bestudeerden. Bij de compensatietheorie van de openluchtrecreatie echter is de antecedente situatie de urbane, industriële woon- en werkomgeving en het verband tussen deze situatie en het vrijetijdsgedrag in de openlucht zou meer in globale termen als compensatoir te beschouwen zijn.

Volgens de surplus-energie-theorie zou spel ontstaan doordat een organisme meer energie of vitaliteit bezit dan nodig is voor de biologische instandhouding ervan. Tegenwoordig wordt, aldus WITT en BISHOP meer in termen van behoefte aan activiteit of stimulering gedacht.

De relax-theorie wordt ook wel de recreatie- en restoratie-theorie genoemd, aldus WITT en BISHOP en ook wordt wel in plaats van recreatie over recuperatie gesproken. Na werk, waarbij vermoeidheid optreedt, is 'relaxen', recreëren, nodig. WITT en BISHOP merken op dat de relax-theorie twee te onderscheiden aspecten heeft: 'relaxation after one is fatigue (restoration-relaxation), and relaxation after one has been involved in activity that is not necessarily fatiguing but has left little time to escape (diversionary-relaxation)'.

In dit laatste geval wordt veelal aan recreatie gedacht. ROBBINS (1955) wees erop, dat bij de recreatie-theorie van de gedachte wordt uitgegaan dat verandering van activiteit, een stimulerende activiteit, in de vrije tijd beter is dan niets doen. De catharsis-theorie is gebaseerd op de gedachte dat spel een zuiverend medium is voor allerlei vertroebelende en opgekropte emoties, vooral voor emotionele spanningen en angsten. De compensatie-theorie is gebaseerd op de gedachte, die door MITCHELL en MASON (1934) is gesuggereerd, dat vrijetijdsactiviteiten compensatoire mechanismen waren voor doeleinden, die niet op directe wijze te bereiken zouden zijn. Aan de gedachte van de substituut-satisfactie is vaak aandacht besteed in meer algemene psychologische theorieën.

WITT en BISHOP wijzen erop dat de catharsis- en compensatie-concepties soms door elkaar gebruikt worden. De catharsis-theorie is algemener. 'According to the compensation-theory, the individual would seek leisure activities that compensate for blocked goals in other spheres of endeavor'.

Een theorie, die nog slechts zeer recent is toegepast om vrijetijdsactiviteiten

uit antecedente situaties te verklaren is de 'task-generalization'-theorie. De 'task-generalization'-theorie is gebaseerd op in essentie dezelfde gedachte als de oudere psychologische conceptie van de 'response generalization'. De theorie wordt wel te hulp geroepen om de neiging van mensen te verklaren in hun vrije tijd dezelfde of overeenkomstige activiteiten te ontplooiën als gedurende hun werktijd. Uit het onderzoek, dat WITT en BISHOP instelden – op de methode waarvan hier niet wordt ingegaan omdat dit buiten het kader van deze studie valt – om te zien of de theorieën empirisch gefundeerd konden worden, bleek dat de surplus-energie-theorie, de catharsis- en de compensatie-theorieën bruikbaar waren om het verband tussen vrijetijdsactiviteiten en antecedente situaties te verklaren.

Tot slot van deze paragraaf besteden wij enige aandacht aan een theorie, die, hoewel onjuist, waarschijnlijk toch bij de gedachtenvorming over de betekenis van de recreatie een belangrijke rol heeft gespeeld en misschien nog wel speelt. Ook staan wij nog even stil bij de gedachtengang van PREUSCHEN over de functie van de recreatie en de consequenties, die hij daaraan verbond voor het treffen van voorzieningen voor de recreatie.

De opvattingen van PREUSCHEN (1969) bevatten verschillende van de hiervoor genoemde theorieën over de recreatie of de aanzetten tot theorieën hierover en vormen daardoor een illustratie van toepassingen ervan.

Een theorie over het vrijetijdsgedrag, die mogelijk, zij het in wisselende gedaanten, in onze cultuur een rol speelt, is de z.g. *recapitulatie-theorie*. Deze theorie is gebaseerd op de gedachte dat het opgroeiende kind in zijn spel de stadia, die de culturele tijdperken van de ontwikkelingsgeschiedenis van de mens recapituleren (indiaantje spelen, rovertje, krijgertje spelen, etc.) doorloopt. Deze theorie werd door HALL (1906) opgesteld. Volgens hem zou spel in werkelijkheid de heropvoering zijn van de 'motor-habits and spirit of the past of the race'. Bovendien: 'In play, every mood and movement is instinct with heredity'. Deze 'theorie' berust op de idee dat het kind een schakel vormt in de ontwikkelingsketen van dier tot mens en in zijn leven als embryo alle fasen van eencellig wezen tot mens doormaakt. 'Enige fasen die de menselijke foetus vanaf de conceptie tot de geboorte doorloopt zijn gelijk aan de fasen in de ontwikkeling van structuur en gedrag van vis tot mens. Dit scheen te bewijzen dat de ontwikkeling van het individu (ontogenese) een herhaling is van de ontwikkeling van de stam (fylogenese). HALL breidde, in een in 1904 verschenen beroemd geworden boek, het idee van de recapitulatie uit over de hele jeugdperiode. Het kind doet de geschiedenis van het menselijk geslacht herleven, zoals het embryo, die van zijn dierlijke voorouders'. (MILLAR, 1968).

Deze theorie leek grote mogelijkheden te openen voor verklaringen van het spel van kinderen en van het spel in het algemeen. Grotere mogelijkheden dan de 'surplus-energie-theorie', die daarvoor in zwang was. 'Helaas was de theorie gebaseerd op de veronderstelling dat vaardigheden, die door een generatie zijn aangeleerd en de culturele ervaringen, die zij heeft, door de volgende generatie kunnen geërfd worden' (MILLAR, 1968). De meeste Westerse genetici verwerpen, aldus MILLAR, de theorie dat verworven eigenschappen geërfd kunnen worden,

tenminste in de vorm, die HALL's recapitulatie-theorie plausibel zou kunnen maken. Deze onjuiste theorie heeft de belangstelling voor het gedrag van kinderen op verschillende leeftijden gestimuleerd. Bovendien moet de mogelijkheid niet geheel worden uitgesloten dat dit soort opvattingen, hoe ongegrond deze wetenschappelijk ook mogen zijn, omdat ze aansprekende verklaringen lijken te geven voor iets ongrijpbaars als het spel, toch een belangrijke rol in de cultuur kunnen gaan spelen. Min of meer analoge opvattingen kan men over de functie van de recreatie wel vernemen. Opvattingen zoals het terugkeren naar het platteland, waar, zoals dat wordt verondersteld vroeger overal het geval was, de sociale relaties menselijker zouden zijn, door hun eenvoud en persoonlijker karakter, dan in de stad, de natuur 'naar het land waar het leven goed is' enz., die bij de gedachten over de recreatieve functie van het platteland een rol blijken te spelen, kunnen mede ontsproten zijn aan ideeën zoals aan de recapitulatie-theorie ten grondslag liggen.

Zoals hiervoor werd meegedeeld, besteden we ook enige aandacht aan de opvattingen van PREUSCHEN over de functie van de recreatie. PREUSCHEN (1969) stelde vast dat de ontspanningsmogelijkheden gedurende de werktijd vergeleken met vroeger steeds geringer worden en trok daaruit de volgende conclusie: 'Der Feierabend gewinnt damit eine gegenüber der bäuerlich familiären Arbeitswelt erhöhte Bedeutung'. Zelfs vroeger was een overgang tussen beroepsarbeid en de rustperiode van de slaap nodig, ook een lichamelijke voor het laten verdwijnen van spanningen in verschillende spierpartijen. Vooral voor jonge mensen is het beter om deze overgangstijd niet sedentair door te brengen maar lichte arbeid te verrichten. De psychische functie van de vrije avond zag PREUSCHEN als volgt: 'Die Gedanken sollten aus der vom Object her diktierten Richtung des Tageslaufes herausgelöst werden. Dazu dient das abentliche Gespräch mit Nachbarn, das zwanglos zwischen Berufs- und allgemeinen Problemen hin und her wechself'. Op verschillende manieren kan men, aldus deze auteur, pogen deze ontspanning te bereiken: 'Natürlich kann man versuchen, den körperlich-geistig-seeligen Ausgleich, den der frühere Feierabend mit sich brachte, durch eine organisierte Freizeit zu ersetzen'. Of echter op deze wijze de zo gewenste lichamelijke en geestelijke ontspanning optreedt wordt door PREUSCHEN betwijfeld.

Een andere oplossing zou kunnen zijn te pogen zich door nadenken vrij te maken van spanningen. Tot dit soort denkvormen opvoeden is zeer moeilijk: 'Die asiatischen Religionen zeigen, ja, wie wenigen Menschen es trotz langjähriger Schulung überhaupt nur gelingt, sich nur vom Denken her von der Umwelt loszulösen und Körper und Geist weitgehend zu beeinflussen'. Volgens PREUSCHEN moet men hiervan niet teveel verwachten omdat Europese mensen het denken en voelen gekoppeld hebben aan werk: 'Die Besinnung auf sich selbst entwickelt sich am einfachsten aus Arbeit in der lebenden Natur'. 'Die Arbeit am Boden, an der Pflanze oder mit dem Tier führt zwagsläufig zu bestimmten Denkformen und vermittelt eine bestimmte Vorstellungswelt. Beide führen zu den Auswirkungen, wie sie für den notwendigen Feierabend geschildert wurden'.

Volkstuinen in complexen bijeen zouden mogelijkheden kunnen bieden om dit te bereiken. Nadelen kunnen zijn dat de kleine percelen en de mogelijke

contacten met veel buren nieuwe spanningen veroorzaken. Betere mogelijkheden ziet PREUSCHEN in de agrarische 'Nebenerwerbstelle'. Een nevenbedrijfje van 2 à 3 ha biedt de mogelijkheid om er met het hele gezin op te werken. De 'Feierabendbauer' is in Duitsland niet nieuw. Vroeger speelde de economische noodzaak een rol. De overgang van vrijetijdsboeren uit dwang naar vrijetijdsboeren uit vrijetijdsoverwegingen is vooral daar moeilijk waar de vrijetijdsboeren tot nu toe relatief grote stukken land in gebruik hadden voor extensieve veeteelt. Als aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan dan zou deze oplossing aan de gestelde eisen kunnen voldoen. Het werk moet niet te zwaar zijn en niet te veel tijd in beslag nemen. De producten moeten door het eigen gezin gebruikt of zonder moeite op de markt afgezet kunnen worden. De afstand van het stukje land tot de woning moet niet te groot zijn. De vrijetijdsboer moet niet afhankelijk zijn van gehuurde trekkracht; aangeraden wordt een tweewielige tractor aan te schaffen.

In feite is hier vermoedelijk sprake van een voorstel om in de vrije tijd een werksituatie, of een geïdealiseerde vorm daarvan, uit een vroegere fase van de cultuur na te spelen, (te recapituleren).

De arbeidspieken in het nevenbedrijf, die vallen gedurende de vakantie van het hoofdberoep zullen wel met zich meebrengen dat deze nevenberoepers een gedeelte van hun vakantie hiervoor zullen moeten opofferen. PREUSCHEN, die in zijn in 1969 verschenen boek 'Landwirtschaft im Nebenerwerb: Möglichkeiten der Betriebsumstellung' aan dit punt aandacht besteedde, gaat ervan uit dat de functie van de vakantie is zich te ontspannen om de volle arbeidsgeschiktheid te herstellen. Juist door landarbeid is dit in het algemeen mogelijk, zo meent PREUSCHEN. Hij lichtte deze stelling toe door erop te wijzen dat veel stedelingen de vakantie op het land willen doorbrengen om zich in de zuivere lucht te bewegen. PREUSCHEN wees daarbij ook op de lichamelijke compensatiefunctie van de vakantie door te stellen dat deze stedelingen een lichamelijke 'Ausarbeitung' zochten door te gaan zwemmen, bergbeklimmen of wandelen als tegenwicht tegen de geringe lichamelijke inspanning gedurende de beroepsarbeid. Dat de vakantie voor velen ook of vooral zijn betekenis ontleent aan het 'thuis weg zijn' of 'verandering van omgeving', wat toch, zoals uit veel onderzoeken blijkt, een belangrijk vakantiemotief is, werd door PREUSCHEN niet genoemd. Uit een onderzoek uitgevoerd door het Duitse instituut voor economie en toerisme naar de motieven van de Duitsers om met vakantie te gaan, bleek b.v. dat de belangrijkste motieven waren: recreatieve activiteiten in de breedste zin des woords (82%), verandering van omgeving (68%), zelfontplooiing of ontwikkeling (61%), bepaalde sociale betrokkenheden (30%), sport en andere activiteiten (30%) en fit blijven (21%). Verandering van omgeving blijkt hierin dus een zeer belangrijke plaats in te nemen. (DE DUITSE VAKANTIEMOTIEVEN. In: Reizen nr. 23, 15e jrg. mrt/april 1972).

Zoals hiervoor reeds werd opgemerkt, doet het er niet zoveel toe of de achtergronden van gedachten als van PREUSCHEN juist zijn. Zodra nl. deze gedachten aanslaan kunnen zij, ondanks de onjuiste basis, niettemin belangrijke planologische consequenties hebben. Op de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van

de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland wordt in hoofdstuk 4 verder ingegaan.

3.5. HET GEBRUIK VAN RECREATIEMOGELIJKHEDEN OP HET PLATTELAND

Over het gebruik van recreatiemogelijkheden op het platteland zou een afzonderlijke studie gemaakt kunnen worden. Er is in het kader van deze studie geen poging gedaan om een enigszins compleet inzicht in het gebruik van de recreatiemogelijkheden op het platteland te krijgen. Slechts aan de hand van enkele in Nederland naar het kamperen ingestelde onderzoeken en enkele qua benadering daarbij aansluitende Amerikaanse onderzoeken naar het kamperen alsmede onderzoeken in verschillende typen terreinen naar de zich daar afspeelende recreatie komen hier aan de orde om, voor zover dat mogelijk is, na te gaan of de hiervoor in paragraaf 3.4. behandelde theorieën of, om het wat voorzichtiger uit te drukken, aanzetten tot verklaringen van de openluchtrecreatie als bruikbaar beschouwd kunnen worden.

3.5.1. *Kamperen*

Een onderzoek dat in het Gaasterland en in de Kempen naar de sociale betekenis van het kamperen is verricht, werd opgezet vanuit de op de compensatiegedachte geënte contrasthypothese over het recreatiegedrag om zodoende na te gaan of het 'contrasterende' bij het kamperen op die dimensies van het kamperen betrekking had, die bij de compensatie-theorie of in opvattingen over de functie van de openluchtrecreatie, waarin de compensatie-idee een rol speelt, vaak worden genoemd.

Kamperen is in dat onderzoek in brede zin opgevat, nl. als *het verblijven uit recreatieve overwegingen in een tent, caravan, tenthuisje, recreatiebungalow, zomerhuisje, kampeerboerderij of kamphuis*. Alle recreanten, die gebruik maakten van verblijfsinrichtingen, welke door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (1965) in de 'STATISTIEK VAN DE KAMPEERACCOMMODATIE' tot de kampeeraccommodatie worden gerekend, zijn dus in het onderzoek betrokken.

Dat in deze beschouwing aan één recreatievorm, het kamperen, veel aandacht wordt besteed om te pogen meer algemene uitspraken te doen over het gebruik van recreatiemogelijkheden, heeft bezwaren. Deze bezwaren zijn mogelijk niet zo zwaarwegend als men bedenkt dat in Nederland zeer veel mensen kamperen en dat er mensen uit alle lagen van de bevolking onder de kampeerdere voorkomen. Bovendien is het in dit verband relevant dat bij een door WIPPLER (1966) in Groningen gehouden onderzoek bleek dat bij kamperen, nog meer dan bij andere recreatievormen buiten, het motief een rol speelt 'in de vrije tijd iets te doen dat een contrast vormt met de alledaagse bezigheden of omgeving'. Motiveerde in de provincie Groningen resp. 48 en 29% van de bevolking van 16 jaar en ouder de buitenactiviteiten op zondag met 'genoegen in de activiteit zelf' en 'contrast', het kamperen of in een zomerhuisje verblijven op zondag werd door resp. 29 en 64% van de bevolking gemotiveerd met 'genoegen in de activi-

teit zelf' en contrast met de alledaagse bezigheden en omgeving'. Het z.g. contrastmotief speelde bij geen enkele van de openluchtrecreatievormen, die door WIPPLER op dit punt werden bekeken, zo'n belangrijke rol als bij het kamperen; dus zeker voor deze vorm van openluchtrecreatie mag men aannemen, dat de opvattingen over de openluchtrecreatie, die op het zoeken naar contrasten de nadruk leggen, meer in overeenstemming met de werkelijkheid zijn dan opvattingen, waarbij dat minder een rol speelt.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt moet bij een algemene recreatietheorie als de compensatie-theorie steeds uitdrukkelijk worden vastgesteld in welke opzichten compensatie wordt gezocht en hoe dit in het gedrag tot uitdrukking komt. Zo treden bij het kamperen een aantal verschijnselen op m.b.t. bepaalde aspecten van het kamperen, waaruit gebleken is dat het contrasterende in gedrag, dat uit het zoeken naar compensatie zou voortspruiten, geen rol of geen rol van betekenis of slechts voor een beperkt gedeelte van de kampeeders een rol speelt. De meeste kampeeders geven er de voorkeur aan op goed geoutilleerde kampeerterreinen te kamperen d.w.z. op terreinen met een omvangrijk en gevarieerd assortiment van zowel binnen- als buitenspeelgelegenheden en goede sanitaire voorzieningen: '*cultuurkamperen*' of '*comfortkamperen*'.

In dit verband kunnen ook de bevindingen genoemd worden van onderzoek naar de wensen ten aanzien van het verzorgingsniveau (kampwinkel b.v.) en de recreatie-accommodatie – in de vorm van zwembaden, sportvelden – van kampeeders op vaste standplaatsen in Limburg (P.P.D. Limburg, 1970) en naar de wensen ten aanzien van het voorzieningenniveau van kampeeders op de camping de Beekse Bergen, zoals die uit een in 1969 gehouden onderzoek bleek dat alle vaste-standplaats-kampeeders deze voorzieningen dichtbij wilden hebben, terwijl uit het onderzoek op de Beekse Bergen bleek dat de kampeeders over veel en een grote verscheidenheid van voorzieningen wensten te beschikken. Uit ons onderzoek in Gaasterland en de Kempen kwamen een aantal bevindingen naar voren die hier van belang zijn. Veel kampeeders, ca. 60 %, kende het gebied en de camping, waar zij bij het onderzoek werden aangetroffen, reeds van een vorig bezoek, '*plaatstrouw*', en velen zijn van plan, ca. 70 %, om weer naar dezelfde camping terug te keren. Een verschijnsel dat, '*recidivisme*', is genoemd. Een op het eerste gezicht pejoriserende term waarmee slechts aangegeven wordt dat het op basis van de compensatie-theorie niet voor de hand ligt dat men steeds naar eenzelfde terrein of gebied zou terugkeren; het mobiele of toeristische kamperen zou meer voor de hand liggen als contrast-gedrag.

Ongeveer 75 % van de kampeeders ontmoette tijdens het kamperen bekenden, hetzij familieleden – ca. 25 % van de kampeeders ontving bezoek van familieleden en ca. 20 à 30 % van de kampeeders kampeerden op een terrein waar ook familieleden kampeerden –, hetzij kennissen – ca. 12 % kreeg kennissen op bezoek en ca. 40 % kampeerde op een terrein waar ook kennissen kampeerden –, hetzij burens – ca. 5 % van de kampeeders kreeg burens op bezoek en ca. 7 à 10 % kampeerde op een terrein waar ook burens kampeerden: '*gecontinueerde contacten*'. De '*populaties*' van campings vertonen een hoge mate van '*sociale*

homogeniteit, d.w.z. dat mensen, die qua sociale status ongeveer gelijk zijn, bij elkaar 'staan'. Bovendien deed zich op verschillende kampeerterreinen het verschijnsel voor van de z.g. *herkomstdominantie*, d.w.z. dat betrekkelijk hoge percentages van de kampeers daar op een bepaald terrein uit dezelfde herkomstplaats komen; althans veel hogere percentages dan op grond van het toeval kan worden verwacht. Er kon op basis van de onderzoeksgegevens worden gesproken van een 'Rotterdamse', 'Eindhovense' en een 'Sneekse' camping, enz. De 'sociale homogeniteit' en de 'herkomstdominantie' worden mede veroorzaakt door de z.g. 'mond tot mond reclame' voor recreatiegelegenheden, waardoor bekendheid met recreatiemogelijkheden ontstaat, die in de eigen kring (familie, burens, kennissen) bekend zijn en andere mogelijkheden buiten het gezichtsveld blijven. Ook speelt het zoeken naar een vertrouwd sociaal milieu hierbij een rol.

De *immobiliteit* van kampeers o.a. tot uitdrukking komend in het gemiddeld aantal uren dat men in de namiddag het kampeerterrein verliet, is mede afhankelijk van de structuur van de openluchtrecreatiemogelijkheden in het gebied, waar men kampeert. Ook het type camping, – op een huisjesterrein, vooral als het geen of weinig toegevoegde spelaccommodatie heeft, wordt overdag betrekkelijk weinig tijd doorgebracht, op een camping met veel recreatie-accommodatie brengen bijna alle kampeers de gehele dag door – speelt een rol. Vooral echter factoren als sociale status, geslacht en leeftijd van de kampeers en de samenstelling van de kampeergroepen naar leeftijd, bleken in sterke mate bepalend voor de mobiliteit te zijn.

Een vrij groot gedeelte van de dag, ca. 70 à 80% van de tijd (gesteld op 12 uur per etmaal) werd op de kampeerterreinen doorgebracht, '*honkvastheid*', en ca. de helft van de tijd, die buiten de terreinen werd doorgebracht, werd in steden en dorpen besteed. Ook als werd nagegaan welke recreatie-objecten door kampeers werden bezocht, blijken daarin dorpen, steden, strandbaden, vermaakcentra (speeltuinen, Efteling, etc.) en overige concentratiepunten, recreatiegelegenheden dus met veel toegevoegde ontspannings- en andere *modern-stedelijke* voorzieningen, grote trekpleisters te vormen.

De recreatie-omgeving blijkt dus in de eerste plaats uit de camping en terreinen voor ruimte-intensieve vormen van recreatie te bestaan. Veel kampeers, zo blijkt uit hun wensen, geven de voorkeur aan een 'rijke' recreatiesituatie, d.w.z. een situatie, waar een grote verscheidenheid van recreatievoorzieningen en -mogelijkheden voorkomt. Overigens moet hierbij aangetekend worden dat dit niet impliceert dat ook steeds veelvuldig gebruik gemaakt zal worden van deze mogelijkheden. Veel kampeers schenkt nl. het kunnen beschikken over veel mogelijkheden van grote diversiteit op zich reeds bevrediging. Met de uitdrukking 'je kunt er uren wandelen zonder een mens te ontmoeten' wordt b.v. een recreatie-mogelijkheid aangeduid, die zou verdwijnen als er massaal gebruik van zou worden gemaakt. Kampeers weten dat sommige leden van hun recreatiegroepen, veelal gezinnen, ontevreden zouden zijn wanneer zij niet zouden kunnen beschikken over bepaalde voorzieningen. Dit ongenoegen van de groepsleden zou dan weer hun eigen kampeergenoegen kunnen aantasten. Bovendien beleven veel kampeers er waarschijnlijk reeds genoeg aan zich

betrokken te voelen bij of zich te kunnen identificeren met een kampeerstijl zoals die op een 'rijke' camping, die veelal daardoor befaamd is, voorkomt. Zich betrokken voelen bij deze kampeerstijl door op een dergelijke camping te kamperen, behoeft geen rechtvaardiging en levert waarschijnlijk 'beloning' op in de vorm van prestigeverhoging in de kennissenkring.

De meeste kampeerders in de gebieden Gaasterland en de Kempen legden geen contacten met de bevolking daar: ca. 15% van de kampeerders in deze gebieden maakten wel eens een praatje met een boer, een bosarbeider, een boswachter, e.d. en ca. 10% van de kampeerders had intensieve contacten met de plaatselijke bevolking. In Gaasterland en de Kempen kwam resp. 24 en 32% van de kampeerders in aanraking met leveranciers.

De bevindingen van dit onderzoek ondersteunen dus allerm minst de hiervoor in paragraaf 3.2. besproken opvattingen over de functie van het platteland voor de recreatie, waarbij de nadruk wordt gelegd op contacten met plattelanders. Contacten, die bovendien meer persoonlijk van aard, en minder functioneel zouden zijn dan in het stedelijke leven van alledag.

De kampeerder kan dus tot het tweede van de drie door VON WIESE (1930) onderscheiden typen vreemdelingen worden gerekend. Als eerste type onderscheidde VON WIESE: 'De vreemdeling, die als 'Heer' of functionaris van een macht, als veroveraar, als lid of als leider van een bezetting optreedt'. Als tweede: 'De vreemdeling, die zonder vriendelijke of vijandelijke interessen eigenlijk geen toenadering zoekt tot de plaatselijke bevolking. Voor hem gaat het om een toevalsverblijf; hij is 'aanwezig' zonder deze aanwezigheid gezocht te hebben. Hij is de eigenlijke vreemde, die geen gast wil zijn'. Als derde type: 'De vreemdeling, die als handelaar, onderzoeker en plezierreiziger bij de toegankelijkheid tot de inheemsen geïnteresseerd is, en daarvoor erkentelijk is; hij is de eigenlijke gast. Dit type zal of sympathie wekken, hij zal misschien proberen te imponeren... of hij zal proberen te overreden, te vleien, ja zelfs te misleiden'. Type twee is waarschijnlijk kenmerkend voor de moderne toerist. Ook de definitie van VIERKANDT, die ook het vreemdelingenverkeer of het toerisme onder een 'Beziehungs'-wetenschappelijk gezichtspunt beschouwde, duidde hierop: 'De vreemdeling heeft naar zijn wezen eigenlijk geen deel aan de maatschappelijke verhoudingen; hij wordt niet als persoon opgevat, maar blijft op een afstand een feitelijk ding, tot welke we of helemaal geen of puur nuttigheidsbetrekkingen hebben'. Ook naar de ideeën van KNEBEL (1960) komt de moderne toerist het meest met het vreemdelingentype twee overeen.

Er zijn wel aanwijzingen gevonden, waaruit blijkt dat voor een deel van de kampeerders geldt dat zij het vanzelfsprekend vinden om tijdens het kamperen op een gemakkelijke, maar ook weinig verplichtende manier in contact te kunnen komen met hun medekampeerders. Een vergelijking van het interactiepatroon in de thuissituatie met dat in de kampeersituatie, heeft niet plaats gehad. Dit zou nodig zijn om de veronderstellingen dat de kampeersituatie gemakkelijker tot contacten aanleiding zou geven en dat er anders geaarde relaties zouden ontstaan, te toetsen. Vooral voor sommige huisvrouwen biedt mogelijk de kampeersituatie met het oog op het gemakkelijker contacten kunnen leggen dan in

de thuissituatie, compensatie voor het, naar wij veronderstellen, vrij veel voorkomende isolement in hun leven van alledag.

De gedachte van LAMMERS (1959) dat 'de preciese aard van een recreatievorm vermoedelijk voor veel mensen van weinig betekenis is omdat het hen veeleer om het gezelschap, om het vriendschappelijk contact gaat', is door de bevindingen van het onderzoek voor een gedeelte bevestigd. Voor vrij veel kampeersers speelt de mogelijkheid vriendschappelijke relaties tijdens het kamperen te continueren een belangrijke rol. Verschijnselen als sociale homogeniteit en herkomstdominantie wijzen hier ook op. Hiermee is overigens niet gezegd dat de aard van de recreatievorm, het kamperen, van weinig betekenis zou zijn. Wel is het gezien de bevindingen van dit onderzoek niet uitgesloten dat vooral deze contacten en ook het ontplooiën van een recreatievorm, die door mensen waaraan men zich refereert, hoog gewaardeerd wordt bij de keuze van deze recreatievorm van doorslaggevende invloed zijn geweest.

Dat er veel communicatie plaats heeft over het kamperen tussen kennissen en familieleden blijkt ook reeds uit het feit dat in Gaasterland en de Kempen resp. 45 en 57% van de respondenten via familieleden of kennissen tot de keuze van de camping, waar zij kampeerden, was gekomen.

De 'open' ruimte, in de zin van bosgebieden, heidevelden, etc., werd door kampeersers zeer weinig bezocht, terwijl er in de motiveringen voor het gaan kamperen in een bepaald gebied, toch veel naar verwezen wordt.

Gebleken is bij een door het C.B.S. gehouden onderzoek dat het landschap op de keuzen van de vakantiebestemming in Nederland als van veel invloed daarop werd beschouwd. Van de mensen, die in Nederland hun hoofdvakantie wilden doorbrengen, werd door 58% veel of tamelijk veel invloed aan de factor landschap toegeschreven bij de keuze van het vakantiegebied. Van de mensen, die in het buitenland hun hoofdvakantie wilden doorbrengen, door 97%. (C.B.S. Sociale Maandstatistiek. 18. (1970). nr. 11)

Hoe belangrijk natuur- en landschapsschoon zijn voor de toeristische aantrekkelijkheid van een gebied kan indirect o.a. afgeleid worden uit de nadruk, die daarop wordt gelegd in advertenties, brochures, en reclames over recreatiegebieden en recreatiecentra.

De aantrekkelijkheid van het landschap wordt dus als een belangrijke bepalende factor bij de keuze van een recreatiegebied voor de vakantiebesteding beschouwd; belangrijker dan welke andere factoren ook, die in dit verband naar voren kwamen, zoals 'de vorige vakantie', 'geschikt voor kinderen', 'cultuur', 'kunst' en 'de afstand'. Naarmate het scholingsniveau hoger was, was men geneigd om aan deze factor relatief iets meer gewicht toe te kennen. De mensen in de categorieën met een hogere opleiding meenden in meerdere mate dat de factor landschap 'zeer veel' of 'tamelijk veel' invloed op de bestemming van de belangrijkste vakantie had gehad dan mensen met een lagere opleiding. Deze bevinding kan als consistent opgevat worden met de bevindingen in diverse onderzoeken in recreatieterreinen – Noord-Hollands Duinreservaat, Boswachterij Nunspeet –, verricht naar het gedrag en de motieven van recreanten. In paragraaf 3.5.3. zijn deze bevindingen besproken.

Hoewel er sterke nadruk door kampeerdere bij hun motiveringen voor het gaan kamperen en voor de keuze van het gebied, waar men kampeerde, op het landschap, de bossen en in het algemeen het contrasterende van de open ruimte wordt gelegd, waarmee de bevinding consistent is dat de landschappelijke aantrekkelijkheid van een gebied van grote invloed is op de keuze van het gebied als vakantiebestemming, kan niettemin op een tenminste schijnbare discrepantie worden gewezen tussen deze motiveringen voor het kamperen en vóór de keuze van het gebied, waar men kampeert, en het gebruik dat van recreatiemogelijkheden wordt gemaakt. Ook uit bevindingen van andere onderzoeken kan tot het bestaan van deze discrepantie worden geconcludeerd (KERSTENS, 1969). Deze schijnbare tegenstelling is b.v. gebleken uit de bevindingen van een onderzoek onder bezitters van tweede woningen in engere zin, – bungalows, zomerhuisjes en eenvoudige kamphuisjes – in Limburg (P.P.D. LIMBURG, 1970). Als motivatie voor het bezit van een tweede woning kwam vooral naar voren het verblijven in een landschappelijk aantrekkelijke omgeving met wandel- en stiltegebieden. Ook mogelijkheden om op eigen terrein te tuinieren etc. werden hoog gewaardeerd door de bezitters van deze permanente tweede woningen. Uit de motivatie is een algemene grondtoon af te leiden, nl. de duidelijke wens van de rust en de stilte in de vrije natuur te kunnen genieten. Deze wens blijkt betrekkelijk te zijn. Men wenst óók te kunnen beschikken over voorzieningen zoals sportvelden, winkels, zwembaden, etc. Deze laatste wens is, aangezien deze voorzieningen slechts voor grotere aantallen recreanten ter beschikking kunnen komen en daardoor drukteveroorzakend zijn, niet met de wens solitair van (absolute) rust te kunnen genieten te verenigen. (P.P.D. LIMBURG, 1970).

Men kan zich nu terecht afvragen wat de zin is van het vragen naar motiveringen voor het kamperen in het algemeen en het kamperen in een bepaald gebied in het bijzonder, als het toch zo evident is dat deze motiveringen weinig consistent en mogelijk ook weinig congruent zijn met de werkelijke gedragingen. Helemaal zinloos is dit waarschijnlijk toch ook weer niet omdat op deze wijze inzicht wordt verkregen in de motiveringen, die als sociaal acceptabel beschouwd worden en, hoewel in afgezwakte vorm, mede gedragsbepalend kunnen zijn.

De waarschuwing van EZTKORN (1965) om niet zonder meer conclusies te verbinden aan waarderingen en verbale motiveringen voor het kamperen, blijkt zeer terecht: 'Without a comparison of the activities of the campers, their overt statements might more appropriately be treated as expressions of popular ideology about the values of the outdoors and perhaps physical fitness'. Uit bevindingen van het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is duidelijk gebleken dat ook in Nederland in de waarderingen voor het kamperen populair geworden ideologieën een rol spelen, waarin allerlei waarderingen van de z.g. elite onder de kampeerdere en van het kamperen in het verleden, of althans voorstellingen daarover, doorklinken. Waarden als eenzaamheid, soberheid en contact met de natuur en met de bevolking in het kampeergebied namen in deze waarderingen een belangrijker plaats in dan thans het geval is.

Het kamperen heeft, zo blijkt uit de hiervoor behandelde bevindingen, sterk het karakter van wonen gekregen. Dit zou kunnen inhouden dat de hierboven

door WIPPLER genoemde congruentie-theorie van de openluchtrecreatie een betere verklaringsgrond biedt dan de contrast-theorie. Ook kan dit als een ondersteuning worden opgevat van de hiervoor in paragraaf 3.4. genoemde 'task-generalization'-theorie: de mensen blijken immers de neiging te hebben in hun vrije tijd overeenkomstige activiteiten te ontplooiën als gedurende het alledaagse leven. Hierbij moet speciaal aan de woonactiviteiten in het algemeen en in het bijzonder aan de rol van de vrouw, die het '*kampeervhuishouden*' doet, worden gedacht.

Deze tendens naar wonen, of pseudo-wonen, wat het kamperen steeds meer geworden is, zet zich waarschijnlijk in de toekomst nog voort. Uit de in hoofdstuk 2, paragraaf 4 gesignaleerde ontwikkeling in de gebruikte logiesvormen gedurende de vakantie kwam dit ook naar voren: in 1966 bracht reeds 13 % van de vakantiegangers de vakantie in een zomerhuisje door. De sterke toename van het aantal caravans, die veelal als tweede woning fungeren, duidt ook op deze tendens.

Het statischer worden van het kamperen, waardoor het meer op wonen of zo men wil op pseudo-wonen gaat lijken, komt ook tot uitdrukking in de toename van het z.g. seizoenkamperen, waaronder door de NEDERLANDSE KAMPEERRAAD (1970) werd verstaan: 'Het huren van een vaste standplaats (of seizoenplaats) met het doel om in een tent, caravan of kampeerauto voor een periode van 3 achtereenvolgende maanden of langer, al dan niet voor een korte periode onderbroken, te kamperen'.

In 1968 was gemiddeld ca. 43 % van de door de overheid middels de kampeer-exploitatievergunning toegestane capaciteit van de ca. 131.000 standplaatsen (landelijk gemiddeld 26 standplaatsen per ha.) van de 1500 voor iedereen toegankelijke Nederlandse kampeerterreinen verhuurd aan seizoenkampeers. In 1969, toen naar schatting de toegestane capaciteit op de 1525 voor iedereen toegankelijke Nederlandse kampeerterreinen 133.000 standplaatsen bedroeg, was dit percentage ca. 59 %.

Naar aanleiding van de bespreking van de bevindingen van ons onderzoek naar de sociale betekenis van het kamperen in Gaasterland en in de Kempen worden hier enkele kanttekeningen gemaakt, nl. één bij de uitdrukking 'gebruik van recreatiemogelijkheden' en één om de aandacht te vestigen op de mogelijkheid dat het kamperen meer verscheidenheid vertoont dan de hiervoor gegeven beschrijving van de bevindingen van het onderzoek kon aangeven. Daartoe worden bevindingen van elders in Nederland verricht onderzoek naar het kamperen besproken. Bovendien is hierna in paragraaf 3.5.2. nader ingegaan op enkele hypothesen over het recreatiegedrag voornamelijk op grond van in de Verenigde Staten van Amerika verricht onderzoek naar het kamperen.

Met 'gebruik van recreatiemogelijkheden' is gebruik in engere zin bedoeld, d.w.z. dat alleen van gebruik van recreatiegelegenheden sprake is, als men er ook werkelijk heeft vertoefd of er zich anderszins heeft opgehouden. In dit verband is het van belang wat de rapporteurs van een onderzoek naar het gebruik van open ruimten in een woonwijk opmerkten over de discrepantie

tussen het geringe gebruik dat van deze open ruimten werd gemaakt en behoeften, die er aan deze open ruimten naar de mening van deskundigen bestaan. Dit valt te lezen in een verslag van het INSTITUUT VOOR STEDEBOUWKUNDIG ONDERZOEK van de TECHNISCHE HOGESCHOOL in Delft, waarbij onder gebruik werd verstaan: 'alle activiteiten, die niet tot verkeer (in de zin van doelgerichte verplaatsing) gerekend kunnen worden'. Uit de bevinding dat de belangrijkste categorie gebruikers (de jeugd beneden 15 jaar) de in de onderzochte wijk aanwezige hoeveelheid open ruimte zeer extensief gebruikt, zijn de onderzoekers (HART en PINXTEREN, 1971) geneigd te concluderen dat de oppervlakten van de open ruimten zonder enige schade verkleind kunnen worden. Zij achten het niettemin raadzaam om vooralsnog niet van een teveel aan open ruimten te spreken. Bij een vergelijking van de totale oppervlakte van de aanwezige open ruimten in de onderzochte wijk met de gedetailleerde aanbevelingen, zoals die worden gedaan in het rapport 'SPEELRUIMTE VOOR DE JEUGD', bleek nl. dat er geen sprake was van een belangrijk surplus. In de nabeschouwing van dit verslag werd de aandacht gevestigd op het feit dat de functie van open ruimten niet uitsluitend gezocht moet worden in het gebruik dat ervan wordt gemaakt. 'Veel soorten open ruimten zijn ook niet bedoeld om gebruikt te worden in de zin die er in dit onderzoek aan is gehecht'. Open ruimten zijn onder meer noodzakelijk in verband met licht- en luchttoetreding, scheidingswerking, esthetische overwegingen, beïnvloeding van het micro-klimaat e.d. Onder 'open' ruimte werd bij het onderzoek naar het gebruik dat kampeers van recreatiemogelijkheden in Gaasterland en in de Kempen maken, iets anders verstaan dan in dit onderzoek, nl. de ruimte buiten de bebouwde kommen en buiten recreatieconcentratiepunten zoals kampeerterreinen, en de niet landschappelijke dagrecreatie-attractiepunten. Overigens kan naar analogie van de hierboven gemaakte opmerking over de functie van open ruimten in een stad, gesteld worden dat vele soorten open ruimten buiten de bebouwde kommen niet voor gebruik zijn bedoeld in de enge, hierboven daaraan gegeven, betekenis. Veel ruimten, b.v. een bosrand rond een strandbad, een groot heideveld rond vennen, etc. hebben een esthetische functie en een functie m.b.t. de beïnvloeding van het micro-klimaat en de sfeer van deze attractie-punten. Overigens is inzicht in het gebruik, in de beperkte hieraan gegeven betekenis, van recreatieruimten, – waar treden concentraties van recreanten op, welke zones worden intensief gebruikt, welke extensief –, wel van groot belang in verband met inrichtings- en beheersvraagstukken, m.b.t. openluchtrecreatieruimten en -voorzieningen. Het is immers van belang te weten hoe het gebruik van recreatieruimten is met het oog op slijtage en erosie, de verstoring van flora en fauna, de water-, bodem- en luchtverontreiniging, etc. Dus vooral met het oog op vraagstukken op het vlak van de operationele planning en het beheer van openluchtrecreatiemogelijkheden is inzicht in het gebruik in de beperkte betekenis van het woord van groot belang.

In het kamperen zijn, zoals hiervoor reeds bleek, duidelijk enkele algemene tendensen waar te nemen. In dit verband zij vermeld dat MAAS, KNAAP en VAN REY (1968) het volgende ontwikkelingsproces in de verblijfsrecreatie schetsten. Zij zien een opeenvolging van het particuliere bezit en gebruik van de tent via

de vaste tent, de statische caravan, de eenvoudige tweede woning uit het bouw-pakket naar de duurdere tweede woning, die tenslotte een eerste woning wordt. En bovendien de successie van een eenvoudige camping door het achtereenvolgens toevoegen van zomerhuisjes, restaurants, recreatie-attracties en hotel of motel tot een recreatie-centrum van grote omvang en intensiteit.

Dat deze tendens aan het optreden is, komt op verschillende wijzen tot uitdrukking. Verschillende kampeercentra hebben reeds veel van de allure en sfeer van de Engelse Butlin-kampen (Verkeerstechniek, januari, 1965). De grotere kampeercentra, die gekenmerkt worden door een omvangrijk pakket recreatiemogelijkheden en -voorzieningen, zijn het meest in trek. Dit blijkt o.a. uit het feit dat deze veelal reeds lang voor een komend seizoen of jaar zijn volgeboekt.

Het forensenkamperen heeft veelal plaats in forensenkampen, die qua omvang en inrichting aan stedelijke nederzettingen doen denken en, aldus MULDER (1971), tot hobby-nederzettingen zijn geëvolueerd.

Om zich van de ruimtelijke structuur en de omvang van kampeercentra een idee te kunnen vormen, raadplege men de plattegronden van kampeerterreinen, die in het tweede rapport van de WERKGROEP INRICHTING RECREATIEOBJECTEN IN DE OPEN LUCHT (W.I.R.O.) over 'Kampeerterreinen' (KERSTENS en LOOS, 1970) zijn opgenomen.

Bij het constateren van een duidelijke tendens naar het kamperen op grotere kampeercentra, moet niet uit het oog worden verloren dat er een kleine categorie kampeersers bestaat, die duidelijk andersgerichte idealen heeft dan de overgrote meerderheid van de kampeersers en dat het kamperen mede daardoor grotere verscheidenheid vertoont dan uit de compact en daardoor wat ongenueanceerd weergegeven bevindingen van onderzoek hiervoor geconcludeerd zou kunnen worden.

Bij een door HEYTZE en VAN ROSSUM (1969) op kampeerterreinen verricht onderzoek is vrij veel aandacht besteed aan deze minderheidscategorie kampeersers.

Tot deze kampeerterreinen behoorden een terrein van 10 ha voor kampeersers, vaste-standplaats-kampeersers en huurders van huisjes met een capaciteit van ca. 2.000 kampeersers, een Staatsbosbeheer-kampeerterrein van 8 ha met een mogelijke topbezetting van ca. 1.000 kampeersers, een 40 ha groot terrein voor vaste-standplaats-kampeersers en andere kampeersers, waarvan alleen de eerste categorie in het onderzoek is betrokken, tenslotte 8 kampeerpaspoortterreinen, beheerd door het Staatsbosbeheer, in grootte variërend van 0,5 tot ca. 2 ha en N.T.K.C.-terreinen, die alleen toegankelijk zijn voor leden van de in 1912 opgerichte Nederlandse Toeristen Kampeer Club, die momenteel ca. 6.000 leden telt.

De verschillen in kampeerstijl tussen kampeersers op verschillende terreinen kwamen o.a. tot uiting in de motivering voor het kamperen. Het natuur-motief werd relatief het meest gehoord op de paspoortkampeerterreinen en op de N.T.K.C.-terreinen, waar respectievelijk 68 en 56% van de kampeersers dit noemden. De paspoortkampeersers en de N.T.K.C.-ers noemden meer het rust-motief dan andere kampeersers. Kampeersers op paspoortkampeer- en N.T.K.C.-terreinen legden ook duidelijk meer de nadruk op het primitieve van het kamperen. Ook in andere opzichten bleken de paspoortkampeersers en de

N.T.K.C.-ers van andere kampeersers te verschillen: zij hadden een langere kampeerervaring, de natuur was meer in hun kamperen geïntegreerd, de N.T.K.C.-ers kampeerden relatief veel buiten het vakantieseizoen (gold dus niet voor de paspoortterreinkampeersers), zij informeerden zich meer in geschreven bronnen over kampeerterreinen, waardeerden in tegenstelling tot kampeersers op algemene terreinen, de afwezigheid van voorzieningen, – stelden minder de aanwezigheid van douches op prijs dan andere kampeersers –, wisten geen seizoenplaats en ontplooiden relatief minder spelactiviteiten dan de kampeersers op algemene terreinen.

N.T.K.C.-ers en paspoortkampeersers blijken meer dan andere kampeersers de volgende recreatie-activiteiten te hebben ondernomen: lezen, schilderen, muziek maken, handenarbeid, fotografie en filmen. De onderzoekers concludeerden dan ook: 'Er kan worden gesteld dat creatieve vrijetijdsactiviteiten en kampeervormen, waarbij een belangrijk accent ligt op de improvisatie – hetgeen appelleert aan individuele creativiteit – in elkaars verlengde liggen'. Tenslotte zij opgemerkt dat betrekkelijk veel N.T.K.C.-ers kamperen als een belangrijke vrijetijdsbesteding beschouwen. Verder verschilden N.T.K.C.-ers en paspoortterreinkampeersers van andere kampeersers door hun gemiddeld kortere verblijfsduur op het kampeerterrein, de gemiddeld hogere opleidingsniveau's en door hun gebruik van ander overnachtingsmateriaal: op de paspoort- en N.T.K.C.-terreinen zijn de trekkerstenten en z.g. combi-tenten (noktenten) de belangrijkste logies-soorten terwijl op de z.g. algemene kampeerterreinen bungalow-tenten en caravans de overheersende onderkomens zijn.

Bij dit onderzoek is niet nagegaan of de verschillen in motiveringen en waarдерingen voor het kamperen samengingen met congruente verschillen in tijdsbestedingen gedurende het kamperen; brengen bijvoorbeeld zij, die positiever staan ten opzichte van de natuur ook een groter gedeelte van hun tijd door in natuurterreinen dan kampeersers, die minder positief staan ten opzichte van de natuur?

Om deze bevindingen in het juiste licht te kunnen zien, zij opgemerkt dat ultimo mei 1968 van de ca. 1800 kampeerterreinen voor tenten en caravans, die bij het Bureau van de Kampeerraad geregistreerd waren, er ca. 1500 waren, die voor iedereen toegankelijk zijn, ca. 230, die niet voor iedereen toegankelijk zijn, nl. kampeerpaspoortterreinen, kampeerclubterreinen (N.T.K.C., NEDERLANDSE CARAVANCLUB, etc.) en jeugdgroepsterreinen (padvinders, etc.) en bovendien 70, die elk een capaciteit van minder dan 5 standplaatsen hadden. Verder bedenke men bij deze bevindingen dat het aantal kampeersers met een kampeerpaspoort en het aantal leden van de Nederlandse Toeristen Kampeer Club slechts resp. circa 5 en circa 0,2 van het totale aantal kampeersers vormen.

3.5.2. *De contrasthypothese en de 'personal-community hypothesis'*

Een onderzoek dat qua probleemstelling overeenkomsten vertoont met het hiervoor besproken onderzoek, maar dat er wat meer op gericht is expliciet geformuleerde modellen of hypothesen over het kampeergedrag te toetsen, werd door BURCH verricht.

BURCH (1965), die zoals blijkt uit zijn studie naar de sociale betekenis van de openlucht recreatie met behulp van observaties explorerend onderzoek verrichtte in Amerika naar de speelwereld van het kamperen, om op basis daarvan bruikbare observatie-systemen te ontwikkelen en ideeën op te doen voor verder onderzoek met behulp van vraaggesprekken, stelde in 1969 in een artikel 'The Social Circles of Leisure: Competing Explanations', naast de 'compensatory', de 'familiarity'-theorie en de door hem zo genoemde 'personal community'-theorie aan de orde. De 'compensatory'- en de 'familiarity'-theorie kunnen beschouwd worden qua inhoud ongeveer samen te vallen met de hiervoor in paragraaf 3.3. reeds genoemde contrast- resp. congruentie-hypothese.

Het onderzoek werd door BURCH verricht in de zomer van 1962, onder wildernis- en auto-kampeerders in de 'Three Sisters Wilderness Area', Oregon, en in de nabijheid van dat gebied gelegen 'auto-camps'. Aan de 997 kampeergroepen, die daarbij werden geregistreerd, werd op 31 december 1962 een gedetailleerde vragenlijst toegezonden. De respons bedroeg na twee 'follow-ups 89,7%'. Uit telefonische vraaggesprekken met een steekproef uit de non-respondenten bleek dat de non-respondenten vrijwel als representatief voor de totale steekproef konden gelden. De 740 respondenten, die een bruikbare vragenlijst inzonden, werden in drie categorieën verdeeld, nl. kampeerders op 'easy-access or auto-camping only' (n=254), op 'combination of wilderness and auto-camping' (n=424), en op 'remote or wilderness camping only' (n=62).

Bij kampeerders van deze typen kampeerstijlen werden clusters van sociale waarderungen geconstateerd, waarvan de verschillen groter waren dan de verschillen, die in verband met de specifieke plaats, waar gekampeerd wordt, verwacht konden worden.

BURCH concludeerde uit het feit dat onder de kampeerders mensen uit geurbaniseerde gebieden sterk oververtegenwoordigd waren, dat wonen in een stedelijke omgeving samenhang vertoonde met kamperen. Dit kan als een ondersteuning van de compensatie-theorie worden opgevat.

Uit het onderzoek bleek voorts dat onder de kampeerders van de 'remote style' de plattelanders oververtegenwoordigd en stedelingen onder dit type kampeerders ondervertegenwoordigd waren. BURCH vroeg zich in dit verband af of de gemakkelijke generalisatie van de 'Outdoor Recreation Resources Review Commission', (O.R.R.R.C.), wel gerechtvaardigd was. Deze commissie suggereerde in haar studie, 'Wilderness and Recreation' (1962), – ... 'that the city people are more likely to escape to the country for their vacations while those born (or living) in the country are more likely to be pulled to the attractions of the city'. Ook de stelling in deze studie: 'The more urban the environment in which a wilderness-user grew up, the more likely he is to be a frequent user of the wilderness' kan geen bevestiging vinden in de bevindingen van het onderzoek van BURCH. Deze bevindingen zijn wel in overeenstemming met de in paragraaf 3.6. besproken 'adaptation-level'-theorie.

Er was geen verband van betekenis tussen het type woonplaats in de jeugd en de kampeerstijl. Men zou verder kunnen veronderstellen dat mensen, die snel van hun rurale geboorte-omgeving naar hun huidige stedelijke woonplaats ver-

huisden, meer behoefte zouden hebben aan de compensatoire ervaring van het primitieve (remote) kamperen dan mensen, die niet deze snelle verandering van woonmilieu meemaakten. Onder de z.g. 'combination'-kampeers komen relatief de meeste mensen voor, die de genoemde snelle verandering hebben doorgemaakt en onder de primitief-kampeers relatief de minste.

De compensatie-theorie bleek in het onderzoek van BURCH minder relevant dan de congruentie-theorie (familiarity-hypothese), die meer plausibele verklaringsmogelijkheden bood. 'The familiarity hypothesis assumes that persons have worked out a comfortable routine for social survival and that the rewards of security outweigh any possible rewards bought by the high costs of uncertainty' (BURCH, 1969). De suggestie wordt gewekt dat men in zijn vrije tijd kan handelen zo men wil en dus zijn vertrouwde routine-gedrag zal continueren. BURCH wees erop dat verschillende auteurs aan deze theorie aandacht besteed hebben. In zijn onderzoek naar het kamperen kwam ETZKORN (1964) tot de bevinding, die hij zowel op persoonlijke observaties als op gegevens uit vraaggesprekken baseerde, dat hij op de campings, die hij bezocht, geen vrijetijdsactiviteiten kon ontdekken, die radicaal verschilden van die welke in het algemeen karakteristiek zijn voor vrijetijdsactiviteiten in de woonomgeving.

Door verschillende auteurs – o.a. RIESMAN, die daarvan later afgestapt is, – wordt de compensatie-theorie van de vrijetijdsbesteding wel aan de orde gesteld omdat zij hopen dat de vrijetijdsbesteding meer een vorm zal aannemen, die uit de compensatie-theorie valt te voorspellen, dan een routinevorm. In populaire termen gevat: de verzuchting van de agoog, die maar niet begrijpt waarom stedelingen, die toch al steeds in dichte pakking moeten leven, ook hun vrije tijd doorbrengen op druk bezochte stranden, in recreatiecentra zoals intensief gebruikte strandbaden met veel recreatievoorzieningen, op 'stedelijke' campings ook wel *camp-urbias* genoemd, etc.

Of kampeers dit ook bewust zo willen wordt wel in twijfel getrokken. BULTANA en KLESSIG (1969) merkten bijvoorbeeld het volgende op: 'Many persons undoubtedly find themselves in 'campurbias' not because of the attractiveness of these places, but rather because such facilities increasingly are becoming to dominate the camping picture'. Of deze auteurs aan de aantrekkelijkheid juist voor (gezinnen met) kinderen van dit soort terreinen hebben gedacht is niet na te gaan.

BURCH veronderstelde op basis van de congruentie-theorie dat kamperen aantrekkelijker zou zijn voor handarbeiders dan voor hoofdarbeiders. Handarbeiders zouden meer door de minder dure en meer fysieke herhalingsarbeid vergende primitieve campings worden aangetrokken.

In de eerste plaats bleek dat onder kampeers meer mensen uit de hogere statuscategorieën voorkomen dan op grond van de samenstelling van de bevolking naar sociale status te verwachten zou zijn. In de tweede plaats bleek dat de primitieve camping voor hoofdarbeiders aantrekkelijker was. Op de 'easy access'-terreinen waren de handarbeiders oververtegenwoordigd en mensen uit de 'hogere' beroepscategorieën ondervertegenwoordigd. Op de combinatie-terreinen was juist het omgekeerde het geval.

Uit het onderzoek bleek dat, hoewel de congruentie-hypothese een plausibeler verklaring voor het kampeergedrag bood dan de contrast-hypothese, er toch belangrijke afwijkingen waren. Zoals hiervoor reeds is opgemerkt, moet worden nagegaan onder welke omstandigheden en in welke opzichten compensatie gezocht wordt. Volgens BURCH (1969) is er aanleiding te veronderstellen dat, hoewel de 'familiarity'-theorie en de compensatie-theorie logisch beschouwd tegenstelde verklaringen zijn, er enige convergentietendenties zijn op het niveau van de groep. Uit het onderzoek in Gaasterland en de Kempen naar het gedrag van kampeerdere en de factoren die daarop van invloed zijn, is gebleken dat de invloed van de factor 'leeftijdssamenstelling van de groep' op het recreatiegedrag zeer groot is (KERSTENS, 1968). Bij de keuze van het kampeerterrein speelt deze factor in Amerika blijkens onderzoek van BURCH (1969) een rol.

Misschien, zo veronderstelde BURCH, komen bepaalde gedragingen meer door druk binnen groepen tot stand, dan binnen personen; misschien ook zijn verschillen in gedrag beter te verstaan als ook de interactionele contexten en het beroepsmilieu in de beschouwing worden betrokken. Deze, door Burch de 'personal community hypothesis' genoemde veronderstelling houdt in dat 'gross social issues and psychological drives are significantly filtered and redirected by the social circles of workmates, family and friends'. Deze theorie werd door BURCH getoetst door na te gaan of er een tendens was aan te wijzen in de richting van een continuering van de kampeerstijl, die men in zijn jeugd geleerd had, welke invloed de ervaring van de man op het gedrag van de vrouw had en omgekeerd en de invloed van 'close' vrienden op de kampeerstijl. Zonder op details van de bevindingen van BURCH in te gaan, worden slechts enkele bevindingen hier gereleveerd.

Gebleken is dat primitieve kampeerdere oververtegenwoordigd zijn onder mensen, die in hun jeugd ervaringen met primitief kamperen hebben opgedaan, ondervertegenwoordigd onder mensen, die in hun jeugd op gemakkelijk bereikbare campings kampeerden en ondervertegenwoordigd onder mensen, die in hun jeugd niet met hun ouders gingen kamperen. Kampeerdere op gemakkelijk bereikbare terreinen zijn oververtegenwoordigd onder mensen, die geen kampeerervaring in hun jeugd opdeden met het kamperen op afgelegen terreinen of combinaties van het kamperen op gemakkelijk bereikbare en afgelegen campings, oververtegenwoordigd onder mensen, die geen jeugdkampeerervaring hadden en onder mensen, die op gemakkelijk bereikbare terreinen kampeerden. Combinatie-kampeerdere waren oververtegenwoordigd onder mensen, die in hun jeugd ervaring met combinatiekamperen hadden en ondervertegenwoordigd onder mensen, die geen jeugdkampeerervaring hadden.

Voor het primitieve, of zoals HEYMANS (1967) dat hypothetisch typeerde, het orthodoxe kamperen, geldt dus waarschijnlijk evenals voor het sportvissen de door KAMPHORST (1969) zogenoemde theorie van de verticaal- of persoonsgebonden beoefening. Deze theorie is gebaseerd op de gedachte dat er een relatie bestaat tussen opvoeding en vrijetijdsbesteding in die zin dat het recreatiepatroon van het volwassen individu grotendeels wordt bepaald door de wijze waarop hij/zij in deze is opgevoed. Bij de voetbalsport vindt men dit aldus KAMP-

HORST (1969) ook. 'Ook in de z.g. 'elitesporten' waartoe o.a. golf en paardesport gerekend kunnen worden, speelt de recreatieve gezinscontinuïteit een belangrijke rol'. Waarschijnlijk geldt dit eveneens voor het primitieve ofwel orthodoxe kamperen. De leden van deze 'groep' orthodoxe kampeers zouden, aldus HEYMANS, vooral uit de leden van allerlei jeugdverenigingen, vooral uit de padvinderij, gerecruteerd worden. Als voornaamste elementen van deze vorm van kamperen beschouwde Heymans het kamperen om het kamperen en het imiteren van een oude, ruige, in het verleden vermoede werkelijkheid.

De tendens naar continuïteit van de kampeerstijl van een vorige generatie is meer karakteristiek voor kampeers op afgelegen terreinen en voor z.g. combinatie-kampeers dan voor kampeers op gemakkelijk bereikbare terreinen.

De invloed van de man op de vrouw en omgekeerd bleek uit verschillende bevindingen. Het oriëntatie-gezin is een *referentiekader* van betekenis voor enkele volwassen mannen met betrekking tot hun beslissingen over hun vrijetijdsbesteding, terwijl het procreatie-gezin (family of procreation) een referentiekader van belang is voor getrouwde vrouwen. Het bleek dat bij het kamperen, althans bij de combinatiekampeers en kampeers op afgelegen terreinen, er een belangrijke socialiserende invloed uitgaat van de man op de vrouw.

Wat de invloed van de vriendenrelaties betreft, bleek een groot gedeelte van de kampeers van alle stijlen intieme vrienden te hebben, die deelnamen aan dezelfde recreatie-activiteiten en even frequent kampeerden als zichzelf. Redelijkerwijs mag, aldus BURCH, worden aangenomen dat deze kring van intieme vrienden iemand 'dwingt' binnen een bepaalde vrijetijdsbestedingsstijl te blijven. Deze hypothese vindt steun in de bevindingen van het door WIPPLER (1966) in de provincie Groningen gehouden onderzoek. Daar bleek relatief veel behoefte aan openluchtrecreatie te bestaan bij mensen in wier eigen kring heersende normen op het gebied van de vrijetijdsbesteding voornamelijk buitenactiviteiten bevorderen.

Hoewel dit min of meer buiten dit betoog valt, maken we hier een kanttekening bij de wijze, waarop WIPPLER 'behoefte aan openluchtrecreatie' operationaliseerde. Behoefte aan openluchtrecreatie werd door WIPPLER omschreven als een positieve houding ten opzichte van de vrijetijdsbesteding in de open lucht. Hij wees er daarbij op, dat het buitenluchtaspect, d.w.z. de behoefte om zijn vrije tijd in de buitenlucht in plaats van binnen door te brengen, het voornaamste aspect was dat door hem werd gemeten. Afgaande op de inhoud van de beweringen met behulp waarvan dit aspect is gemeten (WIPPLER, 1966, pag. 26) kan geconcludeerd worden dat niet zozeer de behoefte zijn vrije tijd in de buitenlucht door te brengen is gemeten, maar veeleer de behoefte aan het buiten zijn en buiten wonen in het algemeen. Dit verklaart dan ook dat WIPPLER in tegenstelling tot de door hem daarover geformuleerde hypothese, vond dat 'de behoefte aan openluchtrecreatie' zoals door hem gemeten, relatief groot was bij mensen, woonachtig in plaatsen met aantallen inwoners tussen 10.000 en 50.000, alsmede in zekere mate ook bij de plattelandsbevolking en niet, zoals hij veronderstelde, bij de stadsbevolking. De meeste vormen van openluchtrecreatie,

die door WIPPLER werden onderzocht, op dit punt – wandelen in de natuur, plezierritjes maken met de auto, kamperen, sportbeoefening in de buitenlucht, een openluchtzwembad of strand bezoeken – bleken wel relatief meer door stedelingen te worden ondernomen dan door de plattelandsbevolking.

De ‘personal community hypothesis’ vindt ook steun in de bevinding, die bij ons onderzoek onder kampeerders in Gaasterland en de Kempen werd gedaan, nl. dat hoge percentages, – 50 à 60 % – van de kampeerders mededeelden dat zij door kennissen of familieleden over de camping, waar zij gedurende het onderzoek kampeerden, werden geïnformeerd (KERSTENS, 1968).

Uit een door het C.B.S. in 1970 in de laatste week van april en de eerste week van mei verricht onderzoek naar vakantieplannen en beïnvloeding daarvan is gebleken dat van de mensen, die in Nederland wensten te blijven, 81 % meende daarbij geen invloed te hebben ondergaan van massamedia en van degenen, die naar het buitenland dachten te gaan, 55 %. Wel wordt beïnvloeding door gesprekken met familieleden, vrienden en kennissen, z.g. persoonlijke communicatie, als van invloed beleefd op de keuze van de vakantie. De eerste informatie kon men wel via de massamedia verkregen hebben. De ‘mond-tot-mond reclame’, in de Duitse literatuur ‘Mund zu Mundwerbung’ genoemd, speelt dus een heel belangrijke rol bij de keuze van de vakantiebestemming en waarschijnlijk ook bij de keuze van de wijze van vakantieviereën. Dit impliceert dat de opvattingen en normen in de eigen kring daarbij een zeer belangrijke rol spelen, hetgeen als ondersteuning van de ‘personal-community’-theorie beschouwd kan worden.

Bestudering van het verspreidingsproces van ideeën over vakantiehouden in het bijzonder en de openluchtrecreatie in het algemeen zou waarschijnlijk laten zien, dat zoals bij andere verspreidingsprocessen is gebleken, de massa-media daarbij vooral de rol van eerste informatie-verschaffer spelen en de uiteindelijke beslissing bij de keuze van een bepaalde wijze van vakantiehouden en bepaalde vormen van openluchtrecreatie sterk onder invloed van persoonlijke relaties staat.

Deze benaderingen vanuit expliciete modellen – nl. modellen geconstrueerd op grond van de contrast-, de congruentie- en de ‘personal-community’-hypothesen –, zoals dat door de COMMISSIE VRIJETIJDSONDERZOEK van het MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK in het ‘Programma basisonderzoek, op het gebied van de vrije tijd’, is genoemd, vragen om onderzoek, waarbij in de veronderstellingen wordt aangegeven voor welk aspect of voor welke aspecten van het gedrag deze zullen gelden. Gebleken is dat voor de contrasthypothese over het kamperen nauwelijks steun in de empirie gevonden kan worden en dat andere theorieën bij nader inzien zonder een nadere specificatie niet juist zijn.

3.5.3. *Recreatie in verschillende typen terreinen*

In het voorafgaande werd de aandacht gericht op het gebruik dat bij een bepaalde vorm van openluchtrecreatie, nl. het kamperen, werd gemaakt van openluchtrecreatiemogelijkheden in de open ruimte. Er zijn ook verschillende stu-

dies naar het recreatiegedrag in verschillende typen gebieden ingesteld. In deze gebieden komen veelal verschillende vormen van openluchtrecreatie naast elkaar voor. Hoewel deze onderzoeken qua doelstelling en opzet nogal uiteenlopen, kan er toch door middel van een vergelijking van de bevindingen van deze onderzoeken wel een enigszins de werkelijkheid benaderend beeld aan ontleend worden over het gebruik van recreatiemogelijkheden in de 'open' ruimte voor die aspecten, die hier van belang zijn.

Wat onder open ruimte verstaan wordt is in hoofdstuk 3, paragraaf 2, uiteengezet. Hier is open ruimte opgevat als de ruimte buiten de bebouwde kommen, de agglomeraten van huizen, winkels, kantoren en andere agglomeraten van bouwwerken zoals fabriekscomplexen.

In een uiteenzetting 'Differentiatie van de openluchtrecreatie en het zoningsprincipe' (KERSTENS, 1971) is een poging gedaan de bevindingen van in een tiental recreatieterreinen verrichte onderzoeken samen te vatten. De bevindingen van onderzoek naar de recreatie in de volgende terreinen werden in deze beschouwing betrokken: de stranden langs het Veluwemeer (TER HAAR, 1968), recreatieterreinen in Oostvoorne (VOLKER, 1969), de Kennemerduinen (RODEKERK, 1966), de boswachterij Nunspeet (HEYTZE, 1968), het Noord-Hollands Duinreservaat (QUARLES VAN UFFORD, 1964), de Strabrechtse Heide (SCHEEPERS, 1966), het Spanderswoud (1967), de natuurterreinen in Oisterwijk (DORDREGTER, 1967), het Sneekmeer (CULTUURTECHNISCHE DIENST EN PROVINCIALE WATERSTAAT VAN FRIESLAND, 1970) en het ruilverkavelingsgebied Zegveld (KERSTENS, 1967). In de genoemde beschouwing is ook aandacht besteed aan de bevindingen van onderzoek naar de recreatie op de strandbaden Beekse Bergen en Eurostrand dat in 1965 werd ingesteld (KERSTENS, 1966) en op de strandbaden Hildenberg, Tinaarlo, Kibbekoele, Loomeer, Ieberenplas en Hemelrijk, dat in 1967 en 1968 door het INSTITUUT VOOR CULTUURTECHNIEK EN WATERHUISHOUDING werd verricht (VAN LIER, 1969). Bovendien is even stilgestaan bij het recreatieverkeer in boswachterijen (HEYTZE, 1968) en het recreatieverkeer te water in Friesland (PROVINCIALE WATERSTAAT VAN FRIESLAND, 1967).

De volgende aspecten van het recreatiegedrag zijn in genoemde uiteenzetting vooral belicht: de spreiding van de recreatie in ruimte en tijd, de recreatieactiviteiten, die werden ontplooid, de gebruikte vervoermiddelen en de meegebrachte recreatie-accessoires, de grootte en samenstelling van de recreatiegroepen naar leeftijd en geslacht, de sociale status van de recreanten en de motivatie voor het bezoek.

Uit verschillende van deze onderzoeken kwam naar voren dat de mate, waarin recreanten mobiel waren, wat o.a. tot uitdrukking kwam in de mate, waarin recreanten zich in de terreinen verspreidden, in de soorten activiteiten, die in verschillende terreinen en terreingedeelten werden ontplooid en in de mate waarin andere terreinen, dan het tijdens het onderzoek bezochte terrein, worden bezocht, samenhang vertoonde met de grootte en samenstelling van de recreantengroepen, maar ook met de leeftijd en de sociale status van de recreanten. In het Noord-Hollands Duinreservaat bleek dat onder z.g. mobiele recreanten, nl. zij, die tijdens hun verblijf overwegend door het reservaat wandelden, ver-

tegenwoordigers van de nieuwe middenstand en de leidinggevende beroepen, sterker vertegenwoordigd waren dan onder de stationaire recreanten. Verspreid in de boswachterij Nunspeet kwamen mensen uit de hogere sociale milieu's relatief meer voor dan bij het in deze boswachterij gelegen strandbad, de Zandenplas. Bij het in 1966 gehouden onderzoek in de Oisterwijkse natuurgebieden kwam DORDREGTER (1967) tot de bevinding dat mensen uit de lagere statuscategorieën zich relatief veel op concentratiepunten ophielden. De geringere mobiliteit van vertegenwoordigers uit de lagere sociale statuscategorieën, die bij verschillende onderzoeken naar de recreatie in recreatieterreinen werd vastgesteld, is ook bij een onderzoek naar het bezoek aan 'toeristische attractiepunten in Nederland' (1971) gesignaleerd: naarmate de verblijfsduur van de bezoekers toenam, steeg ook het percentuele aandeel daarin van de bezoekers uit de laagste twee inkomensklassen.

In de motiveringen van recreanten voor het bezoek aan verschillende terreinen werden niettemin ook door recreanten op concentratiepunten, zij het in mindere mate dan door recreanten, die verspreid in de recreatieterreinen werden aangetroffen, de accenten veelal sterk op wat men globaal de natuurlijke omgeving zou kunnen noemen, – rust, stilte, genieten van de natuur – gelegd.

In verschillende van de hiervoor genoemde onderzoeken is nagegaan welke vervoermiddelen en welke recreatie-accessoires tijdens de vrijetijdsbesteding werden gebruikt. Dat de auto zeer veel wordt gebruikt bij de openluchtrecreatie zal na de bespreking van de statistische gegevens over het vervoermiddelengebruik bij de recreatietrek in de paragrafen 2.3. en 2.4. geen verwondering wekken. Afhankelijk o.a. van de ligging van het recreatieterrein ten opzichte van de herkomstplaats van de recreanten, het type terrein en in verband daarmee de vorm van recreatie, die wordt ontplooid, het weer, het type dag en de sociale status van de recreanten varieert het percentage van het bezoek dat gebruik maakt van motorvoertuigen van ca. 90 tot minder dan 50. Van het bezoek op dinsdag 15 augustus 1965 aan de strandachtige voorlanden langs de polder-(Oostelijk Flevolandse) zijde van het Veluwemeer arriveerde 90% per auto en 8% met de fiets (TER HAAR, 1968). Van het bezoek aan het recreatiegebied de Brielse Maas arriveerde op werkdagen in de zomer van 1967 minder dan 30% met motorvoertuigen (P.P.D. Zuid-Holland, 1968).

Het gebruik van de auto bij de trek naar buiten is niet alleen van belang in verband met de ruimtelijke consequenties daarvan – recreatie- verkeerswegen en parkeerruimte –, waarop overigens in hoofdstuk 4 uitdrukkelijk de aandacht is gevestigd, maar ook in verband met de recreatiegedrag beïnvloedende functie, die de auto naar de bevindingen van verschillende onderzoeken, blijkt te hebben. Uit een onderzoek naar het gedrag van bezoekers aan het Windsor Great Park bleek dat voor bezoekers van een bepaald gedeelte van het park de auto niet alleen van belang was voor de reis erheen maar dat deze ook als basis fungeerde, waarop de recreatieactiviteiten waren gecentreerd (BURTON, 1967). Een beeld dat ook bij verschillende onderzoeken naar het recreatiegedrag in de diverse terreinen in Nederland is geconstateerd: o.a. bij het onderzoek naar de recreatie op de Flevostranden, in het Spanderswoud, bij het onderzoek naar de berm-

recreatie (HEYTZE, 1965) en bij het onderzoek in de Oisterwijkse natuurgebieden (DORDREGTER, 1967). Bovendien maakt de auto het mogelijk om zeer veel recreatie-accessoires mee te nemen voor gebruik bij de recreatie buiten. Dit geldt, zoals in paragraaf 3.5.2. bleek, niet alleen voor vormen van verblijfsrecreatie als het kamperen maar ook voor de dagrecreatie of de eendagsrecreatie, i.e. recreatie, waarbij men vanuit de eerste woning vertrekt en daarin weer binnen 24 uur terugkeert.

Bij een onderzoek naar het gebruik van recreatiemogelijkheden in het poldergebied Zegveld is bij een observatie ook aandacht besteed aan de recreatie-accessoires. Hieruit bleek dat ook in een dergelijk gebied zeer veel recreatie-accessoires bij de recreanten werden aangetroffen. Ook recreanten, die het strandbad de Beekse Bergen bezoeken, beschikken, zo bleek uit een herkomstonderzoek in 1966 over zeer veel recreatie-accessoires (windschermen, stretchers, stoelen, spelbenodigdheden als ballen, etc.) te beschikken. Het meenemen van al deze recreatie-accessoires brengt een *immobilisatie* van de recreatie met zich mee. Er is immers tijd nodig om de accessoires in- en uit te laden en te installeren en bovendien bieden de accessoires recreanten de mogelijkheid een eigen, beschut en vertrouwd micro-milieu te creëren. De leeftijdssamenstelling van de recreatiegroepen heeft vrij veel invloed op de mobiliteit van de recreanten. Het gezin neemt als recreatiegroep een zeer dominante plaats in. Uit de bevindingen van de hiervoor genoemde recreatie-onderzoeken blijkt dat van de recreatiegroepen veelal ca. 80 à 90% bestaat uit gezinnen of uit groepen waarvan een gezin de kern uitmaakt, waarbij zich familieleden of soms ook wel kennissen hebben gevoegd. Vooral in de terreingedeelten waar de recreatie stationair is en betrekkelijk geconcentreerd voorkomt, domineren gezinnen en gezinnen met aanhang.

Bij verschillende onderzoeken is de relatie tussen de mobiliteit en factoren als de recreatiegroeps grootte en samenstelling naar leeftijd bekeken. Steeds bleek dat naarmate de groepen groter waren en/of meer jonge kinderen als leden telden, de mobiliteit geringer werd. Geringe mobiliteit komt tot uitdrukking in geringe verspreiding van recreanten in terreinen en in lage circulatiefactoren. De circulatiefactor is het aantal malen dat het bezoekerspubliek van een recreatie-object per dag wisselt.

De samenstelling van de recreatiegroep is een factor, die bijdraagt tot de (im-)mobiliteit van de openluchtrecreatie. Zo bij sommige mannen de voorkeur uitgaat bij de openluchtrecreatie naar wat GREEN (1964) noemde 'really roughing it' dan zullen hun vrouwen en kinderen hen ervan weerhouden te doen waar zijn hart naar uitgaat, omdat deze laatste sanitaire voorzieningen en speelmogelijkheden niet kunnen ontberen.

De bevindingen van de onderzoeken naar de openluchtrecreatie in deze terreinen vormden de aanleiding om deze terreinen in drie categorieën in te delen, nl. recreatieterreinen, natuurrecreatieterreinen en natuurterreinen.

Bij de classificatie van recreatieterreinen in recreatieterreinen, natuurrecreatieterreinen en natuurterreinen is als belangrijkste indelingscriterium de recreatieve gebruiksintensiteit gehanteerd. Deze indeling is niet gelijk aan de in de Verenig-

de Staten veel gebruikte classificatie van recreatierruimten in 'user-oriented areas', 'intermediate areas' en 'resource-based areas', die o.a. door CLAWSON en KNETSCH (1967) en JENSEN (1970) wordt gehanteerd. Als criteria werden bij deze algemene classificatie gebruikt de locatie, de soorten activiteiten, die er plaats kunnen hebben, de tijd waarin de activiteiten plaats hebben, de grootte van de terreinen en de voor het beheer verantwoordelijke instantie. De 'user-oriented areas' zijn dicht bij de herkomstplaatsen van recreanten gelegen. Zowel voor intensief recreatief gebruik ingerichte als voor extensief gebruik bestemde terreinen kunnen ertoe behoren. De activiteiten, die er plaats kunnen hebben zijn: golf, tennis, zwemmen, picknicken, wandelen, paardrijden, kinderspelen, etc. Bij deze terreinen wordt in de eerste plaats aan vrijetijdsbesteding 's middags en 's avonds na school- en werktijd gedacht. De grootte van deze terreinen kan uiteenlopen van een tot enkele honderden hectaren.

Met 'resource-based areas' worden gebieden bedoeld, die ver van de herkomstplaatsen van de meeste openluchtrecreanten zijn gelegen en waar activiteiten als 'sightseeing', kamperen, vissen, jagen, etc. ontplooid kunnen worden. Vergeleken met de 'user-oriented areas' zijn deze gebieden zeer groot. Bij de 'intermediate areas' wordt gedacht aan recreatieterreinen voor dag- en weekendtrek. Deze algemene classificatie, die vanuit de situatie in de Verenigde Staten van Amerika is opgesteld, is als idee wel aantrekkelijk, maar betwijfeld moet worden of deze voor het kleine territorium van Nederland bruikbaar is.

Recreatieterreinen zijn op intensief recreatief gebruik ingericht: een complex van speel-, sanitaire- en andere modern-stedelijke voorzieningen maakt (moet) intensief gebruik mogelijk (maken). In terreinen van de tweede categorie komen gedeelten voor die speciaal geschikt zijn (gemaakt) voor intensief recreatief gebruik: attractie- (museum, terras) en concentratiepunten (vennen, open ruimten, randen). De overige gedeelten van deze terreinen kunnen voor ruimte-extensieve vormen van openluchtrecreatie gebruikt worden (heidewandeling b.v.). In de natuurterreinen komen voornamelijk ruimte-extensieve vormen van openluchtrecreatie voor. Tot de eerste categorie terreinen kunnen bijvoorbeeld gerekend worden: de strandbaden de IJzeren Man te Vught, de Oosterplas en de Zuiderplas bij 's-Hertogenbosch, het Bosbad Hoeven, het Eurostrand ten zuiden van Eindhoven, de Beekse Bergen ten zuiden van Tilburg, de strandbaden de Kibbekoele, het Loomer, de Ieberenplas en het Hemelrijk in Drenthe, de Hildenberg in Friesland en de Maarsseveense Plassen, waar het bezoek de laatste jaren uiteenliep van ca. 10.000 tot 80.000 recreanten per ha. per jaar en waar op topdagen bezoek van ca. 4.000 recreanten per ha. mogelijk is (VERBURG, 1969). Ook de strandachtige voorlanden langs de polder (Oostelijk Flevolandse)-zijde van het Veluwemeer en het strandbad Tinaarlo, waar het bezoek de laatste jaren ca. 1.000 à 10.000 recreanten per ha. per jaar bedroeg, kunnen tot deze categorie terreinen gerekend worden. Het bezoek op deze terreinen bedroeg op drukke dagen 100 à 4.000 per ha per dag.

Tot de natuurrecreatieterreinen kunnen bijvoorbeeld gerekend worden: de Kennemerduinen, het Amsterdamse Bos, de boswachterij Nunspeet, het nationale park 'De Hoge Veluwe' en het recreatiegebied Brielse Maas waar bij een

onderzoek in de zomer van 1967 een maximaal bezettingscijfer van 13 pers. per ha (bos en gazon) werd waargenomen (P.P.D. ZUID HOLLAND, 1968). In deze terreinen treft men enerzijds attractie- en concentratiepunten aan, waar op drukke dagen hoge bezettingen van recreanten kunnen voorkomen – b.v. Zandenplas in de boswachterij Nunspeet met 1.000 bezoekers per ha en concentraties op de Krabbeplaat in het recreatiegebied de Brielse Maas van 100 pers. per ha – maar deze terreinen bestaan anderzijds uit uitgestrekte delen, die weinig recreanten trekken, zodat de gemiddelde bezetting per ha vrij laag is. Het bezoek op drukke dagen bedraagt gemiddeld ca. 20 à 100 recreanten per ha. Het jaarbezoek bedraagt op deze terreinen ongeveer 100 à 1.000 mensen per ha.

Tot de natuurterreinen worden gerekend het duingebied Meijndel bij Den Haag, het Noord-Hollandse Duinreservaat, de Strabrechtse Heide ten zuidoosten van Eindhoven, het Spanderswoud bij Hilversum de Loenermark, het Deelerwoud en de Wadden. De bezetting van deze terreinen is zelfs op dagen met veel bezoek niet hoog: niet meer dan gemiddeld ca. 60 mensen per ha. Het gemiddeld aantal bezoekers per ha per jaar is veelal niet hoger dan enkele honderdtallen.

Het openluchtrecreatiebezoek aan alle terreinen wordt gekenmerkt door concentratie in de tijd. Niet alleen treden er op bepaalde uren van de dag pieken op in het bezoek maar ook over een heel jaar zijn er in het bezoek aan alle terreinen min of meer scherpe pieken te constateren. Vooral bij de eerste categorie komen terreinen voor waar de recreatie zich wel zeer geconcentreerd in de tijd afspeelt. Het strandbad 'De Beekse Bergen' ontving b.v. in 1965 op 16% van de 120 dagen van het seizoen 80% van het jaarbezoek.

Onderzoek van SMEDEMA (1969) naar het bezoek aan openluchtrecreatie-zwembaden in Nederland leidde tot de bevinding dat voor het karakteriseren van baden aanwijzingen te vinden waren in de omvang van het seizoensbezoek en de verdeling van dit bezoek over het seizoen. Hij onderscheidde drie soorten openluchtbaden, nl. strandbaden en openlucht-circulatiebaden, met als tussenvormen een aantal natuur- en bosbaden. Tot de eerste soort behoren de Beekse Bergen en het natuurbad Wijdewormer. Tot de tweede bijvoorbeeld het circulatiebad in Wageningen, waar gedurende 16% van de dagen, waarop het in 1965 geopend was 44% van het seizoensbezoek plaats had. Tot de derde soort, de tussenvorm, behoren b.v. het Bosbad Hoeven, het strandbad de IJzeren Man in Vught en het strandbad de IJzeren Man in Weert.

Het bezoek aan het nationale park 'De Hoge Veluwe', dat de laatste jaren ca. 570.000 personen per jaar bedroeg, concentreerde zich in 1966 voornamelijk op de maanden april tot september; in de maanden juli en augustus bereikte het bezoekersaantal meer dan twee maal het maandgemiddelde en het was in mei en september ongeveer gelijk aan twee maal het maandgemiddelde (GEVERS DEYNOOT, 1967). Ook het bezoek aan de meeste bossen is vooral in de zomermaanden geconcentreerd.

Binnen alle terreinen van de hierboven onderscheiden categorieën treden vooral bij goed weer min of meer sterke ruimtelijke concentraties op van openluchtrecreanten.

Het is niet verwonderlijk, dat de hierboven gereleveerde bevindingen van onderzoek naar de recreatie in verschillende typen terreinen tot pregnante uitspraken hebben geleid als: ca. 80 à 90 % van de recreatie speelt zich af op 5 à 10 % van de recreatieruimte (MAAS, 1968) en de recreatie is geen ruimte- maar een financieel probleem (BIJKERK, 1970). De capaciteit van een recreatieterrein blijkt immers vooral afhankelijk te zijn van de kwantiteit en de kwaliteit van de voorzieningen, – ontsluiting, speeltuinen, sanitaire voorzieningen, waterpartijen, zwemgelegenheden, picknickplaatsen, golfbanen, terrassen, consumptiegelegenheden, slecht-weer-voorzieningen, etc. – en niet van de hoeveelheid beschikbare 'open' ruimte. Uit een in Amerika verricht onderzoek bleek dat ook daar niet de oppervlakte recreatiegebied, maar de voorzieningenindex (maat voor kwantiteit en kwaliteit van de voorzieningen: waterpartijen, zwem- en kampeergelegenheden, picknickplaatsen, golfbanen, speelruimten, enz.) een goede maatstaf vormt voor de recreatiecapaciteit van een bepaald gebied. Gemiddeld bleek 40 % van de variatie van de omvang van het bezoek aan verschillende terreinen te verklaren met de voorzieningenindex (O.R.R.R.C. Study Report 21, 1962).

De definitie van 'outdoor recreation', welke STODDARD (1963) op de 'Eighteenth Annual Meeting' van de 'Soil Conservation Society of America' gaf sluit gedeeltelijk aan op deze bevindingen. Uit de grote verscheidenheid van definities van 'outdoor recreation' leek hem de volgende de meest bevredigende: 'Outdoor recreation is a human activity that takes place in an environment of natural resources'. Hij voegde daaraan toe dat 'outdoor recreation': usually takes place in an area where several resources – land, water, wildlife – are present' en 'usually does not occupy large areas of land. Rather it is an intensive use of small areas'. En verder stelde STODDARD: 'In fact, it is desirable to concentrate recreationists in smaller developed areas to alleviate misuse over large, undeveloped areas. It is not the number of areas, but how they are used, that is important'. Verder resumeerde STODDARD zijn kijk op de openluchtrecreatie in de volgende punten: 'It is therefore not competitive with extensive uses of land, outdoor recreation has great impact on management of land areas, properly managed and provided for it, does not deplete natural resources, only, where there is unlimited public use of limited areas, or uncontrolled recreation on areas lacking essential facilities then outdoor recreation harms natural resources'. Dit is een kijk op de openluchtrecreatie, die sterke overeenkomsten vertoont met die, welke RODERKERK op grond van zijn ervaringen met beheersmaatregelen in de Kennemerduinen heeft ontwikkeld. De definitie van openluchtrecreatie à la STODDARD heeft, zou men kunnen zeggen, betrekking op de openluchtrecreatieruimte in engere zin; alleen de openluchtrecreatie in wat KUIPÉRI (1964) noemde de primaire recreatieruimte, – alle niet of niet voornamelijk voor landbouw gebruikte ruimte – wordt erin betrokken. De openluchtrecreatie in de woonkern en in de secundaire recreatieruimte of dat gedeelte van de open ruimte dat alleen of overwegend een agrarische bestemming heeft, wordt er niet bij betrokken. Hoewel de definitie van STODDARD voor een groter of kleiner deel van de recreanten correct is, – afgaande op hun beleving zullen zij mogelijk alleen het toeven in natuurterreinen en natuurrecreatierreinen als (echte)

recreatie beschouwen – moet deze definitie niettemin als te beperkt worden afgewezen. In paragraaf 2 van hoofdstuk 2 is een meer omvattende en o.i. meer bij de werkelijkheid aansluitende definitie van openluchtrecreatie gegeven.

Men krijgt afgaande op de bevindingen van de hiervoor genoemde onderzoeken mogelijk teveel het idee dat de overgrote meerderheid van de recreanten tot het type van de drukte zoekende gezelligheids-recreant gerekend moet worden.

Er zijn wel aanwijzingen, dat vrij veel openluchtrecreanten, als zij naar buiten trekken, altijd of bijna altijd naar terreinen voor intensief recreatief gebruik gaan en dat andere recreanten als zij naar buiten trekken altijd of veelal naar stille en/of ongerepte 'natuurlijke' recreatieterreinen trekken, maar het blijft de vraag of het realistisch is te menen dat bijna alle of vrij veel recreanten tot een van deze twee typen gerekend kunnen worden. Als er al van typen recreanten sprake zou zijn, dan gaat het waarschijnlijk niet om zuivere typen. De meeste recreanten zullen waarschijnlijk afwisselend de voorkeur geven aan bezoek aan drukbezochte, minder druk bezochte en stiltere recreatieterreinen. Bij sommige recreanten ligt het accent duidelijk meer op de voorkeur voor op intensief gebruik ingerichte terreinen, terwijl bij andere recreanten het accent meer op de voorkeur zal liggen voor het bezoek aan terreinen voor extensief recreatief gebruik. Bovendien zullen deze accenten verschuivingen vertonen in verband met de vorm van de openluchtrecreatie, die men wil ontplooiën, het type dag, de leeftijd van de recreant zelf, de grootte, geslachts- en leeftijdssamenstelling van de groep, waarmee men aan de openluchtrecreatie deelneemt, etc.

Door bij het recreatie-onderzoek naar het gebruik van recreatiemogelijkheden in verschillende recreatieruimten aandacht aan de vraag te besteden welke positie – relatieve hoeveelheid tijd eraan gespendeerd, de relatieve frequentie van deelname, het belang eraan toegekend door de recreant zelf, etc. – de vorm van recreatie, waaraan recreanten in de onderzochte gebieden deelnemen, inneemt in hun openluchtrecreatiepatroon en ook de achtergronden van het waargenomen recreatiegedrag te bestuderen, zou nagegaan kunnen worden of de hierboven geformuleerde hypothese met de werkelijkheid in overeenstemming is. Bedacht kan verder worden dat de meeste onderzoeken, waarvan hierboven de bevindingen zijn besproken, verricht werden op dagen, waarop veel mensen naar buiten trekken. Daardoor krijgt het massale karakter van de openluchtrecreatie mogelijk een te zwaar accent. De meeste recreanten blijken immers vooral op dagen met veel trek naar buiten niet naar terreinen voor stilte-recreatie te trekken en/of contact met de natuur te zoeken maar wel recreatiegelegenheden buiten met modern-stedelijke voorzieningen te bezoeken om er geen of weinig inspanning vergende gezins- en individuele recreatie-activiteiten te kunnen ontplooiën.

Bovendien moet niet uit het oog verloren worden dat, hoewel het scala van terreinen dat hiervoor in de beschouwing werd opgenomen, vrij breed is, er geen, ook niet bij benadering, compleet beeld van de openluchtrecreatie, zoals die zich in de open ruimte afspeelt, uit verkregen kan worden, hoe waardevol

de bevindingen van deze onderzoeken overigens voor het openluchtrecreatiebeleid in het algemeen en voor het beheer van de onderzochte terreinen in het bijzonder ook mogen zijn.

Als ook aan andere vormen van openluchtrecreatie in deze beschouwing aandacht zou zijn besteed, zou het beeld van de recreatie in de open ruimte met betrekking tot die aspecten, die hiervoor werden belicht, waarschijnlijk aanmerkelijk genuanceerder worden. Gedacht wordt hierbij bijvoorbeeld aan wadlopen, dat in 1969 alleen vanuit Pietenburen al door ca. 7500 mensen werd beoefend (GROOTJANS en VAN DER ZEE, 1970), aan jagen, vissen, – in 1970 waren er ca. 900.000 sportvissers in ons land- kanoën, het naturisme, – Nederland telt ongeveer 12.000 georganiseerde naturisten – toeristisch goudzoeken (in Lapland), onderwatersport, – de Nederlandse Onderwatersport Bond heeft thans ca. 3.000 leden en daarnaast zijn er ca. 2.000 z.g. 'toeristische duikers' (VLIMMEREN, van. 1971) – en vele andere bijzondere vormen van openluchtrecreatie.

Wordt er rekening mee gehouden dat aan verschillende vormen, waarbij meer ruimtelijke spreiding van recreanten optreedt dan bij de vormen in de onderzochte terreinen, betrekkelijk weinig recreanten deelnemen en bovendien dat bij verschillende niet besproken vormen waaraan veel recreanten deelnemen, – fietsen bijvoorbeeld – ook betrekkelijk veel concentratie in tijd en ruimte optreedt (b.v. aan de Drenthse rijwielvierdaagse namen in 1971 ca. 6.450 recreanten deel), dan kan voorlopig aangenomen worden dat de concentratie van de openluchtrecreatie in ruimte en tijd een onmiskenbaar feit is.

De besproken bevindingen van onderzoek stemmen overeen met de algemeen heersende opvatting dat de recreatie zich geconcentreerd afspeelt. Deze opvatting wordt steeds weer ondersteund door de aandacht, die massamedia schenken aan spectaculaire aantallen bezoekers aan recreatie-attractiepunten. De Flevohof bijvoorbeeld ontving van 1 mei 1971 tot 1 januari 1972 ca. 975.000 bezoekers. Een spectaculair aantal voor het eerste seizoen dat deze open was.

3.6. EMPIRIE OF VISIE?

Tot slot van dit hoofdstuk enkele kanttekeningen bij de hiervoor behandelde bevindingen van onderzoek. Bovendien wordt een enkele opmerking gemaakt over de rol en positie van het empirische gedragswetenschappelijk onderzoek naar de openluchtrecreatie bij de planning van openluchtrecreatiemogelijkheden en -voorzieningen.

Veel recreatie-onderzoek bestaat uit het registreren door middel van tellingen en observaties van gedragingen. Bovendien wordt vaak onderzoek gedaan, waarbij zowel geregistreerd wordt als onderzocht hoe recreanten zelf hun recreatiesituatie definiëren. Motiveringen voor de trek naar het gebied, waar men zich recreëert, voor het ontplooiën van een bepaalde vorm van openluchtrecreatie, voor het recreëren in een bepaald groepsverband enz. worden hierbij onderzocht. Ook wordt hierbij de beleefde satisfactie vastgesteld en worden waarderingen 'gemeten'. Tot deze twee soorten of zo men wil niveau's van onderzoek moet

veel recreatieonderzoek gerekend worden. Een derde soort onderzoek is aan te duiden met onderzoek naar de achtergronden van de openluchtrecreatie. Daarbij wordt al dan niet vanuit een expliciet model of een meer generaliserende hypothese, met behulp van gegevens van recreatie-onderzoek van de twee eerste niveaus en door de motivatie diepgaand te analyseren gepoogd een meer fundamenteel inzicht in de openluchtrecreatie te krijgen. Dit soort onderzoek wordt nog weinig gedaan. Uit de hierdoor gegeven uiteenzetting is gebleken dat nog vrij weinig onderzoek is verricht, waarbij vanuit meer abstracte theorieën gepoogd wordt inzicht te krijgen in de dieperliggende waarden en behoeften bij de openluchtrecreatie.

Men kan zich ook afvragen of het mogelijk is op basis van de bevindingen van onderzoek van de eerste en tweede soort te komen tot een meer algemene en abstracte theorie over het recreatiegedrag, de vormen, die de recreatie aannemt en de beleevingsmogelijkheden, die worden gezocht.

Door DE JONGE (1968) is daartoe een interessante poging gedaan, die in het kader van deze beschouwing van belang is omdat deze betrekking had op aspecten van de openluchtrecreatie, die hiervoor aan de orde kwamen. DE JONGE meende op basis van bevindingen van onderzoek de volgende conclusie over de aantrekkelijkheid van de recreatiesituatie te kunnen trekken: 'Men zoekt een situatie, die in bepaalde opzichten afwijkt van het alledaagse leven in de stad. Voorwaarde is daarbij een relatief hoge mate van variatie in de nieuwe beleevingsmogelijkheden'. Elders noemde DE JONGE (1968) recreatiegedrag 'verkenkend gedrag'.

Het verkennen en het zoeken van situaties met nieuwe beleevingsmogelijkheden speelt wel een rol maar geen overheersende. De recreatiesituaties, die gezocht worden, moeten wel vrij veel 'nieuwe of bijzondere' dingen te zien geven en er moeten ook verschillende gedragsmogelijkheden geboden worden. De hoeveelheid nieuwe indrukken, die men opneemt, kan men tot op zekere hoogte zelf bepalen en ook wil men, aldus DE JONGE, een aantal vertrouwde elementen in de situatie vinden.

DE JONGE baseerde zich bij deze gedachte op de bevindingen van onderzoek van MEIJS (1959) naar het gedrag van recreanten in de Hoge en Lage Vuursche, van QUARLES VAN UFFORD (1964) in het Noord-Hollandse Duinreservaat, van VENDRIK (1967) naar het gedrag van kampeers van twee campings in Luxemburg en op de bevindingen van in Gaasterland en de Kempen gehouden onderzoek naar het gebruik dat kampeers van resp. 12 en 19 terreinen maken van recreatiemogelijkheden (KERSTENS, 1968). De bevinding dat de recreatie steeds als een combinatie van relatief nieuwe en betrekkelijk vertrouwde ervaringen is op te vatten, stemt aldus DE JONGE overeen met de opvattingen van bepaalde psychologen – BERLYNE (1964) werd in dit verband genoemd – dat de mens in het algemeen streeft naar een matig grote toevloed van nieuwe indrukken per tijdseenheid. DE JONGE sprak in dit verband over de theorie van de beperkte verandering, die hij stelde tegenover de anti-urbane recreatietheorie. Een o.i. onjuiste naam, die DE JONGE ontleende aan onze constatering dat in veel beschouwingen over de openluchtrecreatie een anti-urbanistische ideologie voor-

komt. Zoals wij elders (KERSTENS, 1968) en in paragraaf 3.3. constateerden, wordt in veel beschouwingen over de betekenis van de recreatie van de moderne stadsmens en over de vormen, die deze recreatie aanneemt/moet aannemen uitgegaan van een anti-urbane ideologie over de recreatie, die uitmondt in de compensatie-theorie waar het gaat om de betekenis van de recreatie en in de contrast-theorie, waar het recreatievormen betreft.

Uit paragraaf 3.4. blijkt dat de theorie van de beperkte verandering opgaat voor de meerderheid van de recreanten. Een gedachte, die ook door ABRAHAMS (1968) als goed bij de werkelijkheid aansluitend werd beschouwd. Daarbij ging hij uit van o.a. de dimensie 'familiarity versus novelty' bij het bekijken van het verschijnsel toerisme. Ook RODERKERK (1966) is waarschijnlijk geneigd om deze gedachte te onderstrepen, althans wij zijn geneigd dit te concluderen uit het feit dat hij de zeer geringe behoefte van kampeeders in de Kennemerduinen vanuit hun kampeerterrein uit te zwermen o.a. aan de volgende factor toeschreef: *'Verreweg de meeste kampeeders zijn bovendien afkomstig uit de steden Haarlem en Amsterdam, en velen van hen, die het grootste deel van hun leven in het stadsgewoel doorbrengen, stellen eenzaamheid in de natuur niet op prijs'*. (RODERKERK, 1966). De theorie van de beperkte verandering stemt overeen met de opvatting dat er een optimaal stimulatie-niveau zou zijn. Bij de optimale-niveau-hypothese wordt een omgekeerd u-vormig verband gepostuleerd tussen de grootte van de stimulatie, in de dimensies complexiteit, variatie in de tijd, nieuwigheid, intensiteit, verrassing en incongruentie, en de opwekkende kracht, belangstelling voor of preferentie voor de stimulus in kwestie. Behalve voor variabelen, die continua van stimulusintensiteit weergaven, is, aldus WOHLWILL (1966), de systematische evidentie voor deze hypothese vrij zwak. WOHLWILL (1966) meent echter dat de gedachte de moeite waard is in beschouwing genomen te worden vanwege de relevantie met betrekking tot de reactie van de mens op de scala van stimuli, waarmee hij in de fysische omgeving in aanraking komt. De conceptie van het optimale niveau van stimulatie houdt direct verband met de 'adaptation-level-theory' van HELSON (1964), die een meer algemeen kader biedt voor het bestuderen van de meest uiteenlopende antwoorden op welke stimuli dan ook, die variëren in een bepaalde veronderstelde dimensie. In een notedop komt deze theorie, aldus WOHLWILL, erop neer dat voor elke bepaalde dimensie van stimulatievariatie het individu een adaptatieniveau vaststelt, die zijn oordeel of waardierend antwoord op een bepaalde stimulus bepaalt. Afwijking van het adaptatieniveau, in welke richting dan ook, wordt positief gewaardeerd als bepaalde grenzen niet worden overschreden, waarbuiten deze als onprettig wordt ervaren.

WOHLWILL paste deze theorie toe op de keuze van de vakantieplaats. Hij nam daartoe een hybride dimensie aan, die bij 'closeness to civilization' noemde en die bestond uit variabelen als intensiteit, complexiteit, variatie in de tijd en nieuwigheid. Een inwoner van een kleine stad in het Oosten van de Verenigde Staten van Amerika zal, volgens WOHLWILL, zich niet aangetrokken voelen tot de kaleidoscopische attracties van een grote metropool als New York en evenmin tot de rustige vergezichten van Vermont of de 'Cape-God'-kust. Als deze vakantie-ganger naar een grote metropool gaat, zal hij de drukke gedeelten daar-

van mijden en als hij naar het platteland gaat, zal hij geneigd zijn een motel-kamer met T.V. te nemen of zich in de meer intensief bezochte recreatiegebieden ophouden.

Bij het onderzoek naar het gebruik dat kampeers maakten van recreatiemogelijkheden op het platteland werd deze hypothese bevestigd, althans veel bevindingen van dat onderzoek zijn niet in tegenspraak met de kijk, die men vanuit deze hypothese op het recreatiegedrag kan ontwikkelen. De kampeers in Gaasterland en de Kempen, overwegend stedelingen, gingen wel naar een met hun alledaagse, contrasterende omgeving, het platteland, de natuur, de 'open' ruimte en motiveerden daarmee ook het gaan kamperen in die gebieden. Zij brachten evenwel een zeer groot gedeelte van hun tijd door in omgevingen, die als verstedelijkt getypeerd kunnen worden, nl. op campings met modernstedelijk comfort, waar zij contacten hadden met uit steden afkomstige kampeers, steden en dorpen bezochten en recreatiegelegenheden voor intensief gebruik zoals strandbaden, stranden, etc. In natuurgebieden en in de stillere gedeelten van het platteland wordt weinig tijd doorgebracht en ook contact met de plattelandsbevolking speelde geen rol van betekenis bij het kamperen op het platteland.

WOHLWILL meende dat de adaptatie-niveau-theorie een plausibele onderzoekshypothese opleverde. Er zullen uitzonderlijke mensen zijn. Mensen verschillen niet alleen in hun adaptatieniveau, maar ook in de mate van afwijking, die zij nog als prettig ervaren.

Een belangrijke vraag, die als het ware voortspuit uit de adaptatie-niveau-theorie, is die naar de effecten op langere termijn van het blootgesteld zijn aan een omgeving met een stimulatie van een bepaalde intensiteit, complexiteit, incongruentie, etc. We hebben de indruk dat aanhangers van de anti-urbanistische ideologie vooral aan deze vraag denken. Hun antwoord op deze vraag komt er op neer dat de op de langere duur aan de stedelijke omgeving aangepaste stedeling zeker niet meer geacht kan worden in staat te zijn z'n werkelijke recreatiebehoefte te onderkennen. De gedachte dat stedelingen op den duur zullen reageren op de wijze waarop zij de stedelijke omgeving ervaren in de vorm van een trek naar buiten, die past binnen de adaptatieniveau-theorie, zal deze aanhangers er mogelijk toe aanzetten hun anti-urbanistische recreatie-ideologie met nog meer klem te verdedigen. Door deze ideologen wordt aan bevindingen van empirisch recreatie-onderzoek geen of weinig belang gehecht voor de planning van recreatiemogelijkheden en -voorzieningen.

In extremo komt deze ideologie tot uiting in een visie op de functie van de openluchtrecreatie als die van BODAMER (1955). Deze arts en psycholoog gaat bij zijn visie uit van de volgende stelling: 'Wir sind nicht mehr zu Hause in dieser Welt, die wir zwar geschaffen haben, die aber unser Feind zu werden droht, weil unser Körper, unsere Seele, unsere Sinneorgane für ein andere Welt ursprünglich entworfen wurden und sich nicht mehr anpassen können'. Het is toch op zijn minst nodig de mens in zijn vrije tijd tot rust te laten komen om het verloren lichamelijke en psychische evenwicht te hervinden.

Ook kan het zich weinig gelegen laten liggen aan bevindingen van empirisch

onderzoek ontspruiten aan de opvatting dat de openluchtrecreatie nog te oppervlakkig wordt bestudeerd en dat te weinig inzicht in de achtergronden van de recreatie is verkregen om, zeker voor de planning op langere termijn, voldoende aanknopingspunten te bieden.

In de 'Nota Openluchtrecreatie Noord-Brabant' deel 2, waarin het provinciaal beleid op dit gebied werd geformuleerd, treft men een in dit verband illustratief betoog aan om toch vooral voor het recreatiebeleid op langere termijn niet op de concrete, door middel van empirisch onderzoek of anderszins vastgestelde, behoeften af te gaan. De argumentatie hiervoor is als volgt: verondersteld wordt dat er sprake is van een continuüm van behoeften, een doorlopende lijn, die van de basisbehoeften via de meso-behoeften loopt naar de uitermate concrete behoeften en voorts dat het grote aantal concrete behoeften gefundeerd is op een beperkt aantal basisbehoeften. De concrete behoeften hebben een beperkte waarde, zijn onderling vervangbaar en hebben een tijdelijk karakter. Voor de meso-behoeften zou dit in mindere mate gelden. Als meer stabiele basisbehoeften worden genoemd de behoefte aan vrijheid, aan stilte, aan ruimte en aan sociaal contact. Op het proces van concretisering van de behoeften heeft de omgeving invloed. Factoren als inkomen, woonmilieu, sociale (onbekendheid met recreatiemogelijkheden) en geografische afstand tot recreatieve mogelijkheden en normen bepalen welke behoeften zich kunnen manifesteren.

Voorgesteld wordt om voor de misleidende uitdrukking concrete behoeften het woord intentie te gebruiken. Het verband tussen intenties en recreatieve behoeften kan tot uitdrukking worden gebracht door de intenties aan te duiden als *pseudo-behoeften*. Het recreatiebeleid nu moet niet gebaseerd zijn op pseudo-behoeften (=wensen, intenties) of op het recreatieve gedrag maar op de basisbehoeften. 'Beleid dat uitgaat van pseudo-behoeften is anti-beleid: het is een vijand van recreatieve mogelijkheden op langer termijn'. Het feitelijke recreatieve gedrag kan als een, zij het niet altijd rechtstreekse, voortzetting van de intenties worden beschouwd. 'Het feitelijke recreatieve gedrag is dan ook als zodanig in nog mindere mate normatief dan de intenties'.

De basisbehoeften krijgen, aldus de gedachtengang in de beleidsnota, in hun dialoog met de omgeving een hardere vorm: de meso-behoeften. De behoeften worden als het ware vertaald in de mogelijkheden, die de recreant in zijn omgeving onderkent (b.v. zonnebaden, wandelen). In het recreatiebeleid nu zal de nadruk moeten liggen op de ruimte als mogelijkheid en het instrumentale gebruik van de ruimte (b.v. voor pretparken en de z.g. niet-mobiele tweede woningen) moet binnen de perken gehouden worden.

In deze gedachtengang over of visie op de openluchtrecreatie spelen de bevindingen van het recreatie-onderzoek, zeker wanneer dit onderzoek (te) weinig inzicht in de achtergronden van de openluchtrecreatie, of in de termen van de beleidsnota, de basisbehoeften, verschaft, geen rol van betekenis bij de planning van recreatiemogelijkheden.

Soortgelijke bezwaren tegen het gebruik van bevindingen van empirisch gedragswetenschappelijk onderzoek bij de planning van recreatiemogelijkheden zijn ook door JOHNSON (1966) geuit. Hij stelde de werkelijke behoeften van re-

creanten tegenover de tot uitdrukking gebrachte behoeften. Zijns inziens zou meer inzicht nodig zijn in de wijze waarop recreanten de kwaliteit van recreatiemogelijkheden bepalen en hoe zij hun wensen, voorkeuren en behoeften aan de beschikbare mogelijkheden en voorzieningen aanpassen.

De gedachtengang dat de werkelijke, uit moeilijk te achterhalen basisbehoeften voortspruitende, behoeften bij het concretiserings- of realiseringsproces verdoezeld worden en dat wij alleen pseudo-behoeften kunnen vaststellen, is ook aan te treffen bij BOORSTIN (1962). Deze historicus volgt een gedachtengang van waaruit hij tot de stelling komt dat de werkelijke vrijetijdsbehoeften niet aan het licht komen. In een breed opgezette studie probeert hij te laten zien dat er in vele sectoren van het maatschappelijk leven een ontwikkeling gaande is, die terug te brengen is tot wat men zou kunnen noemen een vervanging van de werkelijke beleefde werkelijkheid door 'THE IMAGE' (tevens titel van deze studie): de verbeelde werkelijkheid. Er is een overgang van nieuwsverzameling naar het maken van nieuws opgetreden waardoor een vloed van 'pseudo-events' is ontstaan. Door dat proces is ook de kunst van het reizen verloren gegaan en is de 'traveller' een 'tourist' geworden. Rond het midden van de vorige eeuw, toen ook mensen uit de 'upper middle class' gingen reizen, wordt deze overgang gedateerd. 'To journey – to 'travail' or (later) to travel – then was to do something laborious or troublesome. The traveller was an active man at work'. Het woord toerist is in het begin van de negentiende eeuw ontstaan, aldus BOORSTIN. De toerist wordt als volgt met de 'traveller' vergeleken: 'The traveller, then, was working at something; the tourist was a pleasureseeker. The traveller was active: he went strenuously in search of people, of adventure, of experience. The tourist is passive: he expects interesting things to happen to him. He goes 'sight-seeing' (a word, by the way, which came in about the same time, with its first use recorded in 1847). He expects everything to be done to him and for him. Thus foreign travel ceased to be an activity – an experience, an undertaking – and instead became a commodity. The rise of the tourist was possible, and then inevitable, when attractive items of travel were wrapped up and sold in packages (the 'package tour'). By buying a tour you could oblige somebody else to make pleasant and interesting things happen to you'.

Als een historische gebeurtenis in dit verband schildert BOORSTIN het optreden van THOMAS COOK, die in het midden van de vorige eeuw het toerisme, het reizen onder leiding, waarbij alles gearrangeerd en georganiseerd werd, een geweldige stimulans gaf. Intellectualistische Engelsen protesteerden tegen dit be-roven van reizigers van initiatief en avontuur. Hij beschouwde deze aanvallen op zijn reisorganisaties, die hij 'agencies for the advancement of Human Progress' noemde, als louter snobisme. De critici hoorden volgens hem in de vorige eeuw thuis. COOK betichtte hen van dwaas exclusivisme. De kritiek op het ontstaan van het toerisme vertoont enige overeenkomst met de kritische houding van z.g. echte kampeeders ten opzichte van het moderne comfort- of cultuurkamperen. De kampeeders oude stijl, die de kampeersport veeleer op vatten als op primitieve wijze in de natuur verblijven, hebben zich, zo blijkt uit een beschouwing over 'De ontwikkeling van het kamperen in Nederland', in de jaren dertig,

toen het kamperen massale vormen begon aan te nemen, verzet tegen de verandering in het karakter van het kamperen (KOOPS-BOERS, 1966). BOORSTIN, om op hem terug te komen, heeft het door hem gesignaleerde ontwikkelingsproces geanalyseerd vanuit de ideële stellingname de mensen weer kritisch te maken en hen te helpen te ontdekken dat we de wereld niet in onze verbeelding kunnen maken.

De visie op het toerisme van BOORSTIN kan aanleiding vormen om aan bevindingen van recreatie-onderzoek slechts een heel beperkte betekenis toe te kennen voor het beleid met betrekking tot het creëren van recreatiemogelijkheden. Naar de visie van BOORSTIN kunnen voorkeuren en wensen van toeristen teruggevoerd worden op hun verdwazing.

Misschien moet de visie van BOORSTIN gezien worden als een poging om vanuit een, op grond van een verheerlijking of idealisering van het verleden, ingenomen ideëel standpunt een moderne ontwikkeling af te wijzen. Interessant is het in dit verband dat op de in februari 1972 in Salzburg gehouden conferentie van de 'ALLIANCE INTERNATIONAL DE TOURISME' (A.I.T.) BURNET (1972) er voor pleitte om door middel van massa-educatie de 'vakantiegangers' tot 'toeristen' te vormen. Daarbij ging hij uit van de stelling: 'All are unanimous that cultural tourism must be developed and that the holiday maker gradually converted'. De verhouding van de aantallen 'Holiday makers' en 'Tourists' schatte hij 5:1. Is ook hier weer sprake van een illusoir conservatisme, waarbij de door BOORSTIN verguisde toerist geïdealiseerd wordt om de historisch meer recente figuur van de 'vakantieganger' te kunnen devalueren?

De visie van BOORSTIN vertoont enige overeenkomsten met de kijk, die KNEBEL (1960) vanuit de theorie van RIESMAN over de samenhang tussen maatschappijstructuur en type mens dat daarin het meest aan te treffen is op de moderne toerist ontwikkelde. De drie typen werden 'tradition-directed', 'inner-directed' en 'other-directed' genoemd. De moderne toerist kan als het 'other-directed'-type worden beschouwd. (Zie paragraaf 1 van hoofdstuk 2).

Dit type toerist laat zijn genoegens organiseren en hij gaat ervan uit dat zijn recreatie-omgeving in hoge mate voorgestructureerd is. (Ordelijk ingerichte en georganiseerde campings, speelmogelijkheden, die perfect zijn ingericht, etc.). De organisatoren en de ontvangststructuren vormen als het ware het secundaire systeem dat in hoge mate bepalend is geworden voor de wijze waarop recreatie en toerisme zich kunnen manifesteren.

Deze gedachtengang is aan FREYER ontleend. FREYER zag in ontstaan en verbreiding van deze z.g. secundaire systemen een centrale ontwikkeling in de westerse maatschappijen. Op dit resultaat van deze maatschappij-analyse van FREYER wordt hier niet verder ingegaan.

Een afwijzing van een dergelijke algemene ontwikkeling, die als onvermijdelijk kan worden beschouwd, kan als een vorm van illusoir conservatisme worden opgevat. Het is overigens niet duidelijk of BOORSTIN de door hem geconstateerde ontwikkeling van 'traveller' naar 'toerist' afwijst, omdat hij bovengenoemde algemene sociale ontwikkeling niet wil accepteren of dat zijn reactie er alleen tegen gericht is dat deze ontwikkeling ook in de vrijetijdsbesteding, met name

in het erop uittrekken voor genoeg te constateren is. Het is immers niet ondenkbaar, dat ook in deze visie de gedachte een rol speelt dat de vrijetijdsbesteding qua karakter duidelijk contrasterend met het leven van alledag moet zijn.

Ook wanneer meer inzicht in de achtergronden van de openluchtrecreatie is verkregen, hangt het veelal mede van de visie op de betekenis van de openluchtrecreatie af hoe men gebruik maakt bij de planning van recreatiemogelijkheden van de bevindingen van recreatie-onderzoek.

In een uiteenzetting getiteld 'Visies op de ontwikkeling van de Openluchtrecreatie' hebben wij erop gewezen dat er in de verscheidenheid van visies op de ontwikkeling van de openluchtrecreatie twee belangrijke polaire visies te onderkennen zijn. Deze zijn gebaseerd op een agogische, respectievelijk een laissez-faire-houding ten opzichte van het verschijnsel openluchtrecreatie (KERSTENS, 1969). Een agogische houding t.o.v. de openluchtrecreatie leidt tot een visie op de openluchtrecreatie, waarin ervan uitgegaan wordt dat cultureel werk en vormingswerk verricht moeten worden met als doel het gevaar te bestrijden dat in de gedachtenvorming over de ontwikkeling van openluchtrecreatieve mogelijkheden het technisch-praktische en utilistische, meetbare en het thans voorkomende recreatiegedrag, dat tot concentraties leidt, te veel tot norm verheven worden. Deze visie, die op een agogische houding ten opzichte van de openluchtrecreatie is gebaseerd, is soms terug te voeren op een illusoïer conservatisme, gepaard gaande aan een min of meer hecht anti-urbanisme. Bij de hiervoor kort weergegeven beleidsvisie van de provincie Noord-Brabant kan men daarvan niet spreken, althans uit de beleidsnota is dat niet op te maken. In hoofdstuk 4, waar de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de openluchtrecreatie ter sprake zijn gebracht, is gepoogd enkele van de hier genoemde visies en deze consequenties met elkaar in verband te brengen.

4. DE ONTWIKKELING VAN RECREATIEVE FUNCTIES VAN RECREATIEGEBIEDEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN

4.1. INLEIDING

In hoofdstuk 3 is de functie van de open ruimte bekeken vanuit het gezichtspunt van de recreant, in dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de recreatie bekeken vanuit het recreatiegebied. Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet, is als een van de complexen factoren, die van invloed zijn op de houding van de bevolking in recreatiegebieden te beschouwen de wijze, waarop de openluchtrecreatieve functies zich in die gebieden ontwikkelen en de gevolgen daarvan voor die gebieden. In dit hoofdstuk is eerst – in paragraaf 2 – de vraag aan de orde gesteld of deze ontwikkeling als een procesmatig gebeuren kan worden beschouwd. Van belang is ook of in dit proces min of meer algemene trekken aangewezen kunnen worden en of de ontwikkelingen in verschillende gebieden verschillen vertonen. Daarna is er in de paragrafen 4.3. tot en met 4.8. de aandacht op gevestigd, dat deze ontwikkeling een aantal consequenties kan hebben voor de ontwikkeling van het platteland. De beschouwing in dit hoofdstuk mondt uit in de vraag welke invloeden van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de open ruimte op de leefbaarheid van het platteland uitgaan.

4.2. IS DE ONTWIKKELING VAN DE RECREATIEFUNCTIE IN EEN GEBIED EEN PROCES?

Voor hierna wordt ingegaan op de vraag, die de titel van deze paragraaf vormt, worden eerst enkele opmerkingen over de historische ontwikkeling van het toerisme gemaakt. CHRISTALLER (1955) onderscheidde in de ontwikkeling van het moderne toerisme vijf perioden. De eerste duurde van ongeveer 1790 tot 1840 toen de middelen van massavervoer, stoomschip en trein, opkwamen. De eerste reisgidsen werden tussen 1830 en 1840 gepubliceerd. De tweede periode duurde van 1840 tot 1870. De derde periode, van 1870 tot 1900, kenmerkte zich door het begin van een speciale toeristenindustrie. Na 1900, het begin van de vierde periode, werd het reizen een massaverschijnsel waarin sporten, vooral wintersport, meer op de voorgrond kwamen. Sinds 1930 verkeren we in de vijfde periode, die enerzijds wordt gekenmerkt door het opkomen van de geleide groepsreizen, die door agentschappen worden georganiseerd en anderzijds door een *'tendens naar de periferie'* (*'trend to the periphery'* of *'Drang zur Peripherie'*). Deze z.g. tendens naar de periferie houdt in dat wanneer in een gebied een toeristische functie tot ontwikkeling komt er ook t.o.v. de woon- en werkcentra en zones perifeer gelegen delen van het gebied bij betrokken worden; b.v. t.o.v. de wooncentra afgelegen campings, hotels, wintersportcentra enz. komen tot stand en plaatsen, die door hun afgelegen

ligging niet voor industrievestiging in aanmerking komen, krijgen door het toerisme toch ontwikkelingsmogelijkheden. Er treden door deze ontwikkeling vormen van fysieke verstedelijking op, ook wel distantieversteding genoemd, en economisch gezien treedt er nivellering op. In paragraaf 3 van hoofdstuk 9 is aan het verschijnsel 'distantieversteding' nader aandacht besteed. De economische nivelleringsfunctie wordt in paragraaf 6 van dit hoofdstuk besproken.

Naast de historische beschouwing over de ontwikkeling van het toerisme in het algemeen kan de ontwikkeling van het toerisme in bepaalde gebieden worden bestudeerd. Op het ontwikkelingsproces van de recreatieve en toeristische functie van bepaalde gebieden gaan we hierna nader in. Wordt op een bepaald moment in een bepaald gebied de houding van de bevolking 'gemeten' ten opzichte van de recreatiefunctie van dat gebied en de gevolgen, die de ontwikkeling van deze functie heeft voor de ontwikkeling van dat gebied, dan zal die houding, zoals in hoofdstuk 1 reeds is vermeld, waarschijnlijk mede afhankelijk zijn van de fase waarin zich de ontwikkeling van de recreatiefunctie van het gebied bevindt. Door sommige auteurs, CHRISTALLER (1955), GALJAARD (1966), RAILLIET (1966), FORSTER (1964), RAMBAUD en VINCENNE (1964) en WAGNER (1970) b.v. wordt de ontwikkeling van de recreatiefunctie van een recreatiegebied als een procesmatig gebeuren voorgesteld dat, globaal beschouwd, overal min of meer dezelfde trekken zou vertonen.

GALJAARD (1966) heeft bijvoorbeeld dit ontwikkelingsproces voor de grote zeebadplaats van de Romeinse beschaving, Baya, als volgt beschreven: 'Aanvankelijk werd deze plaats alleen bezocht door de deftigsten en de meest welgestelden uit het eeuwige Rome. Maar al gauw werd het een rendez-vous van de courtisanes en hun uitgebreide doch vaak twijfelachtige hofhoudingen. Daarin verschilt Baya niet van alle andere, latere badplaatsen: zeer welgestelden ontdekten en veroveren een oord, dat daardoor in de mode komt. Minder welgestelden en minder deftigen volgen die mode en verjagen daarmee weer de zeer welgestelden, die dus rusteloos de wereld rondtrekken om nieuwe exclusieve oorden te vinden'.

Van Baya bestaat, in een brief aan zijn vriend Lucinus, een beschrijving van de welbespraakte Seneca. Seneca was daar en hij had het er niet naar zijn zin. Hij klaagt over de drukte en de herrie. Hij woonde boven een badhuis – baden werden binnenshuis genomen en het zeewater werd daartoe in karren uit zee gehaald – en hij hoorde het hevig steunen en zuchten van de body-builders, die gewichten heffen en gemasseerd worden. Hij hoorde het schreeuwen van de kaartspelers, het gelal van de dronkaards, de gillen van een dief, die gegrepen wordt, de epileurs, die op hun kam blazen, het ventgeroep van wijnverkopers, bakkers en slaggers...' 'Op de bromfietsen na een herrie als in een moderne badplaats', merkt GALJAARD tot slot op.

RAILLIET (1966) gaf de volgende schetsmatige beschrijving van de ontwikkeling van de recreatieve functie van een toeristisch gebied. Ook deze auteur wekt sterk de suggestie dat van een procesmatig gebeuren met min of meer universele trekken sprake is: 'Depuis la découverte sentimentale, puis 'amusée' d'un lieu par les amateurs de solitude et les riches 'collectionneurs de sites' jusqu'à l'arri-

vée, derrière eux, des 'snobs' ou des 'familles', et l'irruption de la foule, qui chassera les premiers, puis les seconds quelles sont les régions touristiques qui n'ont pas connu – parfois stoppé en cours de développement et commué en 'ruines' – le processus infernal, dont l'allure est sensible dès les prodromes du développement?

L'occupation du sol dans les zones de tourisme résidentiel concrétise et dessine sur le terrain ce processus de dégradation: propriétés excluant la visite des meilleurs sites, mais les sauvegardant ou enrichissant encore, morcellement, puis lotissement plus rapide que ceux des affaires normales, car c'est le baromètre des variations superficielles de la fortune. Densification croissante des villas et hotels, puis fourmillement des 'services' garages, commerces, électrification, qui n'a vu le gâchis des implantations tuer l'esthétique des sites les plus remarquables, interdire la vue, l'air pur, le calme, détruire peu a peu tout ce qu'on venait en principe, chercher?

La spéculation est le troisième ennemi du tourisme et de l'économie régionale. L'afflux de la demande perturbe l'équilibre des prix, entraîne un alignement international sur le standing, cosmopolite, arrache les habitudes d'honnêteté locales. Qui n'a vu cela dans l'hôtellerie, le commerce de détail, l'artisanat, chez le paysan producteur de fruits, légumes et laitages? (RAILLIET, 1966).

In deze karikaturele schets van het ontwikkelingsproces, die RAILLIET gaf om te laten zien wat er gebeurt als men dit proces zich ongecontroleerd laat voltrekken, zijn duidelijk fasen te onderscheiden. RAILLIET is overigens van mening dat de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van een gebied zich niet moet voltrekken zoals hij schetste: hij komt immers in zijn betoog tot de volgende conclusie: 'Nous sommes donc fondés à réclamer que tourisme, économie régionale et aménagement accordent leurs violons: condition première de la réussite commune'. Over de wijze waarop RAILLIET zich voorstelde dit te kunnen bereiken, vermelden wij hier slechts dat daarin drie punten centrale plaatsen innemen: in het regionale actie-programma moet met het totaal van belangen en behoeften en mogelijke toekomstige ontwikkelingen rekening worden gehouden en soms moet een op de ontwikkeling aansluitend educatief programma voor de regionale bevolking daarin centraal staan. De ontwikkeling van het toerisme moet samen gaan met het behouden van de schoonheid van het gebied.

De congestieverschijnselen waarvan RAILLIET melding maakte, blijken, wanneer niet tijdig maatregelen worden genomen, op den duur in vele toeristenstreken op te treden. *Acapulco* bijvoorbeeld, dat de Riviéra van America wordt genoemd, blijkt de laatste paar jaren zo sterk in trek te komen, dat, zo blijkt uit een artikel in het tijdschrift *Horeca* van 19 juni 1970, pessimisten de mogelijkheid niet uitgesloten achten dat Acapulco zichzelf zal wurgen door een hele reeks ontzaglijke opstoppen op elk gebied. Ten eerste een opstopping van mensen. Ten tweede verkeersopstoppen en een volstrekt tekort aan drinkwater als gevolg van het feit dat de plaatselijke autoriteiten hebben nagelaten aan townplanning te doen resp. een gedeelte van de steeds toenemende belastingbedragen uit het horecabedrijf te gebruiken om het steeds acuter wordende

waterprobleem op te lossen. Acapulco zal één groot parkeerterrein worden. Er zullen maatregelen nodig zijn om een voldoende afvloeiing van het regenwater te bewerkstelligen, het aantal taxi's moet worden vergroot, het korps verkeersagenten moet worden uitgebreid, de brandweer versterkt en de straten geplaveid. Er wordt niets gedaan om het electriciteits- en telefoonnet uit te breiden, om de prachtige baai en de stranden, die met de dag meer vervuilen, schoon te houden, er bestaat geen plan om een eind te maken aan de verwoesting van het natuurschoon in de omgeving van Acapulco. En bovendien: Acapulco is een angstwekkende verzameling van tegenstellingen tussen enorme luxe en schrijnende Mexicaanse armoede. 'Voor Mexico een normale toestand welke men ook in de hooggeroemde hoofdstad kan aanschouwen. Maar voor vele toeristen, ook Amerikaanse, een triest milieu'. Aldus het artikel in Horeca.

Deze schets werd hier slechts weergegeven om een schrill geprononceerd voorbeeld te geven van een toeristenoord waar mogelijk door een snelle toename van het toerisme niet alleen de natuurlijke en landschappelijke aantrekkelijkheid verloren gaat, – de kip, die de gouden eieren legt wordt geslacht – maar waar ook met het toerisme veel sociale en economische onevenwichtigheden geïntroduceerd worden.

Een all-round ontwikkelingsplan, waarbij ook aan de sociale gevolgen van het toerisme gedacht wordt, zou de thans kennelijk gevoerde korte-termijn-politiek moeten vervangen.

FORSTER (1966) neemt om verschillende redenen aan dat in een streek met een economie, die niet 'well-rounded' is, in de zin dat verschillende sectoren niet evenwichtig ontwikkeld zijn, eerder een toeristenindustrie tot ontwikkeling zal komen dan elders en dat deze toeristenindustrie juist in zo'n gebied economische en sociale onevenwichtigheden zal teweeg brengen. FORSTER heeft gepoogd zich aan de hand van verslagen in kranten in Hawaï en Nieuw-Zeeland, eigen waarnemingen en vraaggesprekken met o.a. Nieuw-Zeelandse regeringsautoriteiten, een beeld te vormen van het ontwikkelingsproces van de toeristische functie in die gebieden. De inzichten van FORSTER hierover hebben dus betrekking op eiland-economieën zonder een lange periode van economische ontwikkeling. FORSTER gelooft echter dat zijn inzichten ook wel een wat algemenere geldigheid hebben.

De inzichten van FORSTER worden hier weergegeven omdat wij de indruk hebben dat sommige verschijnselen, die FORSTER beschrijft, zij het in zeer afgezwakte vorm, zich ook in plattelandsgebieden in Nederland, waar openluchtrecreatie en toerisme een belangrijke rol gaan spelen, voordoen. De economieën, waarover de beschouwing van FORSTER gaat, zijn nog niet tot ontplooiing gekomen en voorzover dat te voorzien is, zullen deze voorlopig ook nog niet 'self-sustaining' worden. Het toerisme vormt er een nieuwe economische factor, die een 'cumulative causation' teweeg brengt. Deze economische factor heeft of kan veel consequenties hebben in de sociale sfeer.

In grote lijnen is de ontwikkeling van een recreatiegebied betrekkelijk duidelijk, volgens FORSTER. Toeristengebieden werden in het verleden 'ontdekt' door mensen,⁴ die rijk genoeg waren om naar een geïsoleerd gebied te reizen en daar

de levensstandaard te handhaven die zij gewend zijn. Tegenwoordig wordt het gewoon dat deze 'ontdekking' gearrangeerd wordt doordat toeristenbureaux er een bezoek laten brengen door een belangrijk persoon waardoor de kans wordt gecreëerd dat het gebied bekend wordt. Sommige gebieden blijven echter in dit eerste stadium van de ontwikkeling steken. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Sommige gebieden blijven b.v. voor de gemiddelde toerist onbereikbaar. In andere gebieden wordt door de eerste elite de toegankelijkheid beperkt. Meestal echter wordt een nieuw gebied bekend door o.a. van-horen-zeggen-reclame. Ook wel mond-tot-mond reclame genoemd.

Zodra de stroom toeristen toeneemt, wordt de reis naar het gebied minder kostbaar en ook de verblijfskosten nemen af. Naarmate er meer toeristen komen, wordt het gebied populairder, nemen handel en kapitaalsinvesteringen toe. Om de hoge investeringen te laten renderen, moet er massatoerisme ontstaan. Het principe van de 'cumulative causation' is duidelijk werkzaam. Over-investeringen kunnen in dit stadium tot economische moeilijkheden voor de investeerders leiden.

Door de permanente vestiging van mensen, die hun oude dag willen doorbrengen in en bij het toeristengebied, kan er enige compensatie voor de veranderde financiële status van de toeristen en de over-investeringen optreden. Er ontstaat zodoende een meer stabiele clientèle.

Toeristen brengen meer geld in omloop in het toeristengebied. Vooral in de eerste fase van de ontwikkeling als de rijke toeristen komen. De toerist roept een nieuwe vraag naar goederen en diensten op. Toenemende competitie in de lokale gemeenschap is het gevolg. Vooral de grondprijzen stijgen snel maar ook de prijzen van consumptiegoederen. Voor het armere gedeelte van de lokale bevolking wordt deze laatste verandering vaak verzacht door het toepassen van een z.g. 'dubbelprijzensysteem'. Een systeem wat ook bijvoorbeeld in Gaasterland in 1965 nog hier en daar signaleerd kon worden.

Dit dubbele prijzensysteem is echter een tijdelijke oplossing. Het wordt al gauw steeds moeilijker om de lokale bewoner van de toerist te onderscheiden, zeker wanneer deze laatsten, vooral de regelmatig terugkerenden, gewoonten en 'fashions' van de lokale bewoners gaan overnemen. Verschillende lokale bewoners worden bovendien even rijk als de toeristen. In de tweede fase worden ondernemersactiviteiten geleidelijk aan ontplooid door mensen, die van elders komen en niet gebonden kunnen of willen worden aan lokale gewoonten.

In de tweede fase treedt een industrialisatie van de inheemse ambachten op. Bovendien is er een toenemende afhankelijkheid van externe bronnen, zoals geld en handelwaren. Met deze externe handel en kapitaal komen nieuwe ideeën, waarden en opvattingen de lokale gemeenschap binnen, die de toch al op gang zijnde veranderingen nog versterken.

Een belangrijk effect van de toeristische ontwikkeling is de commercialisatie, die ook reeds uit het dubbele prijzensysteem bleek.

Naast de commercialisatie speelt vooral in gebieden als de eilanden in de Stille Zuidzee het proces van de 'profanatie' een rol: spontane enthousiaste en rituele ervaringen worden tot uitvoeringen en ceremonies. In dit verband is het

opmerkelijk dat op de jaarlijkse conferentie over toerisme op de Fiji-eilanden stelling werd genomen tegen 'prostitution of Fijian traditional ceremonial to serve the purposes of tourist entertainment'.

Met de ontwikkeling van het toerisme treedt een belangrijke verschuiving in de arbeidssfeer van de primaire naar de tertiaire sector op. De nieuwe beroepen krijgen gemakkelijk een professionele of semi-professionele status. FORSTER maakt in de nieuwe beroepen onderscheid tussen 'directe' en 'indirecte' beroepen. Mensen met directe beroepen hebben 'face to face'-contacten met toeristen. Deze beroepen zijn erg aantrekkelijk voor de lokale bevolking: de werkomstandigheden zijn aangenaam en de indirecte beloning (fooien, enz.) is hoog. Met indirecte beroepen worden bedoeld beroepen van mensen, die geen of weinig contact met de toeristen hebben. Er behoren legitieme en illegitieme beroepen toe. In deze beroepen rijst eerder de vraag naar meer loon en betere werkomstandigheden dan bij de directe beroepen.

Tot de indirecte beroepen behoren ook de choreografen en de 'beauticians', die uit stedelijke centra komen om de 'inboorlingen', de autochtonen, te leren zich als inboorling te gedragen. Ook de beroepen in de promotion-sector en de beroepen in de prostitutie behoren tot deze indirecte beroepen.

Tot de veranderingen behoort niet alleen dat er meer en andere beroepen komen, maar ook dat het ritme van het leven van alledag verandert en dat er duidelijke verschillen ontstaan tussen de toeristenseizoenen en de tijd daar tussenin.

Tegen de verandering van het ritme van het leven van alledag ontstaan vaak weerstanden, die tot conflicten aanleiding kunnen geven.

Er zijn verschillende elementen in de veranderingen, die sociale spanningen ten gevolge kunnen hebben. De mogelijkheden om geld te verdienen nemen toe, niet alleen in de investerings sfeer maar ook, en vooral voor de jongeren, in de inkomenssfeer. De rijkere worden nog rijker en een verscherpte stratificatie treedt op naast een verhevigd generatieconflict.

Het geven van andere bestemmingen aan de ruimte leidt ook tot conflicten. Landbouwgrond wordt voor wonen bestemd en privégrond wordt opgedeeld. Vaak ontstaan hierdoor reactionairen, die niet door outsiders voorbij gestreefd willen worden. Door het samenvallen van belangen kan men in sommige delen van Hawaï bijvoorbeeld de oude gevestigde Europese families zich met de behoudzichtigen onder de Hawaiianen en mensen, die zich in de eerste fase van de toeristische ontwikkeling als toerist daar gevestigd hadden op één lijn stellen. Zij willen allen het karakter van de gemeenschap bewaren. Ook binnen ieder van deze groepen lopen de meningen tussen de generaties uiteen.

Meestal neemt, na een aanloopperiode, de toeristenstroom toe en ook komen er dan andere typen toeristen. Sommige toeristen vertrekken wanneer een bepaald gebied op het toppunt van zijn populariteit, in het midden van de tweede fase, is aangekomen, naar een nieuw toeristen-Mecca. Voor kleinere plaatsen, waar ieder iedereen kende, die snel groeien en waarvan steeds een groot gedeelte van de bevolking vlottend is, hebben deze veranderingen vergaande gevolgen.

Volgens FORSTER komt als een van de meest fascinerende aspecten van het

veranderingsproces aan het licht het z.g. onthemen van de inheemse bevolking. Direct nadat de toeristen beginnen toe te stromen houden inheemsen op inheemsen te zijn in kleding, spraak en houdingen; kortom in het accepteren dat ze in de eerste plaats inheemsen zijn. In zeer veel gevallen zijn 'toeristische inheemsen' geen inheemsen in de echte zin van het woord. Maar er moeten nu eenmaal 'inheemsen' zijn want zij trekken toeristen aan. In dit verband noemt FORSTER de 'professionele inheemsen'. Het is interessant over de aantrekkingskracht te speculeren, die deze mensen uitoefenen, merkt FORSTER op: 'The commonest explanation may be correct, that the professional native gives the tourist a glimpse of himself as the tourist dreams he would like to be casual in dress and speech, and carefree in his manner of life'.

Toeristen hebben vaak een ambivalente houding t.o.v. de inheemse bevolking en FORSTER concludeerde dan ook: 'the overall result of tourist attitudes tends to be a heightening of awareness of both class and racial differences and a consequent increase in at least latent hostility'.

Deze beschouwing van FORSTER is hier uitvoerig weergegeven omdat deze waarschijnlijk in zekere zin onder een vergrootglas laat zien wat er zich ook in Nederland op het platteland afspeelt bij het tot ontwikkeling komen van openluchtrecreatie en toeristische functies.

Door RAMBAUD en VINCENNE (1964) is een studie gemaakt van de ontwikkeling van de toeristische functie van de Maurienne, waarin verschillende soortgelijke verschijnselen worden gesignaleerd als door FORSTER essayistisch werden beschreven voor Hawaï.

De hoge verwachtingen, die de plattelandsbevolking heeft van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland, en het critiekloos tegemoetkomen aan de eisen van de stedelijke toeristen zijn waarschijnlijk kenmerken van de tweede fase van deze ontwikkeling.

Het toerisme in de Maurienne is voornamelijk in enkele plaatsen geconcentreerd: in één plaats komen 90 hotels per 1.000 inwoners voor, in drie plaatsen 20 à 30 en in vijf gemeenten 10 à 20. Verder zijn er nog een aantal plaatsen met 2 à 3 hotels per 1.000 inwoners. De toeristische coëfficiënt voor de Maurienne was in 1961 ca. 8, d.w.z. dat er 8 maal zoveel toeristen kwamen in dit jaar, die tenminste 8 dagen in de Maurienne verbleven, dan er inwoners waren.

Het ontwikkelingsproces van de toeristische functie van een bepaald gebied kan als een verstedelijkingsproces beschouwd worden: 'En fait, la montagne maurienne se change peu à peu en une manière de banlieu lointaine des villes avec lesquelles la relie des migrations alternantes, saisonnières ou hebdomadaires. Ce puissant facteur d'urbanisation introduit à la campagne une nouvelle couche sociale, des techniques inédites, une mentalité de moins en moins rurale, comme le font les migrations de travail'. (RAMBAUD, 1964).

RAMBAUD neemt aan dat er ook een aantal fasen te onderscheiden zijn in de wijze waarop de lokale bevolking reageert op veranderingen, die met de ontwikkeling van het toerisme gepaard gaan. Eerst is er vijandschap, daarna een koortsachtig zoeken naar werk en geld en tenslotte is het verschijnsel sociaal geïntegreerd. Door MINGER (1958) werd voor de Zwitserse berggebieden een

soortgelijke ontwikkeling in de houding van de bevolking t.o.v. het toerisme onderkend als door RAMBAUD in de Franse berggebieden werd geconstateerd. In de beginfase stonden uitgesproken conservatisme en onafhankelijkheidszin een onbaatzuchtige gastvrijheid in de weg. In de 18de eeuw ontstond aldus MINGER, door de aanraking met welvarende toeristen een geldzucht in de echte zin van het woord. Vreemde gasten werden met wantrouwen tegemoet getreden. Van gastvrijheid was alleen sprake als het inheemsen – d.w.z. mensen uit hetzelfde dal – betrof. Vreemdelingen werden om het geld geduld. Verschillende uitwassen van deze hypercommerciële instelling zijn nu nog bekend en de laatste overblijfselen van deze instelling bestaan ook nu nog.

In de eerste fase kan, aldus RAMBAUD, de angst op allerlei wijzen tot uitdrukking komen: 'Une sorte de reaction de défense, latente souvent, traduit la crainte devant une dépossession du sol et de moyen d'existence'. In de eerste fase, die a.h.w. start in een sfeer van economische marginaliteit en demografische stagnatie, worden de consequenties van het nieuwe systeem, dat wordt geïntroduceerd, ontkend. In de tweede fase wordt het toerisme het unieke model voor de ontwikkeling van het gebied, men verlaat het agrarisch sociale systeem. Men richt zich dan op de voordelen van de door het toerisme geïnduceerde veranderingen, die alleen in termen van verbeteringen worden opgevat en men laat na zich op de verdergaande consequenties te bezinnen en te pogen deze te beheersen. Het hiervoor genoemde Acapulco is hiervan een sprekend voorbeeld.

Ook echter kan men deze korte-termijn-politiek zien in landen als Italië, waar men mogelijk te laat heeft ontdekt dat het natuurschoon in verschillende gedeelten van de kust door de wilde grondspeculatie voor het toerisme verloren is gegaan, of Denemarken, waar grote gedeelten van de kustlijn door tweede woningen zijn bezet en voor dagrecreanten onbetreedbaar zijn geworden. Door CHRISTALLER (1955) is voor het schiereiland Jutland de verspreiding van de toeristische verblijfsaccommodatie bestudeerd, om het verschijnsel van de tendens naar perifere gebieden toe te lichten.

In de derde fase kan er een soort tegenkracht gaan optreden tegen de aanvankelijk mogelijk te hoog gespannen verwachting van de toeristische functie voor de ontwikkeling van een gebied. De ruimtelijke en landschappelijke consequenties en in verband daarmee de ecologische gevolgen van te grote toeristische congestieverschijnselen worden merkbaar en de kans dat het gebied landschappelijk geërodeerd en sociaal 'gedegradeerd' raakt, neemt toe.

In sommige gebieden wordt in deze derde fase gepoogd deze nadelige gevolgen te elimineren en de toeristische aantrekkelijkheid van het gebied te behouden.

Uit de hiervoor gegeven beschouwing over de ontwikkelingen in de recreatieve functie van toeristengebieden kan niet zonder meer worden afgeleid of er van een ontwikkelingsproces met min of meer universele trekken gesproken kan worden. Duidelijk is wel dat de uitgangssituatie in een gebied bij het begin van de ontwikkeling van de toeristische functie van belang is en dat ongeordende en spontane ontwikkelingen tot congestieverschijnselen leiden. Dit model van een ontwikkelingsproces van een recreatiegebied heeft als idee zijn aantreкке-

lijke kanten, maar waarschijnlijk zal het vrij lastig zijn aan te tonen dat het empirisch vastgesteld kan worden. Dit idee wordt volgens FISCHER (1970) vooral door planologen realistisch geacht. Het speelt in het algemeen een belangrijke rol in de opvattingen over de ontwikkeling van een toeristische functie in een gebied. Hoe de meningen, aldus FISCHER (1970), van deskundigen op het gebied van het toerisme ook uiteenlopen over de vraag, welke gemeenten moeten worden uitgekozen om er het toerisme te ontwikkelen, voor planologen schijnt dit, naar de mening van FISCHER, een vrij eenvoudige kwestie te zijn: 'Für Raumordner und Raumplaner ist es aber recht Aufschlussreich, wenn darauf hingewiesen wird, dass sich der Fremdenverkehr zeit he und je nach dem gleichen Prinzip entfaltet habe: angeregt von einer schönen Umgebung, gehe allem anderen die örtliche Initiative voraus. Die ländliche Kleingemeinde besitzt eine Gastwirtschafft, Privatunterkünfte würden bereitgestellt, ein Verkehrsverein gegründet und im übrigen sei das Ganze ein Entwicklungsprozess von Jahren, wenn nicht Jahrzehnten. Und so wird es auch immer bleiben' (FISCHER, 1970).

Naarmate de ontwikkeling van recreatiegebieden systematischer gepland wordt, zal dit spontane proces, dat in het verleden nog hier en daar waar te nemen geweest zou zijn, niet meer optreden.

In paragraaf 5 van dit hoofdstuk, waar enkele planologische principes m.b.t. de ontwikkeling van recreatieve functies van gebieden ter sprake zijn gebracht, is dit punt nader beschouwd. O.a. het principe van de (macro- en micro-)zonering en het principe van de 'gezielte Schwerpunktbildung' zijn daar bekeken.

Uit de weinige literatuur over het ontwikkelingsproces van de toeristische functie van recreatiegebieden blijkt verder dat met een voortgaande ontwikkeling van de toeristische functie van toeristengebieden er niet alleen meer maar ook andere typen toeristen komen en dat de recreatievormen, die er voorkomen, zich wijzigen. Dit aspect werd hiervoor de sociale 'degradatie' genoemd.

Deze ontwikkeling in recreatiegebieden wordt wel aangeduid met de uitdrukking 'bad tourists drive out good tourists' of 'bad tourists are expelling good tourists', die naar analogie van de uitdrukking 'bad money drives out good money' (Wet van GRESHAM), is ontstaan. Hierbij worden dan vaak de vanouds bekende toeristengebieden, zoals de Veluwe, Zuid-Limburg en ook wel Scheveningen genoemd. Wordt veelal bedoeld met deze uitdrukking dat de uit de hogere sociale strata herkomstige toeristen door toeristen uit lagere sociale strata worden 'verdreven', in het geval Scheveningen zou er bovendien mee bedoeld worden dat door de drukte, die de eendagstoeristen teweegbrengen, de aantrekkelijkheid van Scheveningen voor (ter plaatse geld bestedende) verblijfsrecreanten sterk zou afnemen. Kernachtig tekende conférencier PAUL VAN VLIET dit proces in zijn 'Een avond aan zee met PAUL VAN VLIET' waarin hij in zijn conférence 'Welkom in Scheveningen' aanvangt met: 'Welkom, welkom in Scheveningen. Eens een koningin van een badplaats, thans een keizerin van een patatplaats'. (VLIET, van, 1970). In hoofdstuk 2, paragraaf 4, waar dit verschijnsel is aangeduid met 'opschuivingstheorie', zijn enkele aanwijzingen gevonden, die deze theorie ondersteunen.

4.3. LANDSCHAPPELIJKE EN RUIMTELIJKE CONSEQUENTIES

Duidelijk en op eenvoudige wijze aangeven welke ruimtelijke en landschappelijke consequenties de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functies van de open ruimte heeft voor de ontwikkeling van de open ruimte, is, zoals in hoofdstuk 3 reeds is gebleken, niet eenvoudig. Bij het aangeven hiervan kan van verschillende uitgangspunten worden uitgegaan. Wordt om een of andere reden – in hoofdstuk 3, paragraaf 6 zijn een aantal mogelijke redenen genoemd – het inzicht in het recreatiegedrag voorzover dat is te verkrijgen uit empirisch onderzoek min of meer genegeerd, dan is het sterk van de keuze van de al dan niet ideologisch onderbouwde visie afhankelijk welke landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland worden verwacht.

Op basis van een ‘anti-urbanistische’ visie kan bijvoorbeeld op de vraag: ‘Was müssen wir also von einer Erholungslandschaft fordern?’ het volgende antwoord gegeven worden: ‘Was wir suchen, ist die möglichst naturnahe Landschaft. Je mehr sich unser modernes Leben von der Natur entfernt, desto stärker wird der Drang des Menschen nach ihr zurück. Eine Unzahl von Symptomen weist darauf hin, dass ursprüngliche Natur, oder doch die naturnahe Landschaft für die Menschen von heute gerade zu ein Heilmittel, eine seelische Notwendigkeit als Gegengewicht gegen die Anforderungen der industriellen Grossstadtwelt wird, gegen ihre Hast, ihre Unrast und ihre psychische und körperliche Überforderung’ (BUCHWALD, 1963).

Deze globale uitspraak over de vraag welke ruimtelijke en landschappelijke maatregelen genomen moeten worden om de gewenste mogelijkheden voor de openluchtrecreatie te creëren, brengt ons niet veel verder. Wat moet bijvoorbeeld onder ‘die möglichst naturnahe Landschaft’ worden verstaan? Dat is een subjectieve aangelegenheid. Zoals overigens elk in de natuur of buiten zijn een uiterst subjectieve belevenis is.

Bij de benadering van de kwestie van de ruimtelijke en landschappelijke consequenties moet dit belevingsaspect een centrale plaats gegeven worden. Bij het ontwerpen van een inventarisatiesysteem voor recreati ruimten en -mogelijkheden kan van het gebruik van recreatiemogelijkheden worden uitgegaan. Wordt dit begrip in enge zin opgevat, dan komt men bij het inventariseren van recreati ruimten tot betrekkelijk kleine oppervlakten. Wanneer echter het begrip in ruimere zin wordt opgevat, waarbij vooral gedacht wordt aan visuele recreatie, belevingsmogelijkheden, die inherent zijn aan het bestaan van bepaalde landschapstypen etc., dan zal men bij de inventarisatie van recreati ruimten tot veel grotere oppervlakten komen en zal men bij de gedachtenvorming over de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie meer geneigd zijn vanuit een integrationistisch model voor de ontwikkeling van de ruimtelijke mogelijkheden voor de openluchtrecreatie te denken. In het denken over de landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de open ruimte nemen o.i. twee tegengestelde modellen een belangrijke plaats in, namelijk een *segregationistisch* en een *integrationistisch* model.

In het segregationistische model vormen verdichte stedelijke kernen, sub-urbane woongebieden en buiten steden gelegen recreatiegebieden met daar tussenin autostrada de hoofdelementen. De suburbane gebieden verdrijven het platteland, de open ruimte, steeds verder weg van de stad en ook van deze sub-urbane gebieden zelf. In dit segregationistische model hebben de wouden, parken en het open veld een andere betekenis gekregen dan zij vroeger hadden, aldus MUMFORD (1961): 'Park now usually means a desert of asphalt, designed as a temporary storage space for motor cars; while 'field' means another kind of artificial desert, a barren area planted in great concrete strips, vibrating with noise, dedicated to the arrival and departure of planes'. De open ruimte wordt steeds meer geschikt gemaakt om met nog grotere snelheid nog verder weggelegen doelen te bereiken, die dan overigens zo overbevolkt zijn dat i.p.v. recreatie of 'recuperatie' alleen maar 'decreatie' en 'decuperatie' mogelijk is.

Het oude model leidt tot een 'universal paved desert, unfit for human habitation, no better than the surface of the moon', aldus MUMFORD.

Tegenover dit oude model stelt MUMFORD een nieuw, dat echter alleen door middel van vergaande en allesomvattende veranderingen verwezenlijikbaar is. 'It is not by a mere quantitative increase in the present park facilities, but by a comprehensive change in the whole pattern of life that we shall realise to the fall of social function of open spaces'. In het nieuwe model moet bij grote open ruimten buiten de bestaande urbane gebieden niet alleen meer aan enkele landschapsparken of wildreservaten worden gedacht, maar aan niets minder dan een hele streek. De taak van de overheid rond elk groeiend stadscentrum en ver daar buiten, bestaat uit het reserveren van permanente open gebieden. Dit moet zo geschieden dat de stedelijke gebieden niet aaneengroeien. Ofschoon deze stedelijke groene zones voor een gedeelte de nieuwe behoeften dekken, moet toch niet aan deze groene zones alleen gedacht worden, maar ook aan een permanente groene matrix, die voor rurale doeleinden bestemd zijn. Door middel van een straffe wettelijke regeling moet de ruimte zodanig permanent voor rurale doeleinden bestemd worden dat de openluchtrecreatieve waarden behouden blijven, vooropgesteld dat zowel het hoofdwegensysteem als de recreatievoorzieningen zo gepland worden dat de bezoekers verspreid worden.

Er is, aldus MUMFORD, een begin van dit nieuwe proces, om nl. het gehele landschap als recreatiemogelijkheid te gebruiken, te signaleren in de aanleg van fietspaden in Nederland. In sommige delen van Engeland is in dit verband een overblijfsel uit een totaal ander tijdperk te noemen, nl. een systeem van voetpaden over heuvels en dalen, door velden en bossen, die hier en daar wat verbreed moeten worden om rijkelijk in algemene belangen te kunnen voorzien zonder een te ernstige inbreuk op het landbouwkundige gebruik te doen.

Ook in de aanleg van wegen moeten recreatieve waarden worden ingebouwd. MUMFORD stipt hierbij aan dat de landschapsarchitect hier zal stuiten op weerstand bij verkeersdeskundigen en wegenbouwers, die om de extravagante kosten van hun onderneming te rechtvaardigen, pogen een maximale hoeveelheid verkeer aan te trekken.

In het nieuwe model staat de schoonheidsverhoging van het gehele landschap

voorop, zodat de elementen van het oude model, afstand, snelheid, spanning en congestie, die de recreatieve waarden aantasten, omdat deze het platteland alleen maar kunnen doen veranderen in een grauwe uitbreiding van de metropool, die gedoemd is overstroomd te worden door een uitdijende stedelijke woestijn, die zowel psychisch als sociaal geërodeerd is, geëlimineerd zullen worden. MUMFORD hoopt met het nieuwe model de diversiteit in de mogelijkheden voor openluchtrecreatie te kunnen vergroten en een tegenwicht te kunnen vormen tegen de tendens, die in vele landen bestaat, om de rol van massale mensenbewegingen en genoegens van de massa voorop te stellen. Een tegenwicht ook tegen samenklontering van de massa door veel ruimte voor solitaire vormen van openluchtrecreatie mogelijk te maken. De integratie staat bij de benadering van MUMFORD voorop. Een gedeelte van de functie van 'open ruimte' is om open te blijven en niet druk bezet te raken met mensen, die massa-recreatie zoeken. MUMFORD verzet zich met zijn nieuwe model tegen de zijns inziens slechte planning, waarin gepoogd wordt in een behoefte aan mogelijkheden voor massarecreatie tegemoet te komen, waarbij slechts een enkele maatstaf voor het succes van de planning geldt, nl. die van de omvang van het gebruik. Een planning ook, die voorbij gaat aan de noodzaak van verscheidenheid in keuzemogelijkheden. Een grotere differentiatie in landschapsvormen en recreatiemogelijkheden moet het nieuwe model kenmerken. Twee complementaire bewegingen zijn nodig: een om het losse en verspreide patroon van de suburb te bundelen en een andere om de congestie in de steden op te lossen door een gedeelte van de bevolking eruit te halen en parken, speelvelden, groene wandelpaden, privé-tuinen in die gedeelten te introduceren, die overmatig verdicht zijn.

Het pure kwantitatieve ideaal moet doorbroken worden door er een model tegenover te stellen waarin op de kwaliteit van de open ruimte, zijn bekoring en toegankelijkheid, meer de nadruk komen te liggen en waarin het accent minder ligt op abstracte open ruimten, en meer op functionele open ruimten, die gebruikt kunnen worden voor speelterreinen en privé-tuinen. De realisering van het nieuwe model zal, afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, verschillend zijn.

Dit interessante, ideologisch gekruide betoog van MUMFORD, waarvan enkele trekken hier zijn weergegeven, legt relaties tussen het urbanisatiemodel en het ruimtelijk model voor de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden in de open ruimte en kan, zoals hiervoor reeds is aangeduid, als integrationistisch worden getypeerd.

Bovendien wordt dit ruimtelijke model duidelijk gekoppeld aan een bepaalde visie op de functie van de openluchtrecreatie.

Of het hier nu om een agogische visie (zie paragraaf 6 van hoofdstuk 3) gaat, die stoelt op een *anti-urbanisme* en als een vorm van *illusoir conservatisme* gezien moet worden, is moeilijk te zeggen. Aan de eerste vraag is door GOIST (1969) aandacht besteed.

In een beschouwing met als titel 'LEWIS MUMFORD AND 'ANTI-URBANISM' heeft GOIST (1969) laten zien hoe MUMFORD in de jaren '20 bewonderd werd als een briljante jonge criticus en bij het verschijnen van zijn beroemde boek 'The cul-

ture of cities' in 1938 werd getypeerd als 'the most remarkable social critic of our time', maar in de jaren '60 daarentegen fel werd gecritiseerd en verguisd.

GOIST noemde in dit verband de 'discovery of an anti-urban tradition' in de Amerikaanse gedachtenwereld, die in 1962 door MORTON en LUCIA WHITE in hun boek 'The intellectual Versus The City' werd ontvouwd. Deze auteurs hebben aangetoond dat een zeer groot aantal vooraanstaande denkers de laatste 175 jaar in uiteenlopende mate ambivalentie en animositeit ten opzichte van de stad tot uitdrukking hebben gebracht. Het totaal aan bezwaren en klachten vormen een aanzienlijke stroom van anti-urbanisme: 'a body of intellectual bore of tradition which continues to affect thought and action about the city today'. Ook bij MUMFORD troffen de Whites het door hen veroordeelde anti-urbanisme of 'the anti-urban bias' aan. Zij plaatsten MUMFORD als het ware aan het einde van de lange rij van anti-urbanistische denkers. Zij veroordeelden vooral de wat zij noemden de vage nonsens van MUMFORD's *organische* theorie. GOIST oordeelde heel wat milder over MUMFORD's gedachten en schrijft de verschillen in de opvattingen tussen MUMFORD en zijn meer recente critici toe aan een essentieel verschil in denken over hetzelfde onderwerp. De meeste 'urbanists' richten hun aandacht op het voorshands direct zichtbare, terwijl MUMFORD een bredere werkelijkheid in de beschouwing poogde te nemen 'the ideal and potential are for him an integral part of the real world'. 'For reality to be whole it must include those ideals that originate in the minds of men, speculating on the possibilities of the 'real' world'.

Deze gedachtengang vertoont overeenkomsten met die welke bij het formuleren van het recreatiebeleid voor de provincie Noord-Brabant werd gevolgd. In hoofdstuk 3, paragraaf 6, is deze gedachtengang kort weergegeven.

Vooraf door de nadruk, die MUMFORD op het insluiten in zijn visie van deze idealen legde, leek MUMFORD voor zijn critici anti-urbanistisch, aldus GOIST. Volgens GOIST is het karakteriseren van MUMFORD's werk als anti-urbanistisch misleidend en niet accuraat 'The fact that he has been placed within a 'tradition of anti-urban' sentiment should cause students to question the utility of this category for understanding human responses to urban life'. Volgens GOIST verhindert de conceptie van het anti-urbanisme de evaluatie van de urbane houdingen van MUMFORD en zal deze waarschijnlijk van weinig waarde zijn bij het bestuderen van de visies van anderen, die hebben geschreven en nagedacht over de stad. 'In asking how articulate Americans have dealt conceptually with rapid city growth and urbanization, there must be less dependence on this convenient but largely meaningless category, and greater respect for the complexity and variety of individual human response'. Deze opmerking van GOIST kunnen wij wel onderschrijven. Niettemin is met deze 'rechtzetting' door GOIST het probleem van de ideologie van het anti-urbanisme niet geëcarteerd.

Voor de benadering van de consequenties van de recreatieve functie van de open ruimte met betrekking tot de ruimtelijke en landschappelijke structuur is een omschrijving van de begrippen ruimte en landschap vereist waarin de ruimtebeleving centraal staat.

Over het begrip landschap bestaat veel verwarring. Het is niet ongebruikelijk om te zeggen dat een bepaald gedeelte van een landinrichtingsproject voor 'landschap' bestemd is. Hieruit blijkt een segregationistische visie op de ruimtelijke ontwikkeling van het platteland, waarbij niet bedacht wordt dat elk gebied of gebiedsonderdeel een landschap heeft. Het begrip landschap zou misschien benaderend omschreven kunnen worden met de ruimtelijke gestalte van de omgeving. Een o.i. goede poging om de begrippen ruimte en landschap op een in dit kader bruikbare manier te definiëren treft men aan bij SONNENFELD (1966), die zich met de definitie van 'space' en 'landscape' heeft beziggehouden. Hij merkte op dat deze begrippen, hoewel soms gebruikt om er soortgelijke eigenschappen van de omgeving mee te beschrijven, toch niet helemaal als synoniemen beschouwd kunnen worden. Over 'landscape' schreef hij 'One can define landscape as a complex of configurations and life forms distributed in space, with color, movement, noise and odor variably modifying the images sensed by the perceiver' en over 'space': 'The ambiguity of 'space' derives from its symbolism: it normally connotes 'openess' or distance and can describe only a relative condition of area. As a measure of space one perhaps is concerned not so much with amount of 'emptiness' as with the distribution and arrangements of objects in space, the distance between objects, and between clusters of 'objects'. Even density of occupation will have variable meaning: topography and vegetation differ in their contribution to the openess or closeness of space; similarly, buildings and bridges differ in their impact on one's perception of space. Space may have aural as well as visual determinants, with high intensity noise representing a cluttered space, and low intensity noise an emptiness'.

Ook het begrip landschap heeft verschillende betekenissen ('meanings'): 'a concrete meaning, suggesting grass to walk on, roads to drive on, water to swim in; a use meaning suggesting utility for recreation, housing or for watershed; a value or emotional meaning, according to which a landscape is considered esthetically pleasing, invigorating, sublime or, conversely, ugly and depressing; and a symbolic meaning in which the landscape represents more than is seen: nature, freedom, a bygone area, a 'new' world' (SONNENFELD, 1966).

Deze definities zijn in dit kader van belang omdat de nadruk sterk op de beleving van ruimte en landschap wordt gelegd. Om de vraag te kunnen beantwoorden welke ruimtelijke en landschappelijke consequenties de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de open ruimte heeft zou meer onderzoek gedaan moeten worden waarin aan de beleving van de ruimte meer aandacht wordt besteed dan momenteel geschiedt. Op basis van studies in verschillende typen recreatiegebieden naar het gebruik door openluchtrecreanten van recreatiemogelijkheden en naar de wijze waarop zij daarbij de ruimte en het landschap percipiëren, zou waarschijnlijk meer inzicht in de relatie recreatiemogelijkheden-gedrag verkregen kunnen worden dat mede als basis voor ontwikkelingsplannen van recreatiemogelijkheden zou kunnen fungeren. Hoewel er reeds, zoals in hoofdstuk 3 blijkt, uit verschillende onderzoeken enig inzicht in het recreatiegedrag is verkregen, is er nog weinig psychologisch, sociaal-psychologisch en sociologisch onderzoek verricht dat de landschaparchitecten

mogelijkheden biedt hun ideeën over het bestemmen van ruimten voor recreatie en de landschappelijke ontwikkeling daarvan te funderen. Dergelijk onderzoek zou landschapsarchitecten ook mogelijkheden bieden hun landschapswaarderings- en typeringssystemen een meer verantwoorde basis te geven. Door VROOM (1971) zijn een tiental van deze landschapswaarderingssystemen kritisch besproken in de in het voorjaar van 1971 aan de Landbouwhogeschool gehouden collegereeks over de gemengde agrarische recreatieve gebieden. De systemen van HELLIWELL (1967 en 1969), KIEMSTEDT (1967), FINES (1968), SEGERS (1970), WEDDLE en PICKARD (1969) en MCHARG (1969) passeerden daarbij de revue. Het is wel nodig gebleken dat systematisch wordt nagegaan welke theorieën en hypothesen over de beleving van de ruimte en het landschap daarbij zijn gehanteerd en bovendien welke daarvan getoetst zijn.

Verscheidende van de landschapswaarderingssystemen zijn erop gericht om met behulp van getalsmatige waardering van landschapselementen en een berekeningssysteem de waarde voor de openluchtrecreatie van een bepaald recreatiegebied of onderdelen daarvan met een bepaald type landschap te kwantificeren om zodoende verschillende gebieden met elkaar te kunnen vergelijken. Bij de bespreking van een van deze systemen, nl. dat van KIEMSTEDT (1967, 1969) in het rapport 'Landinrichting Volthe-de Lutte' (1969), waarbij gepoogd wordt via het meten van alle randen in het landschap de geschiktheid van het gebied voor de openluchtrecreatie kwantitatief te benaderen, is erop gewezen hoe eenzijdig deze benadering wel is. Het karakter van de randen wordt nl. onvoldoende gewogen en het ruimtelijk patroon van de randen wordt buiten beschouwing gelaten. Een concluderende opmerking in dit rapport luidde: het waarderen van landschappen via meetbare kenmerken heeft tot dusverre een te gering deel van de totaliteit der levende werkelijkheid kunnen omvatten om hierop min of meer gedetailleerde bestemmingsplannen te kunnen funderen.

Wij volgen nu verder in grote lijnen de gedachtenvorming over de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van de open ruimte, zoals die in Nederland plaatsvindt.

In het systeem dat bij de inventarisatie van de recreatieruimten is gebruikt in verband met het rapport 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' (1963) van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan was de natuurlijke geschiktheid of potentiële natuurlijke geschiktheid van de terreinen een belangrijk criterium. Onder recreatieruimten werden verstaan natuurterreinen en wateren, die voor recreatie gebruikt worden of daarvoor geschikt geacht worden, alsmede de agrarische gebieden, die in samenhang daarmee een rol van betekenis vervullen of kunnen vervullen. Onderscheid werd daarbij gemaakt tussen: recreatieruimten in engere zin, – de recreatiegebieden waaronder wordt verstaan aaneengesloten terreinen, bos, heide, strand, duin, zandverstuivingen en andere voor de recreatie geschikte gronden met een oppervlakte van tenminste 10 ha alsmede meren en plassen – en recreatieruimten in ruimere zin, de recreatiestreken, waaronder worden verstaan landstreken, waarin zich naast de recreatiegebieden aantrekkelijke landschappen bevinden. De kust (strand en duinen), de groene ruim-

te (recreatiestreken en hun dichtheid aan recreatiegebieden) en het water (meren, plassen, rivieren en beken, zeegaten, Wadden en IJsselmeer) werden afzonderlijk geïnventariseerd. Stedelijke groenvoorzieningen werden niet bij de inventarisatie betrokken, behoudens grote parkelementen van tenminste 100 ha. Aan de recreatieruimten rondom de grote steden werd afzonderlijk aandacht besteed. De inventarisatie had dus duidelijk betrekking op het recreatie-aanbod in de ruimte buiten de bebouwde kommen. Het agrarische land dat niet tot een recreatiestreek is gerekend, is buiten beschouwing gebleven. Ook kleinere stukken woeste grond (kleiner dan 10 ha) en wegbermen komen niet in deze inventarisatie voor, terwijl deze toch betekenis voor de recreatie kunnen hebben. In feite werden, bij deze poging om betrekkelijk duidelijk omgrensde recreatiegebieden aan te geven, de recreatieruimten min of meer gesegregeerd van de overige niet-recreatieruimten.

Ook buiten de zo omgrensde recreatiestreken en -gebieden treedt recreatie op, bijvoorbeeld 'sightseeing' en 'driving for pleasure' en andere vormen van visuele recreatie.

Bij een inventarisatie van het bestaande aanbod aan rurale recreatiegebieden in Engeland, stuitten BURTON en WIBBERLEY (1965) ook op het probleem dat er buiten de als recreatiegebied bekend staande gebieden recreatie optreedt. In Engeland heeft het publiek meer toegang tot het platteland voor recreatief gebruik dan in Nederland. Het platteland in Engeland wordt doorkruist met wandel- en fietspaden, die, op grond van gewoonte als het niet op grond van een recht is, voor het publiek toegankelijk zijn.

Dit laatste bezwaar komt ongeveer overeen met enkele in het 'MEERJARENPLAN VOOR HET RIJKSBELEID OP HET GEBIED VAN DE OPENLUCHTRECREATIE' (1971) geformuleerde bezwaren tegen de, op basis van de indeling en onderverdelingen, die voortvloeien uit 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' (1963), in de hierna genoemde 'TWEDE STRUCTUURSCHETS VOOR DE RUIMTELIJKE ONTWIKKELING VAN DE OPENLUCHTRECREATIE IN NEDERLAND' (1966), gemaakte indeling van Nederland in 68 gebieden en streken. 'Een groot gedeelte van het land, het zgn. 'Witte gebied' – in de Tweede Structuurschets aangegeven als 'eventueel te betrekken bij incidentele voorzieningen' – valt op deze wijze namelijk buiten de indeling'. Een van de belangrijkste bezwaren tegen de gedachtengang zoals gevolgd in 'Recreatieruimten in Nederland' komt tot uitdrukking in de volgende opmerking in het genoemde meerjarenplan: 'Juist in dit witte gebied staan een aantal ontwikkelingen te wachten, nieuw land in de IJsselmeerpolders en delen van het Deltagebied, die nog ingericht moeten worden en waar voor de openluchtrecreatie belangrijke mogelijkheden liggen, terwijl tevens voor een aantal elementen van formaat in het niet ingedeelde gebied een plaats zal moeten worden gevonden'.

Op basis van deze overweging is Nederland in het meerjarenplan in 20 zgn. recreatiedistricten ingedeeld. Een indeling, die ontstond 'door het groeperen van de genoemde 68 gebieden en wel op grond van vnl. landschappelijke dominanten'. Een ander belangrijk punt van critiek op de wijze van inventariseren, die in het rapport 'Recreatieruimten in Nederland' werd gebruikt, is door BIJHOU-

WER (1964) naar voren gebracht. Hij had er bezwaar tegen dat de bosstatistiek ten behoeve van de recreatieterreinenstatistiek werd gebruikt. Ook voor recreatie onaantrekkelijke bossen – 80% van de bossen in het Oosten en Zuiden van ons land – zijn zodoende tot de recreatieruimte gerekend, terwijl grote gesloten bossen slechts als potentieel recreatieterrein kan worden beschouwd. Tegen deze kritiek kan worden ingebracht, dat ook potentiële recreatieruimten in de inventarisatie zijn betrokken. Ook produktiebossen – geen afwisseling biedende dennenakkertjes – kunnen tot recreatiebossen omgevormd worden door een grotere verscheidenheid in houtopstanden, een adequaat ontsluitingssysteem en het uitsparen van open plekken etc.

De 'Tweede Structuurschets voor de Ruimtelijke Ontwikkeling van de Openluchtrecreatie' in de 'Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland' (1966) gaf een duidelijke accentverschuiving te zien in die zin dat de recreatieruimten meer in verband werden gezien met de toenemende verstedelijking dan in 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND', waarop deze Tweede Structuurschets was gebaseerd. Deze accentverschuiving kwam tot uitdrukking in de grotere nadruk, die op het aangeven van 28 'elementen van formaat', de vrij grote multifunctionele dagrecreatieterreinen, zoals Spaarnewoude en Midden-Delfland, werd gelegd.

Door de RIJKSPLANOLOGISCHE DIENST (1966) is een systeem van parkgebieden ontworpen. Voor de in de hierna genoemde volgorde van in grootte toenemende wooneenheden nl. buurt, wijk, stadsdeel, stad, grote stad, of gewest, regio en landsdeel zijn volgens dit systeem resp. 4, 8, 16, 32, 65, 125 en 250 m² per inwoner nodig. Dit systeem heeft als uitgangspunt gediend bij het ontwerpen van de 'Ruimtelijke Structuurschets voor Nederland omstreeks het jaar 2000', zoals die in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland is weergegeven.

De maximale afstanden waarop deze parken van de bewoners verwijderd mogen liggen werden op 400, 800, 1600 m. en 3.2, 6.5, 15 en 50 km. geschat. De oppervlakten van deze parken zouden ca. 1 à 1,75 ha, ca. 6-10 ha, 30-60 ha (Vondelpark b.v.), ca. 200-400 ha (Kralingerhout b.v.), ca. 1000-3000 ha (Amsterdamse Bos of Midden-Delfland b.v.), 10.000-30.000 ha (Utrechtse heuvelrug, Veluwe, b.v.) en 60.000 tot 100.000 ha moeten bedragen. Berekend men op basis van dit systeem hoeveel recreatieruimte er in het jaar 2000 nodig is, dan zou bij 18 miljoen inwoners in Nederland in 2000, waarvan 70% (thans 60% en in 1930 ca. 50%) in kernen groter dan 20.000 woont, ca. 75.000 ha z.g. stedelijk groen (buurtparken, wijkparken, stadsdeelparken en stadsparken) en ca. 800.000 ha z.g. niet-stedelijk groen (stadsgewestparken, regionale parken en nationale parken) nodig zijn. In het totaal dus een oppervlakte van ca. 875.000 ha aan parken. Dit is ongeveer een vijfde à een kwart van de totale oppervlakte van Nederland, ervan uitgaande dat de oppervlakte van Nederland ca. 4,1 miljoen ha bedraagt.

'De Tweede Structuurschets voor de Ruimtelijke Ontwikkeling van de Openluchtrecreatie' is een op de uitvoering gerichte vertaling van de visie op de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve mogelijkheden in Nederland, zoals die

is ontwikkeld in de 'Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland'. Vertaling van de ideeën van de structuurschets komt, zo blijkt uit het jaarverslag van de Rijksplanologische Dienst van 1966, neer op de volgende ruimte-aanspraken: park- en watersportgebieden van nationale betekenis 750.000 ha, park- en watersportgebieden van regionale betekenis 400.000 ha, stadsgewestparken 120.000 ha, stadsparken 50.000 ha, en verbindingzones 125.000 ha. Dat hier van landschappelijk ruimtelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland of beter van de 'open' ruimte sprake is, in brede zin wordt opgevat, blijkt uit het feit dat een betrekkelijk groot gedeelte van de oppervlakte van Nederland tot de recreatieruimte of potentiële recreatieruimte wordt gerekend, nl. ca. tweevijfde van de oppervlakte van Nederland.

Het gaat hier om een macroscopische ruimtelijk-landschappelijke benadering van de vraag hoeveel ruimte er voor openluchtrecreatie nodig is. Gedacht wordt aan voor recreatie 'bruikbare' ruimte. Het woord gebruik wordt opgevat als gebruik van recreatieruimte in brede zin; niet alleen betreedbare ruimte of ruimte waar de recreatie anderszins plaatsvindt in de enge betekenis van het woord maar ook de beleving van de omgeving of het milieu werd erbij betrokken. In plaats van over de ruimtelijke consequenties te spreken, zou in dit verband beter over de consequenties voor de ruimtelijke structuur, in de zin van de natuurlijke en artefactiële morfologische structuur gesproken kunnen worden.

De vraag naar de landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatie kan niet los gezien worden van de vraag welke landschappelijke consequenties sociale veranderingen in het algemeen met zich meebrengen; de ontwikkeling van de openluchtrecreatie is één van de veranderingen. Door de veranderende opvattingen over de functies van de open ruimte zijn ook de opvattingen over het landschap van die open ruimte en over de relatie stedelijke ruimte open ruimte veranderd. BENTHEM (1971) heeft deze veranderingen geïllustreerd aan de wijzen waarop de verschillende inpolderingen zijn ingericht. Bij de Wieringermeer was van een bewuste landschapsstructuur, volgens hem, nog geen sprake. Bij het landinrichtingsplan voor de Noordoostpolder is reeds een bewuste vorm wel te signaleren. Ruim 8% van het grondgebruik is niet-agrarisch. Van integratie van landschapsbouw en stedenbouw is nog geen sprake. In Oostelijk Flevoland is reeds ca. 20% van de ruimte bestemd voor niet-agrarisch grondgebruik. De overgangszone tussen het oude en het nieuwe land kreeg gestalte in het randmeer. Deze overgangszone wordt begeleid door een groene gordel van bossen, kampeerterreinen, stranden en natuurgebieden. In Zuidelijk Flevoland zal de nadruk duidelijk op integratie van landschapsbouw en stedenbouw liggen.

Door de keuze van de conceptie van de polynucleaire stad voor Almere kan deze integratie tot stand komen. De conceptie kan een gedifferentieerd woonmilieu en bovendien goede relaties met open ruimten opleveren. (Flevo-berichten No. 78, 1970). In de Markerwaard zal, aldus BENTHEM (1971) de integratie van belangen zich nog sterker manifesteren. Het *segregationisme* heeft goeddeels plaats moeten maken voor het *integrationisme* om het in deze extremen van dit continuum uit te drukken. In paragraaf 4 wordt nader op deze problematiek ingegaan.

Tot slot besteden we in deze paragraaf aandacht aan de ruimtelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland.

Door verschillende auteurs zijn pogingen ondernomen een idee te krijgen van de behoefte aan ruimte, opgevat als grondoppervlakte voor de ontwikkeling van recreatieve mogelijkheden. HERWEIJER, DE KONING en SCHRIJVERS hebben in 1966, hoewel zij van mening waren dat het niet eenvoudig is om de totale behoefte aan ruimte in een concreet cijfer uit te drukken, daarover een raming gemaakt, die op het volgende neerkomt: 'In het kader van het ruimtelijk beleid is reeds besloten tot de aanleg van een 10.000 à 15.000 ha 'elementen van formaat'. Aannemende dat de jaarlijkse toename van de behoefte – dus ongeacht de achterstand – 600.000 recreatieplaatsen bedraagt, dan zal daarvan ongeveer 80 % of 480.000 moeten worden gerealiseerd in massa-centra, parkbossen of stadsparken. Wanneer men verder aanneemt dat 50 % daarvan in massa-centra, tegen 20 % in parkbossen zijn weg zoekt, dan is de jaarlijkse oppervlaktebehoefte ongeveer 1.500 ha. Daarbij kunnen worden gerekend de voorzieningen voor toerrijden, de watersport en de sportvisserij, die echter in de aanspraak op landbouwgrond te verwaarlozen zijn'. Over deze ruimtelijke aanspraak merken deze auteurs op: 'Het zal duidelijk zijn dat de landbouw door de totale ruimtelijke aanspraak een veer zal moeten laten. De landbouw is ook bereid dit te doen'.

In prognoses komt niet alleen tot uitdrukking wat op basis van bijvoorbeeld extrapolaties met betrekking tot ontwikkelingen in het grondgebruik te voorspellen valt, maar ook welke ontwikkelingen als gewenst worden beschouwd. Dit laatste element spreekt o.i. in de voorspelling, die HERWEIJER op 14 november 1968 in een inleiding voor de Stichting Recreatie deed: van de totale grondoppervlakte – 3,3 miljoen ha in 1966 – waarvan in 1966 77 % agrarische ruimte was, 14 % ander open gebied en 9 % bebouwd gebied, zal, aldus HERWEIJER, in 2000 61 % agrarische ruimte zijn, – in totaal is er dan 3,4 miljoen ha –, 14 % ander open gebied en 25 % bebouwde ruimte (DE JONGE, 1968).

Veelal worden de ruimte-aanspraken voor de recreatie bestudeerd in het kader van met de verstedelijking in het algemeen gepaard gaande ontwikkelingen in het grondgebruik en de afname van de oppervlakte cultuurgrond, die daarmee verband houdt. Daarbij wordt soms mede onder invloed van het z.g. Plan Mansholt ook met ontwikkelingen binnen de landbouw rekening gehouden.

Door PRILLEVITZ (1970) is de vraag aan de orde gesteld hoe groot in de jaren '70 de totale afname van de oppervlakte cultuurgrond in Nederland zal zijn. Hij kwam, afhankelijk van de methode die voor de berekening daarvan werd gebruikt, tot onderling sterk verschillende bevindingen.

Werd voor deze prognose gebruik gemaakt van cijfers over de toeneming van het niet-agrarisch grondgebruik in Nederland gedurende de periode 1950-1968 en door extrapolatie bepaald hoe groot de toeneming van het niet-agrarisch grondgebruik in de jaren '70 zou kunnen zijn, dan was dit ca. 100.000 ha, dus gemiddeld per jaar 10.000 ha. Gedurende de jaren 1963 tot en met 1967 werd ca. de helft van dit niet-agrarisch grondgebruik aan cultuurgronden onttrokken. In 1967 werd ca. een vijfde van de gronden, die voor niet-agrarische doeleinden

werden bestemd, in gebruik genomen voor recreatiedoeleinden (C.B.S., 1968). Met deze verrassingsvrije projectie is slechts een geleidelijke stijging van het niet-agrarisch grondgebruik te berekenen.

Een schatting van HERWEIJER e.a. over de toeneming van niet-agrarisch grondgebruik, die door PRILLEVITZ werd aangeduid met 'verrassingsvolle projectie' kwam erop neer dat in 1980 nog ca. slechts 65% van de Nederlandse landsoppervlakte cultuurgrond zal zijn, wat zou betekenen dat er tussen 1966 en 1980 jaarlijks ruim 28.000 ha cultuurgrond voor niet-agrarische doeleinden bestemd zal worden. Dit is meer dan $2\frac{1}{2}$ maal zoveel dan met de extrapolatiemethode berekend werd. Bij deze laatste methode is niet alleen rekening gehouden met de toeneming van het civiel-grondgebruik, maar ook met de ontwikkelingen in de landbouw zelf. PRILLEVITZ acht de prognose voor het onderdeel van de toeneming van het niet-agrarisch grondgebruik, dat door HERWEIJER e.a. als een rechtstreeks gevolg wordt gezien van de vraag naar een beter leefmilieu, te hoog, omdat dit zou inhouden dat er tussen 1966 en 1980 meer gebouwd en aangelegd zou moeten worden dan er in 1966 reeds bestond.

Op basis van provinciale cijfers voor het in de jaren '70 te voeren ruimtelijke ordeningsbeleid, kon PRILLEVITZ een globale raming maken van de toeneming van het niet-agrarisch grondgebruik. Deze raming komt neer op een toeneming van het niet-agrarisch grondgebruik in de jaren '70 met ca. 150.000 ha. Door ontwikkelingen in de landbouw kan in de jaren '70 nog wel een oppervlakte van een dergelijke grootte aan het landbouwareaal worden onttrokken.

De vraag welke oppervlakte grond aan de landbouw onttrokken moet worden, is ook door de CONTACTCOMMISSIE VOOR NATUUR- EN LANDSCHAPSBESCHERMING aan de orde gesteld. Tijdens de in het najaar van 1969 in Utrecht gehouden plenaire vergadering werd door de ondervoorzitter van deze Commissie, die tevens directeur is van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, een kaart getoond waarop de wensen van de Commissie met betrekking tot het 'Landschap van Morgen' – de titel van de lezing van de ondervoorzitter – waren aangegeven. Deze wensen kwamen erop neer dat er bij de bestaande bos- en natuurgebieden nog ca. 50.000 ha landschapsreservaten gevoegd moeten worden, 80.000 ha geheel aan de landbouw moeten worden onttrokken voor bos, recreatieruimte en natuurgebieden en dat van een oppervlakte van ca. 350.000 ha ca. 10 à 20% aan de landbouw moest worden onttrokken. Dit zou op een totale oppervlakte van ca. 200.000 ha neerkomen.

MAAS (1969) heeft tijdens de in 1969 gehouden lustrumbijeenkomst van Quercus, de leerlingenvereniging van de Bosbouw- en Cultuurtechnische School in Arnhem, als zijn wens uitgesproken dat in het jaar 2000 nog slechts ca. 30% van de oppervlakte in parkgebieden (totaal ca. 1,5 miljoen ha) een agrarische bestemming zou hebben, terwijl dat in 1966 nog ca. 50% was. In 2000 zal volgens (de wens) van Maas van de park- en watersportgebieden van nationale betekenis 25% (45%), van de verbindingszones 50% (70%), van de stadsgewestparken 10% (10%) en van de stadsparken (oppervlakte totaal 55.000 ha) 10% (6%) nog een agrarische bestemming hebben.

De in de parkgebieden vrijkomende 325.000 ha kunnen omgezet worden in

water, bos, speelvelden, dagcampings en andere concentratiepunten en bouwterrein voor tweede woningcomplexen (60.000 ha).

Op de gevolgen van deze ruimtelijke ontwikkelingen in verband met de openluchtrecreatie in de open ruimte voor de landbouw is in paragraaf 4.4. nader ingegaan.

4.4. HET CONFLICT LANDBOUW-RECREATIE

Wanneer we de consequenties van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie voor de landbouw aan de orde stellen, dan kan dit waarschijnlijk het beste door de relatie openluchtrecreatie-landbouw te bekijken. Deze relatie is nl. problematisch niet alleen door de ontwikkelingen in de openluchtrecreatie maar ook door de ontwikkelingen binnen de landbouw.

De problematische relatie landbouw-recreatie vormt een onderdeel van de problematiek, die is ontstaan doordat het platteland naast de historische dominante functie, de agrarische produktiefunctie, vele andere functies is gaan vervullen. Het platteland is open ruimte geworden, waarmee tot uitdrukking gebracht wordt, dat het platteland multi-functioneel is geworden.

Uit verschillende publikaties blijkt dat de ontwikkeling van het platteland naar de open ruimte zeker m.b.t. het inbouwen van recreatieve functies, niet probleemloos verloopt. Slechts aan enkele beschouwingen waarin deze problematiek is benaderd, wordt hierna aandacht besteed om in grove lijnen de problematiek te schetsen.

In 1959 constateerde v.d. WAAL in een artikel 'Platteland: agrarische ruimte of leefruimte?' dat bij het afwegen van belangen van recreatie en landbouw de conflicten met de gevestigde belangen, in de eerste plaats die van de landbouw, niet zijn uitgebleven. Een van de problemen hierbij is volgens v.d. WAAL dat men met niet meetbare en in onderling vergelijkbare grootheden uit te drukken begrippen te maken heeft. Vooral bij de recreatie is een subjectieve beoordeling nodig. Het product van de landbouw is nog concreet, bij de recreatie gaat het om levensvreugde, aldus v.d. WAAL. De plattelander, die wellicht minder dan de stedeling oog heeft voor secundaire zaken zoals recreatie, zal zich verzetten tegen het afstand doen van grond voor een doel waarvan de urgentie hem gedeels ontgaat. Men zal, aldus v.d. WAAL, gemakkelijker grond kunnen verkrijgen voor bijvoorbeeld wegeaanleg dan voor recreatieterreinen.

VAN DE WAAL signaleerde in 1959 de weinig zakelijke benadering van de landbouw-recreatieproblematiek: i.p.v. met argumenten wordt aan beide zijden met suggestieve uitdrukkingen gewerkt, als 'kostbare en onvervangbare landbouwgronden' tegenover 'melkplas' en 'subsidiebijdragen' en 'unieke natuurreservaten' tegenover 'pietjes en grasspietjes'. VAN DE WAAL stelt voor om landbouw en recreatie als onderdelen van de rurale ruimte te zien en d.m.v. een genuanceerde benadering, waarbij de landbouw niet als geïsoleerd element gezien moet worden, tot een synthese van de belangen te komen.

In 1964 schreef LOKHORST, de voorzitter van de Gelderse Maatschappij van

Landbouw, in het Gelders Landbouwblad: 'Het is begrijpelijk dat het toenemende vreemdelingenbezoek het platteland niet onberoerd laat. Het bestemmen van voor landbouw geschikte gronden voor recreatieve doeleinden kan aanleiding geven tot wanbegrip tussen landbouw en recreatie. De tegengestelde belangen, die daarbij op het spel staan, zullen zorgvuldig tegen elkaar moeten worden afgewogen. Dit wil niet zeggen dat de landbouw geen oog heeft voor de behoefte aan recreatieruimte. Wel verwacht die sector dat de offers, die zij brengt, volledig worden vergoed en dat zij in een vroegtijdig stadium bij het overleg over planologische regelingen wordt betrokken'. Ook sprak LOKHORST zijn vrees uit dat i.v.m. de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland belemmeringen zullen worden opgelegd aan de uitoefening van het moderne agrarische bedrijf. De belangen van de landbouw dreigen door de onstuimige groei van de recreatie wel eens in de verdrukking te komen, aldus LOKHORST (1964).

De problematiek landbouw en recreatie is niet alleen door de ontwikkelingen in de openluchtrecreatie in de belangstelling gekomen maar ook door de ontwikkeling binnen de landbouw. Menigeen propageert het uit de cultuur nemen van grond, omdat dit het enige middel zou zijn om overproductie van landbouwprodukten tegen te gaan. Extensivering wordt in Nederland veelal onmogelijk geacht. Er is immers een tekort aan landbouwgrond voor de talrijke jonge boeren, die boer willen worden en voor vergroting van bedrijven tot rendabele eenheden in aanmerking willen komen. Over de vraag hoe men zich moet opstellen ten opzichte van de ruimtelijke problematiek landbouw-recreatie lopen de meningen nogal uiteen.

Men zou, aldus DE SOET, moeten streven naar een segregatie; hij signaleerde in 1964 dat men in Nederland nog niet zover is: 'Vastgesteld kan worden dat in plaats van een streven naar een globale ontmenging van landbouw en recreatie; in plaats van een areaalbeleid, d.w.z. een aanwijzing van specifiek optimale landbouwgronden naast recreatie-arealen, nog het trachten te behouden en te verbeteren van het totale landbouwareaal prevaleert met een streven naar landschappelijke begeleiding en recreatieve voorzieningen in het agrarisch areaal.' (DE SOET, 1964). DE SOET stond deze segregatie voor mede n.a.v. de uiteenzetting van CONSTANDSE op de door de ANWB in 1963 gehouden recreatiestudiedag. Daar stelde CONSTANDSE: 'De cultuurtechnische maatregelen zijn weliswaar van dien aard dat men mag zeggen dat gestreefd wordt naar een aanvaardbaar landschap, maar dat is dan toch meer een agrarisch landschap dan een toeristisch landschap. Het moderne agrarische landschap is zeer open en daardoor voor de toerist die afwisseling zoekt, minder geschikt.' (CONSTANDSE, 1963). Overigens werd door DE SOET geen absolute segregatie of ontmenging als nastrevenswaardig beschouwd: 'Ontmenging met een open oog voor mogelijkheden van vermenging als deze zich voordoen, lijkt mij een gezond principe. De moderne boer kan dan ook beter vooruit'. (DE SOET, 1964).

Ook FRANSSENS (1964) heeft aan de hierboven aangegeven conflicten aandacht besteed door, zoals hij dat noemde, de recreatie door een groene bril te bekijken. Het planologisch beleid m.b.t. de openluchtrecreatie, 'dat sterk op conservering

is gericht van het bestaande landschap, komt in conflict met de agrarische bedrijfssector' (FRANSSENS, 1964). Volgens deze auteur spelen de conflicten rond de bestemming van agrarische grond voor openluchtrecreatie zich niet af omdat de waarde van de openluchtrecreatie door zeer velen in land- en tuinbouw niet wordt erkend: 'In agrarische kring heeft men er dan ook geen bezwaar tegen dat in bepaalde gevallen cultuurgrond wordt aangewezen om het ten behoeve van de recreatie aan het landbouwkundig gebruik te onttrekken'. Bij het overleg hierover moet er volgens FRANSSENS op gelet worden dat zoveel mogelijk minder goede gronden voor recreatieve doeleinden worden gebruikt. FRANSSENS gaat niet in op de inrichting van recreatieterreinen maar stelt wel dat daarbij zoveel mogelijk tegemoet moet worden gekomen aan de reëel aanwezige behoeften van zo breed mogelijke lagen van ons volk omdat het anders te moeilijk is om de mensen, die voor de recreatie het veld moeten ruimen, te overtuigen van de rechtvaardigheid daarvan. Dit is, zoals CONSTANDSE op de recreatiestudiedag van de ANWB in 1963 constateerde, een veel voorkomende opvatting in landbouwkringen. In hoofdstuk 7 komen wij hierop terug.

FRANSSENS gaat voor de agrarische landschappen uit van de stelling dat ook voor de toekomst het uitgangspunt dient te zijn dat zo lang cultuurlandschappen in planologische zin een agrarische bestemming hebben: 'hun functie als produktiemiddel voor land- en tuinbouw als primair moet worden beschouwd'. Rationele verkaveling, ontsluiting en waterbeheersing en goed gesitueerde en efficiënt ingerichte bedrijfsgebouwen zijn voor alle bedrijfstvormen nodig. FRANSSENS meent dat in theorie dit bewustzijn algemeen is, maar dat er in de Nederlandse praktijk niet naar gehandeld wordt omdat er te vaak naar gestreefd wordt bestaande landschapsvormen te handhaven. Dit komt tot uiting in het verbieden van het bouwen van kassen en warenhuizen, in het vasthouden aan streekeigen boerderijen, in de weerstand tegen het toepassen van nieuwe bouwmaterialen en het bouwen van boerderijen in tot nu toe onbebouwde gebieden. Tegenhouden van een rationalisatie van de landbouw zou een verpaupering van het platteland kunnen betekenen. Van een verzorgd cultuurlandschap kan dan geen sprake meer zijn. Conservering van oude cultuurlandschappen moet onmogelijk geacht worden. Bijzondere monumenten moeten door de overheid of door speciale instellingen worden beheerd. Omdat door het hoge tempo van de technisch-economische ontwikkeling in land- en tuinbouw de schade, die conserverende maatregelen veroorzaken, zo groot is, is in vele gevallen algehele onteigening te verkiezen boven beperking van gebruik en schadeloosstelling daarvoor.

In 1964 schreef KUIPÉRI over de relatie landbouw-recreatie in termen van conflicten en controversen.

In 1966 schreef DE SOET, dat er t.a.v. recreatie- en landbouwbelangen een zekere mate van naar elkaar toegroeien plaatsvond. Dat leidde DE SOET af o.a. uit de erkenning door agrarische autoriteiten dat er voor recreatieontwikkeling landbouwgrond nodig is (STAF, WESTERHOF, HERWEIJER), uit het gebleken inzicht dat het verblijfslandschap meer groen eist dan de vroegere verzorging met bomen langs wegen en om boerenerven (bijv., ruilverkaveling Koeweit, Zeeland),

uit het aanslaan van de opvattingen dat moderne rationele landbouw in feite geen recreatie verdraagt en omgekeerd (CONSTANDSE, HERWEIJER, A.I.T.-CONGRES in Rotterdam) (A.I.T. is Alliance Internationale de Tourisme), dat toewijzing van gronden aan recreatieve bestemmingen de eis tot diepte-investeringen voor blijvende agrarische arealen accentueert (EGAS) en uit het gebleken inzicht dat in moeilijk en binnenkort economisch niet meer te exploiteren agrarische delen een recreatieve bebouwing past (brochure 'Landbouw en Recreatie in Drenthe' van de Gewestelijke Raad van het Landbouwschap). Over de omvang, aard en plaats van de te onttrekken agrarische gronden blijven verschillen van opvattingen bestaan. Er is, aldus DE SOET, meer inzicht nodig in de agrarische en sociaal-economische structuur van verschillende gebieden.

Bij de bespreking van de problematiek landbouw-recreatie op de eind 1969 gehouden plenaire vergadering van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming gehouden studiedag werd de nadruk op de conflicterende belangen gelegd. Wel werd een aanzet tot een oplossing van deze conflicten gegeven in de vorm van een uitdagend voorstel aan de landbouw, wat als een naar elkaar toegroeien van deze twee 'kampen' beschouwd kan worden.

De ondervoorzitter van deze Commissie, GORTER (1970), die tevens directeur is van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, sneed vragen, die verband houden met dit probleem, aan tijdens zijn rede 'Landschap van morgen', die hij op 8 november 1969 tijdens de plenaire vergadering van de Commissie hield. Ten aanzien van het behoud en beheer van 'zuivere' natuurgebieden zowel ten dienste van natuurwetenschap als van recreatie zag GORTER geen onoverkomelijke problemen. De 'park- en watersportgebieden' van de structuurschets voor de openluchtrecreatie (van de tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland) bestaan, aldus GORTER, voor niet minder dan de helft nl. ruim 550.000 ha, uit landbouwgronden en daar ziet GORTER wel problemen. De dynamiek van het landbouwbedrijf gaat meestal ten koste van de waarden, die terwille van natuurwetenschap en recreatie behouden moeten blijven.

'Moderne landbouwbeoefening vraagt om betere waterbeheersing (terwijl een hoge of wisselende waterstand juist essentieel is voor vele natuurlijke levensgemeenschappen), om grotere, liefst rechthoekige kavels (terwijl de onregelmatigheden, de historisch gegroeide structuur, de beslotenheid, de afwisseling van natuur- en cultuurelementen juist landschappelijk, natuurwetenschappelijk en recreatief zo waardevol zijn), om nieuwe, moderne bedrijfsgebouwen (die veelal storend zijn in het landschap), om verharde wegen (die de autotoerist ten goede mogen komen, maar voor de wandelaar weinig te bieden hebben) en om het gebruik van bestrijdingsmiddelen (die funest kunnen zijn voor flora en fauna van de aangrenzende natuurgebieden). Er is dus een duidelijke conflictsituatie' (GORTER, 1970).

'Moeilijker is de problematiek van de gebieden met landschappen, die men om cultuur-historische en natuurwetenschappelijke belangen als landschaps-reservaat zou willen behouden. Men moet hier de landbouw behouden, maar de consequenties van de moderne bedrijfsvoering zijn in deze gebieden niet

aanvaardbaar. In dergelijke gevallen betekent behoud van het landschap het in stand houden van de oude vorm van agrarisch gebruik'.

De recreatie draagt ertoe bij deze problematiek gecompliceerd te maken, volgens GORTER, omdat zijns inziens de wensen van de recreatiezoekenden steeds meer uitgaan naar rust en ruimte. De geweldige vraag naar een tweede woning, waar men in een meer primitieve omgeving 'compensatie' kan vinden voor het slopende stadsbestaan, bewijst dit, volgens GORTER: 'Het beschikbaar zijn van voldoende rust en ruimte is eenvoudig een eis van geestelijke volksgezondheid in een sterk verstedelijkend Nederland'.

De problematiek landbouw-recreatie is vanzelfsprekend ook in andere west-europese landen actueel. Zo is in het boek 'People and the Countryside' van BRACEY (1970), waarin deze auteur het veranderingsproces dat het Britse platteland doormaakt, door de toenemende multifunctionaliteit van het platteland geïnduceerd, heeft beschreven, onder andere aandacht besteed aan de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland. BRACEY wees erop dat zijns inziens de z.g. 'Countryside Act' van 1968 te beschouwen is als het handvest van de stedeling voor een groter gebruik van het platteland voor de openluchtrecreatie en betoogde daarbij dat de behoeften van het platteland en de 'claims' van de plattelandsbevolking niet uit het oog verloren moeten worden. Na de behandeling van de toenemende openluchtrecreatieve betekenis van het platteland meende hij er goed aan te doen te stellen dat het misschien na het bekijken van het platteland vanuit deze ene nieuwe functie, nl. als ruimte voor een plezieriger gebruik van de vrije tijd, de gedachtengang doortrekkend, zou lijken alsof de uiteindelijke conceptie van het platteland er een zou zijn van een geweldig nationaal park met boeren, bosbouwers, grondeigenaren en anderen, die functies vervullen van parkbeheerders en -wachters, die zich boven alles bekommeren om voorzieningen voor openluchtrecreatie. In werkelijkheid zal het platteland in tegendeel vele functies hebben, al zal het waarschijnlijk wel zo zijn, dat openluchtrecreatie er een relatief grote rol in zal spelen: 'Of late, organised recreational interests have, quite naturally, emphasised the need for facilities for enjoyment of leisure in the countryside for their own sake, but the interests of the 'sitting tenants', the agriculturalists, foresters, waterundertakers or country residents, have also to be taken into account. Amenity in, and public enjoyment of, the countryside is but one use. There are many others.'

BRACEY haalde in dit verband een uitspraak aan van het rapport van een studiegroep van de 'Second Countryside in 1970 Conference', nl.: 'The pressures on land in this small island are such that each area should be looked upon as capable of providing for several different uses. Recreation can very often be a joint use of land – though it should not always be a secondary one'. Daarbij merkte hij op dat er verschillende vormen van gecombineerd gebruik zijn. WIBBERLEY, die hierbij in de eerste plaats aan agrarisch land dacht, onderscheidde drie typen nl. 'multiple-use' – een stuk land wordt tezelfder tijd voor meer dan een doel gebruikt –, 'linked use' – op elkaar inwerkende vormen van enkelvoudig landgebruik – en 'phased use' – elkaar in de tijd opvolgende vormen van gebruik. De conceptie van de 'multiple-use' lijkt bruikbaar in theorie en kan

in beperkte mate toegepast worden, maar als het als een politiek ideaal wordt gebezigd, rijzen er volgens BRACEY grote moeilijkheden.

Landbouw op goede gronden en recreatie aldaar zijn in hoge mate onverenigbaar. Alleen bij uitzondering zal, aldus BRACEY, die zich in deze vooral op de inzichten van Wibberley baseerde, 'multiple-use', 'phased use' of 'linked use' het mogelijk maken de twee zonder conflicten naast elkaar te laten voorkomen. Waarom zou het publiek op goede landbouwgrond mogen rondlopen als dat in een fabriek niet is toegestaan, vroeg BRACEY zich af.

De ontwikkelingen in de landbouw, die neerkomen op een sterk streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit, waarvoor schaalvergroting nodig is, oude dysfunctionele gebouwen vervangen moeten worden, veredelde rassen en nieuwe teelttechnieken moeten worden geïntroduceerd en chemicaliën moeten worden gebruikt, brengen met zich mee dat er conserverende maatregelen genomen zullen moeten worden om oude cultuurlandschappen of oude cultuurelementen, zoals boerderijen, dorpen en stadjes te behouden in hun historisch gegroeide gedaante.

Zo blijkt het provinciaal bestuur van Noord-Holland zijn beleid erop te richten vijf klassieke droogmakerijen en inpolderingen uit de 16de eeuw, te weten de Wijde Wormer, de Beemster, de Schermer, de Zijpe- en Hazepolder en de Wieringerwaard voorzover mogelijk buiten de stedelijke sfeer te houden en als 'cultuurmonumenten' te bewaren.

De rationalisatie in de landbouw door het toepassen van andere methoden bij het werk dan vroeger, brengt met zich mee dat gebouwen, die vroeger functioneel waren, nu als dysfunctioneel beschouwd worden. In Groningen b.v. maken moderne oogstmethoden de voor het landschap zo karakteristieke hoge schuren overbodig. Ook veranderde opvattingen omtrent het wonen brengen met zich mee dat de woongedeelten van deze boerderijen als niet meer functioneel worden ervaren. Moderne boeren blijken liever in een praktische bungalow te wonen dan in een statig voorhuis. Monumentenzorg blijkt geen financiële bijdrage te kunnen leveren om de verminderde rendabiliteit van de schuren te compenseren. Door een geringe rendabiliteit geraken deze boerderijgebouwen snel in slechte conditie. De Groninger Gedeputeerde (G.R.) MEIJER deed volgens het Nieuwsblad van het Noorden, van 25 mei 1970, toen hij de belangstellenden voor de zesde boerderijdag van de Landelijke Stichting Historisch Boerderijonderzoek verwelkomde, daarom de volgende suggestie: Laat een stichting oude Groninger boerderijen restaureren. Zorg, naar analogie met de Stichting Oude Groninger Kerken, voor een Stichting Oude Groninger Boerderijen, die waardevolle boerenhofsteden koopt en restaureert. Ook het plaatsen van boerderijen op de monumentenlijst van Monumentenzorg kan voorkomen dat deze anders onder invloed van rationalisatie of functieveranderingen zouden verdwijnen, respectievelijk hun karakteristieke aanzien zouden verliezen.

Veranderde produktiemethoden in de landbouw brengen rigoreuze ingrepen in het landschap met zich mee, die zoals veelal wordt aangenomen in strijd zijn met openluchtrecreatieve belangen. In verband met de openluchtrecreatieve functie van het platteland moet naar de thans vigerende inzichten naar behoud

van bestaande karakteristieke landschapselementen worden gestreefd. Dit verhoogt bovendien de afwisseling in het landschap. Vele recreatiebelangen-behartigers zien in de niet aan de grond gebonden landbouwproductie grote bezwaren. In dit verband wordt de opkomst van de z.g. bio-industrie genoemd; de lange gebouwen van de mesterijen (mestkalveren en varkens) en pluimvee-bedrijven met grote voersilo's. Niet alleen de verstoring van het landschap maar ook de water- en bodemvervuiling en de stankhinder betekenen een aantasting van de recreatiemogelijkheden in de open ruimte. (ALGRA 1971). In een ingezonden stuk in Natuurbehoud van 3 mei 1970 werden bezwaren hiertegen als volgt onder woorden gebracht: 'Na de vele heilloze ontginningen en ruilverkavelingen, de desastreuze gevolgen van het gebruik van bestrijdingsmiddelen, zien wij ons thans geplaatst voor de ontwikkeling op grote schaal van z.g. niet aan de bodem gebonden bedrijfsvoering. Ik doel hier op de veredelings-bedrijven (kippen, eenden, kalkoenen en varkens), die overal als paddestoelen uit de grond schieten'. Naar de mening van de schrijver maken de bouwsels, die voor dit soort bedrijven worden opgericht, het landschapsbeeld in vele gevallen volkomen kapot. Hij signaleerde dit in Noord-Brabant en Noord-Limburg en vreest dat dit ook in Drenthe en Friesland zal gaan optreden nu de minister de ontwikkeling van de landbouw in het Noorden ook in de richting van de veredelingsbedrijven wil stimuleren. Opoffering van de diluviale zandgronden aan dit soort bedrijven achtte hij bij onze beperkte leefruimte economisch irrationeel.

Ondanks de nadruk, die er steeds weer op gelegd wordt dat het bij ruilverkaveling om heel wat meer gaat dan om landbouw alleen, en dat de ruilverkaveling als instrument voor het integreren van uiteenlopende belangen dienst kan doen, blijkt uit de kritiek op de ruilverkaveling dat de rationalisatie van de landbouw door de ruilverkaveling vaak ervaren wordt als in strijd met de recreatiebelangen.

Tegen de ruilverkaveling, gedacht als instrument om louter agrarische belangen te behartigen zoals dat blijkt uit de definitie in de wet van 1954 ook bedoeld is, heeft de secretaris van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, drs. R. J. DE WIT, o.a. tijdens een plenaire vergadering van deze Commissie in januari 1965 grote bezwaren gemaakt. De in zijn rede 'Recreatie en Ruilverkaveling' naar voren gebrachte bezwaren golden o.a. de moeilijkheden om op grond van het 5 procent-maximum voldoende gronden voor recreatie vrij te krijgen (DE WIT, 1965). Op deze moeilijkheden is ook door PRILLEVITZ gewezen op een bijeenkomst van de Studiekring van de Koninklijke Nederlandse Bosbouw Vereniging op 13 november 1970, in verband met de realisering van bossen in ruilverkavelingsblokken in de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden. De grondpot van de Stichting Beheer Landbouwgronden, waarmee de Plaatselijke Commissies van de ruilverkavelingen kunnen werken, is in deze (zand- en bos)gebieden meestal klein en de weerstanden tegen toewijzing ex. artikel 13 van de Ruilverkavelingswet 1954 van een 'grote' (bijna 5% van het blok) hoeveelheid grond aan Staatsbosbeheer voor de uitvoering van het landschapsplan zijn vrijwel altijd groot, aldus PRILLEVITZ (1971).

Een andere vorm van kritiek op de ruilverkaveling kwam van VAN DIJK. VAN DIJK, voorzitter van de Provinciale V.V.V. Drenthe, vroeg zich af of ruilverkavelingen wel op de juiste wijze worden aangepakt: 'Van de 215.000 ha cultuurgrond in Drenthe wordt 136.000 ha verkaveld, waarvan 65.000 ha reeds in uitvoering is. De boomwalle verdwijnen, vennetjes worden drooggelegd en zandweggetjes veranderen in rechtlijnige asphaltwegen, waardoor het fraaie Drenthse parklandschap wordt bedreigd'. Met verschillende voorbeelden adstrueerde van Dijk zijn stelling (Horeca, 1970, nr. 22).

Critiek op de ruilverkaveling Mergelland werd in de pers gegeven door o.a. de ontsluiting van dit gebied, die door de ruilverkaveling tot stand komt, in fel gekleurde termen af te keuren. 'De automobilisten gaan de toekomstige racewegen in het Mergelland benutten om zo snel mogelijk richting Eifel te verdwijnen. Want daar valt ook straks nog wat te genieten'. Ook het kappen van bomen werd geheld: 'Er is een vloedgolf van boomkapperij over Zuid-Limburg gegaan'. De aantasting van de rust en het rustieke landschap – het verdwijnen van unieke fruitboomgaarden, meidoornhagen en het bouwen van 'polderboerderijen' zijn onverantwoord.

Als een andere verandering in de landbouw, waardoor conflicten optreden met de recreatieve functie van het platteland, kan de door de verminderde afzetmogelijkheden voor fruit veroorzaakte noodzaak om fruitbomen te rooien, genoemd worden.

Wanneer bijvoorbeeld blijkt dat in Zeeland duizend hectaren boomgaard moeten worden gerooid en in Limburg in de jaren 1968 en 1969 reeds bijna 3.000 ha boomgaarden (appel-, pere- en perzikbomen) met subsidie verdwenen zijn en er nog ca. 1.000 ha voor op de nominatie staan en ook de 'bijl in Betuwe bloeiende boomgaarden' gezet is, dan blijkt uit de reacties in de pers van recreatieve belangenorganisaties zoals Verenigingen voor Vreemdelingen Verkeer en de Stichting Recreatie dat het verlies überhaupt of het te snel verdwijnen van deze recreatief waardevol geachte agrarische landschappen in een sterk verstedelijkt Nederland onacceptabel worden geacht.

Menige toeristenroute zoals b.v. de Mergellandroute van de ANWB, heeft, zo wordt daarbij o.a. betoogd, zijn aantrekkelijkheid aan de bloeiende boomgaarden te danken. Begin 1971 pleitte de Stichting Recreatie voor het behoud van boomgaarden. De Stichting Recreatie zoekt naarstig naar mogelijkheden om op plaatsen waar dat uit landschappelijke overwegingen gewenst is, te komen tot behoud van boomgaarden. In een rapport van de Stichting Recreatie dat zij in samenwerking met het Landbouwschap, de Federatie van Landeigenaren, de Heidemaatschappij, de Grontmij, de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming en het Staatsbosbeheer opstelde, zijn daartoe voorstellen gedaan (BOOMGAARDEN IN NEDERLAND, 1971). De Stichting heeft zich o.a. tot de Minister van Landbouw en Visserij gewend met het verzoek om bij de Stichting Beheer Landbouwgronden de nodige stappen te ondernemen opdat de bij de S.B.L. in beheer zijnde boomgaarden waarvoor een rooipremie is aangevraagd, niet worden gerooid (BOOMGAARDEN IN NEDERLAND, 1971).

Wordt, zoals hiervoor uit allerlei voorbeelden duidelijk is gebleken, de land-

bouw, als de openluchtrecreatieve functie van het platteland in ogenschouw wordt genomen, enerzijds als de grote boosdoener beschouwd omdat ontwikkelingen in de landbouw in strijd komen met de openluchtrecreatieve functie van het platteland, anderzijds echter wordt de landbouw steeds meer als een noodzakelijke beheerder van de open ruimte beschouwd. Hierbij bedenke men dat ook in het westen des lands nog ca. driekwart van de grondoppervlakte cultuurgrond is.

Door toename van de openluchtrecreatie krijgt men steeds meer oog voor de boven-agrarische functie van de landbouw. Zowel door verdedigers van de agrarische belangen als door recreatieve belangenorganisaties wordt hierop de aandacht gevestigd. Door WAGENAAR HUMMELINCK, de voorzitter van de Stichting voor de Nederlandse Zelfstandige Handel en Industrie werd op de bijeenkomst van de organisatie van verwerkers van en handelaren in landbouwproducten op 28 mei 1970 in Hilversum de stelling verkondigd dat het zeer goed mogelijk is dat er schattingen gemaakt worden van de boven-agrarische waarde van de landbouw. Hij dacht hierbij aan weilanden en sloten voor de meer dan 650.000 hengelaars, de weidegebieden met meren voor de 90.000 bezitters van plezierboten, de betekenis van het platteland voor fietsende stedelingen en zondagse automobilisten, de landbouw als producent van zuurstof, als inspiratiebron voor de kunst en bevorderaar van de toeristenindustrie.

In het weekblad 'Horeca' is erop gewezen hoe nauw de belangen van hotelierie en landbouw met elkaar verbonden zijn. In Horeca, van 9 juli 1971, werd een samenvatting van een referaat van de Zwitserse hoogleraar STOCKER (1971) opgenomen dat hij op de jaarvergadering van de Zwitserse hotelhoudersbond te Gstaad hield. Uit deze met instemming afgedrukte samenvatting blijkt dat de relatie landbouw-recreatie vooral werd beschouwd vanuit het gezichtspunt dat de landbouw een belangrijke bijdrage kon leveren tot het creëren van een goede openluchtrecreatieve infra-structuur. Dit besef zou in andere landen eerder zijn gegroeid dan in Nederland.

De houding ten opzichte van de landbouw van de recreatiebelangenbehartigers kan waarschijnlijk het best ambigue genoemd worden en wel in tweeërlei opzicht: de landbouw droeg bij tot de voor een goede recreatieve infra-structuur gewenste landschappelijke differentiatie. Maar deze taak vervult zij steeds minder eigener beweging, waardoor men geneigd is deze functie niet meer aan de landbouw toe te kennen en de landschapsbouw ook in agrarische gebieden als een overheidstaak te gaan beschouwen. Beseft wordt echter ook wel dat, als er door een verslechtering in de sociaal-economische omstandigheden voor de landbouw, verpaupering op het platteland of een exodus van boeren uit het platteland zou optreden, er catastrofale gevolgen voor de landschappelijke ontwikkeling van het platteland te duchten zijn. In dit verband wordt wel aan de ontwikkeling in bepaalde Franse plattelandsgebieden gedacht. De openluchtrecreatieve en toeristische waarde van plattelandsgebieden zou door deze exodus sterk dalen.

Op verschillende wijzen wordt in Nederland gepoogd het hiervoor geschetste probleem op te lossen of althans een bijdrage te leveren tot de oplossing ervan.

Als zodanige bijdrage kan beschouwd worden de in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland (1966) voorgestelde differentiatie van landelijke gebieden naar de meer of minder dominante positie, die de landbouw er inneemt.

In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland worden drie categorieën landelijke gebieden onderscheiden, nl. landbouwgebieden van overwegend grote schaal, waar de landbouw domineert, landbouwrecreatiegebieden, waartoe de park- en watersportgebieden van nationale en regionale betekenis behoren en landbouwgebieden in de stedelijke sfeer, bestaande uit de 'centrale open ruimte' en de bufferzones. PRILLEVITZ (1969) heeft nagegaan of door ruilverkavelingen de genoemde differentiatie in de landelijke gebieden reeds wordt bevordert. Drie criteria gebruikte hij daartoe: de wegen, de bestemmingsveranderingen van gronden en de kosten. Hij ging ervan uit dat naarmate de recreatieve functie van een gebied groter is, bij herinrichting de verdichting van de wegen groter moet zijn, er meer grond voor beplanting en veiligstellen van natuurgebieden bestemd moet worden en de kosten per ha voor recreatieve voorzieningen hoger moeten zijn. Ruilverkavelingen leveren reeds enige bijdrage aan de differentiatie van de verschillende gebieden met het oog op hun recreatieve functie. Deze tendens moet zich echter, aldus PRILLEVITZ, in de jaren '70 duidelijker manifesteren.

In verband met de rationalisatie van de landbouw wordt vaak op *ruimtelijke segregatie* van gebieden met verschillende functies aangedrongen. Door DE SOET en FRANSSENS, zo bleek hiervoor, werd dit standpunt ook ingenomen. Hier wordt wel tegenovergesteld dat, hoewel segregatie een bijdrage levert tot de oplossing van het probleem, er geen volledige panacee van verwacht kan worden; ook in gebieden waar de landbouw een dominante positie krijgt, zal men de landbouw niet als louter economische activiteit kunnen beschouwen omdat dit ecologische gevolgen kan hebben, die o.a. ook omdat nu eenmaal in een dichtbevolkt land ook de louter agrarische ruimte nog tenminste een functie voor de visuele recreatie heeft, onaanvaardbaar te achten zouden zijn. Relatieve segregatie zou een oplossing kunnen zijn. Als een vorm van relatieve segregatie kan genoemd worden het stichten van landschapsreservaten in de meest waardevolle delen in het plan voor de ruilverkaveling Tubbergen en het handhaven of aanbrengen van beplantingen in het overige deel van dit ruilverkavelingsgebied, die een grootschaliger landbouw niet te ongunstig beïnvloeden. Deze maatregel wordt ook met de term zonering aangeduid; naast een landschapsreservaat waar waardevolle stukken van een oud cultuurlandschap worden gehandhaafd, zijn er delen van dit gebied waar het behoud van landschapselementen prioriteit krijgt boven een rationele kavelindeling, en gedeelten waar de schaalvergroting ten behoeve van een rationele landbouw voorop staat.

Rationalisatie leidt, zo wordt overwegend aangenomen, tot nivellering van het landschap, de afwisseling van het landschap neemt er door af. Ook de schaalvergroting, die door ruilverkavelingen wordt teweeggebracht, draagt bij tot deze nivellering. Buiten de ruilverkavelingsgebieden treedt schaalvergroting ook op, ook in gebieden met een recreatief waardevol landschap. Voor veel

vormen van openluchtrecreatie gaat de recreatieve waarde van het landschap daardoor verloren.

Houtwallen, b.v. zijn nu, o.a. doordat er geen of bijna geen behoefte meer bestaat aan geriefhout, dysfunctioneel geworden voor de landbouw. Deze belemmeren, nog afgezien van het feit dat zij ruimte in beslag nemen, door hun veelal grillige vormen, een rationele landbouwkundige exploitatie. Het landbouwbedrijfsleven dringt daarom bij herinrichting van bepaalde gebieden, waar mede i.v.m. de openluchtrecreatieve functie van het gebied, behoud van het landschap nodig zou zijn, aan op een duidelijke segregatie, d.w.z. dat gestreefd wordt enkele gedeelten van dergelijke gebieden als landschapsreservaat te handhaven en bij de herinrichting van de rest van deze gebieden louter op moderne landbouwkundige inzichten af te gaan. Het streven om landschapsreservaten in te richten, – Drenthse Aa, het dal van de Reest, b.v. – is gebaseerd op de gedachte dat gebieden, die landschappelijk voldoende variatie in flora en fauna bieden, gezien hun recreatieve waarde behouden moeten blijven. Bij natuurgebieden gaat het om gebieden, waar het behoud van flora en fauna van zo doorslaggevende betekenis is dat de openluchtrecreatieve functie ervan veelal verwaarloosbaar of nihil is.

De gedachte van de segregatie ligt ook ten grondslag aan de maatregel, waarbij bepaalde dorpen in hun geheel worden geconserveerd omdat hun behoud uit cultuurhistorische overwegingen gewenst geacht wordt, en zodoende andere dorpen zich verder naar moderne sociale, economische en agrarisch-technische inzichten te laten ontplooiën zonder al teveel ‘hartzeer’. Als voorbeelden hiervan kunnen het gehucht Orvelte in Drenthe, waar oude boerderijen na restauratie een recreatieve bestemming kregen, en het stadje aan de IJssel, Bronkhorst, genoemd worden.

Als een andere bijdrage tot een oplossing van dit probleem kunnen de voorstellen van DE BRUIN (1969) beschouwd worden. Deze voorstellen zijn op te vatten als een antwoord op de uitdaging van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming aan het adres van de landbouw. Op de hiervoor genoemde vergadering in het najaar van 1969 maakte nl. de Commissie in de vorm van een globaal kaartbeeld de ruimtelijke en landschappelijke wensen kenbaar, die in verband met de natuurbescherming en de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten leefden en daagde de landbouw uit om ook zijn wensen te formuleren.

Door DE BRUIN (1969) is, omdat bij alle ruimtelijke ontwikkelingen agrarische belangen gemoeid zijn, de vraag aan de orde gesteld hoe vanuit de sector van de landbouw een zodanige constructieve en zo mogelijk gekwantificeerde bijdrage kan worden geleverd dat belangenafweging in een zo vroeg mogelijk stadium kan geschieden. Hij stelde voor om voor gebieden, waarvoor een streekplan is opgesteld, een onderzoek te verrichten ‘naar de huidige en toekomstige agrarische functie en betekenis van het streekplangebied, zodat tijdig en voldoende rekening kan worden gehouden met het agrarische belang’. De landbouwkundige kwalificatie, die de landbouwkundige betekenis van een agrarisch gebied dient aan te geven wordt, aldus de Bruin, door een groot aantal factoren bepaald:

grondsoort, bodemgeschiktheid, waterhuishouding, verkaveling, bedrijfsgrootte- en omvang. Ook door factoren zoals het voorkomen in een gebied van duidelijke centrumfuncties (tuinbouw, veredeling) en de omvang van het agrarisch produktiegebied. De Bruin stelde bovendien voor om naast genoemde technisch-economische criteria ook met sociale factoren als de mate van vooruitstrevendheid, het opleidingsniveau van de betrokken agrariërs, de opvolgingssituatie en mogelijk andere factoren rekening te houden bij de afweging van belangen. Inzichten, uit een onderzoek, zoals door DE BRUIN werd voorgesteld, kunnen ook gebruikt worden om prioriteiten m.b.t. ruilverkavelingen te bepalen en doeleinden van voorlichtingsprogramma's vast te stellen. Het resultaat van de aanpak van de Bruin zou kunnen zijn dat beslissingen over min of meer vergaande segregatie van functies van de open ruimte meer verantwoord genomen kunnen worden.

In dezelfde lijn liggen de voorstellen van de begeleidingscommissie van het in 1968 door het LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT gehouden oriënterende onderzoek op de Veluwe naar de recreatieve verblijfsaccommodatie op boerderijen, om met behulp van het daardoor verkregen inzicht, enige verantwoorde segregatie te kunnen aanbrengen tussen zones met een gemengd agrarisch-recreatief karakter enerzijds en zuiver agrarische zones anderzijds (NOORD, DE, 1970).

De begeleidingscommissie van dit oriënterende onderzoek naar recreatieve verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven op de Veluwe vroeg zich af of het gewenst is gebieden met verblijfsaccommodatie duidelijk te scheiden van landbouwgebieden, met name op de Veluwe, waar veel landbouwbedrijven per oppervlakte-eenheid voorkomen met een sterke ontwikkeling naar de veredeling. Deze segregatie wordt bepleit om te voorkomen dat, indien de verblijfsaccommodatie omvangrijk zou worden, er beperkende bepalingen getroffen zouden moeten worden voor de landbouw. Intensieve veredelingslandbouw en recreatie laten zich nu eenmaal niet gemakkelijk combineren: 'De commissie zou er daarom de voorkeur aan geven dat de verblijfsaccommodatie in agrarische gebieden beperkt zou worden tot de randen van natuurgebieden of tot bepaalde daartoe te bestemmen gebieden, die hiervoor geschikt lijken om zodoende een duidelijke scheiding tussen het agrarische en het (agrarische) recreatiegebied te bewerkstelligen'. Om deze recreatiegebieden te kunnen aanwijzen, zou een onderzoek naar de betekenis als landbouwgebied in de diverse landbouwgebieden en onderdelen daarvan moeten worden ingesteld om op grond daarvan die landbouwgebieden tot recreatiegebied resp. tot bijvoorbeeld gemengd agrarisch-recreatieve zone te kunnen bestemmen, die landbouwkundig van minder betekenis zijn en waar weinig veredeling voorkomt.

De problematiek van het uit de landbouw nemen van grond vormt een onderdeel van de door de Bruin geformuleerde probleemstelling. Een studiegroep, die aan het in Twente gelegen ruilverkavelingsgebied Volthe-de Lutte een speciale landinrichtingsstudie wijdde, heeft hierover voorstellen gedaan, die sterk overeenkomen met de door DE BRUIN voorgestelde gedachten. Over de criteria, die moeten worden gehanteerd bij het bepalen welke gebieden 'in Nederland het

eerst voor prijsgeven in aanmerking' komen, stelde de studiegroep: 'In algemene zin komen voor de selectie van gebieden, die uit productie worden genomen de volgende criteria – al dan niet in combinatie met elkaar – in aanmerking: de herinrichtingskosten ten behoeve van de landbouw en de waarde voor alternatieve bestemmingen. Als twee afgeleide grootheden van het landbouwkundige grondgebruik, die in deze mede richtinggevend kunnen werken en ook elders wel worden gehanteerd, werden voorgesteld de kostprijs van landbouwprodukten en de inkomens per bedrijf. Een eenzijdige benadering van deze problematiek op grond van andere criteria, zoals bijvoorbeeld de bodemgesteldheid, werd door de studiegroep principieel afgewezen.

Over de begeleiding van ruimtelijke en landschappelijke veranderingsprocessen, in verband met de inbouw in het platteland van door veranderingen in de maatschappij geïnstigeerde functies naast de historisch dominante gebruiksvorm, de landbouw, werden verschillende voorstellen en suggesties gedaan waarvan we er hier enkele noemen. Een van deze voorstellen heeft betrekking op de ruilverkaveling Volthe-de Lutte in Oost-Twente. In het Jaarverslag 1967 van de Centrale Cultuurtechnische Commissie en de Cultuurtechnische Dienst werd ten aanzien van deze ruilverkaveling opgemerkt, dat 'op basis van een cultuurtechnische en een landschappelijke en natuurwetenschappelijke inventarisatie wordt onderzocht of ruilverkaveling in het onderhavige gebied zowel landbouwkundig als landschappelijk tot de gewenste oplossing kon leiden'. In het tijdschrift van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 'Natuur en landschap' (1968, no. 1) werd 'dit symptoom van een werkelijk genuanceerde benadering' met instemming begroet. Door de Studiegroep Volthe-de Lutte is een voorstel gedaan voor een genuanceerder aanpak dan tot nu toe werd gevolgd in de ruilverkavelingsplannen. Er werden als voorbeelden voor enkele proefvakken in het ruilverkavelingsgebied Volthe-de Lutte, waar zich duidelijk multiple-land-use problemen manifesteren, vier inrichtingsmodellen ontworpen, een waarin de landbouw, een waarin het natuurbeheer, een waarin de bosbouw en een waarin de openlucht recreatie primair werd gesteld. Op basis van deze modellen werden twee z.g. synthese-modellen ontworpen. Het doel van deze synthese-modellen werd als volgt geformuleerd: 'In de synthese-modellen hebben mogelijkheden van ontwikkelingen een vorm gekregen, waarin 'multiple-land-use' is nagestreefd met het oog op het behouden van bestaande en waarschijnlijk het scheppen van nieuwe waarden'. Bovendien biedt deze aanpak wellicht meer mogelijkheden om de belanghebbenden bij dergelijke landinrichtingsprojecten, agrarische bedrijfshoofden, natuurbeheerders, bosbouwers, recreatiebelangenbehartigers, etc. inzicht te verschaffen in de problemen, die hierbij een rol spelen. Mogelijk wordt het duidelijker welke conflicterende en welke gelijkgerichte belangen in het geding zijn. Of het conflict landbouw-recreatie er mee verdwijnt valt te betwijfelen. Het krijgt er waarschijnlijk wel een ander karakter door.

Door PRILLEVITZ (1971) werden in een bijdrage in het maandblad 19NU, een uitgave van de Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw, onder de titel 'Gevoelig boeren voor een verstedelijkend Nederland' enkele suggesties gedaan

om tot een meer gewenst inrichtingsbeleid voor de gemengd agrarisch-recreatieve gebieden te komen. PRILLEVITZ lichtte met voorbeelden toe dat zijns inziens noch het inrichtingsprincipe *integratie*, noch het principe van de *segregatie* geschikt is om tot een goed inrichtingsbeleid te komen.

De ruilverkaveling 'Agelo-Reutum' is volgens het principe van de integratie landbouw en landschap aangepakt, hetgeen inhield dat op betrekkelijk grote schaal wallen en bosjes gespaard zouden blijven. Het plan voor de ruilverkaveling Tubbergen is gedacht vanuit het segregatieprincipe, of zoals PRILLEVITZ dat noemde, de 'ieder zijn eigen plek'-gedachte, hetgeen inhoudt dat gepoogd wordt tot grotere nieuwe concentraties van landschapselementen te komen. Een klein gebied met wallen en heggen (50–60 ha) zal als landschapsreservaat bewaard blijven en hier en daar zullen recreatievoorzieningen gerealiseerd worden. De rest van het gebied zal zo ingericht worden dat er een optimale landbouwontwikkeling mogelijk is. Of dat ook bereikt wordt is volgens PRILLEVITZ, gezien de bedrijfsgruottestructuur (veel teveel kleine bedrijven) en de juist in deze gebieden zo geringe grondbiliteit te betwijfelen.

Enkele suggesties van PRILLEVITZ om het ruilverkavelingsbeleid uit deze zijns inziens verlegenheidspositie te halen, zijn: niet niets doen want dan treedt er in deze gebieden toch landschapsnivellering op, het beleid ten aanzien van de parken watersportgebieden van nationale en regionale betekenis (een belangrijk deel van de agrarisch-recreatieve gebieden) concretiseren in een facetplan en een wet op de nationale (landschaps-) parken instellen, meer inspraak van vertegenwoordigers van niet-agrarische belangen in plaatselijke commissies van ruilverkavelingen, de mogelijkheden overwegen die landbouw volgens z.g. biologisch-dynamische methoden heeft voor deze gebieden, meer aandacht voor de mogelijkheden van beheersovereenkomsten, en tenslotte afwijzen van het principe van 'segregatie van belangen' en een prijsvraag uitschrijven voor ideeën voor het z.g. 'gevoelig' ontwerpen van een ruilverkavelingsplan.

De gedachte dat er een *landinrichtingswet* moet komen, die de, als verouderd beschouwde, ruilverkavelingswet 1954 moet vervangen, kan ook als symptoom worden opgevat van een duidelijke wending naar de opvatting dat bij ruilverkavelingen meer een synthese van verschillende belangen – landbouw, landschapszorg, natuurbeheer, recreatie en milieubeheer – nagestreefd moet worden in de vorm van een min of meer ver doorgevoerde ruimtelijke integratie van deze belangen.

Tot slot noemen wij enkele voorstellen, die zijn gedaan om agrariërs in te schakelen bij het beheren van de open ruimte. Er is een voorstel gedaan om naar analogie van de bosbijdrageregeling voor landgoedbezitters een landschapsbijdrage per ha te geven. Dit om te voorkomen dat enerzijds de uit agrarisch-technische overwegingen gewenste schaalvergroting de openluchtrecreatieve en toeristische waarde van 'n gebied zou aantasten en anderzijds dat de boeren, nu zij bepaalde rationalisaties achterwege moeten laten op den duur in grote getale de landbouw zullen verlaten. Een ander voorstel om boeren bij het milieubeheer in te schakelen werd gedaan in de publikatie van de Rijksplanologische Dienst 'MILIEUDIFFERENTIATIE'. Dit voorstel komt neer op het zoeken naar

mogelijkheden voor een extensiever agrarisch grondgebruik, die landschap en milieu kunnen verrijken in kleinschalige landbouwgebieden en daarbij een, beperkt aantal agrariërs een goed bestaan te bieden. Voorwaarde hiervoor is wel dat de agrariërs zich steeds meer gaan concentreren op het milieubeheer. Een soortgelijke suggestie is wel gedaan in 'Recreatie' het orgaan van de Stichting Recreatie. Voor agrariërs, die in de landbouw geen perspectief meer zien, zouden nieuwe arbeidsmogelijkheden gecreëerd kunnen worden in instructieve tuinen, kinderboerderijen en bij de aanleg en het onderhoud van openbare groenvoorzieningen. Dit zou in het belang zijn van de natuureducatie en in het belang van de ex-agrariërs, die daarmee werk zouden krijgen, dat voor hen een aantal vertrouwde elementen bevat.

Ook de hiervoor in verband met de voorstellen van de Bruin reeds genoemde logiesaccommodatieverstrekking door boeren is in dit verband van belang. In verschillende landen worden allerlei maatregelen genomen om de logiesaccommodatieverlening door agrariërs te stimuleren. De overwegingen van particuliere landbouw en van overheids- en andere instellingen – in ons land de ANWB, verschillende Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, etc. – om zich op een of andere wijze daarmee bezig te houden, vertonen bij enige verscheidenheid ook veel overeenkomsten. Als een van de zes redenen voor de 'Landsvolksabteilung' van de 'Deutsche Landwirtschafts Gesellschaft' (D.L.G.) om zich met de problematiek 'Urlaub und Ferien auf dem Lande' bezig te houden, noemde HESS (1969) de 'Erhaltung von Erholungslandschaften'. De andere vijf redenen waren: verbetering van de sociaal-economische positie van de agrarische bevolking – o.a. werkgelegenheid voor verborgen werklozen bieden –, goedkope vakantiegelegenheden bieden aan gezinnen uit grote steden – de nadruk wordt daarbij gelegd op het contrasterende milieu, dat het platteland vormt, zodat de stedeling werkelijk het 'Menge, Enge und Eile'-milieu van alledag kan ontvliden –, de verbetering van de verstandhouding tussen stad en land, de afzet van landbouwprodukten – interne agrarische export – en de verbetering van het sociaal-economische klimaat in plattelandsgebieden, doordat er zoals uit verschillende onderzoeken is gebleken door het toerisme nieuwe werkgelegenheid ontstaat en de ontvolking van het platteland vertraagd kan worden of zelfs in een bevolkingstoename kan omslaan.

VON BOSE (1971), chef toeristische acties van de ANWB, heeft er voor gepleit om de uitbreiding van de recreatieve verblijfsmogelijkheden op landbouwbedrijven, althans de op gang gekomen ontwikkeling op dat gebied, zich geleidelijk te laten ontplooiën, mede om de positief te waarden landschappelijke consequenties, die dit kon hebben. Hier wordt wel tegenover gesteld dat mini-vestigingen van caravans (en tenten) als pseudo-tweede-woning vele landschappelijke bezwaren kunnen hebben. Deze vestigingen bestaan reeds; zij zijn via een illegale fase uitgegroeid tot kwalitatief ondermaatse recreatiebedrijfjes. Er treedt een zekere verkrotting op, die ook in voor- en najaar het landschap bederft (RECREATIE OP DE BOERDERIJ, 1972).

Op het verschaffen van openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie door boeren komen wij terug in paragraaf 6 van dit hoofdstuk, waar de nieuwe

economische mogelijkheden voor het platteland van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland zijn belicht.

4.5. DE OPENLUCHTRECREATIEVE ACCOMMODATIE VAN HET PLATTELAND

Een belangrijke consequentie van de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het platteland is dat er accommodatie voor de openluchtrecreatie gecreëerd wordt (moet worden).

Bij de behandeling van de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in hoofdstuk 2, het gebruik van recreatiemogelijkheden in hoofdstuk 3 en de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie in paragraaf 4.3., is dit aspect van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland reeds ter sprake gekomen. We gaan er hier slechts kort op in.

Ruimtelijke en landschappelijke maatregelen, zoals die hiervoor werden besproken, kunnen ook als een vorm van openluchtrecreatieve accommodatie van het platteland opgevat worden. Deze houden nl. ook aanpassingen van het platteland in aan de voor de ontwikkeling van de openluchtrecreatie noodzakelijk geachte verandering in de functiestructuur van het platteland. Daar de accommodaties opgevat worden als concrete voorzieningen voor bepaalde vormen van recreatief gebruik, is deze scheiding tussen ruimtelijke en landschappelijke maatregelen enerzijds en accommodaties anderzijds toch zinvol.

De recreatie-accommodatie kan onderscheiden worden in algemene recreatievoorzieningen en logiesaccommodatie. De algemene voorzieningen kunnen worden onderscheiden in verkeersvoorzieningen en attractiepunten. Door de toenmalige RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN werd dit onderscheid gemaakt in het rapport 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' (1963). Tot de verkeersvoorzieningen werden ontsluitingswegen en -paden, autowegen (ANWB-routes bijvoorbeeld), wandel-, fiets-, bromfiets- en ruiterspaden, enz. gerekend. Verder kan bij algemene voorzieningen gedacht worden aan parkeerplaatsen, pleisterplaatsen, picknickplaatsen, manèges, visstekjes, vissteigers, enz. Voor de watersport kan hierbij worden gedacht aan de startaccommodatie, jachthavens, losse hellingplaatsen en tewaterlaatplaatsen, ligplaatsen al of niet met oeververpozingsmogelijkheden, stopplaatsen om water en brandstof in te nemen, vuil te lozen, enz. achterlaatplaatsen als bijvoorbeeld seizoenligplaatsen, steunpunten en watertoeristische centra.

Onder attractiepunten werden verstaan recreatievoorzieningen, die aan de recreatieruimte extra gebruiksmogelijkheden toevoegen, alsmede bijzondere landschappelijke elementen, die een sterke concentratie van bezoekers oproepen.

De belangrijkste attractiepunten werden in drie categorieën verdeeld, nl. landschappelijke attractiepunten, recreatiebaden en zwemgelegenheden en overige attractiepunten. Tot de eerste categorie werden gerekend uitzichtpunten, zandverstuivingen, leemkuilen, plassen en vennen, etc. Tot de tweede categorie werden gerekend strandbaden, – Sloterplas bij Amsterdam – en andere zwem-

gelegenheden – het Bosbad in Hoeven in Noord-Brabant, het Kristalbad in Apeldoorn e.d. Tot de derde categorie, de overige attractiepunten, werden gerekend: speeltuinen, kinderboerderijen, dierenparken e.d. Als voorbeelden werden genoemd Madorudam in 's-Gravenhage, het Dierenpark in Wassenaar, de Keukenhof in Lisse, de Efteling in Kaatsheuvel en de kinderboerderij Molenschoten in Apeldoorn. Recreatie-objecten zoals het Amsterdamse Bos, Kennemerduinen, Berg en Bos in Apeldoorn, de Loenermark en de Hoge Veluwe werden aangeduid met attractiepunten. Tot deze categorie kunnen ook Brielse Maas, Delftse Hout, Spaarnewoude, Twiske, Bussloo en Midden-Delfland gerekend worden. In deze multifunctionele recreatie-objecten kunnen multi- en unifunctionele attractiepunten – recreatiemogelijkheden, waar zich geconcentreerd meerdere vormen, resp. een enkele vorm van openluchtrecreatie kunnen resp. kan afspelen – en andere recreatiemogelijkheden onderscheiden worden.

Bij de beschrijving van de algemene recreatievoorzieningen kan systematisch onderscheid gemaakt worden tussen concentratiepunten, punten die een hoge mate van herhaalbaarheid van het bezoek te zien geven – strandbaden, picknickplaatsen, speelweiden, dagcampings e.d. – en attractiepunten als Flevehof, Efteling, Madurodam, Schiphol e.d.

De algemene voorzieningen zouden in afwijking van en als aanvulling op de indeling van de toenmalige RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN in twee hoofdcategorieën kunnen worden onderscheiden. Tot de eerste categorie kunnen de reeds genoemde verkeersvoorzieningen en attractiepunten gerekend worden en tot de tweede de organisatorische en informatievoorzieningen.

Met de toeneming van het toerisme en de openluchtrecreatie op het platteland neemt ook de logiesaccommodatie toe. Op de vragen als: welke vormen van logiesaccommodatie zijn er en hoe groot is de capaciteit van deze vormen wordt hier niet uitvoerig ingegaan. Er bestaan verschillende systemen om de logiesaccommodatie te verdelen in categorieën en sub-categorieën. Door de toenmalige RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN werd ten behoeve van de inventarisatie voor het rapport 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' als hoofdcriterium gebruikt de mobiliteit; niet-mobiele accommodatie werd van mobiele onderscheiden. De niet-mobiele accommodatie werd onderscheiden in voor recreatief buitenverblijf bestemde en ingerichte gebouwen of bouwsels en gebouwen of bouwsels, die daarvoor naar hun aard niet bestemd waren. Verblijven in deze laatste vormen – schuur, stal, zolder en kippenhok – noemde men bivakkeren. Het verblijven in daarvoor bestemde en ingerichte gebouwen of bouwsels werd onderscheiden in buiten wonen (zomerhuis) en logeren. Logeren kan geschieden in oude vormen van verblijfsaccommodatie als hotel, pension, verhuurde kamer of woning en in nieuwe vormen als kamphuis, jeugdherberg, tenthuisje, kamphuisje en bungalow.

Aan de omvang en de spreiding van de logiesaccommodatie is in het rapport 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' vrij uitvoerig aandacht besteed. In 1960 werd ca. 37% van het totale aantal toeristische slaapplekken, ruim 530.000, aan de kust aangetroffen, 50% in de z.g. groene ruimte, 5% in de waterrecreatiestreken en 9% in overig Nederland. Plaatsen, die niet in recreatiestreken waren

gelegen – Amsterdam en Rotterdam b.v. – werden hierbij tot overig Nederland gerekend. Plaatsen als Arnhem en Apeldoorn werden tot de groene ruimte gerekend en Den Haag tot de kust. Aan de kust behoorde ca. 30% tot de oude vormen van logiesaccommodatie, in de groene ruimte 26% en in de waterrecreatiestrecken 33%.

Na de inventarisatie door de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan, omstreeks 1960 uitgevoerd, is er veel veranderd in de omvang en samenstelling van de logiesaccommodatie (Zie hoofdstuk 2, paragraaf 3).

In het rapport 'Recreatieruimten in Nederland' werd bijvoorbeeld geschreven: 'Naar raming zijn er momenteel 15.000 caravans in Nederland'. In 1969 werden er in ons land, naar op de Caravan-RAI 1970 werd meegedeeld, 23.500 caravans verkocht, waarvan er ca. 18.000 à 19.000 kampeervouwwagens waren. Eind 1970 waren er in ons land reeds ca. 120.000 caravans.

In 1971 werden 37.000 caravans verkocht (14% meer dan in 1970). Begin 1972 waren er in Nederland dus ca. 157.000 caravans. Dit is ca. 49 per 1.000 auto's; een dichtheid die hoger is dan in Engeland, waar er begin 1972 ca. 45 per 1.000 auto's waren. Op de Caravan-RAI '72 is het opgevallen dat de vraag naar ruimere, luxueuzere en duurdere modellen nog toeneemt. Hiermee houdt verband dat het aandeel in de verkoop van de z.g. stacaravan toeneemt: ca. 25% in 1971 en ca. 15% in 1968. Behalve deze ontwikkeling is het snel populair worden van de kampeerauto vermeldenswaard (Reizen 15e jrg. nr. 23 mrt/april 1972).

Bij een onderzoek naar de recreatie in het plassengebied van Kaag, Brasem-Wijde Aa en Westeinder kwam een studiegroep, de 'STUDIEGROEP PLASSENGEBIED', tot de bevinding dat in dit plassengebied veel als tweede woning gebruikte woonboten voorkwamen; van de ca. 1.500 woonschepen in Nederland in gebruik voor recreatief verblijf, lagen er ruim 600 in Zuid-Holland, waarvan tweederde (ongeveer 380) in het Plassengebied. De woonschepen vormen een van de categorieën kleine buitenverblijven, waaraan in 1969 de recreatiestudiedag van de ANWB was gewijd. Het begrip 'klein buitenverblijf' is iets ruimer dan het begrip tweede woning in brede zin zoals dat door de STICHTING RECREATIE (1966) is gedefinieerd: 'De tweede woning is elke vorm van verblijfsaccommodatie die iemand naast de woning, waarin hij zijn hoofdverblijf vindt, duurzaam voor zich en zijn gezin beschikbaar houdt, teneinde naar wens daar tijdelijk nachten woonverblijf te kiezen'. Hiertoe behoren normale woningen, landarbeidershuizen, boerderijen, die hun oorspronkelijke bestemming hebben verloren, zomerhuisjes, kampeerhuisjes, tuinhuisjes, tenthuisjes, mobiele recreatieve verblijven met vaste stand- of ligplaats, zoals statische caravans, tenten en woonboten. Tot de kleine buitenverblijven worden ook gerekend de motorcruisers en zeiljachten met flinke kajuit.

In 1969 schatte MAAS (1970 en 1971) het aantal kleine buitenverblijven op ca. 150.000. SLOOFF (1971) noemde de kleine buitenverblijven zoals die hiervoor omschreven werden 'tweede woningen in ruimste zin'. Als bovengrens voor het huidige aantal gaf hij 200.000 aan. SLOOFF onderscheidde daarnaast 'tweede woningen in strikte zin', door hem gedefiniëerd als 'met eerste woningen verge-

lijkbare bouwwerken, die (vrijwel uitsluitend) door de eigenaar zelf als recreatieverblijf worden benut'. Het aantal tweede woningen in strikte zin in 1970 schatte Slooff op ca. 10.000. Het aantal tweede woningen in brede zin in 1970, waartoe de tweede woningen in strikte zin en seizoenwoningen, welke men aanduidt met zomerhuis(je), vakantiehuis(je), recreatiewoning, vrijetijds- of vakantiebungalow e.d. horen, schatte hij op ca. 18.000 à 20.000.

Het begrip tweede woning kan ook in engere zin opgevat worden. DE HOND en KOETSIER (1970) gaven daarvan de volgende, aan een rondschrijven van het C.B.S. aan de gemeentebesturen bij het 'Onderzoek leegstaande woningen', ontleende omschrijving: 'Een tweede woning is elk perceel of perceelsgedeelte dat volgens bouw of verbouw blijvend is bestemd voor de bewoning door één huishouding of één alleenstaande, en die door de eigenaar, die elders zijn hoofdverblijf heeft, is gereserveerd voor bewoning gedurende weekeinde, vakantie maanden of dergelijke'. Deze woningen moeten aan de in de gemeentelijke bouwverordeningen voor permanente woningen gestelde eisen voldoen. In oktober 1966 bedroeg het aantal tweede woningen dat aan deze laatste definitie voldoet, ongeveer 4.400 en in oktober 1968 ca. 6.400. Bouwwerken, die als tweede woning werden gebruikt, maar niet aan de gemeentelijke bouwverordening voldoen, zouden er, zo bleek uit het onderzoek van de Hond en Koetsier, tenminste 8.000 zijn.

De kampeeraccommodatie breidde zich de laatste jaren snel uit. In 1963 waren er ca. 34.000 slaapplekken op kampeerterreinen. Onder een kampeertrein wordt verstaan een voor ieder toegankelijk terrein, waarop gelegenheid wordt gegeven (semi-)mobiele verblijfseenheden, i.e. tenten, caravans en kampeerauto's, te plaatsen voor kortere of langere tijd met het doel te genieten van recreatief buitenverblijf, waarbij wordt overnacht. Uit een ruwe schatting, gemaakt door de Nederlandse Kampeerraad (1970), die deels is gebaseerd op de gegevens van een onderzoek naar het kamperen in Nederland verricht door de Nederlandse Kampeerraad en op de Statistiek Vreemdelingenverkeer 1968 van het C.B.S., bleek dat het aantal Nederlandse en buitenlandse vakantiekampeers, dat gebruik maakte van de kampeeraccommodatie voor tenten en caravans in de collectieve bedrijfsvakantieperiode, in 1968/'69 ongeveer 800.000 à 900.000 personen bedroeg. Het aantal seizoenplaatsen bedroeg in 1968 ca. 56.000 en in 1969 78.000, wat inhoudt dat er in een jaar tijd een groei van 38% is opgetreden en dat in 1969 ca. 59% van de capaciteit aan standplaatsen voor een periode van 3 maanden of langer verhuurd was. In 1967 was dit percentage 27,5%. (SEIZOENKAMPEREN IN NEDERLAND, 1968).

De oppervlakte, die wordt gebruikt voor buitenverblijven (tweede woningen), bedroeg naar schatting van MAAS in 1969 ongeveer 10.270 ha. In 1985, wanneer er volgens een prognose van MAAS (1970) ca. 600.000 kleine buitenverblijven zijn, zullen deze een oppervlakte van ca. 37.000 ha bezetten en in het jaar 2000, wanneer er 1.200.000 zullen zijn, een totale oppervlakte van ca. 75.000 ha. (MAAS, 1970).

De 600.000 tweede woningen in 1985 zullen naar MAAS' verwachtingen ver-

deeld worden over randen van regionale en nationale parkgebieden en overige recreatielandschappen volgens een verdeelsleutel van resp. 350.000, 200.000 en 50.000 stuks.

De door MAAS (1970), tijdens de Recreatiestudiedag 1969 van de A.N.W.B. over het kleine buitenverblijf, uitgesproken prognose over de groei van het aantal tweede woningen, wordt door de bevindingen van een onderzoek naar de toekomstverwachtingen van de Nederlander ondersteund. In de eerste helft van 1970 werd een onderzoek verricht door de N.V. v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek door middel van mondelinge enquêtes bij een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking van 15 tot 49 jaar naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970-1980. (De toekomst op zicht, 1970). Uit dit onderzoek bleek dat in 1970 16% van de geïnterviewden over een tent beschikte, 2% over een caravan, 1% over een kampeerwagen en 1% over een weekend-huisje. Aan de 80% van de interviewees, die niet over een van deze 'gadgets' beschikte, werd gevraagd: 'Denkt u dat u in de toekomst een tent, kampeerwagen, caravan of weekendhuisje zal gaan aanschaffen? Van alle interviewees had 59% geen plannen, 1% wist het nog niet en 1% antwoordde 'voorlopig niet'; 8% zal een tent, 7% een caravan en 4% een weekendhuisje aanschaffen. Deze cijfers geven een bepaalde tendens aan. Deze toekomstplannen houden in dat er nog een aanmerkelijke toeneming van de aantallen tenten, caravans en kampeerwagens en weekendhuisjes in de naaste toekomst is te verwachten.

Ook een bevinding van een door het N.I.P.O. (1969) in opdracht van Elseviers Weekblad uitgevoerd onderzoek naar de wijze waarop Nederland over zijn welvaart denkt, waarin o.a. de vraag werd gesteld: 'Hier volgt weer een lijst van dingen. Zoudt u daarop willen aangeven welke van de dingen, die u niet hebt, u graag zoudt willen hebben?', kan als een ondersteuning van de prognose van MAAS opgevat worden; wel 23% van de interviewees bleek een 'vakantiehuis of boerderijtje buiten' te willen hebben. Overigens bleek uit dit onderzoek ook dat de wens een vakantiehuis of boerderijtje te bezitten wel gekoesterd werd, maar dat men zich geen illusies maakte over de realiseerbaarheid van deze wens.

Deze ontwikkelingen in de logiesaccommodatie maken verandering van het inventariseringssysteem van de openluchtrecreatieve en toeristische verblijfsaccommodatie gewenst. Door enkele verdere onderverdelingen aan te brengen, heeft de 'STUDIEGROEP PLASSENGEBIED' (1970) het systeem meer bij de veranderde werkelijkheid aangepast. Het verblijven in daarvoor bestemde en ingerichte gebouwen en bouwsels werd door deze studiegroep onderscheiden in het verblijven in tweede woningen en in logeren. Het logeren werd daarbij op dezelfde wijze als door de toenmalige RIJKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN onderverdeeld in oude en nieuwe vormen. Tweede woningen zijn door de studiegroep onderscheiden in vaste en mobiele verblijven. Tot de vaste verblijven werden gerekend: zomerhuisjes, kamphuisjes, boerderijen, landarbeidershuizen, burgerwoningen en bungalows. Tot de mobiele verblijven: tenten, caravans, tenthuisjes en woonboten. De mobiele accommodatie werd door de studiegroep ingedeeld in twee categorieën. Tot de eerste categorie is de kampeeraccommodatie gerekend:

tent, caravan en kampeerauto. Tot de tweede: woonboten, zeilboten en motorjachten. In 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' werd bij deze laatste categorie alleen het woord vaarttuig vermeld.

Dit overzicht over de algemene recreatie-accommodatie en de logies-accommodatie is hier slechts gegeven om de aandacht op dit aspect van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland te vestigen. Gedetailleerde inventarisaties van recreatiemogelijkheden, treft men aan in rapporten die de RIJKSPANOLOGISCHE DIENST maakt per provincie over recreatiemogelijkheden. Over Zeeland is bijvoorbeeld in 1970 een herinventarisatie van recreatiemogelijkheden en voorzieningen verschenen. Ook over kleinere ruimtelijke eenheden dan provincies worden in verband met het opstellen van ontwikkelingsplannen voor recreatiemogelijkheden inventarisaties gemaakt. Vanaf 1974 zal in het kader van het dan verplicht gestelde 'basisplan' voor de ontwikkeling van openluchtrecreatiemogelijkheden in een gebied een inventarisatie van recreatiemogelijkheden een onderdeel vormen van de planningsprocedure voor de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden en voorzieningen, zoals, die is omschreven in de brochure 'PROJECTONTWIKKELING OP HET GEBIED VAN DE OPENLUCHTRECREATIE' (1969) van het MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK. Per recreatievorm zou een inventarisatie van de recreatiemogelijkheden of onderdelen daarvan gemaakt kunnen worden. Voor sommige vormen zijn inventarisaties gemaakt en voor andere zijn deze gaande. Zo werd bijvoorbeeld door de ECONOMISCH-TECHNOLOGISCHE DIENST VOOR NOORD-HOLLAND (1964) een inventarisatie van de hengelsportmogelijkheden in het bijzonder in West-Friesland gemaakt. Door de AFDELING SPORTVISSERIJ EN BEROEPSBINNENVISSERIJ VAN DE DIRECTIE VAN DE VISSERIJEN VAN HET MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ werd een inventarisatie gemaakt van 'het gebruik van de Nederlandse rivieren en overige binnenwateren als viswater per 1 januari 1965'. Deze inventarisatie is in 1970 herhaald. Door WOLTHUIS (1969) is een 'Inventarisatie inzake de ruitersport in Nederland' gemaakt waarmee een eerste aanzet is gegeven tot enig inzicht in deze materie. Met deze enkele willekeurig gekozen voorbeelden volstaan we hier.

De voorzieningen voor openluchtrecreatie hebben een vergaande invloed op de ruimtelijke en landschappelijke structuur van de open ruimte, die steeds meer afgestemd moet worden op het ook kunnen vervullen van de consumptieve functie, die de openluchtrecreatieve en toeristische functie is en daardoor steeds meer een vrijetijdslandschap krijgt.

De behoefte aan ruimte voor recreatievoorzieningen vraagt nog enige aandacht. Uit de schets van de ontwikkeling van de recreatie-accommodatie bleek reeds dat er veel ruimte voor de openluchtrecreatie gebruikt wordt; ruimte voor verblijfsaccommodatie en overige recreatie-accommodatie. De accommodatie van het platteland voor de openluchtrecreatie brengt allerlei opvallende vormen van gespreide en geconcentreerde fysieke verstedelijking van het platteland met zich mee. Door de geweldige toename van het recreatieve verkeer, waarin het aandeel van de auto nog groter zal worden, zullen verkeersvoorzieningen in recreatiegebieden nodig zijn. Hoeveel men daarmee kan doorgaan is

moeilijk in het algemeen te zeggen. Het MINISTERIE VAN VERKEER EN WATERSTAAT (1971) drukte zich hieromtrent wel min of meer positief maar toch enigszins terughoudend uit: 'Hoewel veel recreatiegebieden uit de aard van hun ligging kwetsbaar zijn voor ingrepen op onder meer het gebied van verkeersvoorzieningen, zullen dergelijke voorzieningen in bepaalde gevallen toch noodzakelijk zijn. Het gaat immers om het plezier van de recreant om met zijn eigen gezin op elk gewenst tijdstip en veelal met een omvangrijke bagage het gebied van zijn voorkeur zo snel mogelijk te kunnen bereiken om zo lang mogelijk te kunnen profiteren van de veelal schaarse gunstige weersomstandigheden'. Het massale recreatieverkeer naar het strand kan tot problemen leiden. Een beperking van het autoverkeer naar en in recreatiegebieden, die een grote attractie op het publiek uitoefenen, kan noodzakelijk blijken, aldus het ministerie. Als een voorbeeld van een situatie, die kan ontstaan zonder beperking van het autoverkeer is de Westhoek van Schouwen-Duiveland gekozen. Daar zouden volgens het streekplan Schouwen-Duiveland in 1990 bij mooi weer 92 duizend bezoekers te verwachten zijn, hetgeen inhoudt dat er voor 60 duizend bezoekers per auto een parkeercapaciteit van 15 duizend auto's nodig zou zijn. Dit komt neer op 30 à 40 ha parkeerterrein bij de strandafsluitingen en 36 à 45 ha in de dorpen achter het duingebied. Te vrezen is voor aantasting van het recreatieve-, waterwinnings- en natuurgebied. Ook zal dit landschappelijke bezwaren met zich meebrengen. Een openbaar vervoerssysteem zou voor de problemen in dergelijke gebieden een oplossing kunnen betekenen.

Het inrichtingsbeleid ten behoeve van de recreatie is gericht op: bevordering van een zo groot mogelijke diversiteit van recreatieve mogelijkheden, een zo doelmatig mogelijk gebruik van bestaande recreatieruimten en het ontwikkelen van goed gesitueerde en ingerichte nieuwe recreatieruimten en recreatieve accommodaties van verschillende aard. De maximale verscheidenheid in recreatiemogelijkheden moet mede door de z.g. milieudifferentiatie tot stand worden gebracht.

Bij de integratie van recreatieve voorzieningen in het vrijetijdslandschap moet, aldus het regeringsbeleid, rekening gehouden worden met de variëteit in verschillende aspecten van het recreatiegedrag; massaliteit tegenover isolement, mobiliteit tegenover plaatsgebondenheid, lawaai tegenover stilte en inspanning tegenover rust. Dit moet gebeuren zonder 'door een te ver doorgevoerd "elk-wat-wils-programma" de differentiëring juist te verstoren' (OPENLUCHTRECREATIE 1971-1975, MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK, 1971). De tendens heeft wel bestaan de recreatie-accommodatie zich min of meer ongedifferentieerd te laten ontwikkelen wat o.a. wordt bevorderd door een egale ruimtelijke spreiding van voorzieningen toe te laten maar ook wel bijvoorbeeld doordat soms het principe gehuldigd werd dat het aantal toegestane toeristische slaapplekken per gemeente gekoppeld moest worden aan de grootte van de daar aanwezige natuur- en recreatieterrainen.

Ook heeft hiertoe het respecteren van de gemeentelijk autonomie bijgedragen.

Tegen deze tendens wordt echter steeds meer stelling genomen. Dit om de vele nadelen die hieraan verbonden zijn bij de planning van boven-locale recreatiemogelijkheden en -voorzieningen.

Op de MERENCONFERENTIE IN LANGEWEER-SNEEK IN 1962 werden bijvoorbeeld over de tendens om in ieder dorp een recreatiecentrum te creëren kritische vragen gesteld.

De planning en ontwikkeling van recreatiemogelijkheden en -voorzieningen kan om de hiervoor reeds geformuleerde planningsprincipes te verwezenlijken waarschijnlijk het beste gebeuren door vanuit vrij grote regio's te denken. Waarschijnlijk kan, zo hebben we, naar aanleiding van een vergelijking van het gebruik dat recreanten maken van verschillende typen recreatieterreinen, betoogd, een optimale diversiteit van recreatiemogelijkheden worden bereikt door bij de (her)inrichting van recreatiestroken en -gebieden *macro- en microzonering* toe te passen (KERSTENS, 1971). Het toepassen van het principe van de macrozonering betekent dat er bij de planning van recreatievoorzieningen en -mogelijkheden binnen een bepaalde streek bewust naar gestreefd wordt uiteenlopende typen recreatieterreinen te handhaven of te creëren. Hierdoor blijven of ontstaan er zowel terreinen, die afgestemd zijn op overwegend intensief recreatief gebruik als terreinen, die overwegend voor de rust- en stiltezoekende recreant worden bestemd. Deze functieverdeling moet dan niet verstoord worden door in stiltegebieden op drukte en massale recreatie ingerichte openluchtrecreatievermaakcentra of andere rust- en natuurverstorende elementen zoals verkeersverbindingen te realiseren.

Het toepassen van microzonering houdt in dat binnen de verschillende typen recreatieterreinen, afhankelijk van de functie van die terreinen attractie- en/of concentratiepunten ingebouwd worden en zodanige ontsluitingssystemen en beplantingsstructuren worden gehandhaafd of gecreëerd dat ook binnen deze terreinen de diversiteit van recreatiemogelijkheden optimaal wordt. Het principe van de macrozonering wordt bijvoorbeeld toegepast op de Veluwe om het z.g. Veluwemassief als een geheel te behouden; slechts aan de randen wordt het vestigen van verblijfsrecreatieve accommodatie en attractiepunten voor de dagrecreatie toegestaan. Dit principe wordt ook in de provincie Drenthe toegepast om het Drenthse plateau vrij van ruimte-intensieve recreatieve ontwikkelingen te houden. Ook in de Kempen is zoals in paragraaf 6 van hoofdstuk 6 is vermeld een zonering toegepast, waarin het principe van de macrozonering is terug te vinden.

Het principe van de macro- en microzonering wordt ook toegepast bij de planning van nationale parken in Frankrijk. Bij het eerste park, het 'Parc National de la Vanoise' – 53.000 ha –, dat op grond van een in 1963 aangenomen wet op de nationale parken werd gesticht, is rond het park een z.g. overgangszone – het 'préparc' of de 'zone peripherique' – van ongeveer 144.000 ha gepland, een vrij dun bevolkt gebied, dat omdat het als een soort bufferzone fungeert tussen het park en de omgeving ervan toch vooral de functie toegedacht kreeg een opvang voor toeristen te vormen, die het park willen bezoeken. Daartoe moet er voldoende goede verblijfsaccommodatie gecreëerd worden, evenwel op een zodanige manier dat de oude, soms cultuurhistorische belangwekkende, bergdorpen behouden blijven. Het subsidiestelsel dat de overheid in verband hiermede heeft ontwikkeld is er op gericht tweërlei doeleinden te ver-

werkelijk, nl. een karakteristieke bergstreek te behouden en daardoor mogelijkheden voor 'nature-oriented'-vormen van recreatie, van z.g. 'loisir calme' te kunnen bieden en de in het préparc woonachtige – veelal arme agrarische bevolking – nieuwe economische mogelijkheden te bieden (HEYTZE, 1969). In paragraaf 6 van dit hoofdstuk komen we hierop terug.

Een ruimtelijk planningsprincipe dat in grote lijnen met het principe van de macro- en microzonering overeenstemt is het door FISCHER (1970) genoemde ontwikkelingsmodel van de 'gezielte Schwerpunktbildung mit Funktionsverteilung nach Rang und Raum'. Men kan dit model ook als een nadere detaillering van het principe van de microzonering beschouwen. Het staat tussen het model 'van de totale gelijkmatige spreiding van alle toeristische infrastructurele voorzieningen over alle woonkernen in een gebied' en het model 'van de volledige centralisatie van deze voorzieningen in een woonkern' in. Tegen deze laatste twee modellen gelden als bezwaren respectievelijk de ongedifferentieerde spreiding van de voorzieningen en de nadelen van de concentratie (o.a. vervuiling van het milieu).

Zoals wij in paragraaf 3.4. gezien hebben bestaat in het beleid de vrees dat bij het inrichtingsbeleid de nadruk te weinig gelegd wordt op de ruimte als mogelijkheid en het instrumentele gebruik van de ruimte te veel voorop wordt gesteld. Bedacht moet hierbij worden dat, zoals we uit de bevindingen van onderzoek naar het gedrag van kampeerders concludeerden, de meeste openluchtrecreanten over z.g. modern-stedelijke voorzieningen willen kunnen beschikken. In dit verband zij verwezen naar hoofdstuk 3, waar de schijnbare tegenstelling is behandeld, die aan het licht kwam tussen gedrag van recreanten en hun motiveringen. Dit schijnbare dualisme in de recreatie heeft MENKE (1965) als volgt geformuleerd: 'Auch wenn der moderne Fremdenverkehr dem Bedürfnis nach einem Kontrastmilieu entspringt, so geben doch die Fremdenverkehrsteilnehmer ihre an städtischem Leistungsstand und Komfort ausgerichteten Maßstäbe nicht auf, sondern der aufgesuchten Regionen an. Daraus lassen sich die Mannigfaltigkeiten und hohe Qualitätsdurchschnitt der touristischen erforderte Angebots erklären'. Verder schreef hij over de benodigde toeristische infrastructuur: 'Die vom Tourismus erforderte Infrastruktur (Verkehrseinrichtungen, Wasser- und Energieversorgung, Post- und Fernmeldenverbindungen, Bank- und Kreditsystem usw.) ist aber zugleich eine Voraussetzung für die Existenz andere moderner Produktionen' (MENKE, 1965). De in verband met de openluchtrecreatieve functie van het platteland benodigde infrastructuur kan dus in het algemeen als een aanzet tot andere vormen van verstedelijking leiden. Dit kan verstedelijking zijn in de vorm van een door middel van industrievestiging gestimuleerde stedelijke ontwikkeling. Er worden in recreatiestreken ook wel gerichte acties gevoerd om recreanten niet alleen op het aantrekkelijke woonmilieu te wijzen dat het toeristengebied te bieden heeft, maar ook om de recreanten op de aantrekkelijke werkgelegenheid in de industriële sfeer attent te maken, met de bedoeling hen te motiveren zich in het gebied te vestigen. In Drenthe is een dergelijke actie gevoerd. In paragraaf 7 van dit hoofdstuk is daaraan verder aandacht besteed (D.E.T.I.-RAPPORT NO. 3.94, 1971). Andere

vormen van verstedelijking kunnen ontstaan door verdichting van de openlucht-recreatieve en toeristische verblijfs- en ontspanningsaccommodatie. Niet alleen door de toename van het buiten wonen in complexen tweede-woningen, maar ook door de toename van het seizoenkamperen waardoor sedentaire kampeers-ers op de kampeerterreinen in aantal gaan overheersen, treedt een vorm van verstedelijking op. De NEDERLANDSE KAMPEERRAAD (1970) acht, nu het semi-permanente verblijf op de kampeerterreinen zal leiden naar een vorm van verstedelijking zonder de adequate voorwaarden voor een dergelijk verstedelijkt milieu, het treffen van maatregelen noodzakelijk. Met de steeds belangrijker plaats, die het semi-permanente verblijf op kampeerterreinen inneemt, hangt gedeeltelijk de tendens in het kamperen samen, die ertoe leidt dat de kampeerterreinen steeds grotere complexen worden met vele modern-stedelijke voorzieningen. Door de commercialisatie in het kamperen wordt deze tendens versterkt. Kleine tegenkrachten hiertegen zoals die uitgeoefend worden door de NEDERLANDSE TOERISTEN KAMPEER CLUB en door het STAATSBOSBEHEER doen weinig af aan deze min of meer algemene tendens. Gevreesd wordt in deze kringen, waar men het trekken, de belangstelling voor de natuur en het toeristisch kamperen wil bevorderen, dat de diversiteit in de kampeermogelijkheden verloren zal gaan.

In het tweede rapport van de 'WERKGROEP INRICHTING RECREATIE-OBJECTEN IN DE OPEN LUCHT' (W.I.R.O.) 'Kampeesterreinen' kan men uit de afbeeldingen in de bijlagen een indruk krijgen van de verscheidenheid in kampeesterreinen. Een nieuwe bijdrage tot de differentiatie in de kampeermogelijkheden kan uitgaan van de medio 1971 opgerichte Vereniging Nederlandse Landgoed- en Kasteelcampings (L.K.C.), waarvoor een Franse vereniging model heeft gestaan. Deze vereniging stelt zich o.a. ten doel grote extensief te gebruiken kampeesterreinen aan het bestaande aanbod toe te voegen teneinde de diversiteit in de campings te vergroten.

Dit past, zoals we hiervoor reeds gezien hebben, in het algemene inrichtingsbeleid ten behoeve van de recreatie.

Tot slot van deze paragraaf nog een enkele kanttekening bij de vraag tot op welke hoogte verdichtingsverschijnselen bij de recreatie toelaatbaar zijn. Door het scheppen in een gebied van voorzieningen voor intensief gebruik gaan recreatieve waarden, althans bepaalde recreatieve waarden, verloren. Op de vraag hoe ver met verdichting doorgedaan kan worden, is waarschijnlijk geen algemeen antwoord te geven.

In paragraaf 3.4. en in paragraaf 4.2., waar de procesmatige ontwikkeling van een recreatiegebied is besproken, is aan dit probleem reeds enige aandacht besteed. Het probleem doet zich concreet voor bij de bepaling van de optimale grootte van een complex buitenverblijven. LOOS (1970) heeft op de RECREATIE-STUDIEDAG 1969 van de ANWB over 'Het kleine buitenverblijf' (de tweede woning) aan deze vraag aandacht besteed. Uit economische en technische beheersoverwegingen zou een complex minimaal 10 ha groot moeten zijn (100 bungalows, 250 tenten of caravans). 'De maximale grootte wordt vooral bepaald door het streven naar rust en privacy met behoud overigens van contact-

mogelijkheden voor de gebruikers. Een te grote massaliteit zal het complex een deel van de aantrekkingskracht doen verliezen. Men verlaat de stad niet om naar de stad te gaan. Het is door een verantwoorde vormgeving en inrichting echter wel mogelijk de hierboven genoemde bezwaren te ontlopen. Ter gedachtenbepaling kan een maximale complexgrootte van 30 à 40 ha genoemd worden' (Loos, 1970). Of in het algemeen gesteld kan worden, zoals Loos (1970) deed op de RECREATIE-STUDIEDAG 1969 van de ANWB dat men niet de stad verlaat om naar de stad te gaan is wel te betwijfelen. Vrij veel recreanten verlaten de stad, waar zij wonen, om naar een min of meer stedelijke recreatienederzetting te gaan. Mogelijk verlaten veel recreanten in de toekomst hun stad om met recreatieve doeleinden naar een andere stad te gaan, een recreatiestad wel te verstaan en misschien wel, voor zover zij zich dit kunnen veroorloven, om er zich permanent te vestigen.

Verschillende op vakantiedorpen gelijkende recreatieparken – bij de opzet van sommige van deze centra hebben ideeën als in de Engelse Butlinkampen zijn verwezenlijkt duidelijk een rol gespeeld – gaan de door Loos als optimaal beschouwde grootte te boven. Het in de Peel gelegen 'Bos en Strand' is bijvoorbeeld ca. 45 ha groot. Dit complex is een combinatie van verblijfsrecreatievoorzieningen, 100 vakantiebungalows en een kampeerterrein, en dagrecreatievoorzieningen, gelegenheid voor zwemmen en kleine watersport. Een dergelijke combinatie van voorzieningen treft men ook in het ca. 50 ha grote 'Eurostrand' ten zuiden van Valkenswaard aan, waar de dagrecreatie een grotere rol speelt dan in 'Bos en Strand' en geen verblijfsrecreatie-accommodatie in de vorm van vakantiebungalows voorkomt. Ook sommige aqua-campings en een verblijfsrecreatiecentrum als de Woudfennen bij het meer de Langweerderwielen beslaan vrij grote oppervlakten. Bij een plan om een bungalowcomplex met 1.000 bungalows in het Grevelingenbekken te realiseren wordt aan een op een vakantie-dorp gelijkend recreatiepark van nog grotere omvang gedacht. Een overigens om verschillende redenen – o.a. ecologische – afgewezen plan om de recreatiestad 'Wellega' met 6.500 bungalows, in het Tjeukemeer te bouwen gaat nog een stap verder (WELLEGA, 1968).

Er zijn verschillende visionairen in wier visie op de ontwikkeling van de recreatieve mogelijkheden in de toekomst recreatiesteden belangrijke plaatsen innemen. SCHOFFER (1971) gelooft dat er recreatiesteden zullen komen. Dit blijkt uit zijn antwoord op een vraag tijdens een interview, dat in het maandblad 'Wonen' (1971 nr. 5) staat of men ooit echte recreatiesteden zal bouwen. Er is er al minstens één, aldus SCHOFFER, Milano Maritima in Italië. De Milanezen hebben op 20 km van Milaan een recreatiestad gebouwd, die zeker de grootste van Europa is; 5 maanden lang, van eind mei tot half oktober, kunnen daar 55.000 personen terecht. Alles is er: speelterreinen, winkels, stranden, markten, theaters, feestruimten en je hoeft geen 20 km te lopen voor brood of een stukje touw, aldus SCHOFFER, die Milano Maritima geen ideale stad wilde noemen maar wel zag hij als positief punt dat alles er zo gemaakt is dat je plezier niet door een ander vergald wordt. Je kunt je afzonderen in hotels midden in denbossen of in geluiddichte appartementen. 'We zien hier al een begin van een

recreatiestad'. Wanneer de recreatie zich meer volgens visies als deze zal ontwikkelen dan zal dit inhouden dat bij de accommodatie van de open ruimte voor de recreatie het accent sterk komt te liggen op het bouwen van grote urbane recreatiecentra. Een antwoord op de vraag, welke rol het gedeelte van de open ruimte buiten deze centra speelt bij de openluchtrecreatie is niet direkt uit de visie van SCHOFFER af te leiden. Aan de mogelijkheid in de natuur te toeven wordt door hem weinig belang gehecht: 'Echte natuurliefhebbers gaan de natuur in, maar 'puur natuur' is gauw eentonig'.

4.6. ECONOMISCHE MOGELIJKHEDEN

'Men dient er zich rekenschap van te geven, dat het dynamisch karakter van het vreemdelingenverkeer stimulerend werkt op het produktie-consumptieproces van onze samenleving, omdat het door vergroten van de koopkracht, de omzetten van het bedrijfsleven doet toenemen' (NIKERK, 1946). De geciteerde opmerking van NIKERK ter harte nemend, hebben we enige aandacht besteed aan de invloed van het toerisme op de economie van recreatiegebieden. Diep hierop ingaan ligt in het kader van deze sociologische studie niet voor de hand, aan dit belangrijke aspect voorbij gaan zou ook niet acceptabel zijn.

Zoals in hoofdstuk 7 is aangetoond, kunnen in sommige gebieden de verwachtingen, die men heeft van de economische impuls, die van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve en toeristische functie van een gebied zou kunnen uitgaan, van doorslaggevende betekenis zijn voor de houding, die men ten opzichte van de ontwikkeling van deze functie aanneemt.

Een van de functies, die het toerisme heeft, is de 'economische nivelleringsfunctie', i.e. de verplaatsing van koopkracht van het ene naar het andere gebied, van stedelingen naar plattelanders, van mensen met hogere inkomens naar mensen met lagere inkomens, etc. (HUNZIKER & KRAPP, 1942). Deze nivellering kan internationaal optreden – tussen rijke en arme landen, geïndustrialiseerde en niet-geïndustrialiseerde, dicht- en dunbevolkte landen, etc. – alsook interregionaal, tussen verschillende beroepscategorieën, etc.

Dat er mondiaal gezien enige nivellering tussen ontwikkelingsgebieden en de rest van de wereld door het toerisme optreedt wordt vrij vaak naar voren gebracht. Zo schreef bijvoorbeeld MÖRZER BRUIJNS (1967) mede om het belang van het natuurbehoud te onderstrepen: 'In enkele Oost- en Zuidafrikaanse landen maken de revenuën van het toerisme reeds een belangrijk deel van hun nationale inkomen uit. Het grote wild en de nationale parken trekken de toeristen aan. De ontdekking dat de natuur door het toerisme een grote welvaartsbron kan zijn, is van betrekkelijk recente datum' (MÖRZER BRUIJNS, 1967).

Waarschijnlijk maakt men zich over de nivellerende werking van het toerisme in de hierboven bedoelde zin een te optimistische voorstelling. In een artikel van DOMS (1969) in 'Wereld in ontwikkeling', waarin hij de vraag heeft gesteld of het toerisme als een prioritaire ontwikkelingssector beschouwd kan worden, heeft hij tegen dit optimisme gewaarschuwd. Dit artikel werd geschreven naar

aanleiding van het feit dat het Afrikaanse Comité voor Toerisme, een subcommissie van de 'Union Internationale des Organismes Officiels de Tourisme' te Genève, het jaar 1969 als internationaal jaar voor het Afrikaans toerisme uitriep.

De vraag of het toerisme van een zodanig eminent belang moet worden geacht voor de economische ontwikkeling van de derde wereld, dat hieraan prioriteit in de ontwikkelingsplanning dient te worden gegeven, wordt in negatieve zin beantwoord. Gerefereerd wordt daarbij aan een studie van TAINSH (1968), waaruit duidelijk blijkt dat de uitgaven van toeristen het inkomen van de plaatselijke landbouwbevolking hoegenaamd niet beïnvloeden en bijgevolg 60 à 80% van de bevolking in de ontwikkelingslanden verstoken blijft van de economische voordelen van het toerisme. Als voorbeeld wordt een toeristenland bij uitstek, nl. Marokko, genoemd, dat in het vijfjarenplan 1968-1972 slechts ca. 7% van het totale te investeren bedrag voor het toerisme uittrok. Een voorstelling alsof de ontwikkelingsplanning uitsluitend de bevordering van het toerisme zou betreffen, wordt dan ook afgewezen.

Mondiaal beschouwd is, aldus DOMS, de toeristenstroom naar de ontwikkelingslanden slechts zeer gering. Het internationale toeristenverkeer leverde voor Europa en Amerika in 1968 resp. 9,2 en 4 miljard dollar op en voor Afrika, het Midden-Oosten en Azië tesamen slechts 1,1 miljard dollar. Het aandeel van Afrika in de totale toeristische ontvangsten wordt op niet meer dan 1,7% geschat.

Bovendien moet, aldus DOMS, bedacht worden dat de gevoeligheid van het toerisme voor economische fluctuaties een nadeel voor de ontwikkelingslanden is. Indien in West-Europese landen het toerisme gemiddeld voor 3 à 5% bijdraagt in het nationale inkomen, dan is dit (grotendeels) aan het binnenlands toerisme te danken. De economische betekenis van het toerisme in een land is veelal voor een groot deel afhankelijk van het levensniveau van de eigen bevolking. De waarde van het toerisme als ontwikkelingsfactor wordt heel betrekkelijk genoemd.

Voor Nederland als geheel, maar ook voor bepaalde gebieden of voor bepaalde beroepscategorieën in bepaalde gebieden, is de economische betekenis van het toerisme bestudeerd. TIDEMAN (1968) heeft de economische betekenis van openlucht recreatie en toerisme voor Nederland bestudeerd. Aandacht werd daarbij besteed aan de consumptieve bestedingen van Nederlanders in eigen land en in het buitenland, van buitenlanders in Nederland voor openlucht recreatie en toerisme, de fiscale baten uit deze bestedingen, het effect daarvan op de betalingsbalans en de invloed van openlucht recreatie en toerisme op de werkgelegenheid. Door Nederlanders werd in 1966 een som van ca. 1,6 miljard gulden uitgegeven tijdens vakanties en recreatieve dag- en weekendtochten en voor en na recreatieve reizen ca. 2,1 miljard gulden. De recreatieve en toeristische deviezenontvangsten bedroegen ca. 0,65 miljard gulden. Ca. 20% van de totale recreatieve en toeristische bestedingen kwam terecht in de horeca-sector, ca. 50% bij de detailhandel en ca. 13% bij bedrijven, die op een of andere wijze bij het vervoer zijn betrokken. Uit het onderzoek bleek dat de Nederlandse beta-

lingsbalans van het recreatief en toeristisch reisverkeer erg negatief was. De werkgelegenheid, die door de bestedingen in Nederland voor openlucht recreatie en toerisme werd gecreëerd, werd op ca. 2,5% van die van het Nederlandse bedrijfsleven geschat. Dit is niet veel en bovendien is deze werkgelegenheid zeer ongelijkmatig over het jaar gespreid.

GROENMAN (1946) heeft na de bevrijding 'De bestaansbronnen der gemeente Renkum' onderzocht o.a. om een antwoord te geven op de vraag, waarover, aldus de toenmalige waarnemend burgemeester van Renkum in zijn voorwoord in het verslag van dat onderzoek, sinds jaren academische debatten werden gevoerd, te beantwoorden, nl. 'behoort de gemeente Renkum uitsluitend rust- en recreatiegebied te zijn of kan zij daarnaast plaats blijven bieden voor industrie?'

GROENMAN berekende op grond van overnachtingscijfers van de 'Statistiek van het Vreemdelingenverkeer' van het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK en schattingen van de aantallen overnachtingen in de niet in de statistiek opgenomen bedrijven dat over een geheel jaar (1942) beschouwd door de overnachtingen van 'vreemdelingen' in Renkum en Oosterbeek, dat tot de gemeente Renkum hoorde, de bevolking gemiddeld slechts met maximaal 2% toenam.

Rekening houdend met de koopkracht van de 'vreemdelingen' mag deze toename i.v.m. de uitgaven van toeristen in verzorgende bedrijven met 3,5 à 4,5 vermenigvuldigd worden, wat inhoudt dat deze 7 à 9% wordt. Uitgaande van een schatting dat Renkum per jaar door 100.000 dagjesmensen werd bezocht en rekening houdend met hun uitgaven (per dag f 1,— à f 1,50) dan bleek dat dit dagjesmensenbezoek i.v.m. de uitgaven gelijk gesteld kon worden met een bevolkingsvermeerdering, over een heel jaar gezien, van 1,2%. De toename van de bevolking in Renkum was dus 8,2–10,2% hoger dan zonder toerisme. Op grond van de overweging dat er een vrij constante betrekking bestaat tussen verzorgende en niet-verzorgende bevolking – het verzorgende deel van de bevolking is op 35% te stellen – dan houdt dit voor de middenstand een toename van 2% in. Het percentage van de beroepsbevolking, directe werkzaam in het vreemdelingenverkeer bedroeg 2, daarvan afhankelijk was (verzorgers) 1% en afhankelijk van de toeristen was 2% van de beroepsbevolking. In totaal was dus 5% van de beroepsbevolking van het toerisme afhankelijk. GROENMAN schatte het aantal dagbezoekers aan de gemeente Renkum op ca. 100.000 maar merkt daarbij op dat het voor de uitkomst van de berekening niet veel uitmaakt of dit aantal zou worden verhoogd tot 200.000.

GROENMAN schatte dat in Oosterbeek ca. $7\frac{1}{2}\%$ der bevolking van het toerisme leefde en in de rest van de gemeente Renkum $2\frac{1}{2}\%$. Hieruit blijkt dat in een gemeente waar het toerisme toch een betrekkelijk grote omvang had aangenomen de economische betekenis ervan niet groot is en dat bovendien door de ongelijkmatige ruimtelijke spreiding van de verblijfsaccommodatie de economische invloed alleen in een beperkt gedeelte van de gemeente merkbaar is.

Als een studie, waarin vrij gedetailleerd de economische betekenis van het toerisme voor een bepaald gebied is geanalyseerd, kan het door het ECONOMISCH TECHNOLOGISCH INSTITUUT VOOR ZEELAND verrichte onderzoek naar de econo-

mische betekenis van het 'TOERISME IN ZEELAND' (1968) in de periode 1960–1968 genoemd worden. Door middel van schattingen zowel van het aantal overnachtingen van verblijfsrecreanten in Zeeland, van het aantal bezoeken van dagrecreanten aan Zeeland, als van de bestedingen per dag van deze toeristen, werd de economische betekenis van het toerisme 'vastgesteld'. Een representatief onderzoek naar het bestedingspatroon van toeristen werd niet verricht. De minimum-raming voor het aantal overnachtingen in 1967 in hotels en pensions bedroeg ca. 500.000, in gemeubileerde kamers ca. 900.000, in zomerwoningen ca. 700.000 en op campings en in overige verblijfsvormen ca. 3,7 miljoen. Aangenomen werd dat verblijfsrecreanten in deze categorieën verblijfsvormen resp. 30, 15, 16 en 13 gulden per dag uitgaven. Dit betekende dat ca. 88 miljoen gulden door verblijfsrecreanten in 1967 werd uitgegeven in Zeeland. Dit minimumbedrag moest nog worden verhoogd met een post voor de additionele bijzondere uitgaven van de buitenlandse verblijfsrecreanten. In 1967 bedroeg het aantal buitenlandse verblijfsrecreanten in Zeeland ca. 150.000. Deze verblijfsrecreanten verbleven 10 à 12 dagen in Zeeland. Verondersteld werd dat per verblijfsrecreant zeker op ca. f 20,- additionele bijzondere uitgaven – schoeisel, textiel, bepaalde levensmiddelen, enz. – kon worden gerekend, wat een additionele post van ca. 3 miljoen gulden opleverde.

Verder werd een toeslagpercentage van 15 aangenomen over de bestedingen boven de minimumuitgaven in de gewone uitgavencategorieën. Dit leverde een post van ca. 13 miljoen gulden op. Dit toeslagpercentage was waarschijnlijk aan de lage kant volgens de rapporteur; dit ondanks het feit dat de Zeeuwse familiebadplaatsen, waar recreanten van lagere inkomenscategorieën relatief sterk vertegenwoordigd zijn, in het algemeen geen mondain en luxueus karakter hebben.

De omvang van het bezoek van binnen- en buitenlandse dagtoeristen aan Midden-Zeeland werd voor 1967 op ca. 1,7 miljoen geraamd. Een deel van dit bezoek werd gevormd door zeer uiteenlopende gezelschappen buspassagiers: schoolkinderen, ouden van dagen, reisverenigingen, huisvrouwen, etc. Ook komen er veel Belgische toeringcars met Belgen of toeristen uit de Belgische kuststrook (Engelsen).

De bestedingen van dagrecreanten hebben betrekking op maaltijden, consumpties, banket, fruit, gedestilleerd, benzine, souvenirs, entree's, tabak, textiel en foto-artikelen. Aangenomen werd op grond van peilingen, dat de gemiddelde besteding per dagtoerist minstens op 10 gulden kon worden gesteld. Een som van ca. 17 miljoen gulden werd in Zeeland in 1967 door dagtoeristen uitgegeven. Het totale aantal dagtoeristen op Schouwen-Duiveland, op Tholen, in de Westhoek en Zierikzee, sportvisseren en watersporters werd geschat op 15 à 20% van de omvang van het dagrecreantenbezoek aan Midden-Zeeland.

Het z.g. kooptoeisme in Zeeuws-Vlaanderen – in koopcentra als Sluis, Oostbrug, Hulst en Axel – dat als een afzonderlijke categorie naast het dagrecreatieve bezoek aan Midden- en Noord-Zeeland opgevat kan worden, is buiten beschouwing gelaten. De uitgaven door verblijfs- en dagrecreanten vormen een belangrijke economische factor in Zeeland. Het relatieve belang ervan is in deze studie niet aangegeven.

Naast deze bestedingen zijn er de investeringen in verband met de uitbreiding van de toeristische overnachtingscapaciteit, waarvan vooral de bouwnijverheid en de sector woninginrichting profiteren. Deze investeringen werden voor de periode 1966–1975 op 186 miljoen geschat.

Verder kunnen de onderhouds- en moderniseringsinvesteringen voor de bestaande accommodatie worden genoemd en de investeringen van de overheid, die hoofdzakelijk betrekking hebben op de infrastructuur, waartoe o.a. parkeerterreinen, wegverbeteringen, picknickplaatsen, beplantingen, duinovergangen, jachthavens en zwembaden kunnen worden gerekend. Gemeenten, provincie en ministeries – van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Economische Zaken – investeren in deze basisprojecten. Ook het Staatsbosbeheer, Waterschappen en de Dienst Aanvullende Cultuurtechnische Werken leveren bijdragen aan de realisatie van recreatieprojecten.

Voor Zeeuwse projecten werd in de periode 1960–1966 van departementale zijde ca. 6 miljoen gulden subsidie verleend of toegezegd.

Uit deze uiteenzetting over de economische betekenis van het toerisme voor Zeeland blijkt dat er door de ontwikkeling van een toeristische functie op diverse wijzen financiën naar een recreatiegebied kunnen toestromen.

Wat er van de bruto-inkomsten aan netto-inkomsten voor een gebied overblijft, verschilt van gebied tot gebied. In sommige gebieden moeten veel van deze bruto-inkomsten buiten de streek weer worden uitgegeven. Hoe dit in Zeeland ligt, is niet bekend.

Bij verschillende berekeningen van de 'economische betekenis van het toerisme voor de provincie Drenthe' (1960), is wel een poging gedaan de netto-inkomsten voor de provincie te bepalen. In 1960 is door het DRENTHS ECONOMISCH TECHNOLOGISCH INSTITUUT berekend dat er in Drenthe in 1959 ca. 1,4 miljoen bezoekdagen van dagtoeristen plaatsvonden en ca. 1,5 miljoen en 10.000 vakantiedagen door resp. binnen- en buitenlandse vakantiegangers werden doorgebracht.

Rekening houdend met de gebruikte logiesvormen door verblijfsrecreanten en de verspreiding van dagtoeristen over verschillende recreatiemogelijkheden – 25% verspreid in het recreatiegebied of onderweg en 75% onderweg naar of in en rond attractiepunten (speeltuinen, dierenparken, verkeerspark, watersportcentra, natuurbaden, e.d.) – en de geschatte gemiddelde uitgaven per dag van vakantiegangers (ca. f 6,-) en dagtoeristen (f 1,75), werden de totale uitgaven van vakantiegangers en dagtoeristen op ca. 12 miljoen geschat. Een bedrag dat ongeveer overeenkomt met de waarde van de omzet in de grafische en papier-nijverheid, die ca. 3% bedroeg van de totale omzet in de industriële bedrijfstakken in Drenthe. Aangezien het loonbestanddeel in de omzet van de 'toeristische industrie' groter is dan bij andere bedrijfstakken is ook het z.g. multiplier-effect van de toeristische omzet groter dan van andere bedrijfstakken. Werde als reisbudget voor Drenthe aangehouden 45% van de uitgaven voor voeding, 25% voor vervoer en 30% voor detailhandel en overige uitgaven en aangenomen dat van de uitgaven voor vervoer 40% in Drenthe werd besteed, dan resulteerde dit in een besteding van 5,4 miljoen in de horeca-bedrijven, 1,2 miljoen aan vervoer

en 3,6 miljoen in de detailhandel e.d.. Berekend is ook welk gedeelte in deze sectoren aan lonen wordt uitgegeven (25%), wat een primair geschapen nieuw inkomen oplevert van 2,55 miljoen.

Op basis van de indeling van gelduitgaven van toeristen over de drie onderscheiden sectoren en door middel van schattingen van de bestedingen, die vanuit deze sectoren werden gedaan binnen en buiten de provincie, is berekend dat na volledig 'wegebben' van de geldinjectie via het toerisme ongeveer 4,5 miljoen aan nieuw inkomen gevormd werd. De inkomensmultiplier (4,5 miljoen gedeeld door het primaire geschapen nieuwe inkomen, 2,55 miljoen, = 1,75) bedroeg 1,75.

De toeristische sector verschaftte in 1959 reeds ca. 900 manjaren werk (bij een gemiddeld jaarinkomen van ca. f 5.000,—). Bij de berekening is het inkomens- en werkgelegenheidseffect, dat van de investeringen in de toeristische sector uitgaat, buiten beschouwing gelaten.

FLINT (1962) maakte voor het jaar 1962 een raming van de omzet in de toeristische industrie in Drenthe. De ca. 1,7 miljoen verblijfsdagen van verblijfsrecreanten en de ca. 1,2 miljoen bezoekdagen van dagtoeristen met uitgaven per dag van resp. ca. 7,5 gulden en ca. 2 gulden, leverde een omzet op van ca. 15 miljoen gulden. FLINT beschouwde 45% (inclusief een inkomens-multipliereffect van 1,75) van deze omzet als nieuw inkomen, d.i. ca. 5,6 miljoen gulden. Bij de berekening werd rekening gehouden met het ten opzichte van Nederland als geheel lage gemiddelde inkomensniveau van de vakantiegangers in Drenthe, alsook met de geringere mogelijkheden tot consumptieve bestedingen in een overwegend uit natuurgebied bestaand recreatiegebied als Drenthe en met het lagere prijspeil in Drenthe. Niet 10 en 4 gulden, maar resp. 7,5 en 2 gulden werden als gemiddelde dagbesteding van resp. verblijfsrecreanten en dagtoeristen aangenomen.

In 1970, toen naar schatting in Drenthe een bedrag van ca. 70 miljoen gulden door verblijfsrecreanten werd uitgegeven en 10 miljoen door dagrecreanten, bedroeg het nieuwe inkomen, inclusief multipliereffect, ca. 45% van 80 miljoen, d.i. ca. 36 miljoen gulden.

CLAWSON en KNETSCH (1966) hebben op grond van bevindingen van onderzoek door de 'OUTDOOR RECREATION RESOURCES REVIEW COMMISSION' aangetoond dat er vrij grote verschillen zijn in het deel van de bestedingen, door toeristen gedaan voor verschillende diensten, dat als de beloning voor de ondernemer en zijn personeel, die deze diensten verlenen, overblijft. Bij logiesverstrekking was dit gedeelte 45% van de bestedingen van de toerist en bij onderhoudswerkzaamheden aan auto's en verkoop van auto-onderdelen ca. 8%.

De hoogte van het genoemde multipliereffect hangt van verschillende omstandigheden af: 'The multiplier-effect will vary from community to community, and will vary also with the type of consumer or recreation expenditures. The more self-contained the local economy is, the greater will be the proportion of the expenditures resulting in increases in local income, because less will have to be spent outside the community. By the same token, the greater the proportion of expenditures made for goods and services produced in the community,

the greater will be the increase in local income' (CLAWSON en KNETSCH, 1966).

De economische invloed van het toerisme op een bepaald gebied is sterk afhankelijk van soort en omvang van het toerisme. In een gebied met louter dagrecreatie is deze invloed veelal gering, terwijl deze in gebieden met veel verblijfsrecreatie zeker wanneer dit zich vooral in hotels en pensions afspeelt en de gemiddelde kamer- en bedbezetting hoog is, doordat er een lang toeristenseizoen is, of, wat op hetzelfde neerkomt, doordat er, zoals in Nedersaksen in Westfalen, waarover hierna enkele opmerkingen worden gemaakt, van twee seizoenen sprake is, van grote betekenis kan zijn.

Als een voorbeeld van een studie naar de economische invloed van het toerisme in een gebied met louter dagrecreatie, noemen wij het onderzoek van FRICK en CHING (1970). Aan het vraagstuk van de door de recreatie veroorzaakte vermeerdering van het inkomen in recreatiegebieden is, menen deze auteurs, nog betrekkelijk weinig aandacht besteed. Deze onderzoekers hebben een studie gemaakt van de uitgaven in de jaren 1966 tot en met 1969 van de bezoekers aan het 'Pawtuckaway State Park' in New Hampshire. Zij namen aan dat het regionale inkomen, dat door parkbezoek ontstaat, gering is. Immers, parkgebruik, als het uit kamperen en picknicken bestaat, heeft slechts gedurende enkele maanden plaats. Er worden dan vaak alleen voedingsmiddelen gekocht. De entreprijzen worden veelal laag gehouden om het bezoek te stimuleren. Bovendien liggen parken meestal in plattelandsgebieden waar de dingen, die daar verkocht worden, in de regel niet geproduceerd zijn, hetgeen leidt tot een laag multipliereffect. Niet alleen de uitgaven in het park werden in de berekening betrokken, maar ook de uitgaven, die de dagrecreanten in vier nabij gelegen steden deden in snackbars, restaurants, voor kruidenierswaren en voor onderhoud van en brandstof voor auto's. Ondanks het feit dat het bezoek aan het park zeer groot was – in 1965 werden in het park 75.000 dagrecreantendagen doorgebracht en bijna 50.000 overnachtingen geboekt van kampeerders, waarmee de opnamecapaciteit bijna werd bereikt – waren de inkomsten voor de regio gering.

De inkomensmultiplier voor de sector groot- en detailhandel, waarin de uitgaven voornamelijk werden gedaan, varieert van 1,27 tot 1,67. De coëfficiënt voor directe verandering in het gezinsinkomen in deze sector is 0,16. Hieruit blijkt dat in deze sector weinig gezinsarbeid voorkomt. Toepassing van deze coëfficiënt voor de directe verandering in het gezinsinkomen en van de multipliercoëfficiënten resulteerde in de bevinding dat de veronderstelling juist is dat de inkomsten voor de regio verkregen uit het parkbezoek gering zijn. Als aangenomen werd dat van de uitgaven van een mediaan inkomen per gezin, van ongeveer 8.900 dollar, 65% in de groot- en kleinhandelssector wordt gedaan, dan kan gesteld worden dat de inkomensvermeerdering, die door de ongeveer 125.000 gebruikers van het park in 1969 werd teweeg gebracht, gelijk stond aan een regionale inkomensvermeerdering, veroorzaakt door de uitgaven van 12 gezinnen. De hiervoor geformuleerde veronderstelling dat het regionale inkomen door het parkbezoek geen toename van betekenis ondergaat, was dus juist.

Bij het onderzoek zijn een aantal regionale inkomensvermeerderende factoren buiten beschouwing gelaten. Geen rekening is ermee gehouden dat door het

park dienstverlenende beroepen werden gecreëerd voor het beheer en het onderhoud van het park. Ook het effect van het park op de belastingen en op de uitgaven van aangrenzende gemeenten werd niet in de beschouwing betrokken.

Als voorbeelden van studies van de economische invloed van het toerisme in gebieden met veel verblijfsrecreatie kunnen worden genoemd de onderzoeken van BOUSEDT (1956), MENKE (1965), RAMAKER (1966), POSTHUMUS (1969) en VAN DER HOEVEN (1969).

Er zijn in Duitsland vrij veel studies verricht naar de economische betekenis van het toerisme voor bepaalde dorpen of streken. BOUSEDT (1956) heeft het dorp Bodenmais in het Bayerische Wald bij de Tsjechische grens op dit punt onderzocht. In 1950 stelde een nieuwe burgemeester pogingen in het werk dit ca. 3.700 inwoners tellende dorp nieuw leven in te blazen door er mogelijkheden voor het toerisme te creëren. Hotels werden verbeterd en uitgebreid en in veel huizen werden 'Fremdenzimmer' ingericht. In 1954 werden reeds 58.000 overnachtingen geboekt. De omzetten van levensmiddelen-winkeliers, kappers en vooral slagers stegen aanzienlijk. Dit wegwijnende dorp, dat qua ligging voor industrievestiging onaantrekkelijk was, is door het toerisme opnieuw leven in-geblazen: in 1950 werd door het vreemdelingenverkeer ca. 43.000 DM en in 1954 1 miljoen DM in omloop gebracht. Gezien het karakter van de aangeboden goederen en diensten is een belangrijk gedeelte hiervan als direct naar de dorpsbewoners toevloeiend inkomen te beschouwen, ook al nam het aantal tewerk-gestelden in het toerisme in het topseizoen met slechts 33 toe.

Door MENKE (1965) is de invloed van het toerisme op de ontwikkeling van het platteland in Nedersaksen en Westfalen vooral m.b.t. de verbetering van de agrarische structuur, de economische ontwikkeling en het voorzieningenniveau bestudeerd. Uit een analyse van de omzetten in een aantal geselecteerde takken van de detailhandel in toeristengemeenten in Nedersaksen bleek dat in de typische toeristengemeenten met hoge toeristische coëfficiënten (hoge aantallen overnachtingen per inwoner) relatief hoge omzetten voorkwamen. Bij een analyse van de omzetten in een aantal geselecteerde ambachten in toeristengemeenten op het platteland in Nedersaksen kon door MENKE (1965) in bijna alle onderzochte ambachtstakken een hogere omzet per hoofd van de bevolking worden vastgesteld dan in niet toeristengemeenten.

Hoewel deze hogere omzet niet alleen aan de factor toerisme toegeschreven kan worden omdat verschillende gemeenten met 2.000–5.000 inwoners centrale functies in de streek vervullen, speelde het toerisme hierbij niettemin een rol van betekenis.

Om de economische betekenis van het toerisme te peilen, werd door MENKE ook de invloed van het toerisme op de belastingopbrengsten in toeristengemeenten in Nedersaksen onderzocht. In toeristengemeenten met hoge toeristische coëfficiënten, kon een aan het toerisme toe te schrijven verhoging van de reële belastingopbrengsten aangetoond worden. De relatieve betekenis van de door het toerisme teweeg gebrachte verhoging van de reële belastingopbrengsten werd bij toenemende belastingopbrengsten uit het bedrijfsleven snel minder.

MENKE heeft ook de invloed van het toerisme op de werkgelegenheidsstruc-

tuur in Nedersaksen en Westfalen nagegaan. Zijn bevinding was: 'Von kleinen Abweichungen abgesehen, zeigt sich beim Vergleich der Beschäftigtenzahlen eindeutig wie die Zahl der Arbeitsplätze im Einzelhandels- und Dienstleistungsgewerbe von der Fremdenverkehrintensität abhängig ist'.

MENKE concludeert uit zijn uitvoerige statistische analyses: 'Unter bestimmten Voraussetzungen ist es also durchaus möglich mit Hilfe des Fremdenverkehrs die regionale Wirtschaftskraft schwach strukturierter Gebiete, die für eine Industrie-Ansiedlung weniger in Betracht kommen, zu fördern und bei der Aktivierung gewisser Agrarzonen den Fremdenverkehr an die Stelle der allgemeinen üblichen Industrialisierung treten zu lassen'. Kortom: 'toeristialisatie' in plaats van industrialisatie.

Ging MENKE uit van de omzetten in de detailhandel, de belastingopbrengsten en de invloed op de werkgelegenheid als indicatoren voor de economische invloed van het toerisme op toeristengebieden, RAMAKER (1966) gebruikte als indicator de invloed op het gemiddeld netto-inkomen. Aldus heeft hij gepoogd vast te stellen of inwoners van toeristenoorden persoonlijk in de welvaart delen die door het toerisme wordt veroorzaakt en als dat het geval is, hoe dit met cijfers aan te tonen is. Hij vergeleek daartoe het gemiddelde belaste netto-inkomen per persoon in 1955 in de arrondissementen van de provincie West-Vlaanderen. In de kuststreek, die geheel binnen de arrondissementen Oostende, Brugge en Veurne ligt, was het gemiddelde belaste netto-inkomen per persoon hoger dan in de landinwaarts gelegen arrondissementen Kortrijk, Roeselaere, Tielt, Ieper en Diksmuide. Daar ook de verdeling over de provincie van andere bestaansbronnen van invloed is op dit verschil trok RAMAKER de volgende conclusie uit zijn bevinding: 'Dit moge geen absoluut bewijs zijn voor de stelling dat het toerisme het inkomen per hoofd van de bevolking gunstig beïnvloedt, een uiterst sterke aanwijzing is het wel en men is zeker gerechtigd deze slotsom voor juist te houden tot een andere deugdelijke verklaring is geleverd voor het gevonden verschil in inkomens' (RAMAKER, 1966). Deze laatste redenering treft men in de praktijk van het beleid vrij veel aan ook wanneer men op minder verantwoorde wijze tot een bepaalde bevinding is gekomen. RAMAKER constateerde ook dat in de kustgemeenten de bevolking van 1947 tot 1964 met 20 % toenam tegen zowel in de provincie als in het gehele rijk met slechts 10 %. Een andere benadering, die RAMAKER toepaste om zijn probleem op te lossen, was een vergelijking van de ontwikkeling van enkele zuiver agrarische gemeenten in Zeeland, Oud-Vosmeer, Poortvliet en Sint-Philipsland, met die in enkele agrarische gemeenten, waar het vreemdelingenverkeer plotseling tot sterke ontwikkeling was gekomen, nl. Oostkapelle, Westkapelle, Vrouwenpolder en Zoutelande, dat vroeger reeds enig toerisme kende. De bevolking van de eerste groep is tussen 1946 en 1963 gedaald en in de tweede groep met 24 % toegenomen. Een vergelijking van de ontwikkeling van het gemiddelde inkomen per belastingplichtige tussen 1946 en 1960 bracht RAMAKER tot de slotsom dat het vreemdelingenverkeer een gunstig effect heeft op de inkomensontwikkeling.

Ook de bevindingen van een onderzoekje in Drouwen leverden aanwijzingen in die richting op.

In het qua bevolkingsomvang stagnerende dorp Drouwen (ca. 400 inwoners) in Drenthe werden, zo bleek uit een onderzoek van VAN DER HOEVEN (1969) vijf van de tien middenstandsbedrijven met seizoensaanpassing door de opkomst van het toerisme van de ondergang gered. De gemiddelde weekomzetten van deze bedrijven stijgen in het hoogseizoen met 20, 60, 50, 90 en 66 %. De grotere variatie in het winkelapparaat is een bijkomend voordeel van het toerisme voor de plaatselijke bevolking.

Het tot ontwikkeling komen van het toerisme in een gebied kan een groot aantal repercussies in de economische sfeer hebben. Een aantal daarvan zijn reeds eerder terloops aangestipt: er ontstaat meer en gevarieerder werkgelegenheid, er treedt meer concurrentie en competitie op, de grondprijzen stijgen, producten, die in een bepaald gebied voorkomen, krijgen door het toerisme grotere bekendheid, soms internationale bekendheid, etc.

In verschillende gebieden is de economische betekenis van het toerisme speciaal voor de agrarische bevolking onderwerp van onderzoek geweest.

PEVETZ (1966) besteedde vrij veel aandacht aan de economische betekenis van het toerisme voor Oostenrijk in het algemeen en voor de Oostenrijkse agrarische bevolking in het bijzonder. Dat bijvoorbeeld in een land als Oostenrijk het vreemdelingenverkeer een belangrijke bron van inkomsten vormt, ligt voor de hand. Vooral in sommige landsgebieden als Tirol, Karinthië en Salzburg speelt het toerisme een zeer belangrijke economische rol. In Tirol bestaat ca. 36 % van het nationaal inkomen uit inkomsten uit het vreemdelingenverkeer. In de zomer van 1964 waren er in heel Oostenrijk 675.000 bedden voor vreemdelingen ter beschikking, waarvan 307.000 in privé-gelegenheden. Van deze laatste bevond zich een groot deel op boerderijen. In 1960 waren er ca. 67.000 'Fremdenzimmer' op landbouwbedrijven in Oostenrijk; slechts 37 % daarvan kwam op bedrijven voor, die van het kamerverhuren hun hoofdberoep maakten (PEVETZ, 1966).

PEVETZ (1966) onderscheidde directe en indirecte inkomensmogelijkheden voor de boeren uit het toerisme. De indirecte mogelijkheden ontstaan door toegenomen afzetmogelijkheden voor landbouwproducten, de directe door de verkoop of verpachting van stukjes grond voor openluchtrecreatieve doeleinden, door een (neven)beroep in een vreemdelingenverkeersbedrijf uit te oefenen, door kamerverhuur, etc.

De toegenomen afzet van landbouwproducten noemde PEVETZ 'interne agrarische export'. Het aandeel van de voeding in de totale uitgaven van buitenlandse toeristen schatte hij op ca. 30 à 35 %, bij Amerikaanse gasten op ca. 25 %. Deze uitgaven komen slechts voor een gering deel ten goede aan de landbouw. In 1964 zou naar schatting ca. 7 % van de brutowaarde van de landbouwproductie het aan de landbouw toevallende deel van de omzet in de vreemdelingeneconomie uitmaken. Een ander gevolg van het vreemdelingenverkeer is waarschijnlijk dat in andere landen de omzet van kwaliteitsproducten van de Oostenrijkse landbouw stijgen, doordat de gasten er kennis mee maken gedurende hun verblijf in Oostenrijk. In Oostenrijk, waar het toerisme vooral tot ontwikkeling komt in agrarische gebieden, die ver van de markt zijn gelegen, heeft het tot ontwikkeling komen van het toerisme juist in die gebieden een verhoging van regionale

en locale afzetmogelijkheden tot gevolg. Ook op de boerderijen zelf ontstaan door het toerisme afzetmogelijkheden voor landbouwprodukten: melk, boter en door de boer(in) zelf gebakken brood. PEVETZ constateerde dat het aantal boeren dat van het broodbakken 'n nevenberoep maakt, gestadig toeneemt.

In sommige gebieden in Oostenrijk met ongunstige landbouwkundige produktie-omstandigheden, maar goede condities voor de openlucht recreatie (hooggebergte, merengebied) is het toerisme vaak de enige bron van inkomsten buiten de landbouw. In extreme gevallen is het ontwikkelen van de toeristische functie de conditio sine qua non voor het voortbestaan van de boerenbevolking. Het voorkomt het tijdrovende pendelen naar industriegebieden of de volledige exodus van de boerenbevolking. Het werken in toeristenbedrijven en het verhuren van kamers zijn twee goede manieren om de vruchten te plukken van het toerisme. De verkoop van stukjes landbouw- en bosgrond voor tweede woningen daarentegen moet, aldus PEVETZ, gezien vanuit het behoud van de openlucht-recreatieve aantrekkelijkheid van een gebied, hoezeer deze verkoopmogelijkheden ook door de boeren worden aangegrepen, negatief beoordeeld worden. Het gevaar bestaat dat door in het wilde weg huisjes neer te zetten aantrekkelijke landschappen worden geschaad en de gemeenten geweldige kosten moeten maken voor het treffen van algemene nutsvoorzieningen voor de verspreide huizen, die gedurende slechts een korte periode van het jaar worden bewoond en daardoor geen noemenswaardige economische opleving teweeg brengen. Naast de gevaren voor het landschap wijst PEVETZ ook op het z.g. 'Überfremdungsgefahr' indien buitenlanders stukjes grond kopen. Het verkopen van grond – ook goede landbouwgrond wordt ervoor verkocht – ziet PEVETZ als een begin van zelfliquidatie van de bedrijven. Zolang men op het standpunt staat dat bijverdiensten uit het vreemdelingenverkeer moeten bijdragen tot een versteviging van het bezit van de boeren, moet men deze korte-termijn politiek afwijzen. Met planologische maatregelen moeten dan deze negatieve ontwikkelingen worden tegengegaan want er is, aldus PEVETZ, reeds veel verkeerd gegaan in Oostenrijks mooiste toeristenlandschappen.

PEVETZ besteedde, zo blijkt, vrij veel aandacht aan de direkte en indirecte economische invloed van het toerisme op de landbouw, zonder al te veel aandacht te schenken aan de exacte economische voordelen voor de agrarische ondernemer. In sommige gebieden in Oostenrijk zijn deze groot, terwijl er ook vrij veel gebieden zijn, waar deze voordelen niet noemenswaard zijn.

Voor enkele gebieden is de economische betekenis van het toerisme voor de boeren min of meer exact gekwantificeerd.

DAVIES (1969) kwam in 1967 bij een onderzoek onder een toevalssteekproef van 941 boerderijen in Cornwall tot de bevinding dat bij benadering 18 % van de 10.700 boeren uit Cornish vakantieverblijfsaccommodatie aan toeristen ter beschikking stelde. Enige indicatie voor het relatieve economische belang van de openlucht recreatieverblijfsaccommodatieverstrekking binnen de agrarische sector werd verkregen door de verhouding tussen bruto-recreatie-ontvangsten en de totale land- en tuinbouw-output aan te geven. De bruto openlucht recreatie-ontvangsten, beliepen slechts iets meer dan 1 % van de totale agrarische output.

BJERKE (1967) berekende dat in Noorwegen het direkte inkomen uit de exploitatie van zomerhuisjes dat aan boeren toevalt ca. 1,3 % van hun totale inkomen is. Hij voegt hieraan toe dat de betekenis hiervan, ondanks dit lage cijfer, toch niet onderschat moet worden omdat het waarschijnlijk is dat die boeren, die een supplementaire inkomensbron nodig hebben deze ook weten aan te boren in de recreatieverblijfsaccommodatieverstrekking. In Noorwegen wordt door de overheid in het kader van steunmaatregelen aan de landbouw, de infrastructuur, – riolering, wegen, elektriciteit, parkeerplaatsen, etc. – voor hutten gesubsidieerd. De bouw van de hutten, veelal houten optrekjes, wordt niet gesubsidieerd.

Ook in enkele andere West-Europese landen wordt aan agrarische ondernemers subsidie verleend, als zij recreatieve verblijfsaccommodatie gaan exploiteren. In Frankrijk subsidieert het Ministerie van Landbouw sinds 1955 bij de inrichting van z.g. 'Gîtes ruraux privés' (privé plattelandsrecreatieverblijfsgelegenheden) waar niet alleen de agrarische bevolking van kan profiteren. Een van de doeleinden van deze subsidiepolitiek is plattelandsbewoners complementaire inkomensmogelijkheden te verschaffen.

In Zwitserland, waar geen subsidie wordt verleend bij de herinrichting van boerenhuizen voor de verblijfsaccommodatie, wordt dit wel zowel door overheids- als door particuliere organisaties gestimuleerd mede met het oog op het behoud van het karakter van de dorpen. Er zijn in verband met de verbouwingen, die veelal door de boeren zelf worden uitgevoerd, speciale coöperatieve bouwverenigingen opgericht, die bouwmaterialen tegen billijke prijzen verkopen.

In West-Duitsland zijn de Deutsche Landwirtschaft Gesellschaft (D.L.G.), de Spaarbanken en de Raiffeisenbanken actief op het gebied van de verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven: voorlichting, verschaffen van credit voor investeringen en promotion-activiteiten. De ministeries van landbouw in de diverse 'landen' geven subsidies voor de verbouw en inrichting van verblijfsaccommodatie op boerenbedrijven. Door de minister van landbouw van de Bondsrepubliek ERTL werd op 19 juni 1971 in een televisieuitzending met als programmatitel 'Warum in die Ferne schweifen- Urlaub auf dem Bauernhof' een wetenschappelijke onderzoek aangekondigd naar de vraag- en aanbodsstructuur en de rentabiliteit van deze agrarisch-recreatieve bedrijven.

In de Verenigde Staten van Amerika is het Ministerie van Landbouw actief op dit gebied door o.a. voorlichting te geven aan boeren over inkomensmogelijkheden uit de recreatie. Dit blijkt uit verschillende hierover verschenen rapporten en brochures. In het 'Report of Task Force on Income-Producing Recreation Enterprises on Farm Land', 'Rural recreation, A new family-farm business' van het 'U.S. DEPARTMENT OF AGRICULTURE', dat in 1962 verscheen, werden zeven voorbeelden gegeven van aan boerderijen aangepaste recreatie-ondernemingen, nl. vakantieboerderijen, picknick- en sportgelegenheden, verhuur van viswater, exploitatie van kampeerterreinen, natuurschoon- en natuurrecreatiegebieden, jachtterreinen en de verkoop van land voor recreatie of van recreatiegebruiksrechten.

In Nederland bestaat waarschijnlijk (latent) een grote behoefte aan mogelijk-

heden vakantie op een boerderij door te brengen. Dit kan worden afgeleid uit de vele reacties op een bekendmaking van deze vakantiemogelijkheid voor het seizoen 1971 via de ANWB-kantoren en via verspreiding van een vakantiekrant in nieuwbouwwijken van grote steden in Nederland. Deze behoefte kan ook worden afgeleid uit de bevinding van een 'Toeristisch onderzoek in de Achterhoek' (1970). Van de geïnterviewde gasten (782) zou 43 % van een van een aantal arrangement-aanbiedingen in de periode van 1 oktober tot 1 mei gebruik willen maken. Verblijf op een boerderij werd door betrekkelijk veel gasten een aantrekkelijke arrangement-aanbieding gevonden.

Tot slot van deze paragraaf is enige aandacht aan de bevindingen van onderzoek besteed, die in verschillende gebieden zijn verricht om de economische betekenis van het toerisme voor de landbouw te onderzoeken.

In Zuid-Limburg, op de Veluwe en in Midden-Drenthe is onderzoek verricht naar het verschijnsel vakantie op de boerderij. Bij deze onderzoeken waren resp. 105, 95 en 57 bedrijven betrokken. Ook zijn er over 60 bedrijven in de Achterhoek en Twente enige door de Streek-V.V.V. Zutphen geselecteerde gegevens bekend. Van de bedrijven in deze gebieden waren resp. 43 %, 15 %, 12 % en 22 % pensionhouderijen. De verblijfsaccommodatie op deze bedrijven bestond verder uit verhuurde kamers, verhuurde gedeelten van woonhuizen, verhuurde gedeelten van bedrijfsgebouwen, verhuurde losstaande woon- of bedrijfsgebouwen of uit een van deze vormen in combinatie met gehele of gedeeltelijke dagelijkse verzorging van de gasten. Bij de onderzoeken op de Veluwe, in Zuid-Limburg en in Drenthe werden ook boerderijen met een camping betrokken.

In Zuid-Limburg werden in 1965 in een tiental gemeenten met 105 agrarische bedrijfshoofden of hun echtgenotes op bedrijven, die recreanten ontfingen, vraaggesprekken gevoerd over de waardering van het toerisme in het algemeen en t.a.v. het agrarisch bedrijf in het bijzonder. Bovendien is de economische betekenis van de verblijfsaccommodatieverschaffing voor de boer onderzocht. Slechts 8 % van het totaal aantal boeren in het gebied verschaft verblijfsaccommodatie (DE BOER ALS GASTHEER, 1967).

De ver­schaffing van verblijfsaccommodatie door boeren blijkt voornamelijk tot bepaalde streken beperkt te zijn. Het komt vooral voor in een streek, die zich uitstrekt langs de Belgische grens, van St. Geertruid tot Slenaken.

Deze streek valt samen met het meest uitgesproken natuurschoongebied. Verder is er een uitstraling vanuit Valkenburg waar te nemen. In Margraten wordt een betrekkelijk groot aantal boeren-gastheren aangetroffen, wat waarschijnlijk toegeschreven kan worden aan de centrale ligging t.o.v. Maastricht en het Mergelland. De accommodatievormen, die daar aan te treffen zijn, zijn in volgorde van frequentie van voorkomen: pension, logies met ontbijt, verhuur van kamer plus keuken, dependance, kamperen en bivak. Uit het onderzoek bleek dat het ontvangen van gasten een nogal arbeidsintensieve bezigheid is, die, daar dit vrijwel geheel met eigen werkkrachten wordt gedaan, slechts in een bepaalde gezinsfase mogelijk is en een vrijwel volledige dagtaak (soms meer dan dat) oplevert voor vrouw en dochter(s). Slechts als er binnen het gezin latente arbeidskrachten ongebruikt blijven, is deze vorm van gastvrijheid mogelijk.

Soms dreigt overbelasting van de vrouw en komt de verzorging van het eigen gezin in de knel.

De prijzen, die werden gevraagd, voor de geboden accommodatie, lagen in het algemeen relatief laag. Het aantal overnachtingen per bed varieerde van 39 tot 66 en bedroeg gemiddeld 49 per jaar. Naarmate de pensions groter waren, was de gemiddelde bezetting hoger.

Bij het onderzoek werd de indruk opgedaan, dat er in veel gevallen bij de accommodatieverschaffers geen juist inzicht bestond in de werkelijke inkomsten uit het toerisme.

Als de eigendomsverhoudingen en de gezinssamenstelling hiertoe de mogelijkheid bieden, kan met een relatief bescheiden investering een bescheiden neveninkomen uit het toerisme verworven worden.

Bevindingen van dit onderzoek laten zien dat, naarmate het aantal overnachtingen per bedrijf toeneemt, ook het arbeidsinkomen per verblijfsnacht groter wordt. Bij de pensionhouderij, neemt deze opbrengst boven de 2.000 overnachtingen weer af. Bij dergelijke bedrijven kan niet meer worden volstaan met bescheiden additionele investeringen. Verder bleek dat de accommodatievorm logies met ontbijt, dependance en kamer plus keuken vrijwel nooit tot een bevredigend inkomen kunnen leiden. Bij een minimum overnachtingscapaciteit is men om een behoorlijk inkomen te bereiken aangewezen op pensionhouden.

Van de boeren met lage tot zeer lage inkomens uit de landbouw blijkt slechts een beperkt aantal uit het toerisme een aanmerkelijke inkomensverbetering te genieten.

De betekenis van de verblijfsaccommodatieverlening voor de streek, voor zover die door boeren geschiedt, kan tot uitdrukking gebracht worden door zowel de totale jaarlijkse opbrengst (f 450.000,—) als het multipliereffect (aangenomen werd dat deze ca. 2 zou bedragen) in ogenschouw te nemen. De economische betekenis voor de streek als geheel is dus gering. Ook voor de boeren is deze gering. Voor de deelnemende boeren is het inkomenseffect ca. f 1.700,— per jaar en voor de gehele agrarische beroepscategorie (1383 bedrijven) was het gemiddelde inkomenseffect ca. f 125,— per jaar, wat dus wel zeer gering is.

Wat de betekenis van het toerisme voor de werkgelegenheid betreft: deze is vrijwel geheel gelegen in het aktiveren van de latent aanwezige arbeidsreserve bij de vrouwelijke gezinsleden.

Er zijn ook enige indirecte effecten van de verblijfsaccommodatie-exploitatie door boeren. Door de daguitgaven van toeristen buiten het bedrijf van de gastheer kunnen bepaalde middenstandsbedrijven in stand gehouden worden, die anders een deel van hun omzet zouden missen en wellicht zouden moeten verdwijnen.

Een onderzoek op de Veluwe naar de recreatieve verblijfsaccommodatie op landbouwbedrijven leverde soortgelijke bevindingen op als dat in Zuid-Limburg. Door het Landbouw-Economisch Instituut, afdeling Streekonderzoek, werd in opdracht van de provinciale landbouwkundige dienst van de provincie Gelderland een beperkt onderzoek ingesteld, waarbij 95 agrariërs met een toeristisch nevenbedrijf en 15 ex-agrariërs, die zich volledig op de exploitatie van recreatieve

verblijfsaccommodatie hadden toegelegd, waren betrokken. De meeste bedrijven met een toeristisch nevenbedrijf exploiteerden slechts een vorm van verblijfsaccommodatie. Het verhuren van huisjes kwam het meest voor, gevolgd door kamerverhuur zonder pension. De exploitatie van een kampeerterrein komt het meest voor in combinatie met andere vormen. De meeste nevenbedrijven zijn erg klein, nl. niet groter dan 25 slaappleatsen.

De betekenis van het toeristisch nevenbedrijf als inkomstenbron is niet groot. Ongeveer de helft van de 95 geïnterviewde boeren verdiende naar schatting niet meer dan 15% van hun jaarinkomen in het toeristisch nevenbedrijf, ca. een vierde 25–50% en een achtste deel tenminste 50%. Bij 60% van de interviewees bedroeg de aanvulling uit het nevenbedrijf minder dan f 1.000,-. Kamerverhuur met pension gaf ook op de Veluwe gemiddeld de gunstigste financiële resultaten. Deze verhuur vereist dat er in het seizoen voldoende vrouwelijke gezinsarbeid aanwezig is. Op tweederde van de bedrijven was het seizoen beperkt tot minder dan 5 weken.

Ook in het totale verblijfsmogelijkhedenbestand op de Veluwe speelt de verblijfsaccommodatie op agrarische nevenbedrijven een betrekkelijk geringe rol: slechts 6% van de slaappleatsen op de Veluwe komen voor in vakantiehuisjes, kamphuizen en kampeerboerderijen alsmede op kampeerterreinen op landbouwbedrijven (NOORD, DE, 1970).

Van verschillende zijden wordt erop gewezen dat agrariërs van de recreatie kunnen profiteren. FRANSSENS (1964) drukte zich in 1964 voorzichtig uit door te stellen: 'Ook bepaalde landbouwbedrijven kunnen meer profiteren van recreatiebehoeften'. BIKERK (1969) meent dat de Nederlandse boer het 'gewas' recreant moet gaan verbouwen. WESTERHOF (1970) heeft er in een inleiding voor het Utrechts Landbouw Genootschap op gewezen dat er voor boeren veel mogelijkheden bestaan op dit gebied; verhuur van een deel van de boerenwoningen aan pensiongasten, verhuur van stalruimte aan jeugdgroepen, het houden van ponykampen, het inrichten van een landelijke kleine camping of een volledige kampeerboerderij, e.d. Als voorbeeld noemde hij Schouwen, waar fruittelers bedrijfsruimten openstellen voor toeristen. Ook stacaravans in boomgaarden en vakantiebungalows werden in dit verband genoemd. In een aantal gevallen achtte hij combinatie van landbouw en recreatie op landbouwbedrijven mogelijk, waaraan overigens uitdrukkelijk werd toegevoegd dat dit natuurlijk geen oplossing zou bieden voor de totale landbouwproblematiek.

Met het stimuleren van de exploitatie van verblijfsaccommodatie wordt veelal beoogd een bijdrage tot het oplossen van de structurele economische moeilijkheden in de landbouw te leveren en tot, vooral in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, recreatielandschapsbehoud (HESS, 1969). Door middel van het creëren van nieuwe economische mogelijkheden denkt men de ontvolking van verschillende gebieden af te remmen. Zoals hiervoor al bleek, leidden de bevindingen van het onderzoek van MENKE (1965) in Nedersaksen en Westfalen tot de conclusie dat dit mogelijk is gebleken. Onderzoek van BÄURLE (1967) in het 'Elztal' en het 'Simonswäldertal' leidde ook tot dergelijke bevindingen.

Waarschijnlijk zijn de mogelijkheden om door middel van verblijfsaccommo-

datie-exploitatie op agrarische bedrijven voldoende economische impulsen te geven om zowel ontvolking als onttakeling van deze gebieden tegen te gaan in berggebieden met hun twee seizoenen groter dan in Nederland, waar daarover vrij sceptische geluiden te vernemen zijn. Groter ook dan in Engeland, waar BURTON (1967) de suggestie om z.g. 'problem rural areas' door middel van recreatie-ondernemingen van hun economische ondergang te redden, niet zonder meer van de hand wees, maar ook niet luid toejuichte. Hij bestudeerde, in dit opzicht twee soorten vakantie-accommodatie: standplaatsen voor tour-caravans en kampeerterreinen. Na een analyse van de kapitaalsinvesteringen, de bedrijfsuitgaven en de opbrengsten, die laag waren o.a. door het korte seizoen, concludeerde hij dat deze ondernemingen weinig inkomensmogelijkheden boden, te meer daar de werkgelegenheid er hoegenaamd geen prikkel van zou ondervinden. De vraag naar kampeergelegenheid is in deze gebieden in het binnenland zeer klein. Ook de inkomensmogelijkheden uit manèges achtte BURTON (1967) laag. Kortom het ontwikkelen van recreatie-ondernemingen in deze probleemgebieden kan wellicht de ernstigste moeilijkheden iets helpen verlichten, maar moet vooral niet gezien worden als een panacee voor hun economische perikelen.

Van de economische mogelijkheden van het toerisme voor de landbouw mag dus waarschijnlijk niet al te veel worden verwacht om de conflictrelatie landbouw-recreatie, die in paragraaf 4 van dit hoofdstuk is besproken, in een harmonieuze te veranderen.

In hoofdstuk 7, paragraaf 7 is aandacht besteed aan de houding van plattelanders ten opzichte van de nieuwe economische mogelijkheden, die het toerisme biedt.

4.7. CONTACTEN EN SOCIALE INTEGRATIE

Over het al dan niet ontstaan van contacten tussen toeristen en de bewoners van plattelandsgebieden en over de aard van deze contacten is niet veel bekend. Voor zover daarover uit onderzoek iets bekend is, krijgt men de indruk dat er vooral in de eerste fase van de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve functie van recreatiegebieden weinig contacten worden gelegd. V. D. WAAL (1960) deelde op het achtste congres van het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur mee dat uit een onderzoek, verricht in opdracht van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan in een van de Noordzeebadplaatsen (waarschijnlijk Katwijk) was gebleken dat daar tussen 'gastheer' en recreanten louter zakelijke contacten voorkwamen.

Dit bleek ook op Walcheren zo te zijn. Uit een oriënterend onderzoek, dat door de Stichting Zeeland in enkele Walcherse kustgemeenten in 1962 werd ingesteld, bleek dat er buiten de zakelijke contacten weinig contact tussen toerist en bevolking bestond. De jongelui op Walcheren namen zelden deel aan dansavonden voor toeristen, maar kwamen er wel naar kijken.

In verschillende plaatsen in de provincie Drenthe is het verschijnsel recreatie in relatie tot de Drenthse bevolking onderzocht. Uit een onderzoek in het begin

van de zestiger jaren, uitgevoerd door twee studenten in de sociologie, BAKKER EN DE JONGE (1960), in Diever en Dwingelo, naar de sociale invloed van het toerisme op deze dorpen, bleek dat daar vrij veel contacten tussen toeristen en de lokale bevolking voor kwamen. In Diever had 84% van de (50) interviewees contact met toeristen en in Dwingelo 60% van de (50) interviewees. In Diever onderhield 48% (24% per brief, 8% bezoek en 16% tegenbezoek) en in Dwingelo 28% (8%, 12%, 8%) van de respondenten relaties met vakantiegangers. Deze verschillen kunnen mede veroorzaakt zijn door situationele factoren; in Diever kwam relatief veel logiesaccommodatie in pensions voor en het gemeentelijke kampeerterrein lag dicht bij het dorp, in Dwingelo was de logiesaccommodatie in grote, buiten de dorpskern gelegen vakantie-oorden geconcentreerd. In beide dorpen was ongeveer de helft van de contacten zakelijk van aard. Tussen mensen met en zonder agrarisch beroep bleek met betrekking tot de contacten met toeristen geen verschil op te treden.

In het dorp Drouwen in Drenthe, waar door VAN DER HOEVEN (1969) een explorerend onderzoek werd ingesteld naar de invloed van het toerisme op het dorp, had ca. driekwart van de in totaal 30 interviewees contacten met toeristen, ca. tweevijfde ontving toeristen in zijn huis en ca. eenderde had kennissen-indicator: briefwisseling – onder toeristen. Ongeveer de helft van de arbeiders had kennissen onder toeristen. Een van de oorzaken hiervan was waarschijnlijk dat verschillende arbeiders een gedeelte van hun huis in de zomer als pension verhuurden.

Er is in verschillende plattelandsgebieden in Nederland onderzoek ingesteld naar het verschijnsel tweede woning. Bij sommige van deze onderzoeken is nagegaan of en in welke mate er sprake is van contacten tussen tweede-woning-bewoners en permanente bewoners van het platteland. In Z.O.-Friesland blijkt 80% van de eigenaren en hun gezinsleden intensieve contacten – wederzijdse bezoeken – met de permanente bewoners te hebben. Van de eigenaren nam 12% deel aan sociale activiteiten: lidmaatschappen van verenigingen, deelname aan dorpsfeesten en gebruik van de bibliotheek. (POSTHUMUS, 1967). Contacten tussen tweede-woning-bewoners in Drenthe, die in 1967 door GAZEDAM bij zijn onderzoek werden betrokken, en permanente bewoners kwamen veel minder voor dan tussen de Drenthen en de kampeerdere en pensionsgasten in Diever en Dwingelo; slechts 8% van de tweede-woning-bewoners onderhield relaties met de bureu.

Bij een onderzoek in N.W.-Overijssel, dat door STROBAND (1969) werd ingesteld, is dit vraagstuk anders benaderd; 32% van de tweede-woning-bewoners bleek zich sterk betrokken te voelen bij het platteland, 45% matig en 23% nauwelijks of niet. Bij een onderzoek in Limburg trad er wat de contacten tussen tweede-woning-bewoners en permanente plattelandsbewoners betreft een interessant verschil op tussen vaste-standplaatskampeerdere en de overige tweede-woning-bewoners. Bij de eerste categorie waardeerde 20% de naburige dorpsbewoners met goed en 80% had hierover geen mening. Van de overige tweede-woning-bewoners had slechts 12% geen mening over de permanente plattelandsbewoners en gaf 86% over hen een gunstig oordeel.

We zijn geneigd hieruit de conclusie te trekken dat er weinig contacten zijn tussen vaste standplaatskampeerders en permanente plattelandsbewoners.

Ook voor kampeerders in het algemeen geldt dit waarschijnlijk. Bevindingen van een onderzoek naar het gedrag van kampeerders in Gaasterland en de Kempen bevestigen deze veronderstelling. In deze gebieden had resp. 51 en 45% van de kampeerders geen contacten met de bewoners daar, resp. 24 en 32% kwam alleen met leveranciers in aanraking, resp. 14 en 15% maakte wel eens een praatje met de bewoners en slechts resp. 11 en 9% van de kampeerders kwam tot intensieve contacten met de bewoners van deze gebieden. (KERSTENS, 1968).

Van de bewoners in de gebieden Gaasterland en de Kempen had resp. 32 en 16% frequente of meer dan oppervlakkige contacten met toeristen. Slechts resp. 19 en 7% had kennissen onder mensen, die uit recreatieve overwegingen naar deze gebieden kwamen.

Uit een onderzoek van GERRITS (1971) in het Zuid-Hollands Plassengebied bleek dat daar waarschijnlijk vrij veel boeren intensieve contacten hadden met recreanten. In de gemeenten Alkemade en Woubrugge, waar alleen het gedeelte met voornamelijk weide-bedrijven ten westen van de Woudwetering bij dit onderzoek werd betrokken, had van de 73 ad random gekozen boeren, waarmee vraaggesprekken werden gevoerd, 40% op een of andere wijze bijverdiensten uit de recreatie.

Zoals uit de bevindingen van verschillende onderzoeken naar de relatie toerisme-platteland, waarin ook op een of andere wijze aan de contacten van plattelandsbewoners met toeristen aandacht is besteed, blijkt, loopt de mate waarin contacten tot stand komen van gebied tot gebied nogal uiteen. Factoren, die dit beïnvloeden zijn: de verblijfsduur van de toeristen, – toeristen, die langer blijven, zullen mogelijk meer geneigd zijn contacten met plattelanders te zoeken –, de frequentie van het bezoek, de fase waarin de ontwikkeling van de toeristische functie verkeert en de verblijfsvormen en in verband daarmee de spreiding van de verblijfsvormen over het gebied. Waarschijnlijk komen toeristen, die in een pension, een verhuurd gedeelte van een huis of in verspreid staande tweede woningen verblijven, meer in contact met plattelanders dan toeristen, die op grote kampeerterreinen of in een huisjescomplex verblijven. Ook de ligging van de recreatieverblijven t.o.v. woningen van de plattelanders speelt een rol.

Veel van de interactie tussen toeristen en plattelanders bestaat, ook in plaatsen waar verblijfsrecreatie voorkomt, uit visuele contacten en oppervlakkige verbale contacten. In gemeenten, waar zoals RAMAKER (1966) het zo bevallig uitdrukt 'het toerisme zich schier louter als doortrekkend automobilisme manifesteert' zullen waarschijnlijk zeer weinig verbale contacten tot stand komen en het contact tot een louter oppervlakkige visuele aangelegenheid beperkt blijven. In gebieden met niet alleen doortrekkend maar ook verpozend dagtoerisme, zijn deze visuele contacten intensiever.

Naast de reeds gegeven verklaringen voor het slechts in geringe mate ontstaan of het geheel uitblijven van contacten van recreanten met plattelanders, zijn er nog andere factoren, die hierbij een rol spelen. Er kan ook geringe behoefte aan deze contacten bestaan bij de toerist of bij de plattelandsbevolking. Ook kunnen

beide factoren tegelijkertijd meespelen. Zoals reeds eerder is opgemerkt in hoofdstuk 3, paragraaf 4, behoort de moderne toerist waarschijnlijk tot het type toerist dat door KNEBEL (1960) in navolging van VON WIESE is gedefinieerd als de vreemdeling, die geen toenadering zoekt tot de plaatselijke bevolking, die tijdens zijn als toevalsverblijf te beschouwen bezoek aanwezig is zonder die aanwezigheid werkelijk gezocht te hebben en een vreemde blijft, die geen gast wil zijn.

Het leggen van contacten kan ook geremd worden door het negatieve image dat de plattelander in het algemeen en de boer in het bijzonder heeft bij de stedeling en omgekeerd.

Uit een onderzoek naar de verstandhouding tussen stedelingen en boeren, dat in 1956 in opdracht van het Landbouwschap werd gehouden, bleek dat de boer bij zeer veel stedelingen een negatief image heeft. Aan de boer werden meer ongunstige eigenschappen (inhalig, opvliegend, eigenwijs, etc.) toegeschreven dan gunstige. De ongunstige eigenschappen hadden betrekking op de boer als mens in het algemeen. Vrijwel alle stedelingen meenden de boer aan zijn uiterlijk te kunnen herkennen: aan zijn optreden, en houding, lichaamsbouw en huidskleur, aan zijn kleding en spraak. (STEDELING EN BOER, 1957).

De opvattingen over de boer bleken een duidelijk stereotyp karakter te hebben, tot uitdrukking komend in de selectie van aan de boer toegeschreven eigenschappen, die de overtuiging steunden dat de boer een ander mens is, dat hij zich wezenlijk onderscheidt van de modern-stedelijke mens.

Uit dit onderzoek is gebleken dat respondenten, die tijdens vakanties met boeren in aanraking gekomen waren, de boer minder vaak achterdochtig en minder als de altijd klagende beschouwden. Onplezierige contacten gaan veelal gepaard met een ongunstige visie op de boer. Deze twee laatste verbanden behoeven nog niet op oorzakelijke relaties te duiden. Mensen in grotere steden hadden een gunstiger kijk op de boer en waren meer geneigd het boerenleven te romantiseren dan mensen in kleinere steden. Interessant is het ook dat stedelingen, die de stelling, dat een boer eigenlijk een heel ander mens is, onderschreven, wat door tweederde van de respondenten werd gedaan, een ongunstiger beeld van de boer hadden dan zij, die deze stelling bestreden.

Dit onderzoek, waarvan hier enkele bevindingen zijn genoemd, had in 1956 plaats en de mogelijkheid bestaat dat het beeld dat stedelingen van boeren hebben intussen aanmerkelijk positiever is geworden.

Ontsluiting en modernisering van het platteland door verbeterde communicatiemogelijkheden kunnen dit bewerkstelligd hebben. Er zijn ook gerichte pogingen ondernomen om dit beeld meer positieve trekken te geven: radiopraatjes (b.v. 'Voor het platteland' op zondagmorgen) en de activiteiten van de Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw, als het organiseren van bezoeken aan boerderijen voor stedelingen en de uitgave van '19 NU', kunnen daartoe gerekend worden.

Verder kan dit beeld positiever of reëler uitgedrukt minder negatief geworden zijn door vakanties van stedelingen op boerderijen, een verschijnsel dat in sommige streken van Nederland, – o.a. Achterhoek, Zuid-Limburg, de Veluwe en Drenthe –, vrij veel voorkomt.

Hoewel er de laatste jaren geen systematisch onderzoek is ingesteld naar het image dat stedelingen van de boer hebben, zijn er wel uit verschillende bronnen aanwijzingen te verkrijgen, dat dit image nog steeds betrekkelijk negatief is. WILBERS (1968) liet de leerlingen van twee vierde klassen van een gymnasium in Bergen op Zoom, waarvan een kwart in het agrarisch gebied rond de stad woonde, een opstelletje maken met als opdracht: 'schrijf'ns in honderd woorden waaraan je denkt of wie je voor je ziet bij het woord boer'. Uit de resultaten concludeerde hij dat verandering in de overwegend negatieve kijk op 'de boer' gewenst zou zijn. Bij het woord boer werd o.a. aan klompen, een man onder allerlei vuiligheid gedacht, aan beperkte belangstelling (de markt en zijn land), conservatisme, een beroep dat weinig achting geniet, hard werken, etc. Ook werd bij dit woord gedacht aan mensen, die ten onrechte te weinig achting genieten. Bij sommigen riep het associaties op met prachtige koperen petroleumlampjes, mooie eikenhouten boekenkasten, grote houten tafels en de bedstee. Verder werd vrij vaak het isolement, waarin boeren verkeren, genoemd – dit ondanks de televisie – en het daarmee verband houdende nog te geringe contact tussen stedelingen en boeren. Gewezen werd ook op de overdreven gunstige voorstelling, die stedelingen er over de boer op na houden. Gunstige trekken uit dat beeld werden genoemd: de grote gastvrijheid en het dicht bij de natuur leven. De boer heeft een hard, maar ook een mooi leven, waaraan overigens toegevoegd werd dat niet bekend was of hij dat zelf inzag. In een van de opstelletjes werd de afkeer, die boeren van de stad zouden hebben, genoemd: 'Hij heeft een afkeer van de stad, en hij heeft het liefst dat al zijn zonen boer zouden worden, omdat je in de stad bedorven wordt. Hij leeft afgezonderd op zijn land en komt alleen zondags naar de stad, voor de kerk en is heel conservatief'.

Uit opstelletjes, met hetzelfde thema als hiervoor werd vermeld, geschreven in het voorjaar van 1971 door leerlingen uit vierde klassen havo in Winterswijk, Zutphen en Zevenaar, bleek dat ook deze leerlingen een overwegend negatief beeld van de boer hebben, althans wij zijn geneigd dit uit de selectie van 90 van deze opstelletjes, die in de Graafschapsbode van zaterdag 3 april 1971 werden afgedrukt, te concluderen.

Blijkt dus de stedeling door tot stereotypen verworden ongunstige opvattingen over plattelanders in het algemeen en boeren in het bijzonder moeilijk tot communicatie met plattelanders te komen, ook plattelanders op hun beurt houden er ongunstige stereotypen over stedelingen op na. In hoofdstuk 7, paragraaf 8, blijkt dat er vooral in de Kempen vrij veel mensen zijn die over stedelingen in het algemeen ongunstige opvattingen hebben. Stadsmensen zouden minder degelijk zijn en de stadsmentaliteit zou overwegend als negatief te beoordelen zijn. Ook uit het onderzoek van GERRITS (1971) in Alkemade en Woubrugge is gebleken dat verschillende boeren zich negatief opstelden tegenover de recreatie in het algemeen vanwege de stadsmentaliteit van de recreanten.

Door verschillende auteurs wordt als een van de belangrijkste voordelen van de recreatie van stedelingen op het platteland beschouwd dat er een betere verstandhouding tussen plattelanders en stedelingen uit voortvloeien zal. Aan het toerisme wordt vrij algemeen een sociaal integrerende functie toegedacht: 'Het

toerisme bevordert het contact tussen de volkeren en dient dus de wereldvrede en de internationale broederschap'. Op deze stelling gaf RAMAKER (1966) als commentaar dat lieden, die dit gaarne beweren vlot het gezegde 'onbekend maakt onbemind' omkeren, maar dat de objectiviteit tot een genuanceerder standpunt leidt. Om sympathie voor het volk welks land men bezoekt te krijgen is het een eerste vereiste, dat men zelf bereid is de eigenaardigheden, – dit woord in zijn oorspronkelijke gunstige, althans neutrale betekenis –, van dit volk zonder vooroordeel tegemoet te treden, en deze niet uitsluitend te toetsen aan eigen normen'. (RAMAKER, 1966). Dat dit niet steeds gebeurt, wordt door verschillende auteurs, die over dit thema schreven, vermeld.

Zoals hiervoor reeds gebleken is, ontstaan in verschillende recreatiegebieden geen of zeer weinig contacten tussen recreanten en de lokale bevolking. Of vluchtige, louter visuele contacten bijdragen tot een betere verstandhouding tussen mensen van verschillende culturen is niet bij voorbaat te zeggen: het kan zijn dat er vooroordelen door ontstaan, in stand gehouden of zelfs versterkt worden.

Zo vroeg bijvoorbeeld WAGNER (1970) zich mede naar aanleiding van een bevinding van een onderzoek van ANITRA KARSTEN, dat uitwees dat de neiging stereotype ideeën en opvattingen van andere volkeren te maken toeneemt met de hoogte van het opleidingsniveau, af, of niet juist door de oppervlakkige contacten deze voorhanden vooroordelen, waarvoor bij de opvoeding de grondslag gelegd was, versterkt worden.

In streken waar het toerisme stormenderhand en op grote schaal zijn intrede deed, zoals in de Zeeuwse gemeenten Oostkapelle, Vrouwepolder, Westkapelle en Zoutelande, 'waar het leven plots duurder en wufter dreigt te worden' roept, aldus RAMAKER, de sociale integratie van het toerisme problemen op. 'Veel wordt dan gevergd van het aanpassingsvermogen van de burgerij, de vroede vaders en de politie; niet altijd slaagt men hierin, tot schade van de reputatie van dorp of streek. Men staat kritisch tegenover de vreemdelingen, ook al zijn het landgenoten, begrijpt niet altijd, dat zij in hun vakantie een uitzonderlijke periode beleven en aanvaardt niet zo licht afwijkende gedragingen uit een zeker conservatisme, dat nu eenmaal het platteland eigen is' (RAMAKER, 1966).

In een gebied als de Maurienne, waar het toerisme zich snel ontwikkelde, levert de sociale integratie van het toerisme problemen op.

Volgens RAMBAUD en VINCENNE (1964) wordt de weerstand tegen de vorm van verstedelijking, die door het toerisme wordt veroorzaakt in de Maurienne, gesymboliseerd door de kwalificatie 'vreemdeling', die voor de toerist gereserveerd wordt.

De sociale integratie wordt in arme gebieden ook tegengehouden doordat de bevolking daar in de toerist de rijkard ziet, waaraan veel te verdienen valt. De toerist voelt zich door deze houding, waarbij hij louter als potentiële klant beschouwd wordt, gekwetst.

Een integratie van stad en platteland, die door het toerisme zou kunnen ontstaan, wordt ook vertraagd door de wederzijdse selectieve perceptie van stedelingen en plattelanders, door de vooringenomenheid van stedelingen een superieure cultuur te vertegenwoordigen, door het geringe gevoel van eigenwaarde

van de platteland en in verband daarmee de geringe waardering, die hij voor zijn cultuur heeft. PEVETZ (1966) constateerde dat bijvoorbeeld in Oostenrijk stedelijke vakantiegangers zich ermee vergenoegen uiteen te zetten dat agrarische arbeid waardeloos is en allerlei overgeleverde gewoonten eigenlijk uit de tijd zijn. 'Oft schämen sich dann die Bauernfamilien und ihre einzelnen Mitglieder für ihren "zurückständigen" Anstand und besonders leicht für ihre religiöse Praxis, über die sich manche Urlauber lustig machen'. Volgens PEVETZ is een van de oorzaken van het onbegrip, dat de boerenbevolking vaak niet genoeg doorziet dat voor de vakantiegangers, de geld uitgevende nietsdoeners, de vakantie een bijzondere tijd is. Voor de boerenbevolking lijkt het teveel alsof dit hun 'normale' levensstijl is. Aangenomen wordt wel dat men gedurende de vakantie over het algemeen gemakkelijker geld uitgeeft dan in het normale dagelijkse leven en bovendien aan allerlei goederen en diensten, die niet in het normale dagelijkse uitgavenpatroon voorkomen (C.B.S. SOC. MAANDSTATISTIEK. OKT. 1971). PEVETZ ziet niettemin als een mogelijk voordeel van het toerisme dat het contact stad-platteland op zodanige wijze tot stand komt dat men elkaar als volwaardige medemens zal gaan accepteren, de stedeling meer begrip krijgt voor de landbouw en dat de boerenbevolking een grotere geestelijke horizon krijgt. Een mening, die in agrarische kringen door velen gedeeld wordt of althans als wens wordt geuit (KUIPÉRI, 1964; LOKHORST, 1964, e.a.).

Een Oostenrijkse boerin, die op een congres in 1969 in Tirol over de rol van de voorlichting bij de part-time farming het thema 'Der Fremdenverkehr als Nebenerwerb am Bauernhof aus der Sicht einer Bäuerin' besprak, bracht over de integratie stad-platteland door het toerisme de volgende mening te berde: 'Man kommt zu der Erkenntnis, dass auch die Stadt nicht nur goldene Türen hat. Der Gast lernt aber auch die Sorgen und Probleme der Landwirtschaft kennen und es gelingt so oft, Verständnis zwischen Stadt und Land zu schaffen. Viele Gäste wollen auch einmal beider Bauernarbeit mithelfen als Ausgleich zu ihrer oft nervenaufreibenden Tätigkeiten in der Fabrik. Das sollen sie ruhig tun. Jeder, der einmal tüchtig Blaren an den Händen bekam, vielleicht beim Heu laden, wird in der Zukunft bei jedem Glas Milch der er trinkt, daran denken, wieviel Mühe und Schweiß dahinter steht' (HECHENBERGER, 1969). Begrip wordt hier gevraagd voor op traditionele wijze beoefende landbouw. Of het toerisme reeds tot deze gewenste betere verstandhouding heeft bijgedragen, wordt door verschillende auteurs die hierover schreven, ernstig betwijfeld. PEVETZ merkte daarover bijvoorbeeld op: 'Bisher scheint allerdings die starke Frequentierung der Österreichischen Bauernhöfe durch Sommerfrischler noch wenig zu einer echten Vertiefung des gegenseitigen Verständnisses zwischen Bauernschaft und nicht-landwirtschaftlicher Bevölkerung beigetragen zu haben' (PEVETZ, 1966).

Een ander aspect van de integratie tussen het herkomstgebied van de recreant en het ontvangstgebied is dat een toerist/recreant zich permanent in een recreatiegebied kan vestigen. FORSTER (1966) heeft daarop, zoals in paragraaf 2 van dit hoofdstuk bleek, gewezen. Ook in Gaasterland, zo blijkt in paragraaf 2 van hoofdstuk 6, wordt bewust gepoogd, door het tweede-woning-bezit te stimuleren, mensen er toe te bewegen zich uit recreatieve overwegingen als tweede-

woning-eigenaar aan Gaasterland te binden met als mogelijk (gewenst) gevolg dat velen zich er permanent zullen vestigen.

In Drenthe zijn tijdens de zomer van 1970 door het DRENTHS INDUSTRIEEL CONTACT (D.I.C.O.N.; een overkoepelende organisatie van plaatselijke instellingen, – verenigingen, clubs, etc. – van industriëlen), en de Drenthse V.V.V. een serie *kerntrips* voor recreanten georganiseerd. Zo'n trip bestond uit een excursie per bus naar nieuwe woonwijken en industrieterreinen van een der Drenthse kernen. Meestal werd ook wel een industrieel bedrijf bezocht.

Aan de ca. 500 randstadstedelingen-deelnemers – uit Noord-Holland, Utrecht en Zuid-Holland – werd eind 1970 een eenvoudige vragenlijst met geprécodeerde antwoorden gezonden. Eind 1971 was het respons-percentages 34; 172 formulieren werden terugontvangen. Van deze 172 respondenten waren er 97 z.g. algemeen-mobielen, mensen die van plan zijn in de komende jaren nog eens te verhuizen en 77 'Drenthe-mobielen', mensen die van plan zijn om in de komende jaren nog eens te verhuizen en daarbij een verhuizing naar Drenthe als reële mogelijkheid in de beschouwing betrekken.

De Drenthe-mobielen verschilden qua persoonskenmerken – woongemeente, type huidige woning, inkomenspositie, beroep, leeftijd – niet van de andere respondenten. Vooral Emmen en Meppel werden als gewenste Drenthse woongemeenten frequent genoemd. De Drenthse industrialisatie-kernen hadden dus sterk de voorkeur. Drenthe stond bij veel recreanten als woonprovincie hoog genoteerd. De Drenthe-mobielen wilden een verhuizing naar Drenthe als een reële mogelijkheid overwegen mede om in een woonomgeving met een hoge openluchtrecreatieve waarde – bos, woeste grond in de woonomgeving – te kunnen wonen. (VESTIGINGSMOTIVATIE VAN DRENTSE RECREANTEN, 1971).

Bij sociale integratie of desintegratie door het toerisme kan aan de relatie 'gastheer-gast' gedacht worden. Ook echter aan de sociale structuur van het ontvangstgebied.

In Drouwen, waar zoals hiervoor reeds bleek, toch relatief veel contacten tussen toeristen en dorpsbewoners bestaan, werd toch het toerisme door slechts een enkeling als een factor genoemd, die het dorpsleven heeft veranderd. Dit hoeft nog niet te betekenen dat het toerisme, naast andere factoren zoals de televisie, de auto en het verhoogde levenspeil, die wel als van invloed worden beschouwd op de jeugd, de tradities en de intimiteit van het dorp, geen enkele invloed op het dorp zou uitoefenen. De onderzoeker, VAN DER HOEVEN (1969), kreeg uit de gesprekken de indruk dat de sociale beslotenheid van het dorp weinig of niet te lijden had gehad van het toerisme en dat het toerisme geen kans had gehad in de diepte van het dorpsleven door te dringen. Veronderstellenderwijs werden hiervoor de volgende verklaringen gegeven. Het toerisme dat tot de zomermaanden beperkt blijft, verstoort de relaties tussen de dorpsbewoners niet; in de winter zijn deze intensiever dan in de zomer. Het karakter van het dorp, dat als een gesloten landbouwgemeenschap beschouwd kon worden, was niet door het toerisme aangetast. In Drouwen trad dus een integratie van de stedelijke cultuur en de plattelandscultuur niet op door het toerisme. Ook in het hiervoor genoemde onderzoek in een Noordzeebadplaats kon van een inte-

gratie door het toerisme niet gesproken worden. VAN DE WAAL (1960) merkte daarover op: 'Daar is een bevolking die alleen maar wil verdienen aan deze gasten; men haalt er de schouders over op en zodra het seizoen is afgelopen trekt zij zich weer terug in de eigen besloten sfeer, waarin niets of nauwelijks iets verandert'.

Integratie tussen stad en platteland kan, behalve door de hiervoor in paragraaf 4.6. besproken economische mogelijkheden – veel contacten in recreatiegebieden hebben ook een economisch of zakelijk aspect – en door andere contacten, ook tot stand komen door de toenemende wederzijdse ruimtelijke afhankelijkheid. In de korte beschouwing over 'platteland of open ruimte' in paragraaf 3.2. is dit reeds gebleken. In het rapport 'Open Space Action' voor de 'Outdoor Recreation Resources Review Commission', concludeerde de auteur, WHYTE (1962): 'Open space action will advance to the degree that city people and country people make common cause'. Er is hiermee wel een begin gemaakt, maar er blijft 'an entirely unnecessary distrust of each other's motives'. Het is interessant te zien dat WHYTE zowel bij de stedelijke belangenbehartigers als bij mensen in suburbane en plattelandsgebieden een bias aanwezig achtte. 'Urban leaders have reason to complain of rural and suburban bias, but the pity with which this bias is so regularly deplored in urban conferences obscures the fact the city people have some biases, too'. De overbevolking van parken en het wangedrag van recreanten worden in dit verband genoemd. WHYTE schreef naar aanleiding daarvan: 'Of one thing I am certain along with the crusade for preservation of open spaces we must have a simultaneous crusade for better public behavior'. Bij de behandeling van het conflict landbouw-recreatie, in paragraaf 4.4. is er reeds op gewezen dat het besef dat de landbouw in het landschapsbeheer een bovenagrarische functie vervult, groeiende is. WHYTE laat zien dat plattelanders vaak nog geen beroep doen op het eigen belang dat stedelingen bij de landbouw hebben. De landbouw legt nog steeds bij haar 'image-building' het accent op haar produktieve functie. Een bestaansrechtvaardiging, die weinig sympathie wekt bij stedelingen, die voor de stijgende voedseloverschotten moeten betalen. In Nederland is, zoals bleek in paragraaf 4.4., hierin een kentering waar te nemen: steeds meer wordt ook op de extra-agrarische produktiefuncties gewezen. Ook in West-Duistland is deze kentering blijkens de opschriften op grote borden langs autowegen op gang gekomen. Er is, aldus WHYTE, reden voor optimisme en hij wees daarbij op het merkwaardige verschijnsel dat grote aantallen stedelingen in Maryland er in toestemden belastingen voor landbouwers te verlagen. Dit niet omdat zij zich bekommeren om deze boeren, maar uit eigenbelang, nl. het platteland van Maryland te behouden.

De invloed van het toerisme op de sociale structuur van de plattelandsgemeenschap is door verschillende auteurs (DE WAAL, 1960; PEVETZ, 1966; RAMBAUD en VINCIENNE, 1964; FORSTER, 1966) bestudeerd. Veelal wordt er door hen op gewezen dat door het toerisme het gemeenschapsbesef op het platteland doorbroken wordt en de agrarische uniformiteit en homogeniteit worden vervangen door competitie en individualisme. Door het toerisme op het platteland kunnen allerlei spanningen optreden tussen verschillende categorieën plattelanders.

RAMBAUD merkte daarover aan de hand van de situatie in Franse berggebieden op: conflicten treden niet op tussen boeren en toeristen maar tussen de meer agrarisch georiënteerde en de meer commercieel ingestelde plattelanders.

FORSTER (1966) heeft ook dergelijke spanningen kunnen constateren op eilanden in de Stille Oceaan. De interne sociale structuur wordt aangetast. De nieuwe werkgelegenheid in de dienstverlenende beroepen brengt een nieuwe categorie mensen in toeristengebieden, die betrekkelijk gemakkelijk geld verdient, meer in contact komt met toeristen dan andere categorieën van de bevolking en zich meer aan de modern-stedelijke samenleving refereert dan de overige plattelanders. In de berggebieden, waar toeristencentra a.h.w. stedelijke enclaves zijn, ontstaat een antagonistische sfeer tussen deze enclaves en de rest van het platteland.

Deze sociale spanningen leiden er overigens mede toe dat van het toerisme een vergaande invloed uitgaat op het waardensysteem. Zoals hierna in paragraaf 4.8. blijkt, wordt aan het toerisme vrij vaak een negatieve invloed toegeschreven op het door de auteurs positief gewaardeerde rurale waardensysteem in toeristengebieden.

4.8. CULTUUR

Aan de invloed van het toerisme op de cultuur van plattelandsgebieden in engere zin, het geheel van opvattingen, houdingen, waarden en gebruiken, is in enkele beschouwingen enige aandacht besteed.

RAMBAUD (1967), die zijn beschouwingen over de invloed van het toerisme op rurale gebieden vooral op inzichten baseerde, die hij in Franse wintersportplaatsen had opgedaan, formuleerde daarover de volgende stelling: 'En son essentiel, le tourisme s'inscrit dans le theorie generale d'urbanisation'. Het verstedelijkingsproces krijgt wel bijzondere accenten als dit in een bepaald gebied voor een min of meer belangrijk gedeelte wordt teweeggebracht door het toerisme.

PEVETZ (1967), die zijn inzichten over deze kwestie voornamelijk baseerde op verhoudingen in Oostenrijk, is van mening dat door het vreemdelingenverkeer de vreemde cultuur op een zodanige indringende manier het platteland binnendringt als zonder toerisme onmogelijk zou zijn. Ondanks het feit dat de boerenbevolking in Oostenrijk door haar tweevoudige afhankelijkheid van de markt, door bezoek aan steden, door het werken buiten de landbouw van gezinsleden en door de invloed van massamedia, ook in de meest afgelegen gebieden, met de technische consumptiemaatschappij in aanraking komt, kan volgens PEVETZ gezegd worden: 'die Entfaltung des Fremdenverkehrs im allgemeinen und des Massentourismus im besonderen bedeutet für die ländlich-bäuerliche Gebiete eine Kulturzusammenstoss grössten Ausmasses mit erheblicher Tiefenwirkung'.

Deze opvatting is als het ware in tegenspraak met wat in de voorgaande paragraaf, naar de inzichten van VAN DER HOEVEN (1969) over Drouwen werd opgemerkt. De situatie in Drouwen, en waarschijnlijk op het platteland in Nederland in het algemeen is zo sterk verschillend van die in Oostenrijk dat daardoor deze

verschillende inzichten verklaarbaar zijn; de deruralisatie is in Nederland veel verder voortgeschreden dan in Oostenrijk.

De ontwikkeling van een toeristische functie in een gebied kan een snelle verandering van de waarden en normen teweegbrengen. Over de Maurienne merken RAMBAUD en VINCIENNE bijvoorbeeld op: 'Avec la rejeunissement de la population, l'industrie touristique accélère le passage du ménage à la famille conjugale, reduite la consanguinité, accroît la natalité illégitime, la dénatalité, les possibilités de divorce et affaiblit la pratique religieuse'. Door PEVETZ (1966) is de *sexualisering* van het sociale leven aan het toerisme toegeschreven. Ook de waarden *hard werken* en *sober leven*, door hem positief gewaardeerd, worden volgens hem, mede door het toerisme aangetast.

De te snelle afbraak van oude (hooggewaardeerde) normen en waarden is in Duitsland, zo blijkt uit een beschouwing van WAGNER (1970), in sommige kringen van de katholieke geestelijkheid aan het toerisme toegeschreven.

WAGNER (1970) besteedde in zijn veelzijdige boek 'Die Urlaubswelt von Morgen' o.a. aandacht aan de houding van de kerken in Duitsland ten opzichte van het toerisme. Hij constateerde dat er naast de tendens bij Katholieken om het toerisme positief te waarderen in meer conservatieve kringen de neiging bestond zich er zeer kritisch tegenover op te stellen.

'Die Mobilität der Urlaubsnomaden brachte Stadt und Land in engste Kontakte, und die Begegnung hinterlies Wirkungen im Dorf, die dessen soziale und ökonomische Strukturveränderungen noch beschleunigten. Die neue Zeit, die sowieso schon so viele Traditionen und Bindungen gelöst und unterbrochen hatte, zog jetzt mit den städtischen Sommerfrischlern zerstörerisch in die ländliche Gemeinde ein'.

Uit een onderzoek in de aartsdiocesen München en Freising onder de plaatselijke geestelijkheid, bleek dat de veranderingen door het toerisme teweeggebracht, vereenvoudigd weergegeven, worden opgevat als een geweldige inbreuk van de stedelijke levensvormen 'in die sittliche gefestigte Ordnungswelt der ländlichen Dorf- und Familiengemeinschaften'. De plaatselijke geestelijken stelden het stedelijke bezoekerselement met vernieling gelijk en de wereld van het dorp met het begrip 'helen'. In hoeverre deze kijk op deze problematiek juist is, in die zin dat ook de dorpsbewoners de ontwikkeling van de toeristische functie van het platteland zo beleefden, is niet na te gaan, wel blijkt er uit dat de plaatselijke geestelijken deze ontwikkeling beschouwden als een verstoring van de door hen kennelijk nog in sterke mate als traditioneel gesloten beschouwde dorpsgemeenschappen.

Door verschillende auteurs, die over veranderingen in de cultuur van een gebied onder invloed van het toerisme hebben geschreven is speciale aandacht geschonken aan de invloed van het toerisme op de jeugd. Jongeren laten eerder dan ouderen traditionele waarden als soberheid los.

PAUSINGER (1954) wees er bijvoorbeeld op dat in het in de Chiemgauer Alpen in Zuid Beieren gelegen dorp Unterwössen door het toerisme de jongeren over hun geringe zakgeld ontevreden werden. De verhouding tussen jongens en meisjes was zeer ten nadele van de meisjes veranderd. Ook de commercialisatie

van oude gebruiken is in dit verband relevant. In Unterwössen zijn veel jongeren lid van de bergbeklimmersvereniging, die door goede commerciële resultaten steeds meer jongeren trekt. Mogelijk is alleen al het bestaan van zo'n vereniging er de gedeeltelijke oorzaak van dat verschillende gebruiken en menige met het landschap verbonden levensvorm verdwijnt. 'So macht man die Beobachtung, dass es selten einen Burschen einfällt, etwas zu jodeln oder schuhplatteln, wenn nicht ein zahlender Fremder in der Nähe ist'. (PAUSINGER, 1954).

PEVETZ (1966) constateerde dat in verschillende gebieden in Oostenrijk vooral bij de jongeren, en speciaal bij de meisjes, onder invloed van het toerisme een negatieve houding ten opzichte van het boerenwerk en ten opzichte van het boerenberoep ontstaat. 'Viele junge Mädchen in Fremdenverkehrsorten weigern sich einen Bauernburschen zu heiraten, der seinen väterlichen Erbe trau bleiben möchte'. (PEVETZ, 1966).

Het binnendringen van nieuwe consumptie-idealen heeft vooral voor de latent ontevreden, moreel niet sterke jeugd soms belangrijke gevolgen, volgens PEVETZ, die, zoals hiervoor in paragraaf 7 reeds is opgemerkt, van mening is dat de boerenbevolking vaak niet doorziet dat vakantiegangers, gelduitgevende nietsdoeners, in hun vakantie veel ruimer leven dan buiten hun vakantietijd, terwijl de schijn gewekt wordt dat dit hun normale levensstijl is.

Mede onder invloed van het toerisme op de jeugd treedt er een desintegratie van de dorpsgemeenschappen op. Verschillende auteurs – RAMBAUD, MINGER, PEVETZ – hebben op het teloorgaan van de rurale solidariteit door het toerisme gewezen.

Volgens PAUSINGER (1954) heeft het gemeenschapsgevoel in een dorp als Unterwössen, een dorp met veel toerisme, dat hij op dit punt vergeleek met dorpen, waar geen toerisme of geen toerisme van enige betekenis tot ontwikkeling was gekomen, een merkbare knak gekregen: 'Das Gemeinschaftsgefühl der Jugend in Unterwössen ist durch die ganze Entwicklung der Gemeinde, ins besondere im Hinblick auf den Fremdenverkehr weitgehend aufgelockert'.

Het teloor gaan van het gemeenschapsbesef en in verband daarmee het verdwijnen van de dorpsgemeenschappen is een aspect van de verstedelijking van het platteland, dat mede door de ontwikkeling van het toerisme en de openlucht-recreatieve functie van het platteland veroorzaakt kan worden.

Een ander aspect van de ontwikkeling van de openlucht-recreatieve functie van het platteland is dat de plattelandsbewoners hun eigen cultuur gaan herwaarderen.

Door VAN DE WAAL (1960) is in een causerie voor het achtste congres van het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur, met als thema 'Recreatie in de Gewesten' aan deze mogelijke invloed van het toerisme op de plattelandscultuur aandacht besteed: 'Dingen die ze vroeger nooit als iets bijzonders hebben erkend, kunnen zij nu plotseling wel als zodanig gaan zien. Zij kunnen er waardering voor krijgen en ze gaan cultiveren'. De mogelijkheid bestaat echter ook dat men het eigene gaat verwerpen, zich er voor gaat schamen omdat het ouderwets lijkt of raar. 'Men kijkt op tegen de vaak economisch sterkere gast en neemt over van wat hij aan gladder massaproducten vertoont; daarmee bedoel ik zowel pro-

dukten in materiële zin als produkten van de geest'. (VAN DE WAAL, 1960).

Wat ook veel voorkomt is dat men het eigene gaat exploiteren. Men draagt de 'eigen' cultuur wel uit maar beleeft die niet meer als eigen. Dan worden alleen de economische mogelijkheden, die schuilen in het oude eigene aangegrepen.

Op deze commercialisatie van het oude eigene is door verschillende auteurs gewezen. (FORSTER, 1966; PAUSINGER, 1954; e.a.). MINGER (1958) heeft in Zwitserland pogingen gesignaleerd om zeden en gebruiken van bergbewoners opnieuw te doen opleven. In Zwitserland zou het gevaar van de veelal met commercialisatie gepaard gaande 'onteigening' van oude gebruiken en zeden reeds overwonnen zijn. De oorzaak hiervan zou zijn dat door velen reeds wordt ingezien dat het behoud van oude zeden en gebruiken, waardoor het Alpengebied een specifiek Zwitsers aanzien behoudt, een factor is, die het toerisme bevordert.

Door de aantrekkingskracht, die gebieden op het toerisme hebben, gaan bewoners van die gebieden hun eigen woonomgeving vaak weer waarderen.

Een boerin uit Kitzbühel heeft dit, nadat zij als een mogelijk gevolg van het toerisme een betere verstandhouding tussen stad en platteland had genoemd, op de volgende wijze onder woorden gebracht: 'Auch kann es uns zu gute kommen, wenn die Gäste immer wieder beteuern, wie schön es bei uns ist, wie ruhig, wie gesund die Luft und das Landleben wäre. Wir glauben es dann selber und fühlen uns reich und glücklich dabei'. (HECHENBERGER, 1969).

Bij een onderzoek in het Gaasterland en in de Kempen is gebleken, dat daar ook door het toerisme een herwaardering van de eigen streek plaats had; sommige mensen kregen het gevoel niet meer in een afgelegen streek te wonen, die gemeden werd.

In de Kempen noemden sommige mensen de gemoedelijkheid van de bevolking als een van de mogelijke motieven van openluchtrecreanten om naar de Kempen te komen. Dit kan er op duiden dat een oude regionale waarde een herwaardering ondergaat. In hoofdstuk 7 is in verband met de perceptie, die plattelanders hebben van de motivatie van stedelingen om het platteland op te zoeken uit recreatieve overwegingen aan de vraag aandacht besteed, of een herwaardering van de plattelandscultuur plaats heeft.

Deze herwaardering van de eigen waarden kan als een aspect worden gezien van wat we de ontwikkeling van een 'gastheercultuur' zouden kunnen noemen. Dit houdt in dat er zodanige wijzigingen in de cultuur optreden dat het verlenen van gastvrijheid, het tonen van belangstelling voor gasten en het opwekken van interesse voor de eigen materiële en immateriële cultuur, voor historische gebouwen, landschappen, de landbouw, etc. een grotere rol gaan spelen.

De ontwikkeling van een 'gastheercultuur', kan, vooral in gebieden, die nog betrekkelijk weinig ontsloten zijn, met moeilijkheden gepaard gaan. In paragraaf 7 is dat aan enkele voorbeelden duidelijk gedemonstreerd.

De opvatting dat het platteland de toerist een gastvrij onthaal moet bezorgen verbreidt zich echter steeds meer.

Er zouden verschillende voorbeelden genoemd kunnen worden, waaruit dat op te maken is. Met een enkel voorbeeld volstaan we hier.

Bij de viering van het feit dat het 25 jaar geleden was dat de dijken van de

Noord-Oostpolder werden gesloten, zijn er speciale festiviteiten voor bezoekers aan deze polder georganiseerd, waarvan er een onder de in dit verband veelzeggende titel 'achtenveertigduizend hectaren gastvrijheid'. Bij deze gelegenheid hadden 250 boeren hun hekken wijd open gezet voor geïnteresseerde bezoekers. Bovendien was bij die gelegenheid een z.g. 'Gastvrijheidsroute' uitgezet. (MATHON, 1967). Deze actie ging uit van de V.V.V. in Emmeloord.

Op deze wijze droeg de V.V.V. bij tot de vorming van een *gastheercultuur* bij de bevolking op het platteland. In dit verband kunnen ook verschillende soortgelijke activiteiten van de Stichting Public Relations voor de Landbouw genoemd worden.

4.9. LEEFBAARHEID

Nu plattelandskernen door de schaalvergroting en de daarmee gepaard gaande toenemende mate waarin plattelanders zich aan de stedelijke samenleving refereren alsmede door de technologische vooruitgang veroorzaakte structurele ontwikkelingen in de landbouw enerzijds functies verliezen – de traditionele welvaartsbronnen beginnen er als het ware te verdrogen – maar er anderzijds nieuwe o.a. door de ontwikkeling van de openluchtrecreatie en het toerisme geïnduceerde functies bij krijgen, ligt het voor de hand te vragen welke invloeden deze veranderingen hebben op de leefbaarheid van het platteland.

Wanneer we ons beperken tot de vraag welke invloed de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het platteland heeft op de leefbaarheid van het platteland dan blijkt uit de voorgaande paragrafen in dit hoofdstuk dat dit een brede probleemstelling oplevert.

De meeste auteurs, die zich over de vraag hebben gebogen of door de toenemende openluchtrecreatieve functie van het platteland de leefbaarheid van het platteland wordt vergroot, nemen aan dat deze vraag positief beantwoord moet worden. LOKHORST (1964) meende bijvoorbeeld: 'dat de leefbaarheid van het platteland door de ontwikkeling van de recreatie wordt vergroot'. Hij wees hierbij op de betere voorzieningen in de middenstandssektor en de gehele of gedeeltelijke omschakeling van landbouwers naar een vakantie- of kampeerbedrijf.

ZOON (1969) heeft erop gewezen dat in Friesland na een strijd voornamelijk tussen agrarische en recreatieve belangen in het begin van de jaren zestig de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland in Friesland als een welstandsverhogende factor is erkend. Van de recreatie werd niet alleen een welstandsverhogend effect verwacht maar ook dat de ontvolking van het platteland erdoor kon worden tegengegaan en bovenal werden er mogelijkheden tot bevordering van het welzijn aan toegekend.

GEUZE (1965) zag als een positief gevolg van de recreatieve ontwikkeling in Zeeland de verbetering van de leefbaarheid van de plattelandsgemeenten, die bij deze ontwikkeling betrokken zijn. Een gunstige invloed op de ontwikkeling van het inwonertal van kleine plattelandsgemeenten werd genoemd, een verhoging van het voorzieningenniveau, een verbetering van de kwaliteit van de

woningen in verband met het bieden van logiesaccommodatie en de werkgelegenheidsvergroting.

Verschillende hiervoor reeds genoemde invloeden van de recreatie op het platteland kunnen afhankelijk van de situatie negatieve of positieve effecten hebben op de leefbaarheid van het platteland. Factoren, die daarbij een rol spelen zijn de snelheid, waarmee de openluchtrecreatieve functie zich ontwikkelt, de omvang en de vormen, die deze functie aanneemt, de gevolgen voor de ruimtelijke structuur, het landschap, de economische invloeden, etc.

Of de veronderstelling juist is dat er over het algemeen positieve effecten van de recreatie op de leefbaarheid van het platteland uitgaan, kan getoetst worden door te onderzoeken hoe de plattelandsbevolking zelf de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland en de gevolgen daarvan beoordeelt. Leefbaarheid immers is een subjectief begrip. Het begrip leefbaarheid kan volgens GROOT (1969) het beste als volgt worden gedefinieerd: 'de subjectieve waardering van een sociaal-ruimtelijke situatie met betrekking tot de verwerving van een redelijk inkomen en het genieten van een redelijke mate van sociale zekerheid, de adequate bevrediging van de behoeften aan goederen en diensten door de verzorgende outillage, de verschaffing van woongenot door de fysieke uitrusting en het zich welbevinden in de betreffende sociale eenheid'. Vier leefbaarheidsaspecten worden dus door GROOT onderscheiden, nl. de situatie m.b.t. inkomen en sociale zekerheid, de verzorgingssituatie, het fysieke woonklimaat en het sociale klimaat. Het begrip leefbaarheid is in de eerste plaats subjectief, d.w.z. dat het alleen af te meten is aan het oordeel van de betrokkenen zelf en bovendien is het begrip relatief, d.w.z. 'wat door het ene individu of de ene groep als leefbaar wordt beoordeeld, hoeft nog niet door een ander individu of een andere groep als zodanig te worden beoordeeld'.

CLARENBURG en VAN RIJN (1970) noemden dezelfde kenmerken van het begrip leefbaarheid als GROOT, nl. dat het steeds betrokken is op het milieu, waarin men woont – bij GROOT was sprake van de betreffende sociale eenheid, maar waarschijnlijk werd hiermee ook het woonmilieu bedoeld – het is gekoppeld aan het behoeftenpatroon, niet aan het bestaansminimum – bij GROOT is sprake van een 'redelijk' inkomen – het is een relatief en subjectief begrip, – dit komt ook bij GROOT tot uitdrukking –, en tenslotte wijzen CLARENBURG en VAN RIJN erop dat het in een, zij het vaak niet geheel duidelijke, relatie staat tot het begrip welzijn: 'De leefbaarheid van een gebied blijkt een van de medebepalende factoren te zijn voor de welzijnservaring van de betrokken bewoners'.

CLARENBURG en VAN RIJN (1970) menen dat de ruimere omgeving, waarin wij min of meer regelmatig vertoeven, het best omschreven kan worden als het leefmilieu, met als kerngebied het woonmilieu. Het werkmilieu werd door hen niet in het leefbaarheidsobject betrokken. Immers aldus deze auteurs, de mens beleeft zijn relatering aan de omringende wereld op drie velden: het interpersoonlijke of sociale vlak, het algemeen maatschappelijke of rol-taak-vlak en het ruimtelijk-culturele vlak. 'Leefbaarheid nu moet in verband gebracht worden met de ruimtelijk-culturele relatering van de mens aan zijn milieu'. Het sociale milieu en het werkmilieu blijven in deze zienswijze dus buiten beschouwing. Bij

leefbaarheid gaat het dus niet om het milieu in zijn totaliteit, maar slechts om bepaalde aspecten daarvan. Bovendien achten zij de toevoeging van het bijvoeglijk naamwoord 'ruimtelijk' aan de omschrijving van het leefbaarheidsobject een verduidelijking: 'Het indiceert nl. dat leefbaarheid moet worden betrokken op de min of meer concrete milieu-elementen, die in verband gebracht kunnen worden met de inrichting en vormgeving van het leef- en woonmilieu'. Het leefbaarheidsobject werd door CLARENBURG en VAN RIJN in vier componenten uiteengelegd, nl. het micro-milieu, d.i. de woning inclusief buitenruimten, het meso-milieu, d.i. de directe omgeving van de woning, het macro-milieu, d.i. de streek, het gewest of de regio en de biosfeer oftewel de natuurlijke omgeving. Nagegaan is vervolgens door CLARENBURG en VAN RIJN welke behoeften onderscheiden kunnen worden met betrekking tot de milieu-aspecten, waarop het begrip leefbaarheid moet worden betrokken. Leefbaarheid van een ruimtelijk milieu wordt tenslotte door hen gedefinieerd als de mate waarin dat ruimtelijk milieu is afgestemd op, mede door referentie, manifest geworden secundaire en tertiaire behoeften van de bewoners. In feite is het leefbaarheidsbegrip van CLARENBURG en VAN RIJN beperkter van inhoud dan het door GROOT gehanteerde. De specificatie, die CLARENBURG en VAN RIJN geven van de componenten en deelcomponenten van het ruimtelijke leef- en woonmilieu is verhelderend en laat duidelijk uitkomen dat het woord ruimtelijk opgevat moet worden in de zin van wat zij noemden de min of meer concrete milieu-elementen, die in verband gebracht kunnen worden met de inrichting en vormgeving van het leef- en woonmilieu. Het door GROOT gehanteerde leefbaarheidsbegrip kan zo ruim geïnterpreteerd worden dat het als synoniem is te beschouwen met het welzijnsbegrip.

Bij het onderzoek naar de houding van de bevolking van de plattelandsgebieden Gaasterland en de Kempen ten opzichte van de 'recreatie', is niet gepoogd aan alle aspecten, die in verband met de vraag welke invloed de recreatie op de leefbaarheid van die gebieden in de door GROOT bedoelde zin heeft, aandacht te schenken. Er is een selectie gemaakt en wel deze: de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van 'de recreatie', de economische mogelijkheden van 'de recreatie' voor het platteland en de sociale invloed van 'de recreatie' op het platteland. Aan de invloed op het micro-milieu is weinig aandacht besteed, van het meso-milieu zijn slechts enkele deelcomponenten bij het onderzoek betrokken. Niet is bijvoorbeeld nagegaan hoe de invloed van het toerisme op het winkelapparaat voor dagelijkse behoeften werd beoordeeld. Ook is slechts aan enkele componenten van het z.g. macro-milieu aandacht besteed. Dit neemt overigens niet weg dat, hoewel geen allround bestudering heeft plaats gehad van de beoordeling van de invloed van 'de recreatie' op alle deelcomponenten van de drie hoofdcomponenten en op het zich welbevinden – zie definitie van GROOT – in zijn veelheid van aspecten, er toch een indruk verkregen kan worden van de invloed van 'de recreatie' op de leefbaarheid van de plattelandsgebieden. In sommige hiervoor reeds besproken studies is ook aandacht besteed aan de invloed van de recreatieve functie van het platteland als die zich op bepaalde wijzen manifesteert – bijvoorbeeld gepaard gaat met congestie – en verstedelijkingsverschijnselen – op de leefbaarheid van grotere sociaal ruimtelijke situaties

als gewesten of een geheel land. Bij de behandeling van de visie van MUMFORD op de ontwikkeling van de functie van de open ruimte voor de openluchtrecreatie in verband met het verstedelijkingspatroon in paragraaf 3 van dit hoofdstuk is hieraan aandacht besteed.

Van belang is ook dat steeds wordt vastgesteld vanuit welk gezichtspunt de invloed van de recreatie wordt bekeken. Wat vanuit het ene gezichtspunt als gunstig beoordeeld kan worden, kan vanuit het andere als ongunstig worden beschouwd. Gezien vanuit een beperkte sociaal ruimtelijke situatie kan de beoordeling van de invloed van de recreatie anders zijn dan wanneer dit vanuit een groter geheel, een regio, een land, of een continent, wordt bekeken.

Het is bijvoorbeeld heel goed denkbaar dat naarmate men meer geneigd is of door de toenemende verstedelijking gedwongen wordt, de invloed van de recreatiefunctie op de leefbaarheid van het platteland niet voor een plattelandsgebied, evenmin voor het geheel van het platteland, maar voor Nederland of een groter ruimtelijk kader te bekijken, de accenten in de beoordeling duidelijk anders komen te liggen.

Het antwoord op de vraag of bijvoorbeeld het verschijnsel tweede woning een bijdrage levert tot een verhoging van de leefbaarheid van het platteland, is waarschijnlijk mede afhankelijk van de kijk die men op het platteland heeft; gaat men van de conceptie 'platteland' of van de conceptie 'multi-functionele' open ruimte uit.

De vraag hoe de invloed van het verschijnsel tweede woning op de leefbaarheid van het platteland beoordeeld moet worden, is moeilijk in zijn algemeenheid te beantwoorden. POSTHUMUS (1967) concludeerde uit bevindingen van haar onderzoek in Z.O.-Friesland dat er een positieve invloed uitgaat van de tweede woning op het landschapsbeeld – verbouwingen, opschilderingen, tuinaanleg – en dat de invloeden van de tweede woning in de culturele en economische sferen positief gewaardeerd kunnen worden. POSTHUMUS heeft evenwel geen onderzoek ingesteld naar de beoordeling van deze aspecten door de bevolking van Z.O.-Friesland zelf. Zij trok alleen een voor de hand liggende conclusie, nl. dat de tweede woning vanuit het gezichtspunt van de plattelandsbevolking in het onderzochte gebied waarschijnlijk vooral leefbaarheidsverhogende effecten heeft. De geïnduceerde ontwikkelingen kunnen immers, naar redelijkerwijs verondersteld mag worden, beschouwd worden als een bijdrage tot een in de ogen van veel plattelanders gewenste ontwikkeling van het platteland. Door verschillende auteurs, o.a. DE JONGE (1968) en DENIG (1969), zijn de bevindingen van POSTHUMUS aangegrepen om te betogen dat de tweede woning in het algemeen als een aanwinst voor het platteland beschouwd kan worden.

Welke effecten het verschijnsel tweede woning heeft op de ontwikkeling van plattelandsgebieden zal echter van gebied tot gebied verschillen.

Wanneer het verschijnsel tweede woning niet vanuit het effect op de leefbaarheid van een plattelandsgebied wordt beschouwd, maar vanuit het effect op de leefbaarheid van de open ruimte, dus vanuit een bovenregionaal, provinciaal of nationaal gezichtspunt, dan zou men tot een heel andere conclusie kunnen geraken. De nadruk zou dan kunnen liggen, en wordt ook veelal gelegd, op nade-

lige effecten als versnippering van de open ruimte, snipperverkaveling, ongewenste schaalverkleining en in sommige gevallen daarenboven, gezien de aard van de bouwsels en de entourage daarvan, op 'vervolkstuing' van onze beperkte recreatiegronden, of zoals KRAUS (1964) het uitdrukte: 'Störung der Heimatslandschaft'.

Het bouwen van tweede woningen kan om nog andere dan de hierboven reeds genoemde redenen gezien worden als een de leefbaarheid van Nederland negatief beïnvloedende factor.

De aanspraak die voor de bouw van tweede woningen wordt gedaan op de bouwcapaciteit kan inhouden dat de bouw van eerste woningen vermindert; althans zo kan dit gezien worden.

Over het aantal tweede woningen dat per jaar gerealiseerd kan worden, zonder dat dit negatieve gevolg optreedt, lopen de meningen uiteen. MAAS (1969) meent bijvoorbeeld dat dit gevaar niet bestaat wanneer er niet meer dan 6.000 tweede woningen per jaar gebouwd worden. VAN BEUSEKOM (1970) meent dat, hoewel hij vreest dat in het westen van het land het woningtekort permanent dreigt te worden, het genoemde gevaar niet optreedt als het niet om meer dan 2.000 à 3.000 tweede woningen per jaar gaat.

Waar deze grens precies ligt, is overigens voor mensen in wier elementaire woonbehoeften niet voorzien kan worden minder relevant; zij kunnen het verschijnsel van de tweede woning als een uitdrukking beleven van de in hun ogen bestaande schrijnende sociale ongelijkheid binnen onze maatschappij.

Tegenover deze klanken in mineur, die de nadruk leggen op nadelige effecten van de tweede woning op de open ruimte, kunnen optimistische geluiden gesteld worden.

Gezien vanuit de leefbaarheidsvraag van een bepaald dorp kan het bouwen van tweede woningen daar in verband met de daardoor in stand blijvende verzorgende outillage positief beoordeeld worden. Deze positieve geluiden komen van hen, die menen dat nadelige effecten bij een goed beleid niet behoeven op te treden. Door situering van tweede woningen niet in, maar bij natuur- en parkgebieden in landschappen in de opvangzones rondom grote park- en watersportgebieden, welke toch voor de recreatie verder moeten worden ontwikkeld, kan, aldus MAAS (1969), landschapserosie worden voorkomen en in plaats daarvan zelfs landschapsbouw ontstaan.

Op deze laatste, mogelijk positieve invloed van de tweede woning heeft ook DENIG (1969) gewezen. De nieuwe woonfunctie van het platteland zou om belangrijke landschappelijke elementen vragen. POSTHUMUS (1967) was, aangebrachte veranderingen aan de tweede woningen en verbouwingen overziend, van mening 'dat de tweede woningen een positieve invloed op het landschapsbeeld hebben'. Verder stelde zij dat op grond van het onderzoek niet is te zeggen of de veranderingen in het uiterlijk van de tweede woningen deze ten alle tijde 'mooier' hebben gemaakt dan de woningen, die door de plaatselijke bevolking worden bewoond.

Men kan ook wel de mening beluisteren dat het opknappen van huisjes om als tweede woning te gaan fungeren, tot een zekere protserigheid of zelfs tot

kitsch leidt. Bovendien wordt tegen verspreide tweede woningen op het platte-land wel het bezwaar aangevoerd dat, daar deze doorgaans alleen in de zomer tijdens de vakantieperiode en tijdens de weekends worden bewoond en er daardoor voor de rest van het jaar gesloten en doods uitzien, deze een gevaar voor de leefbaarheid betekenen. In sommige dorpen moeten oude pandjes in de dorps-kommen om hun cultuurhistorische waarde in stand gehouden worden en daar de autochtone bewoners te weinig geld hebben om deze woningen te onderhouden, worden deze pandjes wel aan mensen, die graag een tweede woning willen hebben, verkocht. Door de 'dode' plekken, die zo midden in de dorpen ontstaan, doordat deze woningen gedurende een groot gedeelte van het jaar onbewoond zijn, kunnen deze tweede woningen volgens sommige burgemeesters – in Giet-hoorn b.v. – een groot gevaar voor de leefbaarheid van het dorp vormen. Bovendien maakt men wel bezwaar tegen het verschijnsel tweede woning omdat de bewoners ervan geen rol van betekenis spelen in het culturele leven van het dorp. De verkoop van huizen en al dan niet verspreid gelegen stukken grond bijvoorbeeld om er een tweede woning of een sta-caravan of sta-tent op te plaatsen brengt economische voordelen met zich mee. In het algemeen zullen daardoor de prijzen van grond en huizen stijgen.

Hier kan echter tegenover gesteld worden dat deze ontwikkeling ook, zoals hiervoor reeds werd aangeduid, het z.g. 'Überfremdungsgefahr' met zich meebrengt.

Het antwoord op de vraag of bijvoorbeeld in Z.O.-Friesland het verschijnsel van de tweede woning een positieve bijdrage aan de leefbaarheid van de streek levert, zou alleen door middel van een onderzoek naar de oordelen van de permanente bewoners hierover, gegeven kunnen worden.

Zoals wij hiervoor reeds aanstipten, lopen de oordelen uiteen over de invloed van een (sterke) toename van het aantal tweede woningen in het buitengebied, de open ruimte, op de leefbaarheid van een ruimtelijk geheel, als een bepaalde provincie of een land als Nederland in zijn geheel.

Door sommigen wordt aangenomen dat er positief te waarderen landschaps-vormende impulsen uitgaan van het verschijnsel tweede woning. Anderen daarentegen willen met een stringente begeleiding van de tweede woning, door deze in bepaalde gebieden in complexen toe te laten, voorkomen dat de tweede woning het landschap van de open ruimte aantast. Ook als het gaat om de verspreide vestiging van als tweede woning gebruikte verblijfsaccommodatie m.n. caravans en z.g. sta-tenten, stelt de overheid zich terughoudend op.

Uit het rapport 'BUITEN WONEN' van het PROVINCIAAL BESTUUR VAN OVER-IJSSEL (1965) blijkt dat duidelijk. Ook komt dit naar voren in het standpunt dat te lezen valt in een door de SOCIOGRAFISCHE DIENST VAN DE GEMEENTE APeldoorn opgesteld rapport, over de ontwikkeling van het recreatiedorp Hoenderlo, als het gaat om het plaatsen van kamphuisjes en stationaire tenten en caravans bij boerderijen. Overwegende dat door de bouw van kamphuisjes het aantal gebouwen in het landschap met een vrij lange levensduur toeneemt en dat deze huisjes ook een andere functie kunnen krijgen, b.v. noodwoning, werd deze ontwikkeling afgewezen. Met betrekking tot de statische tenten en caravans werd

enerzijds gesteld dat de kosten voor de te treffen voorzieningen geringer zijn dan de kosten voor de bouw van kamphuisjes, dat deze gemakkelijk te verwijderen zijn en dat het beheer eenvoudiger is dan bij kamphuisjes met een steeds wisselende bevolking, maar dat het anderzijds als een bezwaar moet worden gezien dat tenten en caravans in het gebied verspreid staan, wat een aantasting van het recreatiegebied kan betekenen. Men vreesde bovendien dat, indien toestemming voor het plaatsen van een beperkt aantal tenten en caravans werd verleend, het aantal standplaatsen toch door een drang tot uitbreiding per bedrijf zou toenemen. Bovendien werd aangevoerd dat bij combinatie van agrarische bedrijven met recreatiebedrijven de kans bestaat dat de landbouw door tijdsgebrek van de agrariërs in de knel komt.

‘Het inschakelen van landbouwbedrijven in de recreatieve sector is alleen te overwegen in gebieden waar het toerisme nog tot ontwikkeling moet komen. In dergelijke gebieden zouden de agrarische bedrijven kunnen fungeren als gangmakers van het toerisme. In een dergelijk gebied zal men echter slechts een beperkt aantal agrariërs kunnen inschakelen in de recreatiesector’. Tegen deze laatste overweging zou men kunnen inbrengen dat op deze wijze de agrarische bevolking de taak krijgt opgedragen voornamelijk in de eerste, wellicht de meest riskante, fase van de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van een gebied een ondernemende rol te spelen. Dit zou kunnen inhouden dat deze ontwikkeling dan mogelijk zo traag verloopt dat alleen lage prijzen voor de logiesaccommodatie gevraagd kunnen worden en er daardoor geen noemenswaardige verbetering van de economische positie van de landbouwrecreatie-ondernemers is te verwachten. Een verbetering van de leefbaarheid van het platteland voor de agrarische bevolking door een verbetering van mogelijkheden een redelijk inkomen te verdienen mag hiervan dan niet verwacht worden.

In paragraaf 6 van dit hoofdstuk is reeds gebleken dat men zich van de mogelijkheden voor boeren om in de toeristische sector een bijverdienste te bemachtigen in het algemeen geen te rooskleurige voorstelling moet maken. Niettemin spreekt bij de gedachtenvorming over de consequenties van het toerisme voor het platteland de economische nivelleringsfunctie een belangrijke rol. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de aandacht, die op verschillende internationale conferenties over de ontwikkeling van het platteland, is besteed aan de rol die het toerisme hierbij kan spelen.

In 1963 heeft de ‘ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (O.E.C.D.) in een seminar over ‘Regional rural development programmes, with special emphasis on depressed agricultural areas, including mountain regions’ ook aandacht geschonken aan de rol, die het tot ontwikkeling brengen van toeristische functies van het platteland kan spelen in de ontwikkeling van het platteland. In 1969 werd door de ‘Food and Agriculture Organisation of the United Nations’ (F.A.O.) een groot gedeelte van de ‘AD HOC CONFERENCE ON PLANNING OF RURAL AREAS’ aan de betekenis van het toerisme voor het platteland gewijd. Behandeld werd er het thema ‘Development du Tourisme, des Parcs Nationaux et des Reserves Naturelles’. BAGNALL sprak er over de economische

mogelijkheden van het toerisme voor de ontwikkeling van het platteland. Aan de hand van de situatie in Ierland toonde hij aan dat het toerisme voor het platteland economische mogelijkheden van betekenis met zich kan meebrengen.

In Nederland is in het kader van de door de ANWB georganiseerde 'Recreatiestudiedagen' enkele malen o.a. de economische betekenis van het toerisme voor de landbouw ter sprake gekomen. Tijdens de 'Recreatiestudiedag' in 1963 hield CONSTANDSE (1963) een inleiding met als titel 'Invloed van de recreatie der stedelingen op de plattelandssamenleving'. In deze inleiding kwam de economische betekenis van het toerisme voor het platteland nauwelijks ter sprake. De combinatie landbouw-verblijfsaccommodatie op een landbouwbedrijf werd als weinig perspectiefvol voorgesteld. Tijdens de studiedag van 1965 hield de toenmalige voorzitter van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij, GEUZE, een inleiding, getiteld 'Landbouw en recreatie', waarin vrij veel aandacht werd besteed aan de economische mogelijkheden van het toerisme voor de landbouw. Genoemd werden de verkoop van agrarische producten en de verhuur van recreatieve verblijfsaccommodatie.

In verschillende Europese landen, - Duitsland, Denemarken, Oostenrijk, Frankrijk - en ook in de Verenigde Staten van Amerika wordt door de overheid via voorlichting de aandacht gevestigd op de economische mogelijkheden van het toerisme voor de plattelandsbevolking en in sommige landen wordt ook via financiële maatregelen, credietfaciliteiten o.a., de plattelandsbevolking in z'n geheel of alleen de agrarische bevolking gestimuleerd deze nieuwe mogelijkheden van het toerisme aan te grijpen.

Uit verschillende voorlichtingsbrochures van het ministerie van landbouw van de Verenigde Staten van Amerika blijkt dat dit ministerie op dat gebied actief is. Titels als 'RURAL RECREATION; NEW OPPORTUNITIES ON PRIVATE LAND' (1963), 'RURAL RECREATION ENTERPRISES FOR PROFIT' (1963) en 'OPPORTUNITIES FOR IMPROVING RURAL-FAMILY INCOME THROUGH RECREATION ENTERPRISES' (1963) spreken in dit verband voor zich.

Het toerisme kan voor agrariërs nieuwe economische mogelijkheden openen. Waarschijnlijk echter niet voor grote aantallen. Ook het werkgelegenheidseffect van het toerisme is in het algemeen gering.

De ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functies van een bepaalde streek of provincie betekent, zo is aan de hand van een studie over Zeeland in paragraaf 6 van dit hoofdstuk aangetoond, dat er door overheids-subsidies een belangrijke geldstroom naar dat gebied kan plaats hebben. Kleine gemeenten, die door de ontwikkeling van de recreatieve functie extra uitgaven moeten doen in verband met het treffen van infrastructurele voorzieningen, het beheer en onderhoud van wegen, recreatieterreinen etc. kunnen in financiële moeilijkheden geraken. Hoewel er op kleinere gemeenten leefbaarheidsverhogende effecten van het toerisme kunnen uitgaan, kan door dit laatste punt het gevoel ontstaan dat het toerisme de leefbaarheid ook in gevaar kan brengen. O.a. CALMETTES (1967), die over de invloed van tweede woningen op het leven in kleine dorpen in Frankrijk schreef, en MARGY (1964), die op de recreatiestudiedag van de ANWB in 1964 de taak van de provincie bij het behartigen van

de recreatiebelangen besprak, hebben dit punt van de financiële problemen van kleine gemeenten aangesneden.

In enkele kleine gemeenten is reeds een toeristenbelasting ingevoerd en in enkele andere wordt overwogen deze onsympatieke maatregel te nemen. Mede door de ontwikkeling van het toerisme wordt het dringender in grotere ruimtelijke en administratieve eenheden te gaan denken en werken. Dit kan als een bedreiging voor de leefbaarheid van kleinere kernen worden beleefd, wanneer nl. het gevoel ontstaat de eigen identiteit te moeten opgeven.

Door de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve functie van een gebied kunnen de grond- en huizenprijzen aanzienlijk stijgen. In sommige gebieden heeft de ontwikkeling van de recreatie tot explosieve grondprijzontwikkelingen geleid. Op Ibiza, het eiland in de Middellandse Zee, 225 mijlen ten zuidoosten van Barcelona, zijn de grondprijzen de laatste 10 jaren met een factor 80 gestegen; een stuk land dat 10 jaar geleden voor f 12,50 per vierkante meter werd verkocht, brengt nu f 950,- op (Elsevier, 26 februari 1972). Voor de agrarische beroepsbevolking, die in de agrarische sector wil blijven, betekenen stijgingen van grondprijzen verzwareningen van lasten, waar gezien het prijspeil van landbouwprodukten, geen baten tegenover staan. Of de gedachte juist is, die men vaak kan beluisteren, dat veel boeren zitten te springen om tegen hoge vergoedingen hun land voor andere dan agrarische doeleinden bestemd te zien, valt te betwijfelen. Op het in 1970 gehouden congres van de Nederlandse Gemeenten met als thema 'De gemeente en het natuurlijk milieu' werd in de discussie door een wethouder van een kleine gemeente stelling genomen tegen een naar zijn mening al te vergaande eis van MAAS (1970) dat in totaal 180.000 ha grond aan de landbouw onttrokken zouden moeten worden. Ook het opheffen van 7.000 boerderijen, dat door MAAS werd geopperd, werd door deze wethouder een te rigoreuze aanpak genoemd. MAAS gaf toe dat het een rigoreuze aanpak is, maar meende dat de mentaliteit van de agrariërs terzake ook gaat veranderen en velen wel willen omschakelen. Waarop deze mening is gebaseerd staat helaas niet in het verslag van het congres. Wel wordt daarin opgemerkt dat uit de discussies duidelijk is gebleken dat er in de landbouw veel mensen zijn die zich bedreigd voelen.

De ontwikkeling van de toeristische functie van het platteland brengt ook met zich mee dat er allerlei conserveringsmaatregelen genomen worden om karakteristieke landschappelijke elementen – gebouwen, houtwallen, bossen, bosranden, etc. – te behouden. Door veel plattelanders kan dit als een duidelijke verbetering van het leefmilieu ervaren worden. In sommige gevallen zal dit echter als een aantasting van bestaansmogelijkheden en als zodanig als een bedreiging gevoeld worden.

De Leeuwarder Courant van 15 februari 1971 schreef bijvoorbeeld: *'Er zijn boeren, die met schrik lezen, dat hun boerderij op de monumentenlijst is geplaatst en er heerst ten plattelande algemeen mededogen met deze rampzaligen, die zoals wordt beweerd 'neat mear aan it spul foroarje meije en yn in museum komme te zitten'.*

Wat boeren in het unieke dorp Staphorst ervan vinden als hun boerderijen

op de lijst van Monumentenzorg worden geplaatst, is niet precies bekend. Wel dat sommigen dit afkeuren.

De conserverende maatregelen kunnen voor de agrarische ondernemers belangrijke gevolgen hebben. In het dorp Giethoorn is het bijvoorbeeld wel toegestaan om een bedrijf te vergroten met 40% bebouwde oppervlakte, maar het oprichten van/of de transformatie van bestaande bedrijven tot mestbedrijven is daar verboden. Deze agrarische industrie wordt, vooral in dat gedeelte van het dorp dat direkt grenst aan recreatieterreinen, ongewenst geacht. In dit dorp moeten aard en karakter van zowel boerderijen als burgerwoningen gehandhaafd blijven. De 'recreatie' oefent vooral de laatste jaren in toenemende mate druk op de gemeente uit (VROOM, 1970). Of boeren, die mogelijk het gevoel krijgen dat zij, die toch de oudste rechten hebben, door de recreatie worden verdrongen, deze ontwikkelingen, die mogelijk zo vergaande conserverende maatregelen oproepen dat zeker op de langere duur hun bedrijf mede daardoor zijn levensvatbaarheid zal verliezen, steeds met begrip tegemoet zullen treden en positief beoordelen, valt wel te betwijfelen.

De drukte in de omgeving van recreatie-attractiepunten kan door boeren als hinderlijk voor hun bedrijfsvoering worden ervaren, evenals de recreatieverkeersdrukke op landbouwwegen. Een euvel dat waarschijnlijk vooral bij grote steden en in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden voorkomt.

De invloed van de recreatie op de verzorgingssituatie op het platteland zal in het algemeen positief beoordeeld worden. Het scheppen van recreatieve accommodatie op het platteland zal vermoedelijk zowel negatieve als positieve reacties bij de plattelandsbevolking oproepen. Door dagrecreatie-attractiepunten wordt de omvang en verscheidenheid van de recreatieve mogelijkheden in een bepaald gebied groter, wat mogelijk vooral door hen, die behoefte hebben aan deze mogelijkheden – jongeren b.v. – positief gewaardeerd wordt. Ook zijn echter negatieve reacties denkbaar omdat deze attractiepunten (verkeers-)drukke met zich mee brengen; het kan voorkomen dat er bepaalde terreinen voor bestemd worden, waar voorheen alleen de plattelandsbevolking heen trok. Met de toename van de openluchtrecreatie in een bepaald plattelandsgebied kan er de sfeer zodanig veranderen – toename verkeersdrukke, voorzieningen voor mondain toerisme in dorpskernen, aantasting van oude waarden zoals gemoedelijkheid, sober leven etc., toename van competitie en individualisme – dat vooral als deze toename snel gaat er vrij veel mensen zijn, die deze veranderingen negatief beoordelen.

Wordt het toerisme zoals bijvoorbeeld in het dorp Drouwen, zo bleek uit het onderzoek van VAN DER HOEVEN (1969), gewaardeerd door de bejaarden om de afleiding en de 'gezelligheid', die het brengt, in andere plaatsen neemt het toerisme zo'n omvang en vorm aan dat het als lastig en hinderlijk wordt ervaren. In Bronkhorst, het gerestaureerde stadje aan de IJssel, 50 huizen met ca. 200 inwoners, zijn er mensen, zo blijkt uit de Gelderlander van 30 maart 1971, die vinden dat na de stille winter de *toeristenhel* losbreekt. Het wonen in fraai gerestaureerde huizen vindt men ook niet alles. Een van de inwonsters van Bronkhorst bleek het gevoel te hebben als een stuk vee in zo'n huis te zitten en

vond het nodig dat er wat aan gedaan werd. Bovendien blijkt men het idee te hebben door het toerisme in de verdrukking te geraten en als het ware verdreven te worden. De café's zijn in beslag genomen door toeristen. De Bronkhorster zelf gaat naar Steenderen om zijn biertje te drinken: 'Want de toeristen zijn op zijn paasbest gekleed. En daar kun je in je werkkleding niet tussen zitten'. De ontwikkeling van een agrarische gemeenschap naar een toeristenplaats verloopt niet zonder haperingen, aldus de Gelderlander: 'Monumentenzorg zou een project als Bronkhorst sociaal en maatschappelijk moeten begeleiden'.

Uit de beschouwingen in dit hoofdstuk is duidelijk gebleken dat de ontwikkeling van toeristische en openluchtrecreatieve functies van plattelandsgebieden velerlei consequenties met zich meebrengt en dat de vraag of daarmee de leefbaarheid van deze gebieden vergroot of verkleind wordt, moeilijk in zijn algemeenheid is te beantwoorden. Het is van veel factoren afhankelijk hoe dit antwoord zal uitvallen. De ontwikkeling van de recreatieve functie verschilt van gebied tot gebied, de gevolgen daarvan lopen van gebied tot gebied uiteen en recreatiegebieden verschillen van elkaar in sociaal-economisch en cultureel opzicht. Bovendien moet, zoals hiervoor in deze paragraaf, duidelijk is gebleken, bij de vraag naar de leefbaarheid duidelijk worden aangegeven vanuit welk gezichtspunt deze vraag gesteld wordt. Gaat het om de leefbaarheid van een bepaald gebied voor de agrarische bevolking, om de leefbaarheid van het platteland voor de plattelandsbevolking of om de leefbaarheid van Nederland voor de Nederlandse bevolking.

Leefbaarheid is een subjectief begrip en dus afhankelijk van de oordelen van de mensen in kwestie. In het Gaasterland en in de Kempen is empirisch onderzoek ingesteld naar de wijze waarop de bevolking verschillende aspecten van de recreatiefuncties van deze gebieden beoordeelde. In de hoofdstukken 5 tot en met 8 is verslag gedaan van dit onderzoek. In verschillende onderdelen van dat verslag zijn ter vergelijking ook bevindingen van elders verrichte onderzoeken naar de houding ten opzichte van 'de recreatie' weergegeven. In hoofdstuk 9, waarin een samenvatting met conclusies van deze explorerende studie is gegeven, komen wij mede op basis van deze bevindingen van empirisch onderzoek weer terug op de kwestie van de leefbaarheid van het platteland.

5. HYPOTHESEN OVER DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE' OP HET PLATTELAND

5.1. INLEIDING

In hoofdstuk 1 is uiteengezet dat dit onderzoek o.a. is opgezet met het doel na te gaan of bewoners van het platteland zich bij de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland betrokken voelen en te bepalen welke houding zij ten opzichte van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland hebben en welke factoren daarop van invloed zijn.

In hoofdstuk 4, paragraaf 9, is uiteengezet dat om de invloed van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland op de leefbaarheid van het platteland te bepalen, nagegaan moet worden hoe verschillende aspecten van deze ontwikkeling door plattelandsbewoners beoordeeld worden. Hierna wordt eerst bij het begrip houding stilgestaan en in verband daarmee bij de vraag hoe nagegaan kan worden of achter oordelen en meningen houdingen schuilgaan. Daarna is in paragraaf 5.2. een nadere detaillering gegeven van de in hoofdstuk 1, paragraaf 3, voorlopig geformuleerde veronderstellingen over factoren van invloed op de houding van plattelanders ten opzichte van 'de recreatie'.

5.2. HET BEGRIIP 'HOUDING' EN HET 'METEN' VAN HOUDINGEN

Het heeft weinig zin om in deze studie diep in te gaan op allerlei schakeringen, die in de definitie van het begrip houding te vinden zijn. De definiëring van dit begrip hangt o.a. af van de benadering van waaruit gewerkt wordt. Een benadering vanuit de psychologie legt andere accenten dan een vanuit de sociologie. In de definitie van THURSTONE (1931) van het begrip houding: 'the degree of positive or negative affect associated with some psychological object', is sprake van een psychologisch object. Het gevoelselement staat er centraal in. KRETCH, GRUTCHFIELD en BALLACHY (1962) gaven de volgende definitie van het begrip houding: 'An enduring system of positive and negative evaluations, emotional feelings and pro- or con-action-tendencies with respect to a social object'. In deze definitie van sociaal-psychologen is sprake van een sociaal object en bovendien noemen zij drie elementen: evaluaties, gevoelens en actie-tendenties.

Door de sociologen VAN DOORN en LAMMERS (1959) wordt de (niet-materiële) cultuur tot de houdingen gerekend. Cultuur wordt door deze auteurs omschreven als: 'Normen, verwachtingen, waarden en doeleinden'. 'Het zijn die opvattingen, welke door meerdere personen worden gedeeld en welke de functie hebben de specificatie en verduurzaming van het gedrag. Zij figureren als tradities en overtuigingen, symbolen en stijlen'. Cultuurelementen worden door deze auteurs in de eerste plaats als opvattingen beschouwd: 'Wij rekenen in dit opzicht de cultuur dus tot de houdingen en meer in het bijzonder tot de cognitieve

houdingselementen'. De cultuur bestaat naar de opvatting van deze auteurs uit collectieve houdingen.

Bij onderzoek naar de houding t.o.v. de recreatieve functie in het Gaasterland en de Kempen is er niet a-priori vanuit gegaan dat de bevolking in die gebieden reeds een houding ontwikkeld zou hebben t.o.v. deze functie van het platteland. Mogelijk is nl. dat de ontwikkeling van de recreatieve functie van die gebieden zo geleidelijk en/of zo buiten de belangstelling van de Gaasterlanders en Kempenaren plaatsvindt, dat zij er zich zo weinig bij betrokken voelen, dat zich ten tijde van het onderzoek nog geen houding had ontwikkeld of alleen bij een klein gedeelte van de bevolking. Houdingen ontwikkelen zich in een proces van behoeftenbevrediging. Het is denkbaar dat vrij veel bewoners van het platteland geen verband zien tussen eigen belangen en behoeften en de ontwikkeling van de recreatieve functie van hun woonomgeving omdat deze functie geen directe voor- of nadelen voor hen met zich meebrengt. Voor een aantal plattelandsbewoners geldt echter dat zij wel directe voor- of nadelen van de ontwikkeling ondervinden. Sommigen hebben nl. financiële voordelen. Anderen b.v. hebben direct te maken met de landschappelijke consequenties van deze functie; bijvoorbeeld het handhaven van bomen, houtwallen of andere landschapselementen, die vanuit technisch-agrarisch oogpunt gezien als ongewenst beschouwd worden.

Een andere factor, die van belang is bij het ontstaan en de ontwikkeling van houdingen is de informatie. Het is heel wel mogelijk dat er op het platteland mensen zijn, die niets of heel weinig weten over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie. Wordt deze mensen iets medegedeeld over deze functie, dan is de inhoud van de mededeling mede bepalend voor hun oordeel t.o.v. deze functie of een aspect daarvan waarover de mededeling wordt gedaan. Het geheel van houdingen (de cultuur), die zij reeds hebben, speelt hierbij een rol van doorslaggevende betekenis. Wordt de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland bijvoorbeeld voorgesteld als een desintegrerend element voor het platteland, dan zullen waarschijnlijk mensen, die een positieve houding hebben t.o.v. het behoud van de gemeenschapszin op het platteland op deze mededeling negatiever reageren, dan mensen, die niet hechten aan het behoud van het 'gemeenschappelijke' platteland. Het ontstaan van een negatieve houding t.o.v. de recreatieve functie van het platteland bij deze voorstelling van zaken is vooral te verwachten bij mensen, die opgenomen zijn in de dorpssamenleving. Zij zullen zich mogelijk gesteund weten in hun negatieve houding door te refereren aan mensen, die ook waarde hechten aan het behoud van de dorpsgemeenschap.

Houdingen van een individu weerspiegelen veelal in hoge mate de opvattingen, normen en waarden van de groepen, waarmee hij zich verbonden voelt. Vooral waarden van die groepen waarmee mensen zich sterk verbonden voelen, spelen bij de ontwikkeling van houdingen t.o.v. nieuwe verschijnselen een overheersende rol. Deze groepen kunnen zowel lidmaatschapsgroepen als referentiegroepen zijn. In verband hiermee kunnen in de houding t.o.v. de openluchtrecreatieve functie van het platteland interessante verschijnselen optreden. Vermoedelijk voelen vrij veel plattelanders zich enerzijds door allerlei lidmaatschaps-

groepsbanden met het platteland verbonden terwijl zij zich anderzijds steeds meer refereren bij het bepalen van hun houdingen t.o.v. allerlei veranderingen ten plattelande aan de stedelijke samenleving. Het is daardoor mogelijk dat er bij vrij veel plattelanders ten opzichte van verschillende aspecten van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland geen consistent patroon in hun houdingen is te ontdekken.

De openluchtrecreatieve functie van het platteland is een multi-interpretabel verschijnsel. Sommige mensen zullen alleen aan de toename van de drukte denken, die met deze ontwikkeling gepaard gaat en vooral in verband met hun evaluatie van dit aspect hun houding ten opzichte van andere aspecten bepalen. Anderen daarentegen denken mogelijk vooral aan sociale consequenties en weer anderen zullen aan andere, door hen negatief of positief gewaardeerde, aspecten denken.

Met deze mogelijkheden moet rekening gehouden worden bij de keuze van de methode om te onderzoeken hoe de houding is van bewoners van het platteland ten opzichte van de recreatieve functie van het platteland. Nagegaan moet worden of en zo ja hoe plattelandsbewoners de recreatieve functie van het platteland percipiëren, welke aspecten daarbij worden onderscheiden, hoe deze aspecten beoordeeld worden en hoe deze oordelen zich ten opzichte van elkaar verhouden. Als belangrijke kenmerken van houdingen noemden KRECH, CRUTCHFIELD en BALLACHY (1962) 'extremeness, multiplexity, consistency, interconnectedness, consonance, strength and number of wants served by the attitude, and centrality of the value to which the attitude is related'. Extreme houdingen zijn niet zo gemakkelijk te veranderen als minder extreme. Eenvoudige houdingen zijn meer voor verandering vatbaar dan meer ingewikkelde houdingen; vooral voor z.g. congruente (zonder verandering van teken) veranderingen. Er is in het algemeen een neiging naar consistentie in een houdingensysteem. Houdingensystemen verschillen echter in de mate van consistentie. Inconsistente systemen zijn meer voor verandering vatbaar dan consistente systemen. Houdingen, die weinig verweven zijn met andere houdingen zijn gemakkelijker te veranderen dan houdingen, die een hoge mate van 'interconnectedness' vertonen. Consonante houdingen zijn moeilijk te veranderen, vooral voor incongruente veranderingen zijn deze weinig vatbaar. Een houding, die deel uitmaakt van een hecht cluster van houdingen is moeilijk te veranderen als deze 'consonant' is met andere houdingen in het cluster. Houdingen, die verband houden met veel behoeften en met de centrale waarden van de persoon, zijn moeilijk te veranderen.

De veranderbaarheid van houdingen neemt in de beschouwing van KRECH, CRUTCHFIELD en BALLACHY een belangrijke plaats in. Zij besteedden aan deze kenmerken van houdingen dan ook veel aandacht.

Naast deze reeds genoemde kenmerken van de houding worden genoemd de 'persoonlijkheid' van de individuen, die houdingen hebben en de groepsgebondenheid van deze individuen. Over de factor 'persoonlijkheid' wordt hier slechts opgemerkt dat door KRECH, CRUTCHFIELD en BALLACHY in dit verband de volgende kenmerken worden genoemd: 'de intelligentie, de beïnvloedbaarheid, de

neiging tot zelfverdediging, en de behoefte aan cognitieve duidelijkheid. Bij dit laatste kenmerk wordt onderscheid gemaakt tussen mensen, die als 'clarifiers', zij die open zijn voor nieuwe informatie, en mensen, die als 'simplifiers', zij die weerstand bieden tegen nieuwe informatie, die tot incongruente veranderingen zou kunnen moeten leiden, beschouwd kunnen worden. In het onderzoek naar de houding t.o.v. de urbane openluchtrecreatieve functie van het platteland in Gaasterland en de Kempen is geen aandacht besteed aan deze factor. Waarschijnlijk zou men in de Kempen meer z.g. 'simplifiers' aantreffen dan in Gaasterland, waar meer het type van de 'clarifier' naar voren zou komen. Wel is bij de opzet van dit onderzoek van de hypothese uitgegaan dat de houding ten opzichte van 'de recreatie' verklaard kan worden door de factor 'oriëntatie op de buitenwereld' (of het tegengestelde daarvan: oriëntatie op de lokale samenleving). Deze factor houdt vermoedelijk wel verband met voornoemd persoonlijkheidskenmerk.

De groepsbinding is van belang omdat houdingen, die normen weerspiegelen van een groep, waarvan het lidmaatschap hoog wordt gewaardeerd, daardoor als het ware stevig verankerd zijn en dus moeilijk te veranderen. Aan groepsaffiliaties wordt in dit onderzoek wel aandacht besteed. Nagegaan wordt bijvoorbeeld in hoeverre de binding aan de landbouw (z.g. agrariositeit) samenhangt met de houding t.o.v. diverse aspecten van de openluchtrecreatieve functie van het platteland.

Na deze algemene uiteenzetting over het begrip houding, worden nog enkele opmerkingen gemaakt over het 'meten' van houdingen.

Bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is ook aandacht besteed aan de vraag of de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland naar het gevoel van de plattelanders een belangrijke verandering is en welke aspecten aan deze ontwikkeling onderscheiden worden. Daarna is gevraagd welke meningen, oordelen en opvattingen de plattelandsbewoners hebben met betrekking tot diverse aspecten van de openluchtrecreatieve functie van het platteland. De informatie ten behoeve van het 'meten' van de houdingen t.o.v. de verschillende aspecten is dus alleen ontleend aan verbale uitingen. Aangenomen is dat antwoorden op vragen en reacties op meningen over diverse aspecten van de ontwikkeling van de recreatie indicaties opleveren voor de houdingen t.o.v. deze verschillende aspecten. Het 'meten' van houdingen geschiedt dus op indirecte wijze; aangenomen wordt dat in de antwoorden en reacties iets van de daarachter liggende houdingen doorklinkt: 'Attitudes can be measured only on the basis of inferences drawn from responses of the individual toward the object— his overt actions and his verbal statements of belief, feeling and dispositions to act with respect to the object' (KRECH, CRUTCHFIELD en BALLACHY, 1962).

Bij het 'meten' van houdingen doen zich steeds twee problemen voor, namelijk het probleem van de validiteit en het probleem van de betrouwbaarheid. Bij het eerste probleem gaat het erom of werkelijk datgene gemeten wordt wat gemeten moet worden, bij het tweede of het 'meten' nauwkeurig genoeg geschiedt. M.b.t. de validiteit wordt, als de informatie met behulp van formele interviews

wordt verzameld, zoals in het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is geschied, met twee veronderstellingen gewerkt: in de eerste plaats gaat men ervan uit dat verbale uitingen op een juiste wijze de gedragstendenties – ook de niet verbale – indiceren, en in de tweede plaats dat de op deze wijze ontdekte gedragstendenties op een juiste wijze de achtergrond daarvan, de veronderstelde houding(en), aanduiden.

5.3. VERONDERSTELLINGEN

Na de beschouwingen in de hoofdstukken 2, 3 en 4 over respectievelijk de wijze waarop openlucht recreatieve en toeristische functies zich in plattellandsgebieden ontwikkelen en de invloed van 'de recreatie' op de ontwikkeling van het platteland, wordt hier verder ingegaan op de in paragraaf 1.3. reeds globaal omschreven hypothesen over de houding van bewoners van plattellandsgebieden ten opzichte van 'de recreatie' en de factoren, die daarop van invloed zijn. Onderscheid werd daar gemaakt tussen factoren met betrekking tot de wijze waarop de recreatieve functie zich ontwikkelt, factoren met betrekking tot de gevolgen van deze ontwikkeling voor het platteland en factoren met betrekking tot de sociaal-economische en culturele situatie in de gebieden.

Voor nader achtereenvolgens op deze drie categorieën factoren, in respectievelijk paragrafen 3.1., 3.2. en 3.3. van dit hoofdstuk, wordt ingegaan, is enige aandacht besteed aan een pilot-study van BURDGE, SITTERLEY en FRANK (1967), die zij in een Ohio County verrichtten, omdat uit de aanpak die zij volgden en uit de bevindingen waartoe zij kwamen enige aanwijzingen te ontleen waren voor de hypothesen van waaruit het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen is opgezet naar de houding van de bevolking ten opzichte van de ontwikkeling van de recreatieve functie in die gebieden.

BURDGE, SITTERLEY en FRANK hadden zich met dit onderzoek 'Outdoor Recreation Research' dat als ondertitel kreeg 'A pilot study of the economic, sociological and physical aspects of private and public outdoor recreation in an selected Ohio County' o.a. het volgende ten doel gesteld: 'To determine the attitudes of farm and urban people in regards to participation in recreational activities, ideological orientation toward leisure and recreation, and attitudes toward public and private recreational developments'. Aan de houding ten opzichte van ondernemingen door particulieren m.b.t. de ontwikkeling van de recreatieve functie van dit gebied is in hoofdstuk 7, paragraaf 7 afzonderlijk aandacht besteed.

Om de houding te bepalen ten opzichte van overheidsmaatregelen om de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden te bevorderen is bij dit onderzoek o.a. – aan de in totaal 125 respondenten; 66 stedelingen en 59 agrariërs – een oordeel gevraagd over de volgende bewering: 'Very recently, the citizens of a southern Ohio County raised funds to match a state appropriation with the goal of constructing a large flood control reservoir with a permanent pool, after the dam was constructed the citizens of the county and state had a place for fishing,

boating, and other outdoor sports...' Het oordeel van de stedelingen was overheersend positief waarbij soms werd opgemerkt dat gebruik van de gecreëerde mogelijkheden toegestaan zou moeten zijn. De boerenbevolking reageerde aanmerkelijk minder positief dan de stedelingen. In de eerste plaats omdat zij er bezwaren tegen hadden dat landbouwgrond voor andere dan agrarische doeleinden werd gebruikt en bovendien omdat boeren waarschijnlijk toch al een negatieve houding hebben ten opzichte van bestaande 'flood control reservoirs' in deze county.

De boeren zouden ook aanmerkelijk minder geneigd zijn dergelijke maatregelen te steunen – de helft beoordeelde deze negatief – dan de stedelingen, waarvan ca. tweederde deze maatregelen positief beoordeelden.

De boeren waren ook in veel sterkere mate van mening (44%) dan de stedelingen (19%) dat land dat grenst aan de reservoirs – 9.000 acres waarvan 7.500 acres alleen in het voorjaar soms onder water kwam te staan – aan boeren verpacht diende te worden en niet voor het als alternatief voorgestelde doel, de openlucht recreatie, bestemd diende te worden. Enkele boeren waren voor een bestemming voor recreatieve doeleinden omdat daardoor een gedeelte van het teveel aan landbouwgrond aan de agrarische bestemming onttrokken zou kunnen worden, wat een geringe bijdrage zou kunnen leveren tot de verhoging van de prijzen van landbouwprodukten.

Op zoek naar de achtergronden van de gevonden verschillen in houdingen ten opzichte van de overheidsmaatregelen m.b.t. de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden menen de onderzoekers een belangrijke sleutel gevonden te hebben in de houding ten opzichte van het verschijnsel van de vrije tijd in het algemeen: 'Social problems may result in the future for individuals who do not view leisure favorably'. Vrije tijd werd als volgt gedefinieerd: 'Leisure is defined as the time an individual perceives himself to be free from the obvious and formal duties of a paid job or other obligatory occupations'. Er werd een 'leisure-orientation scale' geconstrueerd om de houding t.o.v. de vrije tijd te 'meten'.

De gemiddelde 'leisure orientation score' van de boerenbevolking was significant lager dan die van de stedelijke bevolking. Voor stedelingen gold dat, naarmate zij een hogere score op de z.g. 'leisure orientation scale' hadden, zij zich aanmerkelijk positiever opstelden ten opzichte van maatregelen van de overheid om recreatiemogelijkheden te ontwikkelen (Zero order correlation (r) $+0,35$; significantie $>0,01$). Dit gold niet voor de categorie agrariërs ($r = +0,18$; niet significant). Vermeldenswaard is verder dat voor beide categorieën respondenten gold dat sociale status duidelijk correleerde met oriëntatie op vrije tijd, (agrarische $r = +0,26$, significantie $> 0,05$; stedelingen $r = +0,31$, significantie $> 0,05$); mensen met een hogere status stelden zich daar positiever tegenover op.

5.3.1. *Ontwikkeling van de recreatieve functie*

In de voorgaande paragraaf is reeds opgemerkt dat de wijze waarop de recreatiefunctie zich in een gebied ontwikkelt of de wijze waarop deze ontwikkeling of eventuele gevolgen daarvan worden voorgesteld bij het vragen naar een beoordeling daarvan van invloed zijn op deze beoordeling. De categorie factoren

'ontwikkeling van de recreatieve functie' kan nader gespecificeerd worden in elementen als: de snelheid waarmee de recreatieve functie in een gebied zich ontwikkelt, de vormen, die de recreatie aanneemt, de herkomst van de recreanten, de tijd van het jaar, waarin recreanten naar het gebied komen, de regelmaat van de terugkeer van de recreanten en de plaatsen binnen een gebied, die door recreanten worden bezocht. Verondersteld is dat in een gebied waar zich relatief snel een recreatieve functie ontplooit, de kans groter is dat de bevolking zich daartegenover negatief zal opstellen, althans moeilijker de recreatie zal accepteren dan wanneer deze ontwikkeling geleidelijk plaats heeft. Aangenomen is dat, naarmate het recreatiegedrag van de recreanten vormen aanneemt waaruit blijkt dat de recreanten sterk van de plattelandsbevolking afwijkende opvattingen en normen hebben, de kans op een negatieve houding groter is. Als recreanten uit gebieden of uit steden afkomstig zijn, die een negatief image hebben in een plattelandsgebied, dan is de kans groter dat de bevolking daar deze recreanten moeilijker accepteert dan wanneer het om recreanten gaat uit gebieden of bepaalde steden, die een positief image hebben. Recreatievormen, die aansluiten bij het eigen recreatiepatroon van de bevolking, zullen positiever worden benaderd dan sterk van het eigen patroon afwijkende vormen. Vissen, jagen, paardrijden en andere op het platteland vanouds bekende vormen worden in een plattelandsgebied waarschijnlijk positiever benaderd dan onbekende en eventueel in de ogen van de plattelandsbevolking afkeurenswaardige vormen zoals nudisme of naturisme. Vormen van recreatie waardoor schade ontstaat zullen in het algemeen moeilijk geaccepteerd worden. Opjagen van vee, door te maaien graslanden lopen, bromfietsraces, etc. kunnen bijvoorbeeld tot deze vormen gerekend worden. Rustverstorende vormen zullen in het algemeen negatief worden beoordeeld en in het bijzonder wanneer deze op plaatsen of gedurende bepaalde tijden optreden waar resp. waarop dit als ongewenst beschouwd wordt. Gedacht kan hierbij worden aan zondagsrustverstoring in bepaalde gebieden. Recreatieverkeersdrukte kan op plattelandswegen, gedurende bijvoorbeeld de oogsttijd, als hinderlijk ervaren worden door de agrarische bevolking.

Ook van invloed op de houding in een gebied is de plaats waar de recreatie zich afspeelt. In sommige gebieden zijn bijvoorbeeld dagrecreatie-attractiepunten en verblijfsrecreatiecentra ver buiten de zones gelegen, waar de bevolking woont, terwijl in andere gebieden de recreatie meer of voornamelijk in de woonomgeving van de bevolking optreedt. In het eerste geval is de kans dat de plattelandsbevolking zich niet bij de ontwikkeling van 'de recreatie' betrokken voelt en er zich neutraal tegenover opstelt, aanwezig. Ook kan een negatieve houding optreden als de recreatie zich afspeelt in enclaves, die t.o.v. de plattelandskernen geïsoleerd gelegen zijn en een eigen voorzieningenapparaat hebben en daardoor geen directe financiële voordelen opleveren voor de lokale bevolking. Grote dagrecreatiecentra en verblijfsrecreatiecomplexen worden door groothandelsbedrijven bevoorraad; de omzet van kleine middenstanders in nabijgelegen dorpen stijgt daardoor niet of niet noemenswaard (zie paragraaf 6 van hoofdstuk 4). Van belang is ook of bijvoorbeeld de verblijfsaccommodatie door enkele grote ondernemers wordt geëxploiteerd of door vele kleine, in de streek geboren

en getogen ondernemers. Zeker wanneer, in streken waar men (nog) regionalistisch en eventueel (nog) localistisch denkt, deze enkele grote ondernemers niet als streekgenoten beschouwd worden, is de kans op een negatieve houding t.o.v. deze ontwikkeling groter, dan wanneer het om als streekgenoten beschouwde ondernemers gaat.

5.3.2. *Gevolgen van de ontwikkeling van de recreatiefunctie*

Zoals in hoofdstuk 4 is uiteengezet kan 'de recreatie' in een bepaald platte-landsgebied zeer ingrijpende gevolgen hebben voor de ontwikkeling van dat gebied. Met de ontwikkeling van 'de recreatie' in een gebied kunnen een verbetering van de infrastructuur en een verhoging van het voorzieningenniveau gepaard gaan. Dit zal, wanneer dit zonder de ontwikkeling van de recreatieve functie niet zou zijn gebeurd, daardoor, veelal positief beoordeeld worden. De stijging van de prijs van grond zal door sommigen zeer positief beoordeeld worden terwijl dit door agrarische bedrijfshoofden, die hun bedrijf willen continueren, als een handicap ervaren kan worden. Hetzelfde geldt voor de huizen (-prijzen).

Het zal mede van de vormen, die de recreatie aanneemt, afhangen, welke gevolgen optreden in een bepaald gebied door de ontwikkeling van de recreatiefunctie. Voor sommige mensen betekent de toegenomen (verkeers-) drukte positief beoordeelde afwisseling, terwijl anderen daarentegen, die om de landelijke rust in het gebied zijn komen wonen dit juist storend vinden. In feite heeft men in dit laatste geval met conflicterende recreatiebelangen te maken.

Wanneer de ontwikkeling van de recreatiefunctie in een bepaald gebied met zich meebrengt dat er sterk conserverende maatregelen worden genomen zodat bepaalde ontplooiingsmogelijkheden – industrialisatie, rationalisatie van de landbouw – worden afgekapt, zal dit waarschijnlijk weerstanden oproepen. In hoofdstuk 4 is hieraan reeds uitvoerig aandacht besteed.

Hoe deze en andere gevolgen in een bepaald gebied worden beoordeeld en welke houding men mede in verband daarmee, aanneemt ten opzichte van de recreatieve functie van het gebied, zal vooral afhangen van de sociaal-economische en de culturele situatie in het gebied.

Dit derde complex van factoren duiden wij aan met de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van het gebied. In paragraaf 3.3. worden de sociaal-economische en de culturele ontwikkeling besproken.

5.3.3. *Sociaal-economische en culturele situatie in recreatiegebieden*

In sommige gebieden, die economisch en daardoor ook demografisch stagneren of achteruitgaan, wordt de ontwikkeling van een recreatiefunctie vaak als mogelijkheid begroet om het gebied uit deze stagnatie of achteruitgang te verlossen. In hoofdstuk 6 is erop gewezen dat in Gaasterland de ontwikkeling van de recreatiefunctie vaak als een belangrijke of als de enig overgebleven mogelijkheid is voorgesteld om de sociaal-economische ontwikkeling van het gebied op gang te krijgen. De kans is hierdoor groot dat de bevolking de ontwikkeling van de recreatiefunctie positief zal beoordelen en eventueel overtrokken voorstellen heeft van de economische mogelijkheden van deze ontwikkeling.

Wat betreft het factorencomplex, de culturele situatie in een gebied, dat van invloed is op de houding t.o.v. 'de recreatie' is van de veronderstelling uitgegaan, dat als centrale dimensie daarbij beschouwd kan worden de mate, waarin mensen in een gebied op de modern-stedelijke buitenwereld zijn georiënteerd. Van belang is daarbij of de bevolking zich nog sterk aan een oude agrarische, gesloten plattelandsgemeenschap refereert, waarin waarden als hard werken, sober leven en solidariteit met mensen, die tot een beperkte territoriale eenheid behoren, centraal staan, de vrije tijd voornamelijk als niet-werktijd om fysiek te rusten wordt gezien, althans nog weinig als een tijd, waarin waardevolle ontspanningsmogelijkheden aangegrepen kunnen worden en als een waarde op zich wordt beschouwd, waar men nog weinig of niet met vakantie gaat en ook nog weinig geneigd is zich via moderne communicatiemedia in de moderne stedelijke wereld te integreren. In een gebied, waar de bevolking zich nog sterk aan deze schetsmatig getekende traditionele agrarische wereld refereert, nog agrarius is, zal de kans dat de ontwikkeling van een urbane, openluchtrecreatieve functie negatief beoordeeld wordt, groter zijn dan in een gebied dat meer 'open' is.

De culturele ontwikkeling van het platteland historisch beschouwend, leidt tot de veronderstelling dat de agrarische bevolking zich minder positief zal opstellen ten opzichte van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland dan de niet-agrarische. De oude middenstand zal zich mede door de directe financiële belangen, die zij bij de recreatie kan hebben, positiever opstellen dan andere bevolkingscategorieën. In gebieden als Gaasterland en de Kempen zullen mensen, die relationeel sterk op de landbouw georiënteerd zijn (agrariositeit) waarschijnlijk in mindere mate moderne waarden geïnternaliseerd hebben dan anderen; deze agrariërs stellen zich daardoor mogelijk weinig positief op t.o.v. de recreatie. Mensen, die voornamelijk of uitsluitend sociale contacten hebben binnen de lokale plattelandsgemeenschap (localistisch ruralisme), zullen de recreatie waarschijnlijk minder positief benaderen dan zij die vrij veel contacten hebben met mensen daarbuiten. Mensen, die zich sterk aan de lokale plattelandsgemeenschap gehecht voelen, zullen waarschijnlijk minder gemakkelijk de recreatie positief beoordelen dan mensen, die niet of in geringe mate ruralistisch denken.

In dit verband lijkt het ook van groot belang of er over de ontwikkeling van de recreatiefunctie voorlichting heeft plaats gehad. Wanneer, zoals in verschillende plattelandsgebieden toch waarschijnlijk het geval is, er weinig of niets wordt gedaan om de bevolking door middel van voorlichting op de hoogte te brengen van die ontwikkelingen in de maatschappij, die met zich meebrengen dat het platteland naast de historisch dominante agrarische functie en andere functies (verkeer, protectieve functies, woonfuncties, etc.) een functie voor de openluchtrecreatie krijgt en van de gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van het platteland, dan is de kans dat er weinig begrip is voor de ontwikkeling van deze recreatieve functie en de gevolgen daarvan groter dan wanneer daarover wel tijdig adequate voorlichting gegeven zou worden. Wij hebben de indruk dat wat deze laatste factor betreft, er grote verschillen tussen Gaasterland en de Kempen bestaan: in Gaasterland is betrekkelijk veel voorlichting over deze ont-

wikkelingen gegeven – door de regionale welzijnsstichting en bij de streekverbeteringsactiviteiten, die mede in het kader van de ruilverkaveling zijn geëntameerd – terwijl in de Kempen dergelijke gerichte voorlichtingsactiviteiten niet zijn ontplooid, althans tijdens de oriënterende gesprekken bij het vooronderzoek en ook bij de vraaggesprekken is daarvan niets gebleken. (Zie paragraaf 3 van hoofdstuk 6).

In enkele plaatsen in de Kempen is er wel enige voorlichting over de recreatieve functie van het platteland gegeven. Tijdens de groepsgesprekken, die werden gehouden met mensen uit alle geledingen van de bevolking in Bladel, in het kader van het van 22 tot en met 25 april 1965 gehouden Paascongres van het Brabants Studenten Gilde, is o.a. het toerisme onderwerp van gesprek geweest. (RAPPORT PAASCONGRES BRABANTS STUDENTEN GILDE (1965). Ook is uit enkele vraaggesprekken naar voren gekomen dat bij de scholing van in industriebedrijven werkende jongeren ontwikkelingen op het platteland in verband met het steeds toenemende toerisme aandacht hebben gekregen. In paragraaf 3 van hoofdstuk 6 zijn enkele bevindingen van de hiervoor genoemde groepsgesprekken in Bladel genoemd. In hoofdstuk 6 is de ontwikkeling van de recreatieve functies van de gebieden Gaasterland en de Kempen en de wijze waarop deze ontwikkeling is 'begeleid' behandeld. De intensievere en meer gerichte voorlichting in Gaasterland kan een van de oorzaken zijn van 'n grotere betrokkenheid bij en 'n positievere houding ten opzichte van de recreatiefunctie in Gaasterland dan in de Kempen.

De mogelijkheid moet niet worden uitgesloten dat een negatievere houding – vergeleken met die in het Gaasterland – ten opzichte van de recreatiefunctie in de Kempen, gedeeltelijk toegeschreven kan worden aan het feit dat deze ontwikkeling zich in de Kempen nog in een eerste fase bevond terwijl deze in Gaasterland reeds in een verder gevorderd stadium verkeerde. In de eerste fase van de ontwikkeling van de recreatiefunctie van een gebied kan de houding van de bevolking overwegend negatief zijn omdat men zich geen reële voorstelling van de betekenis van deze ontwikkeling kan maken, en mogelijk daardoor verkeerde, eventueel overdreven voorstellingen heeft van eventuele nadelige consequenties.

Onbekendheid met kan echter ook tot een positieve houding leiden omdat men zich van de sociale gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve functie te rooskleurige en van de economische mogelijkheden te optimistische voorstellingen maakt.

Bij dit onderzoek zijn we ervan uitgegaan dat mensen, die zich bewust zijn van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland in het algemeen meer op de 'buitenwereld', de (stedelijke) wereld buiten het platteland, georiënteerd zijn en dat referentie aan deze 'buitenwereld' in het algemeen gepaard zal gaan met een positieve houding ten opzichte van 'de recreatie'. In paragraaf 4 van dit hoofdstuk is deze veronderstelling nader genuanceerd.

Bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is gepoogd de houding ten opzichte van 'de recreatie' te bepalen door naar oordelen over verschillende aspecten van de ontwikkeling van de recreatieve functie te vragen.

Nagegaan moet worden of er logisch consistente patronen in deze oordelen voorkomen. Schijnbaar inconsistente patronen kunnen veroorzaakt worden door verschillen in de wijzen waarop de vraaggesprekken zijn gevoerd, maar ook doordat 'de recreatie' nog zo moeilijk te overzien is dat men zich nog niet realiseert welke (onvermijdelijke) gevolgen deze ontwikkeling met zich mee brengt.

Het komt bijvoorbeeld wel voor dat men in een plattelandsgebied een openluchtrecreatieve functie tot ontwikkeling wil brengen en tegelijkertijd de industrialisatie wil bevorderen. Of, wat ook wel voorkomt, men wil in een gebied alleen rustige recreatievormen en extensief gebruik van recreatieterreinen, maar tevens wil men het toerisme als een belangrijke bron van inkomsten zien.

5.4. PRIMAIRE, SECUNDAIRE EN TERTIAIRE PLATTELANDERS

Tot slot van dit hoofdstuk willen wij trachten de hiervoor gegeven beschouwing over de hypothesen in een schema onder te brengen.

In paragraaf 2 van hoofdstuk 4 is reeds gepoogd om, zij het aan de hand van slechts enkele in dit verband illustratieve voorbeelden, de ontwikkeling van de recreatieve functie als een procesmatig gebeuren voor te stellen, waarin drie fasen te onderscheiden zouden zijn. Als de ontwikkeling van het platteland mede wordt bepaald door de ontwikkeling van een recreatieve functie krijgt het toch al optredende verstedelijkingsproces speciale accenten.

Uitgaande van de voorstelling, die men zich op grond van de beschouwing over het ontwikkelingsproces van toeristische gebieden in paragraaf 2 van hoofdstuk 4 kan maken, zijn we geneigd te veronderstellen dat plattelandsbewoners, in verband met de wijze waarop zij zich bij deze ontwikkeling betrokken voelen en hun houding ten opzichte daarvan en t.o.v. veranderingen ten plattelande, die met deze ontwikkeling gepaard (kunnen) gaan, in drie typen verdeeld kunnen worden nl. primaire, secundaire en tertiaire plattelanders. De primaire plattelanders zijn (nog) in zodanige mate op het oude platteland georiënteerd dat zij verstedelijkende invloeden, zeker wanneer deze bijzondere kenmerken krijgen als door de recreatie kan worden veroorzaakt, als een bedreiging van de leefbaarheid van het platteland zien. De primaire plattelanders zullen voornamelijk onder de agrarische bevolking voorkomen; aangenomen kan immers worden dat er onder de agrarische bevolking meer dan onder andere bevolkingscategorieën mensen voorkomen, die in hun opvattingen, houdingen en waarden nog sterk zijn georiënteerd op het oude platteland, waarin landbouw een dominante positie innam.

Dit type plattelander is waarschijnlijk enerzijds geneigd landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van recreatieve functies van het platteland, als het handhaven van solitaire bomen, die bepaalde landschappen markante eigenschappen kunnen geven, het conserveren van houtwallen en traditioneel gegroeide landschapsvormen af te keuren, omdat de landbouw in zijn wereldbeeld een centrale plaats inneemt, maar anderzijds uit traditionele gehechtheid aan

het bestaande landschap juist deze landschapsconserverende maatregelen positief te benaderen. Een afkeurende houding kan mogelijk mede verklaard worden door vooral bij de ouderen nog een veel voorkomende wijze van denken over de economische positie van de landbouw, die sterk doet denken aan de denktrant hierover, zoals men die in optima forma bij de Physiocraten aantrof.

Naar analogie van het feit dat men het ten tijde van de Physiocraten – voor de Franse Revolutie – afkeurenswaardig achtte boeren op welke wijze dan ook te beperken in hun vrijheid – het leenstelsel, de gilden, etc. – een zo groot mogelijk ‘produit net’ te leveren, zullen deze mensen geneigd zijn om maatregelen, die hen kunnen beletten of erin hinderen te streven naar een zo rationeel mogelijke bedrijfsvoering, af te keuren. Klachten als: ‘In de oorlog had de stad ons nodig en nu komen ze ons het leven lastig maken om de recreatie’, wijzen op het grote onbegrip voor de veranderde positie van de landbouw. Of de wijze, waarop de economie en de economische positie van de landbouw bij het landbouwonderwijs zijn behandeld mogelijk tot het ontstaan van ‘cultural lags’ hebben bijgedragen is moeilijk na te gaan. ‘Cultural lags’ in die zin dat ontwikkelingen van opvattingen over de economische positie van de landbouw en eventueel in verband daarmee van de sociale positie van de landbouwende bevolking, zijn achtergebleven bij structurele ontwikkelingen. Of de landbouworganisaties in Nederland in dit opzicht tijdig het roer omgegooid hebben, kan betwijfeld worden. Overigens is het moeilijk hierover generaliserend te schrijven; van gebied tot gebied treden er verschillen op en ook is er in de wijze waarop verschillende particuliere agrarische organisaties zich hiertegenover opgesteld hebben verscheidenheid te constateren. Dat bijvoorbeeld in Duitsland, zeker in verschillende ‘Länder’, in onderwijs en voorlichting aan landbouwers lang (langer dan in Nederland) een ‘Bauerntum’-ideologie heeft doorgeklonken en er mogelijk nog in te onderkennen is, lijkt niet onwaarschijnlijk.

De stijgingen van de grondprijzen door ‘de recreatie’ worden door deze primaire plattelanders als nadelen gezien. Een betere verzorgende outillage op het platteland, die mede door het toerisme mogelijk is, wordt niet als een belangrijk voordeel gezien omdat hun wensen ten aanzien daarvan nog vrij laag zijn. Het toerisme kan ongewenste sociale spanningen en conflicten, – generatieconflicten o.a. –, teweeg brengen en bovendien is het mogelijk dat deze primaire plattelanders door het toerisme in de verdrukking komen, althans dat gevoel krijgen.

Secundaire plattelanders zijn zij, die zich, wellicht voor een deel nog als reactie op hun vroegere gebondenheid aan een nog betrekkelijk weinig ontsloten platteland, in sterke mate op de stedelijke wereld buiten het platteland oriënteren en mede daardoor de recreatie als een welkome mogelijkheid zien om het isolement van het platteland te doorbreken. Bovendien zien zij in de recreatie een mogelijkheid om het in sociaal opzicht nog weinig gedifferentieerde platteland enig reliëf te geven door de toegenomen grotere verscheidenheid in contactmogelijkheden. Niet in het minst is van belang dat er onder deze z.g. secundaire plattelanders relatief veel mensen voorkomen, die de economische vruchten plukken van de recreatie en het toerisme (convenience-goods, shopping-goods, hogere grondprijzen en huizenprijzen, etc.) Secundaire plattelanders zullen in

het algemeen de recreatie als een leefbaarheidsverhogende factor beschouwen.

Onder tertiaire plattelanders komen vrij veel mensen voor, die op het platteland zijn gaan wonen om de rust en het sociale klimaat, de landelijkheid en met openluchtrecreatieve doeleinden. Een gedeelte van deze categorie is gekant tegen de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve functie van het gebied, waar zij wonen omdat dit zou kunnen inhouden dat juist die elementen van het platteland worden aangetast, die bij hun overwegingen om er te gaan wonen een belangrijke rol hebben gespeeld. Deze elementen kunnen zijn de rust, de stilte, de 'natuurlijke' recreatiemogelijkheden, het 'buiten' wonen, het wonen in een milieu met een hoge openluchtrecreatieve waarde ('groen' uitzicht uit de ramen) en ook de gemoedelijkheid van de plattelander, de meer 'gemeinschaftliche' sfeer die er naar zij veronderstellen nog is en naar zij hopen ook zal blijven en mogelijke andere romantische voorstellingen over het platteland. Het kunnen voorstellingen over het platteland zijn, die niet meer en wellicht nooit met de werkelijkheid in overeenstemming zijn geweest. (Zie hoofdstuk 3, paragraaf 3.)

Bovendien komen onder deze tertiaire plattelanders mensen voor die zich helemaal niet met het platteland verbonden voelen, maar 'buiten' willen wonen zonder meer. Ook door hen kan de toename van de recreatie als in strijd met hun belangen worden gezien.

6. ONDERZOEKSGBIEDEN

6.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van de gebieden Gaasterland en de Kempen en aan de ontwikkeling van de recreatiefunctie van deze gebieden. De beschrijving is vooral gericht op verschillen in ontwikkeling van deze gebieden, die naar verondersteld werd, mede verklaringen kunnen vormen voor verschillen in houdingen van de bevolking ten opzichte van 'de recreatie'.

6.2. GAASTERLAND

Een korte beschrijving van Gaasterland wordt gegeven, gebaseerd op enige literatuurstudie en op verslagen van oriënterende gesprekken met streekkenners.

In de Middeleeuwen waren Staveren en Sloten de belangrijkste plaatsen in dit gebied. De verdeeldheid onder de heren bracht in Gaasterland, dat tussen deze belangrijke plaatsen is gelegen, plunderingen en brand met zich mee o.a. in Harich, Sondel en Wickel. Harich en Wickel waren zeer oude plaatsen, die al vroeg tot ontwikkeling kwamen langs de hoge randen van het gebied. In de stille tijd na 1600 nam Balk, dat opgekomen was aan het riviertje dat zich door dit gebied kronkelt, nl. de Luts, bij de overgang (een balk) over de Luts van de weg Harich-Wickel, in betekenis toe mede doordat Balk hoofdplaats van de grietenij werd. In de 17e en 18e eeuw ging de daarvoor reeds aangevangen ontginning aan de randen van dit ondulerende grondmorenengebied voort; het midden werd in toenemende mate bebost. Op de kaart van SCHOTANUS (1864) staan slechts enkele bossen, o.a. bij Balk en Wickel. Vooral de familie VAN SWINDEREN, die in de 19e eeuw van Huize Rijs uit Gaasterland 'regeerde' deed veel aan wegeaanleg, bodemverbetering (aanvoer van terpaarde via speciale vaarten) en bosaanplant. Na 1900 heeft de 'Maatschappij Gaasterland' veel bos gekapt, vooral tussen Bakhuizen en Rijs. Bouw- en weilanden kwamen ervoor in de plaats. Veel bossen gingen dus in dit gebied verloren. Veel bouwland is de laatste tijd weer in 'greide' omgezet. Het gebied, dat steeds relatief geïsoleerd lag, wordt steeds meer ontsloten. De belangrijkste ontsluiting van het gebied werd vroeger door het vele water gevormd. Later is datzelfde water steeds meer isolerend gaan werken.

Om iets van de mentaliteit van de Gaasterlanders te begrijpen is het volgens streekkenners nodig te weten dat in Gaasterland het grootgrondbezit, van overwegend absente eigenaren, een grote rol heeft gespeeld. 'Mijn vader liep met de pet in zijn hand en gebogen hoofd naar de verpachter toe', merkte een vijftigjarige interviewee op. Volgens anderen deden de boeren bij het passeren van 'Huize Rijs', waar de familie VAN SWINDEREN woonde, hun pet af. Een uitge-

breid citaat uit een oud boekje over Gaasterland maakt hiervan gewag: 'Den Huize Rijs: Tot 1902 woonde hier de Burgemeester van Gaasterland, Jhr. Mr. J.H. F. K. van Swinderen, in dat jaar overleden. Tijdens zijn leven zag men zelfs menig boer, in den regel niet dwepend met natuurschoon, de schoone allee blootshoofds passeeren, wat geschiedde uit eerbied en hoogachting voor den edelen weldoener en zijne familie'.

De boerenbevolking voelde zich sterk afhankelijk van de grootgrondbezitters. Toch waren, vindt menigeen, de grootgrondbezitters goed voor de bevolking. Als men maar flink klaagde, dan schold de grondbezitter een deel van de pacht kwijt. Het gevoel afhankelijk te zijn bleef.

In de winter waren de arbeiders en de kleine boeren op de goodwill van de heren aangewezen. 'Eekschillen, houtsnippen en lijsters vangen waren voor de arbeiders maar ook voor de kleine boeren, die het in Gaasterland niet breed hadden, belangrijke bronnen van bijverdiensten'. Aldus een verbloemende opmerking uit de Friese Encyclopedie.

De sociale omstandigheden, de armoede en het isolement, blijken ook uit een beschrijving van het dorp Oude Mirdum rond de eeuwwisseling in de Balkster Courant van 14 november 1959 en uit gesprekken met streekkenners. In het sterk geïsoleerde Gaasterland is alleen in Bakhuizen en Balk enige industrie tot ontwikkeling gekomen.

Gaasterland, dat in 1900 5.495 inwoners telde, in 1947 6.598 en in 1965 6.857, is in demografisch opzicht een vrijwel stagnerend gebied. In indexcijfers uitgedrukt krijgt men van genoemde drie jaren het volgende beeld: 84, 100 en 104. Voor de gehele Zuidwest-hoek van Friesland zijn deze cijfers: 84, 100 en 103. Voor Friesland 75, 100 en 109 en voor geheel Nederland: 53, 100 en 137. Uit deze vergelijking blijkt duidelijk hoe sterk Gaasterland vergeleken met de rest van Friesland en met geheel Nederland in bevolkingsgroei achterblijft. (Bijlage 4).

In 1960 werkte in Gaasterland 39% van de beroepsbevolking in de landbouw, 27% in de nijverheid en 34% in de dienstensector. In 1965 was het percentage in de landbouw werkzaam afgenomen tot ca. 34. (29% zelfstandige ondernemers, 5% landarbeiders). Vergelijkt men het gemiddelde inkomen per belastingplichtige van Gaasterland in 1963 nl. 6.051 gulden, met dat van Friesland nl. 6.119 gulden, en met dat van Nederland, nl. 6.861 gulden, dan blijkt dat de gemiddelde inkomenspositie van de Gaasterlanders vergeleken met de rest van Friesland, dus inclusief Leeuwarden, Sneek en Drachten, zeer ongunstig is te noemen.

De economische groei in de periode van 1946 en 1963 is in Gaasterland ook sterk achtergebleven bij die van Nederland. (Indexcijfers 1946 en 1963 voor Gaasterland resp. 100 en 273; voor Nederland resp. 100 en 321). (GROOT, 1969).

Het materiële welstandsniveau is in Gaasterland dan ook betrekkelijk laag. In Gaasterland telde men bijvoorbeeld in 1966 135 televisietoestellen per 1.000 inwoners. In Friesland waren er toen 178 per 1.000 inwoners en in Nederland 200. In Gaasterland kwamen er toen per 1.000 inwoners 56 personenauto's voor, in de gehele Zuidwest-hoek 75, in Friesland 88 en in Nederland 102.

Door mechanisatie in de landbouw hebben vooral landarbeiders en medewerkende gezinsleden van boeren de landbouw verlaten. Van 1947 tot 1956 is het aantal zelfstandigen in de landbouw iets toegenomen. De gemiddelde grootte van de landbouwbedrijven bedroeg in 1965 ca. 18 ha. Waarschijnlijk zal mede door de mogelijkheden, die door het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw, dat in het kader van de ruilverkaveling onder de aandacht van de agrarische bevolking werd gebracht, werden geopend, ook het aantal zelfstandigen in de landbouw gaan afnemen.

Over de middenstand verscheen in 1964 een rapport, dat in zijn titel waarschijnlijk een juiste typering gaf van de middenstander in Gaasterland, nl. de 'LYTSE BAES'. Men vroeg zich in dat rapport af of de winkelier van de Zuidwesthoek wel ondernemer is; de middenstanders zijn 'kostverdieners' en weinig ondernemer: 'Veel middenstanders zijn tevreden met de gang van zaken en zetten hun bedrijfje op de oude voet voort. Uit de dorpsleer zijn deze middenstanders, die er vaak zo trots op zijn reeds meer generaties van dezelfde families als klant te hebben, niet weg te denken.' De kleine ondernemers zijn trots op hun zelfstandigheid. 'De middenstander is liever 'lyts baes' dan 'great feint' (liever kleine baas dan grote knecht). 'De individualistische trekken in het Friese Volkskarakter brengen nu eenmaal met zich mee dat velen moeilijk 'under in our' (onder een ander) kunnen staan', schreef de Leeuwarder Courant van 24 november 1964. Het toerisme kan nieuwe economische mogelijkheden bieden voor de middenstand. Gevreesd wordt echter dat de middenstand niet voldoende in staat zal zijn, uit vrees voor grote investeringen, zich aan te passen.

Bij het onderzoek naar de houding van de bevolking in het Gaasterland en in de Kempen ten opzichte van 'de recreatie' zijn drie bevolkingscategorieën onderscheiden, nl. agrarische bevolking, oude (risicodragende) middenstand en overige bevolking. Tot deze categorieën behoorden resp. 34%, 13% en 53% van de respondenten. Dit onderscheid is gemaakt omdat aangenomen werd, – in hoofdstuk 5 is dit uiteengezet –, dat dit onderscheid, gezien de verschillen in financiële belangen bij de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied en de verschillen in de mate, waarin ruimtelijke en landschappelijke consequenties van deze ontwikkeling de mensen direkt regaderen, zinvol is.

De respondenten in de agrarische bevolkingscategorie waren gemiddeld iets ouder dan de vertegenwoordigers van de categorie oude middenstand en gemiddeld aanmerkelijk ouder dan de vertegenwoordigers van de categorie overige bevolking.

Ook in de Kempen waren, zo blijkt in paragraaf 3 van dit hoofdstuk, de respondenten in de categorie agrarische bevolking gemiddeld ouder dan in de andere categorieën. In de categorie agrarische bevolking kwamen relatief meer mensen voor die alleen lager onderwijs hadden genoten dan in de beide andere categorieën. De respondenten in Gaasterland in de categorie agrarische bevolking behoorden meer tot gezinnen, waarvan het gezinshoofd betrekkelijk veel verdiende dan de respondenten in de categorie middenstand en deze weer meer dan de respondenten in de categorie overige bevolking. In de categorie agrarische bevolking behoorde 51% van de respondenten tot een gezin met een inko-

men of tot mensen met een inkomen van minder dan 8.000 gulden per jaar en 13 % met een inkomen van meer dan 12.500 gulden. In de categorie oude middenstand waren deze percentages 48 en 3 en in de categorie overige bevolking 74 en 10. Vergelijking van Gaasterland met de Kempen in dit opzicht – in paragraaf 3 van dit hoofdstuk zijn de cijfers over de Kempen gepresenteerd –, laat zien dat de middenstand in de Kempen een veel betere relatieve inkomenspositie heeft dan in het Gaasterland. Dat in het Gaasterland de inkomenspositie van de categorie agrarische bevolking niet beter is dan van de categorie agrarische bevolking in de Kempen, dit ondanks de veel hogere gemiddelde bedrijfsgrootte in het Gaasterland uitgedrukt in ha cultuurgrond, wijst erop dat in de Kempen de veredelingsproductie veel sterker ontwikkeld is dan in het Gaasterland. In het Gaasterland kwamen in de categorie overige bevolking relatief meer mensen voor dan in de Kempen die behoorden tot inkomenscategorieën kleiner dan 8.000 gulden per jaar. Van de respondenten in de categorie agrarische bevolking had 53 % een laag materieel welstandsniveau, in de categorie middenstand 29 % en in de categorie overigen 46 %.

De categorie overigen neemt in dit opzicht in Gaasterland vergeleken met die in de Kempen een aanmerkelijk slechtere positie in. In beide gebieden is het welstandsniveau onder de categorie agrarische bevolking lager dan onder de niet-agrarische bevolking. Voor de wijze waarop het welstandsniveau van een respondent werd berekend, zie bijlage 5.

Over de ontwikkeling van het gebied in de naaste toekomst zijn de verwachtingen niet hoog gespannen.

Door GROOT (1969) werden m.b.t. de ontwikkelingsmogelijkheden van de Zuidwest-hoek de volgende stagnerende factoren genoemd: een laag voorzieningenniveau, geringe diversificatie op de arbeidsmarkt, 'bepaalde' sociologische te verklaren attitudes, de excentrische ligging van het gebied en de slechte verkeersontsluiting.

GROOT noemde als factoren waarvan de ontwikkeling van de streek mede afhankelijk is o.a. de mate, waarin het gebied betrokken zal worden bij het tweede woningbezit en de mate waarin zich de toeristenstroom naar het gebied zal bewegen. De ruilverkaveling brengt, aldus GROOT, de openluchtrecreatieve functie van het gebied tot ontwikkeling: er komen nieuwe verkeersverbindingen, groengebieden worden gevormd met voorzieningen voor de sportbeoefening, wandelgelegenheden worden gecreëerd en de landschappelijke stoffering wordt herzien.

GROOT meent dat er een niet onaanzienlijke, zij het grotendeels seizoensgebonden, uitbreiding van de werkgelegenheid in de horecasector en in de recreatiecentra e.d. te verwachten is. Ook ziet hij mogelijkheden voor het kleinbedrijf in de toelevering van recreatieattributen (jachtbouw, tentfabrikage e.d.).

In het algemeen vreest men dat industrievestiging van enige betekenis niet zal plaats hebben; Sneek en Lemmer werden als vestigingskernen aangewezen. Bovendien wordt, zoals hierboven reeds werd meegedeeld, het sociale klimaat in Gaasterland als ongunstig beschouwd voor industrievestiging.

De ontwikkeling van de recreatiefunctie en de ruimtelijke en sociale conse-

quenties daarvan, zijn in Gaasterland vrij intensief door middel van voorlichting begeleid. Door de Stichting Sudergoa, een regionale opbouwstichting, is veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van deze functie. De streekverbeteringscommissie, de agrarisch-sociale voorlichting, de huishoudelijke en landbouwvoorlichting, de voorbereidingscommissie voor de ruilverkaveling Gaasterland, die in 1963 startte en de plaatselijke ruilverkavelingscommissie hebben over de ontwikkeling van de recreatiefunctie van Gaasterland voorlichting gegeven. Reeds in de jaren '50 werd door 'Sudergoa' in het kader van het z.g. 'streekzelfonderzoek' uitvoerig stilgestaan bij de recreatiefunctie. Men zag in die tijd in de recreatie een mogelijkheid om allerlei verzorgende bedrijven een brede bestaansbasis te geven. Een kleine fractie van de bevolking zou graag een snelle uitbreiding van de 'toeristische industrie' zien. Velen waren echter bezorgd in verband met mogelijke neveneffecten van de toeristialisatie; is toerisme verenigbaar met bestaande normen en opvattingen o.a. m.b.t. de zondagsrust, zal er een ongunstige invloed van uitgaan op de jongeren, die wellicht teveel aansluiting bij de toeristen zoeken?

Wilden sommigen een snelle ontwikkeling van de recreatie omdat anders mogelijk de toeristenstroom blijvend aan de Zuidwest-hoek voorbij zou gaan, anderen waren veel voorzichtiger; zij vreesden dat de reeds genoemde sociale gevolgen zouden optreden. De achtergrond van de weifelende houding moet waarschijnlijk gezocht worden in de onzekerheid over de eigen opvattingen, normen en waarden. De zondagsrust werd als een toeristisch probleem gezien, andere urbaniserende invloeden, zowel van buiten als van binnen uit, liet men daarbij mogelijk teveel buiten beschouwing.

In Gaasterland werd vrij veel door particulieren gepoogd om het toerisme als inkomstenbron aan te grijpen. Er zijn ook ideeën geweest om een gemeentelijke stichting op te richten met iets meer dan de helft gemeentekapitaal om recreatie-accommodatie te exploiteren. Dit zou waarschijnlijk een te log lichaam worden, althans dit bezwaar werd tegen deze ideeën aangevoerd. Ook zijn er plannen geweest om Gaasterlanders zelf een N.V. of Stichting te laten vormen met ditzelfde doel. In het algemeen bleek dat men graag zag dat Gaasterlandse particuliere ondernemers zelf de vruchten zouden plukken van het toerisme. Bij een debat in een gemeenteraadsvergadering stelde n.a.v. een discussienota over de ontwikkeling van de recreatie in Gaasterland, een der wethouders: 'Het Gaasterlandse volk heeft er recht op dat zij eens de vruchten mag plukken van datgene wat haar in natuurlijke rijkdommen is geschonken.'

In het begin van de jaren '60 overheerste bij de gemeenten in de Zuidwest-hoek de gedachte dat zij door de Provinciale Planologische Dienst in Friesland gedwarsboemd werden in hun plannen om de recreatiefuncties van hun gemeenten te ontwikkelen. Of de gemeenten destijds in staat waren de ontwikkeling van de recreatiefunctie adequaat te begeleiden, is moeilijk te beoordelen.

Het gemeentebestuur van Gaasterland heeft zich reeds vroeg met de ontwikkeling van de recreatieve functie bezig gehouden en is steeds meer de begeleiding van deze ontwikkeling als haar taak gaan zien. De gemeente wilde in het begin der zestiger jaren een ambtenaar aanstellen, die zich speciaal zou bezig houden

met de ontwikkeling van de recreatiefunctie van Gaasterland. Dit is inmiddels gebeurd.

De gemeente zag het ook als haar taak om voorlichting te geven over de recreatie, het particulier initiatief te stimuleren, om infrastructurale of basisvoorzieningen, zoals zwembaden, jachthavens mede te financieren en eventueel te beheren, een sociaal-toeristische functie van het gebied – recreatiemogelijkheden creëren voor recreanten uit de lagere inkomenscategorieën – te stimuleren maar ook andere mogelijkheden te creëren, zoals het bouwen van recreatievilla's aan de randen van de bossen. Op dat laatste punt is men later teruggekomen, althans er werd geen nadruk meer op gelegd. Ook hield men zich bezig met de vraag hoeveel recreatie als maximaal toelaatbaar beschouwd moest worden in Gaasterland. Gedacht werd daarbij mede in verband met het agrarische karakter van de gemeente, aan de structuurveranderingen, die een sterke toename van de recreatie met zich mee zou brengen. Van enige ambivalentie in de houding van de gemeente kan waarschijnlijk wel gesproken worden; was de gemeente enerzijds beducht voor een te massale stroom recreanten, anderzijds wilde zij er ook voor waken dat de denkbeelden van de Weense hoogleraar DR. W. STRYKOWSKI voor Gaasterland van toepassing werden verklaard. STRYKOWSKI (1959) had in zijn studie 'Europa braucht Naturparke' o.a. Gaasterland genoemd als een natuurpark. Met als titel 'RUST, RUIMTE' verscheen in 1962 een boekje over de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden in Zuidwest Friesland, dat als uitgangspunt de denkbeelden van STRYKOWSKI had overgenomen, die erop neerkomen dat in een zich snel verder industrialiserende samenleving rustige zones gereserveerd moeten worden om aan het door de industrialisatie en de welvaart geïnduceerde verlangen van moderne mensen om de onrustige gemechaniseerde samenleving bij tijd en wijle te ontvluchten – een verlangen dat naar verondersteld wordt steeds zal toenemen – tegemoet te kunnen komen. In Gaasterland zouden rust en ruimte in ruime mate voorhanden moeten blijven. Men vreesde echter dat realisatie van deze gedachten met zich mee zou brengen dat Gaasterland en omgeving een stagnerend gebied zou worden.

In sommige gedeelten van verslagen van vergaderingen van de streekverbeteringscommissie Gaasterland komt ook iets van de gedachtenvorming over de recreatiefunctie van het gebied naar voren. Uit verslagen van vergaderingen in het najaar van 1964 van de streekverbeteringscommissie Gaasterland blijkt, dat men zich er binnen deze commissie zeer wel van bewust was dat de ontwikkeling van de recreatie nog in een beginstadium verkeerde. Men vroeg zich af waar het beleid op gericht moest worden: op het aantrekken in de toekomst van zoveel mogelijk recreanten of op het afremmen van de recreantenstroom. Zowel bij het gemeentebestuur als bij de gemeenteraad, maar ook bij de bevolking liepen naar de mening van deze commissie de gedachten daarover nogal uiteen; een inzicht dat afgaande op wat hierover in deze paragraaf reeds werd opgemerkt wel juist was. Door de bevolking werden in die tijd vrij veel initiatieven genomen om de verblijfsaccommodatie uit te breiden in de vorm van zomerhuisjes, waarvoor enkele honderden aanvragen waren gedaan. Er werd op aangedrongen dat de gemeentelijke overheid op de kwaliteit van deze accommoda-

tie zou toezien. Wat betreft de toename van de recreantenstroom naar Gaasterland in de toekomst wordt er enerzijds op gewezen dat deze recreanten ruimte moeten hebben en dat deze ruimte hen niet onthouden mag worden. De toenemende trek naar buiten wordt aan de geweldige groei der steden en de toenemende vrije tijd toegeschreven. Daar stelt men echter anderzijds tegenover dat het onaantrekkelijke van de stad en het 'vol zijn' van Nederland niet moeten worden overdreven en bovendien dat men bij een massale recreatie een heel ander publiek krijgt. Deze gedachten komen overeen met die welke in paragraaf 2 van hoofdstuk 4 over het ontwikkelingsproces van de recreatiefunctie van een gebied zijn ontvouwd. Ook daar bleek dat veelal wordt aangenomen dat er met het toenemen van de recreatieve trek naar een gebied een ander soort recreanten komt; recreanten, die meer op mondain vertier en drukte gesteld zouden zijn. In welke richting de recreatiefunctie zich in Gaasterland zal ontwikkelen, moet nog blijken. De indruk bestaat dat er steeds meer congestieverschijnselen optreden. In 1968 werd in Rijs een mini-mono-rail geïnstalleerd, waaraan veertig kinderen of twintig volwassenen op een hoogte van ongeveer vijf meter langs een vijftienghonderd meter lange rail vervoerd konden worden. Deze attractie trekt duizenden aan, schreef Elseviers Weekblad van 15 juni 1968. De vraag werd daarbij gesteld of zo'n Amerikaans aandoend dagjesmensvermaak eigenlijk wel in Gaasterland paste dat zelf al zoveel te bieden heeft aan landschapsschoon: 'Het woord "ongerept" wordt steeds zeldzamer in het toeristische vocabulair' werd daar geschreven. (Deze mini-mono-rail is inmiddels verdwenen).

De ontwikkeling van de recreatiefunctie van Gaasterland is in paragraaf 4 van dit hoofdstuk kort geschetst.

Tot slot van deze beschouwing over Gaasterland nog enkele opmerkingen over de weerstanden onder de bevolking tegen de recreatie.

Weerstanden tegen de recreatie, die in het begin van de jaren zestig sterk toenamen, bestonden volgens GROOT (1969) enkele jaren daarna al niet meer: 'In sociaal-cultureel opzicht lijken de oorspronkelijke weerstanden tegen de recreatie in de Zuidwest-hoek in de huidige omstandigheden vrijwel te zijn verdwenen'.

Van de emotionele en sensationele sfeer, waarin vóór de stemming van de ruilverkaveling op 28 augustus 1963 over die ruilverkaveling werd gesproken, was reeds een jaar daarna niet veel meer te bespeuren. Wel waren er nog enkele boeren, die meenden dat de landbouw bij de ruilverkaveling te weinig centraal stond en dat teveel aan andere belangen, o.a. openlucht recreatie, aandacht werd besteed. Ook waren er eind 1964 nog wel boeren, die afkeurende opmerkingen over de ruilverkaveling maakten, die erop neerkwamen dat naar hun mening de Stichting Beheer Landbouwgronden teveel grond opkocht voor openlucht-recreatie.

Uit het 'RAPPORT VOOR DE RUIVERKAVELING GAASTERLAND' blijkt dat de ruilverkaveling er mede op gericht diende te zijn, de openlucht recreatieve functie van Gaasterland verder te ontwikkelen. 'Daarbij dient te worden gedacht aan vakantiebesteding in het bos en nabij het IJsselmeer en daarnaast aan dagrecreatie op dezelfde plaatsen en langs en op de meren'. 'In het belang van de landbouw, de recreatie en de landschappelijke betekenis van dit gebied is het gewenst gron-

den, die minder geschikt zijn voor de landbouwcultuur, niet meer als landbouwgrond te laten gebruiken'. Door de Stichting Beheer Landbouwgronden moesten, aldus dit rapport, kwalitatief slechte landbouwgronden worden aangekocht; deze gronden zullen voor niet-agrarisch gebruik worden toegewezen: 'Verwacht wordt dat voor dit doel ongeveer 500 ha kan worden bestemd'. Elders in dit rapport staat: 'De Plaatselijke Commissie zal in overleg met onze Commissie (de Centrale Cultuurtechnische Commissie, K.) bij het opmaken van het plan van toedeling een oppervlakte grond ter grootte van ongeveer eenderde deel van de door de Stichting Beheer Landbouwgronden aangekochte gronden een zodanige bestemming geven dat consolidatie en verbetering van de aantrekkelijkheid van het ruilverkavelingsgebied uit een oogpunt van landschap en recreatie zal worden bevorderd. Gedacht is aan toedeling aan openbare lichamen, die de gronden aan het algemeen nut dienstbaar kunnen maken'. Deze maatregelen hebben nogal wat beroering gewekt. O.a. en misschien wel vooral leden van de Boerenpartij vonden deze maatregelen, eufemistisch uitgedrukt, weinig sympatiek. Het gevoel dat de landbouw steeds meer in de verdrukking kwam, wat zij o.a. in deze maatregelen tot uitdrukking zagen komen, speelde hierbij een grote rol.

De weerstanden tegen de ruilverkaveling zijn, zoals hiervoor reeds werd opgemerkt, vrij spoedig na de stemming voor een groot deel verdwenen. Ook tegenstemmers traden op als schatters bij de z.g. eerste schatting van de ruilwaarde van de gronden waar de eerste ruilverkavelingswerken werden uitgevoerd.

6.3. KEMPENLAND

In de Kempen is het onderzoek naar de houding van de bevolking t.o.v. de recreatie beperkt tot de gemeenten Hoogeloon, Luyksgestel, Riethoven, Vessem en Westerhoven. Of deze gemeenten als representatief voor de Kempen beschouwd kunnen worden, is niet nagegaan. De selectie van deze gemeenten heeft plaatsgevonden o.a. op grond van de overweging dat een aantal van deze gemeenten in de ruilverkavelingsgebieden Bergeijk, Zaligheden-West en Zaligheden-Oost lagen. Bovendien is bij de keuze van de overweging uitgegaan dat de in het onderzoek te betrekken gemeenten een overwegend agrarische signatuur moesten hebben en enigszins in het gebied verspreid moesten liggen.

Eerst worden hier over de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van het gebied de Kempen enkele opmerkingen gemaakt, en daarna wordt enige aandacht besteed aan opvattingen over de recreatiefunctie van dit gebied. Het boek 'Het Oude Kempenland' van de presocioloog en plattelandsarts BARENTSEN, dat in 1935 verscheen, geeft een genuanceerd beeld van de culturele situatie in de Kempen in het begin van deze eeuw. Hier wordt niet uitvoerig stil gestaan bij deze situatie. Slechts enkele punten, die mogelijk de houding van de Kempische bevolking ten opzichte van de recreatie mede kunnen verklaren, worden hier aan de orde gesteld. Een vrij uitvoerige bespreking van het boek van BARENTSEN (1935) treft men aan bij WICHERS (1965), die mede op basis van dit boek,

een studie maakte van de oude plattelandssamenleving. De korte schets hierna van de culturele achtergrond van de Kempen is op deze bespreking gebaseerd.

Misschien heeft meer dan voor andere plattelandsgebieden voor de Kempen gegolden dat in die tijd het traditionele agrarisch-ambachtelijke systeem bepaald was voor de cultuur van het gebied en mogelijk heeft dit systeem meer dan elders doorgewerkt tot in de huidige tijd.

Kenmerkend waren en zijn misschien ook thans nog wel meer dan elders de sterke sociale controle en de overheersende positie van de productiefactor grond in het sociale systeem. Deze vormde vrijwel de enige welvaartsbron: trouwen kon men eigenlijk eerst als men zelf een boerderijtje had. Het huwelijk werd als een nogal eng-zakelijke aangelegenheid opgevat. Hard werken werd hoog gewaardeerd. Zowel de huishoudens als de boerenbedrijfjes waren zeer bewerkelijk. Het hebben van veel kinderen, die konden meewerken in het eigen bedrijf, gold als een groot geluk. Het economische systeem was dat van de zelfverzorging. Wel was er enige sociaal-economische differentiatie. Veel werkverdeling bestond er niet. Goederen waren duur, arbeid daarentegen was goedkoop.

Van vrije tijd kon niet gesproken worden; men werkte van de vroege ochtend tot de late avond, althans men was voortdurend op het werk betrokken maar dit werd vrij vaak onderbroken voor een gezellig praatje, voor korte pauzes, bezoekers ontvangen etc. De werkdag kan gekarakteriseerd worden als 'journée poreuze' (KRUYT, 1968). Het productieve werk in het bedrijf had steeds voorrang boven het 'consumptieve' werk in het huishouden. Het consumptieve werk, dat met vrouwenwerk vereenzelvigd werd, en het werk überhaupt door vrouwen gedaan, werden altijd minder betaald dan mannenwerk.

De bevolking dacht weinig commercieel. Een verschijnsel dat volgens streekkenners nog merkbaar is. De gezinsverhoudingen waren sterk patriarchaal. De vrouw speelde een ondergeschikte rol. 'Nauw verbonden met de situatie van dreigende schaarste is ongetwijfeld ook de soberheid, die zo bij uitstek kenmerk van de bevolking is'. 'Ook met het huwelijk moest men sober zijn. Men mocht zo weinig mogelijk seksueel prikkelen en de vrouwelijke vormen werden weggewerkt. 'Uitdagendheid van de vrouw werd met grote afkeuring waargenomen. Zo'n vrouw gold als slecht' (WICHERS, 1965).

Interessant met het oog op de vraag hoe de houding van de bevolking t.o.v. 'de recreatie' is, is het door WICHERS aangehaalde verschil dat BARENTSEN maakte tussen onbekenden, bekende vreemden en vreemden. Onbekenden waren streekgenoten, die men, omdat zij van een andere plaats kwamen, niet naar persoon en omstandigheden kende. Deze onbekenden werden veelal gemakkelijk in de dorpsgemeenschap opgenomen. Waren zij opgenomen dan mochten zij woningen vrij betreden. Men hield weinig en kon ook weinig voor elkaar verborgen houden. Een uitzondering vormde de juiste financiële toestand, die ook voor de eigen kinderen verborgen bleef. Waarschijnlijk vormde dit een mogelijke historische verklaring voor het thans nog veel voorkomende verschijnsel in Brabant dat medewerkende kinderen niet uitbetaald worden voor hun arbeid; vooral het betalen van door dochters geleverde arbeid komt nog maar weinig voor (ATEN en SCHRETLEN, 1971).

Vreemden waren, volgens BARENTSEN, mensen, die geen streekgenoot-boer waren en die men ook overigens niet kende. Deze vreemden waren zeldzame verschijningen, die als zij iets onbegrijpelijks deden, met wantrouwen en ook wel met vijandigheid werden bejegend. Tot de bekende vreemden behoorden de notabelen, de pastoor, de burgemeester, de notaris, de dokter en enkele andere personen. Tegen deze heren werd hoog opgezien en van hen werd niet verwacht dat zij 'afdaalden'.

In het rapport over de werkgelegenheid in de Kempen van de WELVAARTS-STICHTING KEMPENLAND (1962) zijn enige cijfers over de werkgelegenheidsstructuur te vinden. Werkte rond 1930 nog ongeveer 60 % van de Kempische beroepsbevolking in de landbouw en ongeveer 30 % in de industrie, in 1965 waren deze percentages resp. ca. 30 en 60. De werkgelegenheid in de landbouw nam sterk af; dit ondanks de vele ontginningen, die in die periode nog werden ondernomen. Met de industrie is men reeds vrij lang vertrouwd in de Kempen. De sigarenmakerij is in verschillende gemeenten in de Kempen een van de oudste vormen van industriële werkgelegenheid. Bladel werd tot kerngemeente verheven. In Bergeijk zijn enkele industrieën gevestigd: een melkproductenfabriek en een weverij. Enkele metaalverwerkende bedrijven en een confectie-atelier bieden ook enige niet-agrarische werkgelegenheid. Vele Kempenaren pendelen naar de grote steden in de omgeving; ca. 40 % van de manlijke beroepsbevolking werkt in plaatsen in de omgeving van de Kempen, zoals Eindhoven, Valkenswaard en Geldrop. Waarschijnlijk vertoont de industriële werkgelegenheid in de Kempen te geringe pluriformiteit om de beroepsbevolking daar werk te verschaffen. In de Kempen werken ook mensen van elders o.a. uit België. Veel pendelaars zien in het wonen op het platteland voordelen; vooral als dit kan binnen een afstand van 20 km van de werkplaats.

In de dicht bij Eindhoven gelegen plaatsen vestigen zich stedelingen op het platteland o.a. in t.o.v. de dorpskernen soms ruimtelijk enigszins geïsoleerd gelegen bungalowcomplexen. Deze 'import'- mensen zouden voornamelijk op Eindhoven georiënteerd zijn. Een sociale integratie van deze nieuwe elementen in de bestaande dorpsleveningen zal naar streekkenners veelal aannamen, niet gemakkelijk tot stand komen.

Hoewel ook in de Kempen, zij het in relatief mindere mate dan in Gaasterland, de toeneming van de toeristische en recreatieve functie wel werd onderkend, verwachtte men er veelal geen impuls van betekenis van voor de economie en zeker geen voor de werkgelegenheid. Vrij veel middenstanders zagen wel enige mogelijkheden in het toerisme om hun omzet uit te breiden. Verschillende middenstanders in de sector 'convenience goods' waren niet zo erg enthousiast over de mogelijkheden om aan de steeds in aantallen wisselende recreanten te kunnen verkopen. In de sector 'shopping goods' lag dat anders. Door toenemende oriëntatie op de grotere plaatsen in de omgeving van de Kempen trad er enige 'koopkrachtdrainage' op. Hoewel de middenstandsbedrijven in de Kempen meer expansiemogelijkheden hebben dan in Gaasterland, geldt toch ook voor de Kempen dat de meeste bedrijven vrij klein zijn; er zijn veel eenmansbedrijfjes, geleid door nogal op zelfstandigheid (in-)gestelde ondernemers.

Zoals hierboven reeds is meegedeeld is het empirische onderzoek in de Kempen naar de houding van de Kempische bevolking t.o.v. de recreatie beperkt gebleven tot een steekproef uit alle personen van 18 jaar en ouder van de inwoners van de gemeenten Hoogeloon, Luyksgestel, Riethoven, Vessem en Westerhoven. In tegenstelling tot het onderzoeksgebied Gaasterland is in het gebied, dat deze gemeenten omvat, geen sprake van demografische (bijlage 6 A) noch van economische stagnatie. Zoals blijkt uit bijlage 6B zijn in de periode van 1 jan. 1956 tot 1 jan. 1965 vooral in de gemeenten Riethoven en Vessem de inwonertallen vrij sterk toegenomen. Ook in de gemeente met de geringste groei in bevolkingsomvang, Luyksgestel, heeft deze toch nog ca. 15% bedragen in deze periode. Er is vanuit de Kempen vrij veel pendel naar de omliggende grote plaatsen. De werkgelegenheid in de industriële sector in de Kempen is toegenomen. In de onderzoeksgemeenten werkte in 1965 nog ca. 30% van de beroepsbevolking in de agrarische bedrijfssector. Landarbeiders kwamen niet voor in deze gemeenten.

Zoals hiervoor in paragraaf 2 reeds is meegedeeld zijn om verschillende redenen bij het onderzoek naar de houding ten opzichte van 'de recreatie' drie bevolkingscategorieën onderscheiden, nl. agrarische bevolking, oude middenstand en overige bevolking. Tot deze categorieën behoorden resp. 30, 10 en 60% van de respondenten. De respondenten in de agrarische bevolkingscategorie waren gemiddeld ouder dan de vertegenwoordigers van de beide andere categorieën. Het gemiddelde onderwijsniveau van mensen in de categorie agrarische bevolking is lager dan van mensen in de beide andere categorieën. De respondenten in de categorie middenstand behoorden gemiddeld meer tot de hogere jaarinkomenscategorieën dan de respondenten in de andere categorieën; in de categorie middenstand had 33% van de respondenten een netto jaarinkomen hoger dan 12.500 gulden en slechts 33% een netto jaarinkomen lager dan 8.000 gulden, in de categorie agrarische bevolking en de categorie overige bevolking waren deze percentages resp. 15 en 54 en 16 en 58%. In de categorie agrarische bevolking kwamen zeer veel mensen voor die een laag welstandsniveau hadden. Er is voor alle respondenten berekend welk welstandsniveau zij hadden. Voor de wijze waarop dit werd berekend, zie bijlage 5.

Van de respondenten in deze categorie had 45% een laag welstandsniveau, in de categorie oude middenstand 22% en in de categorie overige bevolking 21%.

Tot slot van deze korte beschouwing over de cultuurhistorische achtergrond en de culturele en sociaal-economische ontwikkeling van de Kempen het volgende: WICHERS merkte op dat de door hem aan de hand van de waarnemingen van BARENTSEN geschetste totale en ongerefecteerde integratie ook gemaakt zal hebben, dat de oude Kempenlander zich buiten zijn eigen omgeving weinig op zijn gemak voelde. In een stadje als het toenmalige Eindhoven voelde de Kempenlander zich maar weinig thuis. Hierna, in paragraaf 6.4. wordt op het hierbedoelde ruralistisch localisme, waarvan preferentie voor de omgang met streekgenoten een aspect vormt, nog verder ingegaan.

Door de bevolking in de Kempen werden in 1965 relatief veel minder initia-

tieven genomen om de recreatie en het toerisme als inkomensbron aan te grijpen dan in Gaasterland. Wel werd door de gemeentelijke overheden het toerisme als een belangrijke potentiële bron van welvaart voor de streek beschouwd. In de beschouwing over de culturele en sociaal-economische ontwikkeling van Gaasterland werd vrij uitvoerig ingegaan op de gedachtenvorming en de opvattingen over de functie van het gebied voor de recreatie, zoals die naar voren kwamen uit verslagen van commissies en besturen, die zich met de begeleiding van de ontwikkeling van de recreatiefunctie bezig hielden.

Over eventuele activiteiten van commissies en besturen en verenigingen in deze geest is in de Kempen weinig gebleken tijdens de oriëntatie daar. De activiteiten van de Welvaartsstichting Kempenland speelden zich voornamelijk af op intergemeentelijk ambtelijk niveau.

In paragraaf 3.3. van hoofdstuk 5 is reeds gewag gemaakt van activiteiten van het Brabants Studenten Gilde, dat in 1965 haar paascongres in het dorp Bladel hield. Deze activiteiten kunnen als een vorm van voorlichting opgevat worden. Uit groeps gesprekken, die in het kader van dit congres met vertegenwoordigers uit diverse geledingen van de bevolking werden gehouden, is gebleken dat er vooral onder de boeren weerstanden tegen het opkomende toerisme bestaan. De invloed van het toerisme op de jeugd werd in dit verband uitdrukkelijk onder de aandacht gebracht mede omdat boerenjongeren ook tijdens hun werk op het veld met de andere wereld, die de toerist vertegenwoordigt, worden geconfronteerd als deze zich ook in voor landbouw gebruikte gedeelten van het gebied vertoont of als in aan akkers grenzende bospercelen toeristen zich verpozen. 'Men kan moeilijk jonge jongens aan de gang houden op een veld dat grenst aan een bos vol lieflijke dames', aldus de visie van een van de gesprekspartners in een gespreksgroep.

Het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatieve doeleinden werd in deze groepsgesprekken veelvuldig als een nadeel van de opkomst van het toerisme genoemd. De ruilverkaveling werd in dit verband genoemd, 'die de beste grond opvoert ten bate van de toeristen'. Daar werd wel de verzachtende kanttekening bij gemaakt, dat boeren aan het toerisme verdienden door verhuur van hun schuren.

De risicodragende middenstand zag wel enige voordelen in het toerisme, maar veel enthousiasme viel er niet bij haar te bespeuren. Dit kan mede verklaard worden uit het feit dat in Bladel gelegen verblijfsrecreatiecentra wat voedingsmiddelenvoorziening betreft self-supporting zijn (eigen kampwinkels, die door groothandelsbedrijven worden bevoorrad).

In paragraaf 6 van dit hoofdstuk is bij de bespreking van de bezwaarschriften tegen 'het ontwerp-streekplan voor de natuurschoon- en recreatiegebieden Noord-Brabant' ingegaan op weerstanden tegen de recreatie, althans voor zover die daaruit bleken.

6.4. ORIËNTATIE OP HET OUDE PLATTELAND

In hoofdstuk 5, paragraaf 3.3. is uiteengezet dat bij de opzet van het onderzoek naar de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van de recreatie van de veronderstelling is uitgegaan, dat als een van de belangrijkste factoren die op deze houding van invloed is, de oriëntatie op het oude platteland, beschouwd kan worden. Tot de waarden van de oude plattelandscultuur behoorden soberheid, geen of weinig waarde toekennen aan vrije tijd en bovendien de gehechtheid aan de lokale plattelandsgemeenschap, wat onder andere tot uitdrukking kwam in de geringe mate, waarin men de eigen streek verliet, de onzekerheid, die men aan de dag legde als men zich buiten de eigen streek bevond en de houding ten opzichte van vreemdelingen in het algemeen en van stedelingen in het bijzonder. Vooral in de Kempen zou deze oriëntatie op het oude platteland meer dan in Gaasterland zijn voorgekomen en nog op allerlei wijzen merkbaar zijn. Op verschillende wijzen kan de mate van oriëntatie op het oude platteland tot uitdrukking komen. Aangenomen is dat een sterke oriëntatie op het oude platteland ook tot uitdrukking komt in een lage vakantieparticipatie en het weinig deelnemen aan de recreatieve trek naar buiten. In 6.4.1. is daarop nader ingegaan. (Zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 3.1.).

Ten behoeve van het onderzoek in Gaasterland en de Kempen naar de houding t.o.v. 'de recreatie' zijn vijf 'scales' geconstrueerd, die min of meer direct betrekking hebben op de mate van oriëntatie op de oude plattelandssituatie, nl. een 'scale' voor wat men zou kunnen noemen 'binding aan de landbouw' of *agrariositeit*, een 'scale' voor 'binding aan het platteland' of *ruraliteit*, een maatstaf voor de mate, waarin de primaire socialisatie op het platteland heeft plaats gehad ofwel de *ruraliteit van de socialisatie*, een 'scale' om de mate, waarin men zich aan de lokale plattelandsgemeenschap gehecht voelt, ofwel om het *localistische ruralisme* vast te stellen en een 'scale' om de mate van *anti-urbanisme* vast te stellen.

In de paragrafen 6.4.2., 6.4.3. en 6.4.4. zijn deze indicatoren voor de oriëntatie op het oude platteland omschreven en tevens is daar nagegaan met welke sociale kenmerken deze factoren samenhangen. Uit deze beschouwing over de onderlinge samenhangen tussen verschillende sociale factoren kunnen verschillen aan de dag treden die mede tenminste hypothetische verklaringen kunnen opleveren voor verschillen in houding ten opzichte van de recreatie tussen de gebieden maar ook verschillen in houdingen van de, hiervoor in paragraaf 2 en 3 van dit hoofdstuk reeds genoemde, onderscheiden bevolkingscategorieën: agrarische bevolking, risicodragende (oude) middenstand en de categorie 'overige bevolking'.

6.4.1. *Recreatie van de plattelandsbevolking*

Uit een door het C.B.S. in 1954 ingesteld onderzoek bleek dat van de landarbeiders 19% met vakantie ging buiten de woonplaats en van de landbouwers 13%. Van de Nederlandse bevolking ging in dat jaar 41% met vakantie buiten de woonplaats. Onder vakantie buiten de woonplaats werd verstaan een periode

van twee of meer dagen met tenminste twee overnachtingen buiten de woonplaats doorgebracht met recreatieve doeleinden. In dat jaar ging van de overige arbeiders 33 % met vakantie, van de employé's 65 %, van de beoefenaren van vrije beroepen 70 % en van de overige zelfstandigen 42 %.

Bij het vakantiebestedingsonderzoek in 1965/'66 werd, zoals in paragraaf 3.2. van hoofdstuk 2 is meegedeeld, in verband met de toegenomen weekendtrips, aan de juist genoemde definitie van vakantie de clausule toegevoegd: 'Wanneer in deze periode een weekend valt, geldt een minimum van 4 overnachtingen'.

In de periode van 1 oktober 1965 tot 30 september 1966 ging 61 % van de Nederlandse bevolking met vakantie. In de periode van 1 mei 1966 tot 30 september 1966 ging 59 % van de Nederlandse bevolking met vakantie. Van de landbouwers ging 29 % in de zomer met vakantie en slechts 5 % in de winter. Een vergelijking met de Nederlandse bevolking en vooral met bijvoorbeeld de beroepscategorie 'overige zelfstandigen', waarvan 71 % met zomervakantie ging, toont aan dat de boerenbevolking ook in 1966 op dit gebied nog een grote achterstand had. In 1969 ging 12 % van de landbouwers in de zomer (mei t/m september) met vakantie en in 1970 17 %. (Zoals in paragraaf 3 van hoofdstuk 2 reeds meegedeeld is, werd bij de vakantiebestedingsonderzoeken in 1969 en 1970 onder een vakantie verstaan een periode van 4 of meer dagen met tenminste 4 achtereenvolgende overnachtingen buiten de eigen woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden, mits in dit verblijf een element van zakelijke dienstverlening te onderkennen valt.) Van het totale aantal geënquêteerde personen in Nederland ging in de zomer van 1969 43 % en in 1970 46 % met vakantie (C.B.S., 1971, STATISTISCH ZAKBOEK, pag. 65). De landbouwers hebben dus vergeleken met andere beroepscategorieën nog een grote achterstand.

In 1969 gaven vakantiegangers uit de categorie landbouwers (gemiddelde vakantieduur 9,7 dagen) slechts 17 gulden per dag uit, terwijl de Nederlandse vakantieganger in de zomer van 1969 (gemiddelde vakantieduur 15,4 dagen) gemiddeld ca. 20 gulden per dag uitgaf. De handarbeiders (gemiddelde vakantieduur 14,2 dagen) gaven gemiddeld 18 gulden per dag uit. (Vervoers- plus verblijfs- plus overige kosten; niet de kosten voor en na de vakantie in verband met het vakantiehouden gemaakt. C.B.S., SOC. MAANDSTATISTIEK, okt. 1971). Ook uit deze cijfers blijkt duidelijk dat de 'landbouwers' in dit opzicht nog een vrij grote achterstand hebben bij andere beroepscategorieën.

Van de boeren gaf in 1966 22 % op niet met vakantie te zijn geweest omdat zij daaraan geen behoefte hadden. Een percentage dat veel hoger is dan bij andere beroepscategorieën. In 1966 was 48 % van de boeren nog nooit met vakantie geweest. Voor de totale Nederlandse bevolking bedroeg dit percentage 16.

In 1963 werd door het C.B.S. in de weekends in eind mei en begin juni onderzoek verricht naar de openluchtrecreatie. Uit dit onderzoek bleek dat de belangstelling voor het recreëren in de natuur onder de agrarische bevolking nog betrekkelijk klein was. Aan de recreatie in 'de natuur' buiten de woonkern nam op zaterdag en zondag resp. 10 en 18 % van de Nederlandse bevolking deel. Van de agrarische bevolking slechts resp. 7 en 10 %.

Tussen verschillende delen van Nederland bestonden verschillen in deelne-

ming aan de 'recreatie in de natuur'. Op zaterdag nam in noord-, oost-, west- en zuid-Nederland resp. 10, 9, 12 en 5% van de bevolking deel aan de recreatie in 'de natuur' buiten de woonkern. Op zondag waren deze percentages resp. 19, 20, 19 en 16. Hieruit bleek dat aan de recreatie in 'de natuur' buiten de woonkern in het zuiden van het land minder werd deelgenomen dan in de andere delen.

De deelneming aan vrijetijdsbesteding buiten vertoonde niet alleen verschillen per beroepsgroep en landsdeel, maar ook tussen stad en platteland traden verschillen op. In 1963 heeft van de agrarische bevolking, die op zondag buiten de woonkern is geweest, 35% in de natuur vertoefd. Voor alle overige beroeps-categorieën, ook voor de arbeiders op het platteland, was dit percentage aanmerkelijk hoger. Van de bevolking in de steden, die op zondag buiten de woonkern vertoefde (33%) was 60% 'de natuur' in geweest. Van de bevolking van alle plattelandsgebieden was op zondag 37% buiten de woonkern geweest; 44% daarvan vertoefde in de natuur.

Uit deze bevindingen blijkt dat er nog een vrij groot verschil tussen de stedelijke en rurale bevolking m.b.t. de vakantiebesteding en de openluchtrecreatie bestaat. Vooral de categorie agrarische bevolking in het zuiden van het land wijkt hierin sterk af van de stedelijke bevolking.

6.4.2. *Binding aan de landbouw*

Als indicatoren voor de binding aan de landbouw of de agrariositeit werden beschouwd het beroep van de respondent, het beroep van z'n ouders en kinderen en de beroepen van z'n kennissen. Naarmate er meer van deze 'relaties' tot de agrarische beroepsbevolking gerekend konden worden, werd een hogere mate van binding aan de landbouw verondersteld en een hogere score voor de agrariositeit toegekend. Er heeft een eenvoudige index-berekening plaatsgevonden. In bijlage 7 is dit uiteengezet. In de Kempen was de gemiddelde score voor de agrariositeit hoger (9,3) dan in Gaasterland (9,1). In Gaasterland behoorden mensen met een hoge mate van agrariositeit iets meer tot de lager geschoolden ($r = 0,14$). Bovendien kwamen er onder agrarieuze mensen betrekkelijk veel voor die ruraal gesocialiseerd zijn ($r = 0,19$) alsook mensen, die door een hoge mate van binding aan het platteland gekenmerkt worden ($r = 0,26$).

Bekijkt men de samenhangen alleen in de categorie overige bevolking (d.w.z. niet-middenstanders, niet-agrarische bevolking), dan blijken de meer agrarieuzen meer tot de mensen met een lage opleiding te behoren. In de categorie agrarische bevolking worden de meer agrarieuzen gekenmerkt doordat zij iets meer tot de lagere inkomenscategorieën behoorden dan de minder agrarieuze mensen ($r = 0,19$).

In de Kempen waren agrarieuzen gekenmerkt door betrekkelijk geringe participatie in verenigingen of organisaties met een bovenlocale functie en door een localistisch-ruralistische instelling ($r = 0,21$). Verder zijn de agrarieuzen niet significant meer ruraal gesocialiseerd dan niet-agrarieuzen ($r = 0,13$). Dit wordt veroorzaakt doordat ook veel mensen in de Kempen, die niet of in geringe mate met de landbouw verbonden zijn, ruraal gesocialiseerd zijn. Agrarieuze mensen zijn betrekkelijk sterk aan het platteland gebonden ($r = 0,34$).

In de categorie overige bevolking worden agrariëuzen gekenmerkt door een relatief lage sociale status ($r = 0,20$) en door een relatief hoog opleidingsniveau ($r = 0,27$), alsmede door een relatief hoog inkomensniveau ($r = 0,36$). Deze agrariëuzen moeten dus een relatief zeer lage welstand hebben (naast inkomen en opleiding de derde component om de status te bepalen). De agrariëuzen in deze categorie zijn in betrekkelijk sterke mate ruraal gesocialiseerd ($r = 0,27$) en zij hebben een hoge mate van ruraliteit ($r = 0,21$).

Mensen van de categorie agrarische bevolking met een hoge mate van agrarioriteit gaan relatief frequent ter kerke ($r = 0,24$), behoren, afgaande op de grootte van de voor landbouw gebruikte oppervlakte grond, tot de grotere boeren ($r = 0,28$), zijn niet significant minder dan andere, ruraal gesocialiseerd ($r = 0,16$) maar wel relatief iets minder aan het platteland gebonden ($r = 0,19$) (ruraliteit). (Zie paragraaf 4.3. van dit hoofdstuk.)

Een vergelijking van de mate, waarin mensen in de Kempen en in Gaasterland, onderverdeeld in drie beroepscategorieën, aan de landbouw gebonden zijn, leverde het volgende beeld op:

TABEL 6.4.2.1. Binding aan de landbouw in:

	Gaasterland	Kempen
Middenstand	5,2	6,3
Agrarische bev.	16,1	17,6
Overige bev.	5,7	5,8
Allen	9,1	9,3

In Gaasterland behoorde in 1965 34% van de respondenten tot de agrarische beroepscategorie, 13% tot de categorie middenstand en 52% tot de categorie overige bevolking (niet-agrariërs, niet-middenstanders). In de Kempen waren deze percentages 30, 10 en 60.

De oude middenstand in de Kempen heeft meer 'agrarische' relaties dan in Gaasterland. De zeer hoge scores van de categorie agrarische bevolking voor de agrarioriteit hangt samen met het zeer grote gewicht dat bij de berekening van deze score toegekend is aan het uitoefenen van het beroep landbouwer of veeteler.

De grotere mate van agrarioriteit ofwel binding aan de landbouw van de agrarische bevolkingscategorie in de Kempen t.o.v. die in Gaasterland, blijkt ook uit de bevindingen van onderzoek naar de beroepen van hun kennissen. Bij het onderzoek werd gevraagd: 'Hebt u goede kennissen of vrienden d.w.z. mensen waarmee u 't liefst praat over persoonlijke dingen en over uw gezinsleven?'. Van de mensen, die als de drie beste kennissen werden beschouwd, werden woonplaats en beroep gevraagd en bovendien werd nagegaan of hierbij familierelaties werden opgegeven. In de Kempen noemden relatief zeer veel

mensen van de categorie agrarische bevolking (85 %) geen kennissen of – vaak in dezelfde streek woonachtige – familieleden; slechts 10 % van deze respondenten had contacten met mensen van niet-agrarische bevolkingscategorieën. In Gaasterland was dit percentage 27.

In de Kempen waren er veel mensen, zo blijkt uit bijlage 8, die geen kennissen opgaven, wat inhoudt dat zij alleen familieleden opgaven, waarmee zij een vertrouwensrelatie onderhielden of, wat ook vrij veel voorkwam, vooral onder respondenten van de agrarische bevolkingscategorie, dat zij de vraag a.h.w. ontweken met b.v. de opmerking dat zij met iedereen omgingen of dat iedereen één was.

Ook onder de categorie middenstand kwam deze afwerende manier van antwoorden bij het beantwoorden van deze vraag vrij veel voor.

In Gaasterland had 50 % van de respondenten in de categorie middenstand contacten met mensen uit andere beroepscategorieën dan de oude middenstand; in de Kempen 45 %. Van de respondenten in de categorie overige bevolking gaf in Gaasterland 28 % geen kennissen op, en in de Kempen 36 % (bijlage 8).

In Gaasterland gaf slechts 3 % van de respondenten van de categorie middenstand iemand met een agrarisch beroep op als kennis, terwijl dat in de Kempen door 11 % geschiedde. Dit kan als een indicatie voor de grotere agrariositeit van de respondenten in de categorie middenstand in de Kempen t.o.v. die in Gaasterland worden beschouwd. Deze grotere agrariositeit van de Kempense middenstand vergeleken met de Gaasterlandse kwam ook reeds uit de cijfers in tabel 6.4.2. naar voren. In Gaasterland had 30 % van de respondenten in de categorie middenstand contacten met mensen van de beroepscategorie arbeiders; in de Kempen 13 %. In Gaasterland had 17 % van de respondenten van de categorie overige bevolking contacten met mensen van de agrarische bevolkingscategorie; in de Kempen was dat 10 %. Dit kan een aanwijzing zijn voor een grotere sociale integratie van de agrarische bevolking in Gaasterland dan in de Kempen. Ook in de volgende paragraaf zijn daarvoor aanwijzingen te vinden.

6.4.3. *Ruraliteit*

Om een maatstaf te vinden voor de binding aan het platteland ofwel voor de ruraliteit, is van de volgende factoren uitgegaan: het al dan niet gedurende langere tijd, eventueel zijn hele leven, wonen op het platteland, het al dan niet buiten het eigen plattelandsgebied werken, het al dan niet doorbrengen van weekends buiten de eigen streek, het al dan niet met vakantie gaan buiten de eigen streek, provincie of eigen land, het bezoeken van steden, het maken van dagtochten buiten de eigen streek of eigen provincie, de participatie in boven-locale verenigingen, het al dan niet gehecht zijn aan een streekblad of een nationaal dagblad en het al dan niet regelmatig naar het dagelijkse TV-journaal kijken. Men zou deze variabelen ook onder de noemer 'oriëntatie op de buitenwereld' kunnen samenvatten. De 'oriëntatie op de buitenwereld' is in de Kempen aanmerkelijk geringer dan in Gaasterland. De gemiddelde score voor de ruraliteit was in de Kempen 28,3 en in Gaasterland 32,7. De wijze, waarop deze score 'geconstrueerd' is, blijkt in bijlage 9.

In Gaasterland hield ruraliteit verband met agrariositeit ($r = 0,26$) en met ruraliteit van de socialisatie, maar niet met andere kenmerken.

In de categorie overige bevolking ging ruraliteit samen met een hoge leeftijd ($r = 0,20$) en met lage opleiding ($r = 0,24$) en een laag inkomen ($r = 0,21$). De factor leeftijd doorkruist deze laatste twee samenhangen enigszins: bij abstractie van de invloed van deze factor bleek dat de ruraliteit nog meer in de laagste opleidingsniveau's is geconcentreerd ($r = 0,28$) en in de laagste inkomenscategorieën ($r = 0,27$). Bij uitschakeling van de invloed van de factor leeftijd, bleek een aanvankelijke samenhang ($r = 0,35$) tussen ruraliteit en mate van ruraliteit van de socialisatie te verdwijnen. Dit was niet het geval in de categorie agrarische bevolking in Gaasterland. In deze categorie bleef een vrij sterke samenhang tussen de factor 'oriëntatie op de buitenwereld' en de ruraliteit van de socialisatie bestaan, ook bij abstractie van de factor leeftijd ($r = 0,40$).

In de Kempen ging een hoge mate van ruraliteit samen met een lage opleiding ($r = 0,31$) en met een laag inkomen ($r = 0,36$). Verder met hoge agrariositeit ($r = 0,34$) en met hoge mate van rurale socialisatie ($r = 0,49$).

In de categorie overige bevolking treft men deze samenhangen ook aan (resp. $r = 0,52$; $r = 0,40$; en $r = 0,19$; $r = 0,52$), en tevens in de categorie agrarische bevolking (resp. $r = 0,20$; $r = 0,18$ en $r = 0,19$; $r = 0,49$). Uitschakeling van de evt. invloed van de factor leeftijd op deze verbanden veranderde deze samenhangen niet.

In de Kempen kwam in de categorie overige bevolking de ruraliteit vooral voor bij mensen, die relatief frequent ter kerke gingen ($r = 0,25$). Een berekening van gemiddelde scores voor de ruraliteit in de afzonderlijke bevolkingscategorieën in de twee onderzoeksgebieden leidde tot de volgende bevindingen.

TABEL 6.4.3.1. Binding aan het platteland in:

	Gaasterland	de Kempen
Middenstand	33,7 (41)	30,9 (54)
Agr. bevolking	29,8 (73)	24,6 (95)
Overige bevolking	39,9 (27)	33,5 (43)
Allen	32,7 (55)	28,3 (81)

De cijfers tussen haakjes hebben betrekking op de percentages van de bevolking met een hoge mate van ruraliteit.

In Gaasterland was de oriëntatie op de buitenwereld groter dan in de Kempen. De mensen in de categorie agrarische bevolking waren gemiddeld meer aan het platteland gebonden dan mensen uit de beide andere categorieën.

Om de mate, waarin men ruraal gesocialiseerd was – de mate waarin de opvoeding op het platteland plaatsvond – te kunnen vaststellen, is alleen nagegaan of men de lagere school op het platteland of in een stad had gevolgd.

Van de mate van rurale socialisatie in Gaasterland en de Kempen geeft de volgende tabel een beeld.

TABEL 6.4.3.2. Ruraliteit van de socialisatie in percentages:

	Gaasterland	de Kempen
Middenstand	87	71
Agr. bevolking	96	85
Overige bevolking	83	83
Allen	88	83

De getallen in de tabel zijn de percentages van de mensen, die in een gemeente met minder dan 10.000 inwoners de lagere school hebben gevolgd.

In de Kempen waren er relatief iets meer mensen dan in Gaasterland die niet op het platteland hun lagere schoolopleiding hebben genoten. De oorzaak van dit verschil is waarschijnlijk dat zich in Gaasterland relatief minder mensen van elders vestigen.

Mensen, die niet of in relatief geringe mate ruraal gesocialiseerd zijn, trof men in Gaasterland vooral aan onder mensen met een hogere opleiding en onder mensen met een relatief hoog inkomen ($r = 0,27$ en $r = 0,23$). Dit geldt in nog sterkere mate in de Kempen ($r = 0,31$ en $r = 0,36$).

Zowel in Gaasterland als in de Kempen waren de niet ruraal gesocialiseerden niet localistisch-ruralistisch van instelling (Gaasterland $r = 0,21$; de Kempen $r = 0,24$). Bovendien worden deze mensen gekenmerkt door een relatief sterke oriëntatie op de buitenwereld. (Correlatiecoëfficiënten: in Gaasterland $r = 0,33$ en in de Kempen $r = 0,52$.)

6.4.4. Localisme en anti-urbanisme

De localistisch-ruralistische instelling ofwel de gehechtheid aan de lokale plattelandssamenleving, is vastgesteld aan de hand van de volgende criteria: de mening over de mate waarin men zich in staat achtte elders en in een ander plattelandsgedebiet te kunnen wennen, de mate waarin men voorkeur gaf aan omgang met eigen streekgenoten en de mening over de mate waarin men, indien men zou vertrekken, zijn dorp en de dorpsgemeenschap zou missen.

Op basis van de vrij sterke onderlinge samenhangen tussen de antwoorden op vragen omtrent deze indicatoren is aangenomen dat deze antwoorden beschouwd konden worden als indicatoren voor de reeds genoemde localistisch-ruralistische instelling. M.a.w. dat bovengenoemde items op deze dimensie betrekking hebben (bijlage 10).

Dat de bevolking in Gaasterland minder localistisch-ruralistisch ingesteld was dan in de Kempen zal, na de hierboven reeds aangetoonde verschillen tussen deze twee gebieden, niet verwonderen.

TABEL 6.4.4.1. Het ruralistisch localisme in:

	Gaasterland	de Kempen
Middenstand	9,0 (36)	8,5 (33)
Agrarische bev.	8,7 (37)	10,0 (57)
Overige bev.	8,4 (30)	8,7 (36)
Allen	8,7 (33)	9,1 (41)

Het localistisch ruralisme is in Gaasterland onder de middenstand in ongeveer even sterke mate aanwezig als onder de agrarische bevolking. In de Kempen is de agrarische bevolking opmerkelijk sterk ruralistisch localistisch ingesteld.

Deze bevinding is consistent met de bevinding dat mensen van de categorie agrarische bevolking in de Kempen in relatief zeer geringe mate op de buitenwereld zijn georiënteerd, (Tabel 6.4.3.1.) en met de bevinding dat in de Kempen relatief zeer veel van deze mensen alleen contacten hebben met mensen uit de eigen beroepscategorie.

In Gaasterland treft men ruralistisch localistische mensen vooral aan onder mensen in de laagste inkomenscategorieën ($r = 0,21$) en onder mensen met een laag opleidingsniveau ($r = 0,18$). Dit gold voor de categorie overige bevolking ($r = 0,26$ en $r = 0,28$), maar niet voor de categorie agrarische bevolking; voor mensen in deze categorie werd alleen een verband gevonden tussen localistisch ruralisme en het inkomensniveau ($r = 0,19$).

Partiële correlatieberekening tussen deze twee factoren met constant houden van de factor leeftijd liet zien dat deze laatste factor intervenieerde; het verband verdween.

In de Kempen blijkt localistisch ruralisme in het algemeen vrij sterk samen te gaan met een laag opleidingsniveau ($r = 0,42$) en een laag inkomensniveau ($r = 0,43$). Bovendien blijkt zowel in de categorie overige bevolking als in de categorie agrarische bevolking localistisch ruralisme met rurale socialisatie samen te hangen (overige bevolking $r = 0,26$; agrarische bevolking $r = 0,27$).

Opmerkelijk is dat er geen verband blijkt te bestaan tussen localistisch ruralisme enerzijds en ruraliteit, of niet op de buitenwereld georiënteerd zijn, anderzijds.

In de Kempen bestond er, berekend voor alle respondenten, wel een geringe samenhang tussen ruralistisch localisme en agrariositeit ($r = 0,21$).

In de categorie agrarische bevolking in de Kempen treft men localistisch ruralisme iets meer aan bij mensen met een relatief laag welstandsniveau ($r = 0,18$) dan bij mensen met een hoog welstandsniveau.

In beide gebieden bleken in de categorie agrarische bevolking bij berekening van de partiële correlaties tussen localistisch ruralisme en bedrijfsgrootte (uitgedrukt in aantallen hectaren), waarbij de invloed van de factor leeftijd is uitgeschakeld, een significant verband te bestaan tussen deze twee factoren; respondenten op kleinere agrarische bedrijven zijn localistisch ruralistisch ingesteld (Gaasterland: $r = 0,24$; Kempen: $r = 0,24$).

Met localisme in de vorm, zoals die werd aangetroffen, vooral in de Kempen, gaat waarschijnlijk anti-urbanisme gepaard. Onder anti-urbanistische plattelandsbewoners worden verstaan degenen, die menen dat zij niet in de stad kunnen wennen; gevraagd werd bij dit onderzoek: 'Zoudt U in de stad kunnen wennen?' Aangenomen is bij de opzet van het onderzoek dat mensen die menen niet in de stad te kunnen wennen zich meer tegen 'de recreatie', vooral tegen sociale aspecten ervan, zullen keren dan mensen, die menen wel in de stad te kunnen wennen. Anti-urbanisme, in de zin zoals hiervoor opgevat, kwam in de Kempen meer voor dan in Gaasterland, wat gezien de tot dusverre besproken bevindingen van onderzoek in de lijn der verwachting ligt.

TABEL 6.4.4.2. Anti-urbanisme in Gaasterland en de Kempen.

	Gaasterland	Kempen
Middenstand	3,1 (50)	3,3 (61)
Agr. bev.	4,2 (84)	4,4 (91)
Overige bev.	3,2 (54)	3,9 (75)
Allen	3,5 (64)	4,0 (78)

De verschillen in anti-urbanisme tussen Gaasterland en de Kempen kunnen enerzijds worden verklaard uit de geografische omstandigheden; de Gaasterlanders denken waarschijnlijk bij 'de stad' aan Friese steden en de Kempenlanders aan de metropool Eindhoven. Ook kan de hogere mate van oriëntatie op het oude platteland bij de Kempenaren mede het verschil tussen Gaasterland en de Kempen verklaren.

In Gaasterland waren er in de categorie overige bevolking relatief veel anti-urbanistisch ingestelde respondenten, die ook localistisch waren ($r = 0,23$). Ook wanneer de eventuele invloed van de factor leeftijd werd uitgebannen was dit verband aanwezig ($r = 0,23$). In de categorie agrarische bevolking in Gaasterland werd een dergelijk verband niet aangetroffen. In Gaasterland zowel als in de Kempen werd het anti-urbanisme wanneer dit voor alle respondenten werd bekeken vooral aangetroffen bij mensen, die een relatief sterke binding met de landbouw hadden. (Gaasterland $r = 0,36$; Kempen $r = 0,24$). In Gaasterland werd, bekeken voor alle respondenten, het anti-urbanisme vooral onder de ru-raal gesocialiseerden aangetroffen ($r = 0,24$). Dit verband werd ook in de categorie overige bevolking aangetroffen, zij het iets zwakker ($r = 0,19$). De factor leeftijd verstoorde dit verband niet. In de Kempen werd het anti-urbanisme voor al bij de z.g. agrariëuzen aangetroffen ($r = 0,24$ alle respondenten). Dit verband werd niet in de categorie agrarische bevolking gevonden maar wel in de categorie overige bevolking ($r = 0,16$).

In de Kempen is er een sterker verband tussen anti-urbanisme en localisme dan in Gaasterland (Gaasterland alle respondenten $r = 0,13$, Kempen $r = 0,43$). Dit verband werd in de Kempen in de categorie overige bevolking aangetroffen ($r = 0,40$; leeftijd constant $r = 0,40$) en ook in de categorie agrarische bevolking maar minder sterk ($r = 0,19$; leeftijd constant $r = 0,15$). Zowel berekend voor alle respondenten als voor de categorie overige bevolking werden er samenhangen aangetroffen tussen anti-urbanisme enerzijds en rurale socialisatie en binding aan het platteland anderzijds (alle respondenten resp. $r = 0,31$ en $r = 0,21$; categorie overige bevolking resp. $r = 0,27$ en $r = 0,13$).

Met andere dan de hier besproken variabelen vertoonde de factor anti-urbanisme geen samenhangen.

6.5. RECREATIE IN HET GAASTERLAND

Over de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de Zuidwesthoek schreef GROOT (1969): 'Hoewel ook in de vijftiger jaren in de Zuidwest-

hoek – en met name in Gaasterland – de recreatieve ontwikkeling reeds op gang kwam, heeft deze ontwikkeling in de laatste jaren een sterke versnelling te zien gegeven.⁷

In verschillende dorpen in Gaasterland is de logiescapaciteit groter dan het inwoneraantal. Oude Mirdum, dat 850 inwoners telt, heeft een logiescapaciteit van 1900 slaappleaatsen; Rijs met 300 inwoners, heeft 760 slaappleaatsen. Dorpen als Balk – 1700 inwoners, 350 slaappleaatsen – en Mirns – 160 inwoners, 100 slaappleaatsen – hebben een groter inwoneraantal dan logiescapaciteit.

In de gehele Zuidwesthoek kwamen in 1969 waarschijnlijk nog niet meer dan ca. 500 tweede woningen voor. In de gemeente Gaasterland bedroeg het aantal tweede woningen op 1-10-'69 118 (SLOOFF, 1971). In de Zuidwesthoek van Friesland kwamen in 1969 37 campings voor; in Gaasterland 13. In 1969 waren er ca. 4100 recreatieve slaappleaatsen in Gaasterland. (Bijlage 11).

Het aantal overnachtingen in permanente en semi-permanente verblijfsvormen in Gaasterland in 1961 werd door GROOT (1969) op ca. 85.000 geschat.

Nu de toeristenstroom, die, naar menigeen meedeelde, ongeveer in 1960 goed op gang kwam, steeds toeneemt, zouden de vakantiegangers, die van oudsher naar Gaasterland kwamen, het te onrustig gaan vinden in Gaasterland en steeds meer naar andere streken, waar het nog wel rustig is, trekken. In 1963 zijn er volgens de gemeentelijke gastenstatistieken (Vereniging van Nederlandse Gemeenten) in totaal ca. 850 overnachtende gasten geregistreerd, die tesamen ca. 7.000 nachten in de gemeente hebben doorgebracht. Met het bijhouden van deze statistiek is men pas in juli begonnen. Neemt men aan dat in juni 400 gasten geregistreerd zouden zijn, dan komt men niet hoger dan ca. 1250 gasten in 1963. Deze gastenstatistiek geeft waarschijnlijk een incompleet beeld omdat vermoedelijk sommige exploitanten van overnachtingsaccommodatie geen of een onvolledige opgave voor de gastenstatistiek doen. (Om fiscale redenen?) Naar vormen van verblijfsaccommodatie onderverdeeld krijgt men van de omvang van de verblijfsrecreatie het volgende beeld.

TABEL 6.5.1. Aantallen gasten in verschillende vormen van verblijfsaccommodatie.

	Gasten	Over- nachtingen	%	Gemidd. verblijfsduur
Hotels/pensions	212	344	5	1,6
Gemeubileerd	74	903	11	12,2
Kamperen	162	1186	17	7,3
Huisjesterreinen	187	1916	28	10,2
Vakantie-oorden	10	140	2	14,0
Bungalowbedrijven	196	2465	35	12,6
Alle logiesvormen	841	6954	100	8,3
Nederlanders	785	6386		8,1
Buitenlanders	56	568		10,1

Deze cijfers zijn ontleend aan het rapport van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, getiteld: 'GAASTERLAND: OVERZICHT VAN DE GEMEENTELIJKE GASTEN-STATISTIEK OVER HET SEIZOEN 1963'.

Vergelijkt men deze cijfers met cijfers uit het overzicht van de gemeentelijke gastenstatistiek van de gemeente Gaasterland over het seizoen 1969 van de 'Vereniging van Nederlandse Gemeenten' dan blijkt dat er een sterke toename van de verblijfsrecreatie is opgetreden in deze periode. In 1969 werden er in totaal ca. 237.000 overnachtingen geregistreerd, waarvan 3% in de categorie hotels/pensions, 1% in 'gemeubileerd', 56% in de categorie 'kampeerterreinen', 20% in 'huisjesterreinen', 10% in kampeerboerderijen en 10% in bungalows. Bij deze vergelijking moet niet uit het oog verloren worden dat verschillen gedeeltelijk toegeschreven kunnen worden aan verschillen in de nauwgezetheid, waarmee de opgaven voor deze statistiek zijn gedaan in de verschillende categorieën logiesaccommodatie. De algemene tendens in de verblijfsrecreatie nl. de sterke absolute en relatieve toename van het kamperen is ook in Gaasterland te constateren. In 1969 was de gemiddelde verblijfsduur in alle logiesvormen 6,6 dagen en in 1968 7,0 dagen. Deze afname van de gemiddelde verblijfsduur kan veroorzaakt zijn door de toename van de weekendrecreatie. Overnachtingen van buitenlanders vormden in 1969 slechts 7% van het totale aantal overnachtingen. (In 1963 ca. 8%.)

Categorisering van de gasten in 1963 naar de wijze van verblijven en naar beroep leverde de volgende eveneens aan de gemeentelijke gastenstatistiek ontleende tabel op.

TABEL 6.5.2. Overnachtingen van gasten naar beroepscategorie en naar verblijfsvorm in 1962.

	Hotels pensions	Gemeu- bileerd	Kam- peren	Huisjes- terreinen	Vak.- oorden	Bungalow- parken	Totaal
Arbeiders en lagere employé's	53	60	29	83	100	72	68
Hogere employé's	19	4	46	12	—	11	15
Vrije beroepen	9	—	16	—	—	—	2
Zelfstandigen	13	10	3	5	—	12	9
Overige personen	7	26	7	—	—	5	6
	100	100	100	100	100	100	100
Totaal aantal overnachtingen	344	903	1186	1906	140	2465	6954

Ongeveer 63% van de recreanten overnachtten in bungalows en zomerhuisjes. Slechts 11% zou van gemeubileerde kamers gebruik maken. Juist dit cijfer zou volgens sommigen te laag zijn omdat in deze sector de registratie het meest onvolledig zou zijn.

Uit een bijlage van een rapport van het ECONOMISCH TECHNOLOGISCH INSTITUUT in Friesland ('VENSTER OP EEN DYNAMISCHE INKOMSTENBRON. ENIGE ECONOMISCHE ASPECTEN VAN HET BEZOEK VAN TOERISTEN AAN FRIESLAND') blijkt dat

in Gaasterland in 1961 reeds 85.000 overnachtingen zouden hebben plaats gehad. Ongeveer 77.000 zouden van Nederlanders en ca. 8.000 overnachtingen zouden van buitenlanders zijn. De cijfers in tabel 6.5.2. m.b.t. het totale aantal overnachtingen zijn hiermee vergeleken laag.

Wat de herkomst van de Nederlandse gasten betreft, kan men aan de gemeentelijke gastenstatistiek over 1963 wel enige informatie ontlelen. Ongeveer 40% van de overnachtingen zou van gasten uit West-Nederland zijn, 22% van gasten uit Noord-, 20% uit Oost- en 9% uit Zuid-Nederland.

In 1969 was, zo is hiervoor reeds medegedeeld, 7% van het totale aantal overnachtingen van buitenlanders en 93% van Nederlanders. Verdeelt men deze overnachtingen naar het herkomstgebied van de gasten, dan krijgt men het volgende beeld: 13% Noord-Holland, 10% Zuid-Holland, 3% Utrecht, 39% Friesland, 11% Groningen/Drenthe en 17% overig Nederland (samen 93%). Een belangrijk gedeelte van de overnachtingen is dus van gasten uit West-Nederland (Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht). Het percentage van het totale aantal overnachtingen in Gaasterland van Friezen – in 1969 was dit 39% – was in 1969 waarschijnlijk groter dan in 1963. (Tenzij door registratieperikelen deze relatieve toeneming slechts schijn is.)

In 1963 werd ongeveer 18% van de geregistreerde overnachtingen in de categorie kamperen geregistreerd; 65% van deze categorie moet tot de maatschappelijk hogere kringen worden gerekend. Men merkt in het rapport hierover op: 'Elders in ons land zijn het vooral de recreanten met een vermoedelijk wat minder ruime beurs, die, hoewel ook onder de financieel beter gesitueerden steeds meer kampeerders worden geteld, op de kampeerterreinen in de meerderheid zijn'. Dat deze stelling niet alleen door zijn globale karakter maar ook omdat in de hogere en midden-lagen van onze maatschappij de recreatie-activiteit kamperen veel voorkomt onjuist is, is uit ons onderzoek naar 'de sociale betekenis van het kamperen' (KERSTENS, 1968) gebleken.

Het 'sociaal toerisme', indien daaronder aldus het verslag, het met vakantie gaan van de lagere inkomensgroepen-arbeiders en lagere employé's – mag worden verstaan, neemt een ruime plaats in in Gaasterland, want meer dan $\frac{2}{3}$ van het totaal aantal overnachtingen – voornamelijk in de sectoren 'huisjes-terreinen' en 'bungalowparken' – wordt door deze categorie ingebracht.

In 1965 werden op de campings, die bij ons onderzoek naar de sociale betekenis van het kamperen werden betrokken, 120.000 nachten doorgebracht (KERSTENS, 1968).

Van het totaal aantal geregistreerde overnachtingen in 1969 (ca. 237.000) waren er 0% van landarbeiders, 8% van bouwvakarbeiders, 26% van overige arbeiders, 33% van lagere employé's, 14% van hogere employé's, 1% van landbouwers, 1% van mensen met vrije beroepen, 9% van overige zelfstandigen en 8% van overige personen. Of een vergelijking van de cijfers over 1969 met die over 1963 verantwoord is, is moeilijk na te gaan. Vergelijking van de gegevens in tabel 6.5.2. met in 1969 verzamelde gegevens door de 'Vereniging van Nederlandse Gemeenten' is niet goed mogelijk omdat de beroepen-classificatie, die in de gastenstatistiek over dit laatste jaar is gehanteerd verschilt van de in 1963

gebruikte classificatie. Voor zover dat mogelijk is, kan uit deze vergelijking de conclusie worden getrokken, dat het gedeelte van de overnachtingen van arbeiders en lagere employé's in beide jaren even groot is. (In bijlage 11 zijn enige recente gegevens over de overnachtingscapaciteit en over de overige accommodatie in Gaasterland vermeld.)

Enig inzicht in de economische betekenis van het toerisme verschaft een studie van het ECONOMISCH TECHNOLOGISCH INSTITUUT in FRIESLAND. Door dit instituut werd het aantal overnachtingen in 1961 op het Friese vasteland op 2,3 miljoen geschat. Ongeveer $\frac{1}{3}$ daarvan was bezoek aan familie en kennissen. Ongeveer 1,5 miljoen overnachtingen vloeiden voort uit 'vreemd' betalend bezoek, waarvan 84% op het Friese platteland (vnl. op campings) werd geboekt,

In 1961 werden in de gehele Zuidwesthoek ca. 250.000 overnachtingen geboekt, exclusief de overnachtingen bij bezoeken aan familie en kennissen. In 1969 is dit aantal waarschijnlijk reeds verdubbeld tot ca. 500.000 (en 150.000 in boten). Wordt aangenomen dat per overnachting ca. 20 gulden werd besteed, dan bedroeg in 1969 de totale omzet ca. 13 miljoen gulden. Gaat men uit van een totale regionale omzet van 300 miljoen gulden, dan zou de omzet van de verblijfsrecreatiesector ca. 4 à 5% van de totale regionale omzet bedragen.

De dagrecreatie in Gaasterland is reeds een van oudsher bekend verschijnsel. Vele Friezen kennen Gaasterland van schoolreisjes. Bovendien fungeert Gaasterland als ontmoetingsplaats voor jongelui (de z.g. 'vrouwenmarkt') uit de Zuidwesthoek van Friesland. Speciale trefpunten voor jongeren zijn de 'Vijver' bij Oude Mirdum, het Rijsterbos en de Klif bij Mirns. De dagrecreatie speelt zich er met mooi zonnig weer vooral af op de Kliffen – het Mirnse en het Oude-Mirdummer Klif – waar dan een vorm van amphibische recreatie optreedt. Ook verschillende bossen – het Rijsterbos, Elfbergen en de Bremer wildernis – trekken op sommige dagen, waarschijnlijk vooral in voor- en najaar en op dagen in de zomer met tamelijk goed maar geen uitgesproken strandweer, vrij veel recreanten. Op sommige punten in de bossen concentreren zich vrij veel recreanten: de Vijver bij Oude-Mirdum en de centrale laan met fietspad door het Rijsterbos, die in het verlengde ligt van de Leiselaan, de verbindingsweg Balk-Rijs. In de dorpen komen op enkele dagen van het jaar ook veel dagrecreanten; vooral in Rijs, maar ook in Oude-Mirdum. Langs de Laaxumer Wieldijk trad op sommige dagen stationaire recreatie op. Op verschillende dagen in 1965 werden in Gaasterland observaties uitgevoerd om enig idee te krijgen van de omvang van dagrecreatie. Gaasterland werd daartoe in 16 compartimenten verdeeld, die als min of meer homogene geografische eenheden beschouwd kunnen worden.

In dit verband heeft het weinig zin om in details op de bevindingen van deze observaties in te gaan. Slechts enkele bevindingen zijn hieronder vermeld.

Omstreeks 15.00 uur werden op verschillende data de volgende aantallen recreanten, exclusief de zich met hun vervoermiddel verplaatsende (auto- en tweewieler-)recreanten, in Gaasterland geteld. Op 27 mei 1965 (hemelvaartsdag), werden ca. 1.000 recreanten geteld, op tweede Pinksterdag, 7 juni, ca. 3.400, op 27 juni ca. 800, op 14 augustus (zaterdag, 18°C) 900, op 15 augustus (zondag 19°C) ca. 860 en op 21 augustus (zaterdag 15°C) ca. 410.

Op verschillende data is nagegaan welke percentages van de recreanten op concentratiepunten voorkwamen. Op 17 mei bevond omstreeks 15.00 uur ca. 60% van de recreanten zich in het Rijsterbos, voornamelijk op de hiervoor genoemde centrale laan en 20% op het Mirnse Klif. De overige 20% van de recreanten hield zich elders in het gebied op. In alle onderscheiden compartimenten werden enkele recreanten aangetroffen. Op de Laaxumer Wieldijk verbleef 4% en bij de 'Vijver' bij Oude-Mirdum 3% van de in het gebied waargenomen recreanten. Op 7 juni omstreeks 15.00 uur 's middags bevond zich 32% van de waargenomen recreanten in het Rijsterbos en 27% op het Mirnse Klif. Op de Oude-Mirdumseweg werd zeer veel recreatieverkeer waargenomen. Op 27 juni bevond 21% van de recreanten zich op het Mirnse Klif, 11% bij de 'Vijver' bij Oude-Mirdum, 11% op het Oudemirdummer Klif en 9% in het Jolderbos. De rest bevond zich in andere compartimenten. In sommige van deze compartimenten werden kleine concentraties van recreanten gesignaleerd. Op 14 augustus bevond zich van de 900 waargenomen recreanten ca. 66% op het Mirnse en 21% op het Oudemirdummer Klif. Op 15 augustus werd ca. 81% van de om ca. 15.00 uur waargenomen recreanten (ca. 860) op het Mirnse Klif aangetroffen. Op het Oudemirdummer Klif werd die dag niet geteld. Op 21 augustus werd 24% van de 410 waargenomen recreanten met 70 fietsen en 20 bromfietsen bij de 'Vijver' en 14% van de waargenomen recreanten in het Rijsterbos en op het Mirnse Klif aangetroffen.

Uit deze gegevens blijkt dat het weer sterk van invloed is op de keuze van de plaatsen, waar recreanten zich ophouden en in verband daarmee op de mate van concentratie van de recreanten; bij mooi zomers weer trad er meer concentratie op dan bij minder goed weer. Ook het type dag speelde hierbij een belangrijke rol. Op dagen, waarop veel jongeren naar Gaasterland trekken, komen er bij de 'Vijver', in het Rijsterbos en op het Mirnse Klif (bij heet weer) grote concentraties van jongeren voor. Ook op dagen waarop bepaalde evenementen als bromfietsraces worden gehouden, traden er sterke concentraties van jongeren op. Bovendien speelt de tijd van het jaar een rol. Wij hebben de indruk dat er vooral op mooie dagen in weekends in het voorseizoen (als het water nog koud is) en in mindere mate ook op mooie weekenddagen in het naseizoen betrekkelijk veel bosrecreatie voorkomt in Gaasterland. Ook speelt de aanwezigheid van verblijfsrecreanten een rol. Deze factor hangt weer samen met de periode in het seizoen.

Op enkele dagen werd in enkele drukbezochte compartimenten de herkomst van een willekeurig gekozen aantal recreanten gevraagd. Op 14 augustus kwam 31% van de 110 geïnterviewde recreanten op het Mirnse Klif uit dorpen in Gaasterland, 42% uit Sneek, Bolsward, Heerenveen, Leeuwarden en Drachten, 18% uit andere gemeenten in Friesland en 10% uit de rest van Nederland (Noord-Oost Polder en Amsterdam). Op 15 augustus 1965 werd aan alle recreanten (63), die in de Bremer Wildernis werden aangetroffen, naar hun herkomst gevraagd. Van deze recreanten kwam toen 29% uit dorpen in Gaasterland, 66% uit andere gemeenten in Friesland en 5% uit de provincie Drenthe.

De circulatiefactoren, het aantal malen dat het bezoekende publiek in een terrein per dag wisselt, blijken in de meeste onderscheiden compartimenten vrij

groot te zijn. De Kliffen maakten hierop bij goed weer uitzonderingen. In alle compartimenten bestond veel van de recreatie uit gezinsrecreatie met uitzondering van het Rijsterbos, de Kliffen, de Vijver en de Bremer Wildernis, waar veel, wat genoemd zou kunnen worden, jongerenrecreatie optrad.

Van de omvang van het recreatieverkeer is niet veel bekend. Wel is het opvallend dat de wegen in die gedeelten van Gaasterland waar veel stationaire recreanten werden aangetroffen, relatief het meeste verkeer trokken. Op 27 juni 1966 passeerden er in Rijs tussen 14.00 en 15.00 uur 225 auto's en 70 bromfietzers. Uit een door de AFDELING WEGEN VAN DE CULTUURTECHNISCHE DIENST in 1964 gehouden verkeersonderzoek op de Laaxumer Wioldijk, tussen Mirns en Staveren, bleek dat op drukke dagen de verkeersintensiteit vrijwel geheel werd bepaald door het recreatieverkeer. Op 18 mei 1964 (tweede Pinksterdag) bereikte de verkeersintensiteit tussen 11.00 en 12.00 uur een hoogte van ca. 500 auto's.

Deze verkeersintensiteit of een hogere wordt dan waarschijnlijk ook in Rijs bereikt. De Laaxumer Wioldijk werd ook vrij intensief bereden door fietsers en bromfietzers. Uit dit onderzoek zijn alleen vage indicaties af te leiden over de mate van gebruik van de Friese Merenroute, waarin deze weg is opgenomen. Het aantal routerijders op werkdagen buiten het vakantie seizoen is in geen geval groter dan enkele tientallen per dag. In augustus is het maximaal mogelijke aantal routerijders – aangenomen werd dat alle verkeer in de routerichting routeverkeer was – op een mooie zondag ca. 700 en op een minder mooie werkdag 150. Het is volgens de onderzoekers echter zeer onwaarschijnlijk dat het aantal routerijders op deze dagen groter is geweest dan enkele tientallen. Uit deze gegevens blijkt dat de ruimtelijke spreiding van de recreatie over het gebied zeer ongelijkmatig is. Vooral op dagen met goed weer is dit het geval. In hoofdstuk 3, paragraaf 5 is er reeds op gewezen dat ook in andere gebieden deze zeer ongelijkmatige ruimtelijke spreiding van de recreatie is geconstateerd.

Tenslotte een enkele opmerking over de watersport. In Gaasterland speelt de watersport geen rol van betekenis. Wel zijn er aan de randen van dit gebied aanzetten tot ontwikkelingen van watersportaccommodatie. De Luts fungeert reeds enigermate als verbinding tussen Slotermeer en Fluessen. Wanneer de plannen gerealiseerd zijn om midden in het Gaasterland – in het gedeelte dat met 'De Wijldemerk' wordt aangeduid – een waterrecreatieproject o.a. voor de watersport te maken zal deze functie, naar verwacht (gehoopt) wordt, nog versterkt worden. Cijfers verstrekt door de recreatie-ambtenaar van de gemeente Gaasterland, die enige indicatie opleveren voor het aantal brugpassages in Balk nl. het aantal malen dat een brug midden in Balk werd geopend om pleziervaartuigen te laten passeren, wijzen erop dat de pleziervaart door de Luts toeneemt. In 1966 werd deze brug daartoe 216 keer, in 1967 459 keer, in 1968 560 keer, in 1969 693 keer en in 1970 477 maal geopend.

In Gaasterland is evenals in de Kempen, zoals hierna in paragraaf 6 van dit hoofdstuk zal blijken, een aanzet tot het ontstaan van de recreatievorm paardrijden te signaleren. In Gaasterland heeft zich een bedrijf gevestigd dat zich voornamelijk op het recreatieve paardrijden toelegt.

Met deze globale opmerkingen over de verblijfs- en dagrecreatiefunctie van Gaasterland wordt hier volstaan. Over deze recreatiefuncties zou een afzonderlijke studie gemaakt kunnen worden. Enig idee over de intensiteit en de spreiding van de recreatie in Gaasterland is wel uit deze korte schets te verkrijgen.

6.6. RECREATIE IN DE KEMPEN

In deze paragraaf wordt eerst aandacht besteed aan het ontwikkelen van visies op de ontwikkeling van recreatieve mogelijkheden van de Kempen; visies zowel van de Welvaartsstichting Kempenland, het Provinciale Bestuur van Noord-Brabant als van verschillende agrarische instanties. Daarna is kort besproken welke maatregelen er in ruilverkavelingsverband zijn genomen om recreatiemogelijkheden in de Kempen verder te ontwikkelen. Tot slot is eerst een beknopte beschrijving van de logies- en de dagrecreatieve accommodatie gegeven en daarna is voorzover dat op basis van bevindingen van onderzoek mogelijk was, een poging gedaan een idee te geven van het recreatieve gebruik dat er van openlucht recreatieve mogelijkheden in de Kempen wordt gemaakt.

Over de recreatieve en toeristische mogelijkheden van de Kempen verscheen in het begin van de jaren '60 een rapport dat betrekking had op de gemeenten, die aangesloten waren bij de Welvaartsstichting Kempenland, nl. de gemeenten Bergeijk, Eersel, Reusel, Bladel, Hoogeloon, Hoge- en Lage Mierde, Vessem, Luyksgestel, Riethoven en Westerhoven. Deze gemeenten omvatten op 31-12-1960 samen een territoire van ca. 34.000 ha, waarvan ca. 28 % uit bos en woeste grond bestond.

In dit rapport werd het landschap en de recreatieve uitrusting van de Kempen beschreven, het recreatieve gebruik dat ervan werd gemaakt en er werd een visie gegeven op de ontwikkeling van de recreatie in de Kempen in de toekomst. De recreatieve uitrusting van het gebied werd onderscheiden in toeristische infrastructuur en voorzieningen voor dag- en verblijfsrecreatie.

Naar de visie op de toekomstige ontwikkeling van de recreatiefunctie van de Kempen, zoals die in 1963 werd neergelegd in het rapport 'RECREATIE-RUIMTEN IN NEDERLAND' van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan, moest het zwaartepunt vallen op de ontwikkeling van de verblijfsaccommodatie.

Voor de bepaling van de mogelijkheden van de Kempen voor de verblijfsrecreatie werd uitgegaan van een norm van 2 slaapplekken per ha recreatiegebied. In de gehele Kempen, een gebied omgrensd door 'De Rechte Heide' bij Goirle, het Wilhelminakanaal, het Beatrixkanaal, het Eindhovenskanaal, de Zuid-Willemsvaart en de Belgische grens, is ca 28.000 ha recreatiegebied aanwezig. De capaciteit van het gebied zou derhalve ca. 56.000 slaapplekken zijn. Er waren er in 1962 slechts ca. 6.000. Er zouden dus, volgens deze gedachtengang, nog 50.000 slaapplekken gecreëerd moeten worden. Afgezien van de vraag of deze berekeningswijze enige zin heeft – de capaciteit van een recreatiegebied wordt immers, zoals in hoofdstuk 3 is gebleken, in sterke mate bepaald door de kwantiteit en de kwaliteit van de voorzieningen en niet door de aanwezigheid

van veel 'open' ruimte – is wel uit dit rapport op te maken dat een sterke toename van de verblijfsrecreatiefunctie gewenst wordt.

In het rapport van de Welvaartsstichting vraagt men zich enerzijds met zorg af of bij de genoemde ontwikkeling het landschap zijn eigen karakter zal kunnen behouden. Anderzijds wordt op de te verwachten bevolkingsgroei in de stedelijke agglomeraties in de omgeving gewezen en op de toenemende motorisering, waardoor de recreatieve druk op het gebied zal toenemen. Betwijfeld wordt in het rapport of het nogal positieve standpunt van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan m.b.t. de aantrekkelijkheid van het Kempische landschap voor de moderne recreant, wel juist is. Het aanleggen in de Kempen van grote dagrecreatie-attractiepunten, zoals de Beekse Bergen bij Tilburg en het Zilverstrand bij Mol in België, achtte men ongewenst. 'Het op grote schaal bijeenbrengen van toeristische attractiepunten leidt alleen tot aantasting van het landschap en ernstig verlies aan natuurschoon, ook de recreatieve functie zou erdoor gedegradeerd worden'. Er werd voor gepleit uiterst zorgvuldig te werk te gaan. Resten van oude heide- en beeklandschappen mogen niet voor 'actief recreatieve doeleinden' worden gebruikt. De natuurwetenschappelijke en esthetische waarden ervan zouden verloren gaan. Ook nog bestaande uitgestrekte bos- en heidecomplexen, zoals b.v. de Hapertse heide en Chartierheide, welke grote aaneengesloten natuurgebieden vormen, mogen niet worden aangetast door verkaveling en ontsluiting.

Duidelijk blijkt uit het rapport dat men naast mogelijkheden voor geconcentreerde vormen van openluchtrecreatie ook voor meer op rust en stilte ingestelde en meer op de natuur georiënteerde recreanten recreatiemogelijkheden wil behouden. In het rapport werd sterk de nadruk op dit aspect van de recreatie gelegd omdat de Recreatiecommissie, bestaande uit drie burgemeesters, een directeur van een streek-V.V.V., het hoofd van de technische dienst voor de Zuid-West Kempen en de adjunct-directeur van het Provinciaal Opbouworgaan in Noord-Brabant, meende dat in het verleden reeds teveel natuurschoon door ondoordacht handelen verloren was gegaan. 'In de meeste gevallen heeft men hierdoor niets teruggewonnen behalve dan misschien een toeristische kermis met de illusie van recreatie. Wij willen dit met nadruk stellen omdat ook in de Kempen het gevaar aanwezig is, dat men zich laat begoochelen door de aantrekkelijkheden van de moderne toeristische vermaakindustrie.'

Achter deze waarschuwende woorden gaat waarschijnlijk een ideologische vooringenomenheid schuil m.b.t. de functie van de openluchtrecreatie – alleen of vooral op stilte en op de natuur gerichte recreatie is goed – en vermoedelijk is gepoogd in deze wat krasse demagogisch aandoende bewoordingen de gemeenten te waarschuwen. Bovendien wilde men zich verzetten tegen de visie van de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan op de ontwikkeling van recreatiemogelijkheden in de Kempen. De commissie wilde niet dat de Kempen een soortgelijke toekomst tegemoet zou gaan als 'de grote Nederlandse toeristencentra'. Verder was de commissie van mening dat voor het recreatiebeleid de z.g. massa-recreatie te veel normgevend was en dat te weinig rekening werd gehouden met de diversiteit in het recreatiepatroon. De commissie meende dat de

Kempen niet de antecedenten voor 'een massaal dagtoerisme' bezat. In feite werd hier in zoveel woorden protest aangetekend tegen een al te veel toegeven aan de neiging van wat in hoofdstuk 3 paragraaf 6 kort genoemd is het instrumentele gebruik van de ruimte. De commissie bepleitte dat de ontwikkeling van de recreatiemogelijkheden in de Kempen zou aansluiten op de lijnen welke in 'het facetstreekplan voor natuurbescherming en recreatie' getrokken werden.

Voor de Kempen voorziet dit plan in de aanwijzing van een aantal gebieden – natuurschoon- en recreatiegebieden – waar logiesverstrekkende instellingen, zoals kampeercentra, hotels en pensions, toelaatbaar zijn.

Deze gebieden zijn veelal gelegen langs randen van bos- en heidecomplexen. Vooral in het zuidwestelijk gedeelte van het gebied komen deze gebieden voor. De verblijfsaccommodatie wordt dus aan die zijde van de natuur- en recreatiegebieden geprojecteerd, waar geen of weinig toeloop van dagrecreanten te verwachten is. In 'Het ontwerp-streekplan voor de natuurschoon- en recreatiegebieden Noord-Brabant' dat in 1963 verscheen, is deze gedachtengang ook terug te vinden. Daarin werden 4 categorieën gebieden onderscheiden: 1. Natuurschoon- en recreatiegebied I, omvattende gebieden, die zo sterk mogelijk beschermd moeten worden. 2. Natuur- en recreatiegebied II, bestaande uit gebieden waarin voorzieningen voor dagrecreatie geprojecteerd kunnen worden op voorwaarde dat deze in het uitbreidingsplan juist ingepast zijn, b.v. café's, restaurants, speeltuinen, zwembaden, e.d. Bij uitzondering kunnen hier ook gebouwen voor logiesverstrekkende inrichtingen worden toegelaten. 3. Natuurschoon- en recreatiegebied III, gebieden, waarin niet alleen dagrecreatievoorzieningen maar ook verblijfsrecreatievoorzieningen als campings, hotels, pensions, e.d. gedacht kunnen worden. 4. Gebieden van de categorie IV, aangeduid met 'gebied van landschappelijke betekenis', die een andere primaire functie hebben dan natuurschoongebied, maar toch tot het natuurschoon gerekend moeten worden.

Ook in dit ontwerp zijn zones voor dagrecreatievoorzieningen en daarvan gescheiden zones voor logiesverstrekkende inrichtingen gedacht.

Tegen dit ontwerp zijn veel (150) bezwaarschriften ingediend. Door de Gewestelijke Raad voor Noord-Brabant van het Landbouwschap werd tegen dit ontwerp het bezwaar gemaakt dat er bij het opstellen van het plan te weinig rekening gehouden was met het feit dat voor boeren, tuinders en landarbeiders het landschap niet alleen en in de eerste plaats een esthetische functie heeft, maar ook een productieve functie: 'Deze productieve functie van het landschap beschouwt de Raad als primair, overal waar sprake is van cultuurgrond. Hoe groot de betekenis van de esthetische functie van het cultuurlandschap dus ook moge zijn, naar de mening van de Raad zal deze steeds op de tweede plaats dienen te komen, zolang tenminste de desbetreffende gronden niet aan het agrarische gebruik worden onttrokken. De noodzaak van het laatste zal de Raad in vele gevallen kunnen aanvaarden – ook indien de onttrekking zou geschieden in het belang van de recreatie –'. De Raad meent dat de technische, economische en sociale dynamiek een voortdurende aanpassing van de agrarische bedrijfsvoering aan nieuwe eisen met zich brengt. Deze aanpassing uit zich noodzake-

lijkerwijs ook in veranderingen in het verkavelingspatroon en in de bebouwing.

‘Deze veranderingen sluiten een schoon landschap zeker niet uit’. Wel echter het conserveren van bepaalde vormen van in het verleden ontstane schoonheid, welke niet passen bij inmiddels gewijzigde methoden van agrarische exploitatie. De conflictsituatie, die ontstaat door de nieuwe functies, die het platteland krijgt, kwam ook tot uitdrukking in de vrees van de Raad dat in gebieden met de aanduiding ‘gebied met landschappelijke betekenis’ de gemeenten kunnen worden verplicht, door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant en de Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, op zeer ingrijpende wijze inbreuk te maken op de agrarische bedrijfsvoering. De vrees bestond vooral dat door de vaagheid van de artikelen, die hierop betrekking hebben, noch de gemeenten noch de direct belanghebbenden van tevoren kunnen weten wat de opgelegde verplichtingen c.q. beperkingen zullen inhouden.

In feite werd hier tegen het euvel van de z.g. ‘planologische onzekerheid’ bezwaar gemaakt. Dit bezwaar werd door de Vaste Commissie voor de Planologie van de Provincie Noord-Brabant van de hand gewezen. De genoemde aanduiding zal met zich mee brengen dat de uitbreidingsplannen in agrarische gemeenten nog meer dan voorheen het agrarisch gebruik zullen eerbiedigen, juist omdat veel van de aangeduide gebieden hun schoonheid ontleen aan het agrarisch gebruik. De Raad van het Landbouwschap vroeg zich af welke – voor gronden met een agrarisch gebruik – de ratio is van de onderhavige aanduiding indien het niet in de bedoeling ligt toekomstige ontwikkelingen in de agrarische sector af te remmen.

In een bezwaarschrift van het hoofdbestuur van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (N.C.B.), de Tuinbouwbond van de N.C.B. en de Provinciale Organisatie van Veilingen in Noord-Brabant werden in agrarische kringen in het algemeen vrij veel voorkomende weerstanden tegen maatregelen als voorgesteld in het ontwerp-streekplan vertolkt. Deze besturen vroegen zich af op welke wijze aan de algemeen erkende, door de verdergaande verstedelijking mede veroorzaakte behoefte aan recreatiemogelijkheden tegemoet gekomen kan worden. ‘Het komt de Besturen voor dat in de eerste plaats nodig is het scheppen van gelegenheden voor massa-recreatie in gebieden en op terreinen, die zich daartoe bij uitstek lenen’. De besturen vonden het dan ook verwonderlijk dat in een zeer belangrijk gedeelte van de natuurschoon- en recreatiegebieden I, II en III slechts bebouwing van ondergeschikte betekenis ten dienste van de recreatie zal worden toegestaan, met name in gebieden van de categorie I. ‘Er zijn verschillende grote natuurschoon- en recreatiegebieden I aan te wijzen, waarin de stichting van gebouwen en inrichtingen voor recreatie zou voldoen aan een grote behoefte’. De ‘bestaande recreatieve oppervlakten’ zouden meer benut worden dan thans het geval is.

Zoals in hoofdstuk 4, paragraaf 4, reeds is gebleken is dit een in landbouwkringen vrij veel te beluisteren opvatting.

De Besturen hadden ook bezwaar tegen het ontbreken van voorschriften in het ontwerp-streekplan voor het stichten van recreatieve inrichtingen buiten de

natuurschoon- en recreatiegebieden; zij vreesden dat in de gemeentelijke uitbreidingsplannen de totstandkoming van dergelijke voorzieningen vooral zal worden gezocht in het gebied dat voor landbouwdoeleinden wordt gebruikt.

Ook hadden deze besturen om verschillende redenen bezwaar tegen de aanduiding van ca. 100.000 ha als gebied met landschappelijke betekenis. In de eerste plaats omdat niet duidelijk was welke neerslag deze aanduiding in de gemeentelijke uitbreidingsplannen zou krijgen. In de tweede plaats omdat ook niet duidelijk was hoe deze aanduiding in het beleid van Colleges van Burgemeesters en Wethouders t.a.v. de afgifte van bouwvergunningen tot uitdrukking zal komen. 'Indien deze aanduiding het gevolg zou hebben dat de adviezen van de organen voor het welstandstoezicht zouden leiden tot het afwijzen van moderne, goedkope landbouwbedrijfsgebouwen en het handhaven van de traditionele bouw, dan wensen de Besturen daartegen stelling te nemen'. De vrees voor belemmeringen van de agrarisch-productieve functie blijkt duidelijk uit deze stellingname.

De Besturen maakten ook bezwaren tegen het streven van het Provinciaal Bestuur naar meldingsplicht en verklaringen van bezwaar door het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid voor alle gebieden, die in het streekplan zijn opgenomen, inclusief voor de 100.000 ha met de aanduiding 'gebieden met landschappelijke betekenis', indien werken worden voorgenomen, die de landschappelijke waarde van deze gebieden zouden kunnen aantasten.

Deze bezwaren werden vooral gemaakt in verband met de heersende opvattingen t.a.v. kassenbouw, die volgens velen in gebieden met landschappelijke betekenis niet kan worden toegelaten. Men vreesde dat een verdere ontwikkeling van de tuinbouw zou worden gehinderd of verhinderd.

Hoewel men niet tegen het algemene gevoel, dat bescherming van natuur- en landschapsschoon noodzakelijk is, wil ingaan door het plan af te wijzen, bestonden er vooral in agrarische kringen vrij veel bezwaren tegen wat in de volksmond heette het 'groenplan', zoals uit de aangehaalde bezwaren blijkt. Men vreesde een aantasting van de rechtszekerheid van de burger, de vermindering van de waarde van de grond in sommige gebieden, belemmeringen van het agrarisch grondgebruik en economische stagnatie in de agrarische bedrijfssector. De besturen van agrarische organisaties bleken ruimtelijke segregatie van de recreatiefunctie en de agrarische produktiefunctie voor te staan. Een opvatting die, zo bleek in paragraaf 4 van hoofdstuk 4, in landbouwkringen rond 1965 min of meer algemeen geaccepteerd was, maar die, althans in z'n extreme vormen als achterhaald beschouwd kan worden. Ook bleken er bezwaren te bestaan tegen het bestemmen van ruimte voor recreatie-doeleinden, nu de provinciale recreatienota nog niet verschenen was en het daardoor nog niet bekend was hoeveel ruimte er voor recreatie nodig is. Het Provinciale Bestuur heeft alle bezwaren kunnen overwinnen.

In hoofdstuk 7 zijn de bevindingen van het onderzoek naar de houding van de bevolking in de Kempen t.o.v. enkele mogelijke ruimtelijke consequenties weergegeven. Voorzover dat is vast te stellen door analyses van officiële stukken van gemeenten en besturen van agrarische organisaties en op te maken uit ge-

sprekken met streekkenners, moet worden aangenomen dat in Gaasterland, zo bleek in paragraaf 2 van dit hoofdstuk, in het algemeen meer de neiging aanwezig was dan in de Kempen om ruimtelijke en landschappelijke maatregelen in verband met de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland positief te benaderen.

In het gebied in de Kempen, waar de gemeenten gelegen zijn, die bij het onderzoek zijn betrokken, komen drie ruilverkavelingsblokken voor: Bergeijk, Zaligheden-West en Zaligheden-Oost. De oppervlakte van deze blokken bedroeg resp. 5.790, 4.350 en 4.950 ha. De gemiddelde bedrijfsgrootte van de bedrijven waarvan de bedrijfshoofden hun bestaan volledig of overwegend in de landbouw hadden, bedroeg omstreeks 1961 in deze blokken resp. ca. 11, 12 en 12 ha.

De gronden van het ruilverkavelingsblok Bergeijk waren gelegen in de gemeenten Luyksgestel, Bergeijk, Westerhoven, Riethoven, Valkenswaard, Hoogeloon en Eersel en wel voor het grootste gedeelte in de gemeenten Luyksgestel, Bergeijk, Westerhoven en Riethoven. In de jaren 1910 tot 1958 nam het areaal cultuurgrond toe van ca. 27% tot 67% van de totale oppervlakte (ruim 10.200 ha) van deze vier gemeenten. In het blok is zoveel mogelijk in verband met de recreatieve functie van dit gebied het bestaande, door zijn afwisseling aantrekkelijke landschap gehandhaafd. In het blok komen twee landschapstypen voor, het hoevenlandschap en het heide-ontginningslandschap. Het hoevenlandschap is in de vroege middeleeuwen ontstaan langs de beekdalen van Dommel, Keersop en Run.

Dit landschap bestaat voornamelijk uit oude, vrijwel onbeplante akkergronden (essen) aan de ene zijde van de bebouwingswegen en oude graslanden langs het beekdal aan de andere zijde. Aansluitend aan de akkergronden kwamen vroeger veel heidevelden voor, welke voor een deel in dennenbossen zijn omgezet. Tengevolge van de verspreide ligging van deze bossen rondom de essen, is een zeer fraai landschapsbeeld ontstaan. Het heide-ontginningslandschap komt in het gehele blok rondom het hoevenlandschap voor. Vrijwel alle heidevelden in dit gebied zijn ontgonnen. Dit werd door de invoering van de kunstmest mogelijk gemaakt. Verspreid in de beekdalen komt nog een aantal natuurwetenschappelijk interessante terreinen voor. Deze natuurterreinen zijn niet door de ruilverkaveling aangetast. Ook de boscomplexen niet.

Verschillende verspreide bossen en boscomplexen zijn door de wegverbeteringswerken in het kader van de ruilverkaveling ontsloten. Ook zijn enkele zandwegen, hoewel niet van direct belang voor de ontsluiting van cultuurgrond, in verband met hun recreatieve functie, gehandhaafd.

In dit ruilverkavelingsblok werd een aantal rijwielpaden geprojecteerd. Een pad dat langs verschillende kernen werd getraceerd, werd gefinancierd door de 'intergemeentelijke organisatie voor rijwielpaden in de Kempen'. De overige ontworpen rijwielpaden werden uit de overheidsbijdrage ten behoeve van het landschapsplan bekostigd.

Ook in het ruilverkavelingsblok Zaligheden-West (4.350 ha), waarin zijn gelegen gronden van de gemeenten Bladel c.a., Hoogeloon c.a., Oost- en West- en Middelbeers, Vessem c.a. en Eersel, zijn mede om de recreatieve functie van dit

gebied verder tot ontwikkeling te brengen, maatregelen genomen om de bestaande schoonheid van het landschap te handhaven.

Door de toenmalige Rijksdienst voor het Nationale Plan, werd het gehele Kempengebied als een van de belangrijkste potentiële recreatiegebieden in Nederland beschouwd. Door de Landschapscommissie van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad werd het dan ook noodzakelijk geacht dat bij de ruilverkavelingswerkzaamheden de grootst mogelijke zorg besteed zou worden aan het handhaven van het bestaande landschapsschoon. De Natuurwetenschappelijke Commissie van deze Raad wees in dit blok een aantal te beschermen objecten aan.

Aan de functie voor de recreatie van een aantal wegen is extra aandacht besteed door plaatselijke verbredingen en door parkeer- en picknickplaatsen aan te leggen. Binnen het blok liggen het kampeerterrein de Achterste Hoef en het openluchtzwembad in Bladel.

In het ruilverkavelingsblok Zaligheden-Oost (4.950 ha) zijn gronden gelegen in de gemeenten Hoogeloon c.a., Oost- en West- en Middelbeers, Vessem c.a., Veldhoven, Eersel, Bergeijk en Riethoven. De noordelijke helft van het blok vormt nog een van de gaafste voorbeelden van het oude cultuurlandschap van de beekdalgronden: het hoevenlandschap. Door het afwisselende landschap en de bosrijkdom in en om het blok, wordt het gebied, waarin dit blok gelegen is van grote recreatieve waarde geacht. In het provinciale facetplan voor natuurschoon- en recreatiegebieden werden belangrijke delen van het blok aangeduid als natuurschoon- en recreatiegebieden met landschappelijke betekenis. Ook voor dit blok werd het door de Landschapscommissie van de Voorlopige Natuurbeschermingsraad noodzakelijk geacht dat bij de ruilverkavelingswerkzaamheden de bestaande schoonheid van het landschap werd gehandhaafd. En ook in dit blok wees de Natuurwetenschappelijke Commissie van deze Raad een aantal te beschermen objecten aan.

In dit gebied zijn na het in werking treden van de Markenwet in 1886 – deze wet kende aan iedere markgenoot het recht toe om de verdeling van de gemene gronden te vorderen – op grote schaal heidevelden, vooral de hoge heidevelden, ontgonnen tot bos en vooral de middelhoge en lage heidevelden tot akker- en weidegrond.

Op sommige van deze heide-ontginningen werden in het kader van de ruilverkaveling beplantingen aangebracht. De afwisseling in ruimten en de grote hoeveelheid randen werden in belangrijke mate bepalend geacht voor de waarde van het bestaande landschap voor de recreatie. De betere interne ontsluiting van het gebied, die in het kader van de ruilverkaveling mogelijk werd, zal naar werd aangenomen, de recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied nog vergroten. Verder wil men tijdens de uitvoering van de ruilverkaveling langs voor recreatie belangrijke wegen picknick- en parkeerplaatsen aanleggen en de wegen zelf van een goede toeristische bewegwijzering voorzien. Ook aan het aanbrengen van beplantingen bij in te richten picknick- en/of parkeerplaatsen langs toeristisch attractieve wegen werd aandacht besteed.

Na deze beschouwing over de ontwikkeling van de toeristische en openlucht-

recreatieve mogelijkheden in dit gebied wordt het gebruik van deze mogelijkheden, voor zover daarover uit schaarse gegevens iets bekend is, bekeken.

Zoals hiervoor in paragraaf 5 van hoofdstuk 3 reeds is medegedeeld zijn de toeristische en openlucht-recreatieve mogelijkheden in de toeristische/openlucht-recreatieve infrastructuur en de voorzieningen te onderscheiden.

Tot de toeristische infrastructuur werd gerekend het wegen- en padenstelsel en de parkeerruimte. Als voorzieningen voor de dagrecreatie kunnen worden beschouwd uitspanningen als 'de Bokkerijder' in het landgoed 'de Utrecht' (ca. 2600 ha), het horecabedrijf met speeltuin op de grensovergang, die gelegen is aan de weg tussen Wilreit en Postel, het strandbad 'het Eurostrand' in Westerhoven, restaurants en café's en het openluchtzwembad in Bladel. Er was nog maar weinig dagrecreatie-accommodatie. Tot de verblijfsrecreatie-accommodatie kunnen gerekend worden hotels, pensions, huisjes van gesloten bedrijven, kamphuisjes, huisjes van derden en kampeerterreinen. Op 1 januari 1962 zouden er in het onderhavige gebied ca. 3.400 toeristische slaapplekken zijn.

In de periode 1954 tot 1962 is de hotelaccommodatie verdrievoudigd. De pensionaccommodatie is van weinig betekenis en breidde zich in die periode slechts weinig uit. Misschien is er weinig vraag naar verblijfsaccommodatie in de vorm van hotels en pensions: 'Het kan ook zijn,' aldus het rapport, 'dat bij de bevolking weinig belangstelling bestond voor deze mogelijkheden; waarschijnlijk was ook het psychologisch klimaat in de meeste dorpen niet rijp voor een bewuste exploitatie van het toerisme als bron van inkomsten'. In de sector kamperen in brede zin opgevat, nl. het overnachten uit recreatieve motieven in een tent, caravan, tenthuisje, recreatiebungalow, zomerhuisje, kampeerboerderij of kamphuis, hebben in de Kempen in 1965 naar schatting ca. 400.000 à 500.000 overnachtingen plaats gehad. Slechts een gering deel van deze overnachtingen had plaats in de gemeenten Hoogeloon, Vessem, Luyksgestel, Riethoven en Westerhoven, waar het onderzoek naar de houding van de bevolking t.o.v. 'de recreatie' is verricht.

In de sector kampeerboerderijen en campings voor verkenners en andere jeugdgroepen, trad de laatste tijd enige teruggang in het aantal overnachtingen op. In deze sector zouden in 1961 ca. 30.000 overnachtingen zijn doorgebracht. Dit aantal zou ongeveer een derde zijn van het totale aantal toeristische overnachtingen in dat jaar in de Kempen. Waarschijnlijk zijn zowel de cijfers over de aantallen overnachtingen in de kampeerboerderijen en campings als de cijfers over het totale aantal overnachtingen te laag. Om de toename van het aantal overnachtingen vast te stellen, zijn onvoldoende gegevens beschikbaar. Er zijn aanwijzingen dat na 1961 een geweldige groei van het aantal toeristische overnachtingen in de Kempen heeft plaatsgevonden. In Vessem werden in 1961 13.730 overnachtingen geregistreerd. Uit de gastenstatistiek van de VERENIGING VAN NEDERLANDSE GEMEENTEN blijkt dat in 1963 in Vessem 39.592 overnachtingen plaats gehad hebben: ongeveer een verdrievoudiging in korte tijd dus.

Over de herkomst van de verblijfsrecreanten in enkele gemeenten in de Kempen geeft de volgende tabel enige informatie. Deze tabel werd ontleend aan het rapport no. 7 van de Welvaartsstichting Kempenland (pag. 32, tabel 9).

TABEL 6.6.1. Aantal verblijfsrecreanten in 1961 in camping- en bungalowbedrijven in de Kempen, en herkomst van deze gasten, in percentages van het totaal, per plaats.

	Eindh.	Overig Brabant	NH/ZH Utr.	Overige prov.	Dsl.	Overig buitenl.	Totaal	Totaal abs.
Bergeijk		15	70	15			100	129
Bladel	39	13	34	5	6	5	100	85
H. en L. Mierde	10	15	69	6		1	100	1094
Vessem	26	4	53	10	6	1	100	402
Luycksgestel	8	4	83	5			100	1050
Westerhoven geen gegevens							

Van de verblijfsrecreanten, die in 1961 in Luycksgestel verbleven, kwam 83 % uit Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. In deze gemeente zijn enige bungalowparken van verzekeringsmaatschappijen gevestigd. De herkomst van de verblijfsrecreanten, die in 1963 en 1964 het kampeerterein bezochten, vertoonde aanmerkelijke verschillen met de herkomst van de verblijfsrecreanten, die in 1961 de gemeente Luycksgestel bezochten.

TABEL 6.6.2. De herkomst van de gasten van de gemeente Luycksgestel in 1961 en die van de gasten van het vakantieverblijf in 1963 en 1964, in percentages van het totaal.

	Eindh.	Overig Brabant	NH/ZH Utrecht	Overige prov.	Duitsl.	Overig buitenl.
Herkomst v. d. gasten v. d. gemeente L. in 1961	8	4	83	5	—	—
Herkomst van de gasten van het vakantieverblijf						
in 1963	24	10	51	13	2	1
in 1964	21	11	48	14	5	1

De herkomst van de gasten in 1963 in de gemeente Vessem verschilt in sterke mate met die van de gemeente Luycksgestel.

TABEL 6.6.3. Percentages van het totaal aantal overnachtingen, naar herkomst van de recreanten en naar logiesvorm, in 1963 in de gemeente Vessem.

	Overig Z. Ned.	N.Brab.	W. Ned.	Overig Ned.	Buitenl.	Totaal overnach- tingen
Kamperen	3	42	46	7	2	37.986
Vak. oorden pensions	—	83	17	—	—	1.606
Alle logiesvormen	3	44	45	6	2	39.592

In de vakantie-oorden en pensions verbleven, zo blijkt uit de cijfers, voornamelijk Noord-Brabanders. In de Vessemse gastenstatistiek wordt opgemerkt dat het 'opvallend' is, dat in de pensions vrijwel uitsluitend vakantiegangers uit het Westen des lands zijn geweest, terwijl in de kampeerboerderijen uitsluitend N.-Brabantse gasten hebben overnacht. Het beeld van de herkomst zou dus nog wat genuanceerder worden bij een verdere uitsplitsing.

Men moet aannemen dat de trek vanuit Brabant naar de kampeercentra in de Kempen pas recent op gang is gekomen, gezien de stijging van 10% in twee jaar tijds.

Uit ons onderzoek naar het gebruik dat kampeerdere maken van recreatiemogelijkheden in de Kempen is gebleken dat de in het oostelijk gedeelte van de Kempen gelegen kampeerterreinen relatief zeer veel overnachtingen van kampeerdere uit Eindhoven boekten. Op sommige kampeerterreinen trad een duidelijke geografische herkomstdominantie op doordat recreanten, die een standplaats voor het gehele seizoen huurden, vooral uit een bepaalde, dicht bij het terrein gelegen grote stad kwamen. Op een in het westen van de Kempen gelegen terrein werden 20% van de overnachtingen door Rotterdammers geboekt, terwijl 55% van de overnachtingen van langkampeerdere uit Rotterdam waren. Op een 'Eindhovense' camping in het oosten van de Kempen trad met betrekking tot de overnachtingen van Eindhovenaren hetzelfde op. Langkampeerdere droegen in sterkere mate bij tot de herkomstdominantie dan de overige kampeerdere (KERSTENS, 1968).

Een groot attractiepunt in de Kempen is het Eurostrand. In dit verband kan ook het ten zuiden van Tilburg gelegen recreatiecentrum 'de Beekse Bergen' genoemd worden. Beide recreatiecentra fungeren op warme zomerse dagen met veel trek naar buiten als het ware als zeven, grote aantallen recreanten trekken er dan heen en begeven zich niet naar de recreatiegebieden in de Kempen. Deze twee grote attractiepunten omvatten zowel verblijfsaccommodatie als dagrecreatie-accommodatie. Het Eurostrand heeft naar schatting van de directie in 1964 reeds een bezoek van ongeveer 700.000 dagrecreanten geboekt. De Beekse Bergen ontvingen in 1965 ongeveer 120.000 dagrecreanten (KERSTENS, 1966).

Ook sommige grotere campings fungeren als dagrecreatie-attractiepunten. Op een van de grote campings in de Kempen werden op een mooie dag in het voorjaar ca. 5.000 dagbezoekers geregistreerd. Er zijn in de Kempen verschillende punten waar op zonnige dagen vrij veel dagrecreanten geconcentreerd voorkomen zoals het Grootmeer bij Winterle en de heideplassen 'De Flaas' en het 'Goorven' in het landgoed 'de Utrecht'. Ook het recreatieterrein met dagcamping in de Hapertse Boswachterij, waarin een bestaand plasje is opgenomen, trekt soms vrij veel mensen, enkele honderdtallen, aan. Een ander concentratiepunt is gelegen op de grensovergang tussen Wilreith en Postel, waar zich een horecabedrijf met speeltuin bevindt. Ook verspreid in de Kempen kwamen blijkens observaties wel dagrecreanten voor. Men moet zich van de omvang van de dagrecreatie echter geen overdreven voorstellingen maken. Langs sommige weggedeelten traden vormen van *bermrecreatie* op, recreanten, die belangstelling hebben voor recreanten en het recreatieverkeer, alsook vormen van *pseudo-*

bermrecreatie, waarbij recreanten zich wel op bermen ophouden, maar geen belangstelling hebben voor of hun belangstelling niet overwegend richten op andere recreanten en het verkeer.

In het landgoed 'de Utrecht' (ca. 2.600 ha) werd d.m.v. observaties vastgesteld dat deze vorm van pseudo-bermrecreatie voorkomt langs de Prins Hendriklaan. Op enkele dagen werden niet alleen observaties uitgevoerd, maar ook naar de herkomst van recreanten gevraagd. Bij het ven 'Grootmeer' bij Winterle waren op 19 sept. 1965 44% van de 64 daar omstreeks 15.00 uur aanwezige recreanten uit Eindhoven afkomstig en 27% uit Tilburg, Hilvarenbeek en Oostelbeers. Ook werden er enkele recreanten aangetroffen uit de gemeenten Gorinchem, Rotterdam en Zaandam, Vlaardingen en Amsterdam (19%). De overige recreanten kwamen uit dorpen in de omgeving van dit ven.

Op diezelfde dag werden bij het 'Goorven' en 'de Flaas' in het landgoed 'de Utrecht' om ca. 15.00 uur 138 recreanten aangetroffen: 18% van hen kwam uit Eindhoven, 29% uit Tilburg, 37% uit andere gemeenten binnen een straal van 30 km. van het ven en 16% uit andere dan de hierboven genoemde gemeenten, die verder dan 30 km. van deze vennen zijn gelegen.

In het gedeelte van het landgoed 'de Utrecht' dat ten Westen van de weg Reusel-Esbeek is gelegen werden op 19 september 1965 omstreeks 15.00 uur 253 recreanten aangetroffen. Aan 135 van hen werd hun herkomstplaats gevraagd. Van deze recreanten kwam 21% uit Eindhoven, 23% uit Tilburg, 37% uit gemeenten in de Kempen, 12% uit andere gemeenten in N.-Brabant en 7% uit steden in de provincie Zuid-Holland en Utrecht.

Naar het recreatieverkeer in de Kempen is voorzover bekend geen onderzoek ingesteld. Wel zijn er gegevens over werkdag-etmaal-intensiteiten en zondag-etmaal-intensiteiten van het verkeer op een aantal permanente en periodieke telpunten bekend. Op de meeste van deze punten zijn de zondag-etmaal-intensiteiten hoger dan de werkdag-etmaal-intensiteiten. Dit kan er op duiden dat het recreatieverkeer – recreatiedoelrijden en autorijden voor plezier zonder een speciaal doel of een combinatie daarvan – in de Kempen een belangrijke rol speelt.

Voorzover daarover gegevens bekend zijn, is op de meeste van de punten waar het verkeer geregistreerd werd de verkeersintensiteit tussen 1965 en 1970 toegenomen. Uit gegevens over de spreiding van het verkeer over de verschillende perioden in het jaar 1969 blijkt dat het mogelijk is dat er in de Kempen vrij veel recreatieverkeer voorkomt. Uit een vergelijking van de werkdag-etmaal-intensiteiten met de zondag-etmaal-intensiteiten op sommige telpunten in verschillende maanden, is dit af te leiden.

Meer dan vage indicaties over de omvang van het recreatieverkeer zijn uit deze telgegevens niet af te leiden. Een herkomst- en bestemmingsonderzoek, waarin tevens de motieven voor het autorijden worden betrokken, zou nodig zijn om te kunnen vaststellen welk gedeelte van het verkeer als recreatieverkeer beschouwd kan worden.

Een bevestiging van de indruk, die men zich op basis van bovengenoemde verkeersgegevens op wegen in de Kempen, die ons door de PROVINCIALE PLANO-

LOGISCHE DIENST IN NOORD-BRABANT werden medegedeeld, kan vormen van het recreatieverkeer in de Kempen, is te verkrijgen uit bevindingen van een eind 1969 in de agglomeratie Eindhoven verricht onderzoek. Van de personen van 16 tot 66 jaar, die door het NEDERLANDS RESEARCH INSTITUUT VOOR TOERISME EN RECREATIE werden geïnterviewd bleek 11,6% als een van de drie activiteiten, die zij meestal in hun vrije tijd op een vrije zomerzondag ontplooiden in een lijst van activiteiten 'een autoritje maken' aan te kruisen. (Slechts drie activiteiten mochten aangekruist worden). Ook doelgericht recreatieverkeer kwam veel voor. Dit ontstaat bij activiteiten als 'in bos wandelen' (17,0% kruiste dit als een van de drie op vrije zomerzondagen ontplooidde activiteiten aan), 'familie/kennissen bezoeken' (15,1%), 'zwemmen' voor een gedeelte (12,7%), 'naar strand gaan' (2,8%), 'vissen' (2,8%), 'naar het Eurostrand gaan' (2,6%) en 'grote steden bezoeken' (1,6%). (RECREATIE IN DE AGGLOMERATIE EINDHOVEN, 1971). In het lijstje met mogelijk aan te kruisen activiteiten kwam de activiteit fietsen of een fietstochtje maken niet voor.

Over het gebruik van fietspaden in Brabant zijn telgegevens bekend. Deze gegevens zijn verzameld in het kader van een onderzoek naar het recreatief gebruik van fietspaden dat in vier provincies – Drenthe, Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland – wordt verricht door het INSTITUUT VOOR TOEGEPASTE SOCIOLOGIE in Nijmegen.

Intensiteitstellingen en observaties op een aantal telpunten werden in 1969 door Provinciale Waterstaten verricht in deze provincies, om inzicht te krijgen in de omvang van het gebruik en de samenstelling van de gebruikerspopulaties van fietspaden naar leeftijd, geslacht en groepsgrootte.

Uit de in 1969 in Noord-Brabant gehouden tellingen, die in de periode van 1 april tot eind september plaats hadden, is gebleken, dat bijvoorbeeld op een bij Zwartehorst in de gemeente Luyksgestel gelegen fietspad de etmaal-intensiteiten gemiddeld over genoemd half jaar op werkdagen, zaterdag en zondagen respectievelijk 27, 69 en 116 bedroegen. Voor een fietspad gelegen bij de Leemskuilen in de gemeente Bladel waren deze cijfers respectievelijk 81, 237 en 258. Deze cijfers kunnen er op duiden dat deze fietspaden ook voor recreatieve doeleinden gebruikt worden. In welke mate dit geschiedde en hoe dit gebruik nader is te nuanceren in verband met de soorten recreatieve doeleinden – fietsen om het fietsen zelf, fietsen naar een recreatief doel, fietsen met een combinatie van deze twee doeleinden of met andere combinaties van doeleinden, waarvan er een of meerdere als recreatief te beschouwen zijn – zijn als onderdelen van de probleemstelling van het hiervoor genoemde onderzoek opgenomen.

Tot slot maken we een enkele opmerking over de paardesport. In de gemeenten waar het onderzoek naar de houding van de bevolking t.o.v. 'de recreatie' plaats had, bestaat tot nu toe slechts een manège, nl. nabij Riethoven. Dit bedrijf heeft een binnenmanège en enkele terreinen waar de paardesport buiten beoefend kan worden. Ook worden er te paard en soms in een koets, tochten in de Kempen georganiseerd door dit bedrijf. Het idee is geopperd om in het recreatieproject bij Eersel/Vessem een paardendraf- en renbaan te realiseren.

Uit een in 1970 in de agglomeratie Eindhoven gehouden onderzoek, waarbij

met personen van 16 tot 66 jaar vraaggesprekken zijn gevoerd, is gebleken dat in deze agglomeratie slechts 3 % van de respondenten de hippische sport (is beperkter dan de paardesport, waaronder ook het recreatieve paardrijden valt) beoefent. Ook slechts 3 % van de respondenten, veelal tot de 'hogere' milieu's behorend, blijkt 'wel eens' een draf- en renbaan bezocht te hebben. Een derde van de respondenten bleek een bepaalde antipathie ten opzichte van de draf- en rensport te hebben en 83 % van alle respondenten had nog nooit een paardesportmanifestatie in enigerlei vorm bijgewoond (RECREATIE IN DE AGGLOMERATIE EINDHOVEN, 1971.)

7. DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE'

7.1. INLEIDING

De openluchtrecreatie speelt zich hoofdzakelijk op slechts enkele gedeelten van het platteland af. In de meeste plattelandsgebieden, ook in die waar vrij veel toerisme voorkomt, komen betrekkelijk weinig plattelanders beroepsmatig met openluchtrecreanten in aanraking. In hoofdstuk 4, paragraaf 7, waar contacten tussen plattelanders en toeristen zijn besproken, is gebleken dat in de meeste gebieden niet veel contacten gelegd worden en dat, van de contacten, die ontstaan, het overgrote gedeelte als betrekkelijk oppervlakkig van aard kan worden beschouwd.

Mede hierom moet met de mogelijkheid rekening gehouden worden dat vrij veel plattelanders zich niet of in slechts geringe mate bij de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland direct betrokken voelen. Waarschijnlijk zullen er wel vrij veel zijn, die zich op indirecte wijze daarbij betrokken voelen. Bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen is aan dit aspect niet voorbijgegaan.

Onderzocht is daar welke positie de recreatie, naar de inzichten van plattelanders, inneemt in het geheel van veranderingen op het platteland. Nagegaan is daartoe of men zich van de recreatieve trek naar deze gebieden bewust is en of men deze als een belangrijk verschijnsel ziet.

Tevens is gepoogd, door na te gaan welke voorstellingen de plattelandsbevolking heeft over voor- en tegenstanders op het platteland van de ontwikkeling van de recreatieve functie en hun motiveringen, een indruk te krijgen van de mate, waarin de meningsvorming hierover op gang gekomen is en van de aspecten, die in deze meningen voorkomen (paragraaf 7.3.).

In paragraaf 4 zijn voor- en nadelen van het toerisme, zoals die gezien worden door de bevolking in het Gaasterland en in de Kempen besproken. In de paragrafen 5 tot en met 8 zijn bevindingen weergegeven van dat gedeelte van het onderzoek, waarin de oordelen zijn vastgesteld van de respondenten in het Gaasterland en in de Kempen over respectievelijk ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de recreatie-ontwikkeling, de bevordering van het toerisme, de uitbreiding van de toeristische en openluchtrecreatieve accommodatie en over economische en sociale gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve functie van deze gebieden.

In verschillende paragrafen van dit hoofdstuk zijn van onderzoek, dat elders is verricht, bevindingen besproken, die enige mogelijkheden bieden tot vergelijking met bevindingen van onderzoek in het Gaasterland en in de Kempen.

Over de wijze, waarop in het Gaasterland en in de Kempen steekproeven uit de populaties zijn getrokken, zijn in bijlage 12 enkele opmerkingen gemaakt. Tevens is daar enige aandacht besteed aan de non-respons, die in deze gebieden bij het onderzoek optrad. Over de non-respons in andere gebieden worden, waar

de bevindingen van onderzoek in deze gebieden ter sprake komen, indien nodig, opmerkingen gemaakt.

7.2. APPERCEPTIE VAN 'DE RECREATIE'

Er is bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen niet à priori uitgegaan van de gedachte dat de recreatieve functie van het platteland door de bevolking in deze gebieden wordt geappercipieerd, ofwel bewust waargenomen. In sommige gebiedsdelen speelde nl. de openluchtrecreatie nog geen of nog slechts een zeer geringe rol. In plattelandsgebieden neemt ook zonder dat er toerisme zou optreden de verkeersdruk toe. Ook zijn er vele andere veranderingen waar te nemen. Slechts weinig mensen komen beroepsmatig direct met toeristen in contact. Vele plattelanders voelen zich waarschijnlijk niet betrokken bij de recreatieve functie van het platteland. De ontwikkeling van de recreatieve functie en de gevolgen daarvan zijn in sommige gedeelten van deze gebieden, eufemistisch gezegd, weinig spectaculair. In andere gedeelten daarentegen werd men er vrij abrupt en intensief mee geconfronteerd. Bij de vraaggesprekken is met behulp van twee vragen, waarvan de eerste waarschijnlijk minder direct aanleiding geeft om de recreatie te noemen dan de tweede, nagegaan of er verscheidenheid in de apperceptie vastgesteld kon worden. Gevraagd werd: 'Is er naar uw indruk vergeleken met 10 jaar geleden in uw streek veel veranderd?'. Indien het antwoord bevestigend was, werd gevraagd enkele veranderingen te noemen. De antwoorden op deze vragen zijn in tabel 7.2.1. als volgt gerubriceerd:

TABEL 7.2.1. Genoemde veranderingen naar soort in Gaasterland en de Kempen.

Soort verandering	% Gaasterland	% Kempen
Recreatie toegenomen	9,2	3,8
Recreatie en veranderingen in de fysieke structuur van het gebied	19,1	6,8
Veranderingen in de fysieke structuur	34,4	62,9
Recreatie toegenomen en mensen veranderd	4,4	0,2
De mensen zijn veranderd	9,2	6,4
Recreatie toegenomen en vestiging van mensen in de streek	2,4	0,2
Mensen vestigen zich in de streek	2,6	7,3
Veel soorten veranderingen genoemd, maar recreatie niet	2,3	1,9
Er is niets veranderd	6,4	1,9
Geen mening	1,4	0,5
Geen antwoord	8,5	8,0
	100,0	99,9
	n = 294	n = 213

In Gaasterland werd door 9,2% van de respondenten alleen aan 'de recreatie' gedacht en in de Kempen door slechts 3,8%. In Gaasterland noemde 35% van de respondenten de openluchtrecreatie en in de Kempen slechts 11%. De voor-

lopige conclusie is dat men zich in de Kempen in veel geringere mate dan in Gaasterland bij de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het gebied betrokken voelde, wat afgeleid wordt uit het feit dat in de Kempen de openluchtrecreatie in veel geringere mate als een belangrijke verandering genoemd werd dan in het Gaasterland.

Deze conclusie wordt bevestigd door een vergelijking van de antwoorden op de vraag: 'Hebt u de indruk dat er de laatste jaren meer mensen van elders naar uw dorp komen, of uw dorp bezoeken?'. Na deze vraag werd gevraagd aan welke mensen men vooral dacht. In tabel 7.2.2. treft men in 5 rubrieken de antwoorden op deze vraag aan.

TABEL 7.2.2. Categorieën mensen waaraan men denkt in het Gaasterland en de Kempen bij de vraag naar nieuwkomers en bezoekers.

Categorieën	Gaasterland %	Kempen %
1. 'Importmensen', nieuw-zich-vestigenden	13,3	18,9
2. Recreanten	54,8	42,2
3. Categorie 1 en 2	14,9	16,9
4. 'Bungalowmensen'	1,4	10,4
5. Niet in te delen antwoorden	13,2	11,1
Geen mensen erbij, geen bezoekers	1,0	0,5
De mensen trekken juist weg	1,4	—
	100,0	100,0
	(n = 294)	(n = 213)

Uit deze tabel blijkt duidelijk dat deze vraag sterker de mogelijkheid suggereert om in welke bewoordingen dan ook de openluchtrecreatie te noemen dan de vraag naar de geappercipieerde veranderingen. In Gaasterland noemde 70% van de respondenten de openluchtrecreatieve trek en in de Kempen 59%. Deze cijfers bevestigen de indruk dat in Gaasterland de openluchtrecreatieve trek een belangrijker positie inneemt in het beeld van de trek naar het gebied dan die in de Kempen.

Aangenomen is dat met het stellen van deze vragen een globale indicatie voor de mate van apperceptie van de openluchtrecreatie kon worden verkregen. Is deze veronderstelling juist? Het toeval kan immers een rol spelen. Mogelijk is bijvoorbeeld, dat de Gaasterlanders door een toevallige gebeurtenis kort voor het moment, waarop de vraaggesprekken werden gevoerd (nog eens) nadrukkelijk op de openluchtrecreatie in hun gebied attent zijn gemaakt. Ook een factor als de instelling van de interviewers kan een rol gespeeld hebben; in Gaasterland en de Kempen hebben verschillende teams interviewers de vraaggesprekken gevoerd.

Er zijn een aantal mogelijkheden om te controleren of een redelijke betrouwbare indicatie voor de mate van apperceptie van, of betrokkenheid bij de recreatie, is gevonden. Verondersteld werd dat de bevolking in Gaasterland zich meer bewust is van de recreatieve functie van haar gebied dan de bevolking in de

Kempen, doordat de openluchtrecreatie er niet alleen een grotere intensiteit vertoont, maar ook doordat, zoals blijkt uit de beschrijving, in paragraaf 5 van hoofdstuk 6, van de verspreiding van de openluchtrecreanten over het gebied op verschillende dagen, de openluchtrecreanten zich meer in en bij de woonplaatsen van de bevolking ophouden dan in de Kempen.

Uit het onderzoek blijkt dat deze factoren een rol kunnen spelen. Op de vraag: 'Ziet u hier in uw directe omgeving wel eens mensen van buiten uw dorp, die hier komen om een dag, een weekend of een vakantie door te brengen?' gaven de meeste respondenten een positief antwoord. In Gaasterland gaf slechts 10% van de interviewees op de vraag: 'Vindt u dat het er veel, nogal wat of slechts enkele zijn?' geen antwoord of deelde mee geen recreanten te zien. In de Kempen was dat 20%. In Gaasterland duidde 56% van de respondenten de grootte van het aantal recreanten dat in de omgeving werd waargenomen met 'veel' aan, 25% met 'nogal wat' en 10% met 'slechts enkelen'. In de Kempen waren deze percentages resp. 30, 22 en 27%.

Als de importantie, die aan de openluchtrecreatieve functie wordt toegekend mede bepaald wordt door de mate, waarin men met openluchtrecreanten geconfronteerd wordt, dan laten deze cijfers zien dat het mogelijk is dat in Gaasterland deze factor mede de grotere betrokkenheid bij de openluchtrecreatie kan verklaren.

Om een hanteerbare 'scale' voor de mate, waarin de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de plattelandsgebieden Gaasterland en de Kempen geapprecieerd werd, te verkrijgen, werden aan de antwoorden op de vragen omtrent de belangrijke veranderingen en de nieuwkomers en bezoekers aan de gebieden Gaasterland en de Kempen de volgende punten toegekend: noemde men de openluchtrecreatie niet als verandering en dacht men bij bezoekers aan het gebied, waar men woonde niet aan recreanten, dan werd 1 punt toegekend, noemde men als een van de categorieën bezoekers recreanten maar niet de ontwikkeling van de openluchtrecreatie als verandering, dan werden 2 punten toegekend, noemde men alleen recreanten als bezoekers maar de ontwikkeling van de openluchtrecreatie niet als belangrijke verandering 3 punten, noemde men als een van de belangrijkste veranderingen ook de ontwikkeling van de recreatie 4 punten en in het geval alleen of ook de ontwikkeling van de openluchtrecreatie werd genoemd, werden 5 punten toegekend. (Gemiddelde score in Gaasterland 3,2 en in de Kempen 2,3.)

Een van de verklarende factoren voor de mate van betrokkenheid bij de ontwikkeling van de openluchtrecreatie op het platteland, is waarschijnlijk de mate waarin men met recreanten geconfronteerd wordt of er recreanten ontmoet in zijn eigen omgeving.

Een 'scale' voor de perceptie van de omvang van de openluchtrecreatie in de eigen omgeving werd als volgt geconstrueerd. Nam men geen recreanten waar, dan werd 1 punt toegekend, werden slechts enkele recreanten waargenomen, dan werden 2 punten toegekend, bij 'nogal wat' 3 punten en bij 'veel' 4 punten. (Gemiddelde score in Gaasterland 3,3 en in de Kempen 2,6).

Uit een berekening van de correlatiecoëfficiënt tussen enerzijds de mate waar-

in men zich bij de openluchtrecreatie betrokken voelt en anderzijds de perceptie van de omvang van de openluchtrecreatie, blijkt dat er in Gaasterland alleen voor de categorie agrarische bevolking een significant verband bestaat ($r = 0,21$). In de Kempen bestaat deze samenhang alleen voor de categorie 'overige bevolking' (niet-agrarische bevolking, niet risico-dragende middenstand) ($r = 0,20$) en niet voor de categorie agrarische bevolking.

Een andere wijze om vast te stellen of en in welke mate men zich bewust is of op de hoogte is van de ontwikkeling van 'de recreatie' is de volgende: waarschijnlijk zullen mensen, die zich van de ontwikkeling van de recreatie bewust zijn, ook meer op de hoogte zijn van het bestaan van organisaties of activiteiten van organisaties, verenigingen of personen, die daarbij betrokken zijn.

Nagegaan is daarom of men van het bestaan hiervan op de hoogte was. In Gaasterland bleek 71 % van de respondenten van mening dat er wel organisaties, instanties of bepaalde personen op dit gebied actief waren, terwijl in de Kempen slechts 30 % van de respondenten deze mening was toegedaan. In Gaasterland meende 11 % van de respondenten dat bedoelde organisaties of personen niet bestonden en 17 % gaf te kennen dit niet te weten of gaf helemaal geen antwoord. In de Kempen waren deze twee laatste percentages resp. 35 en 35. Hieruit blijkt wel dat men in Gaasterland hiermee beter op de hoogte was dan in de Kempen.

De mate van apperceptie van de recreatie vertoont waarschijnlijk samenhang met de mate van bekendheid met het bestaan van organisaties, verenigingen of bepaalde personen, die bij de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in de gebieden een rol spelen. Voor Gaasterland werd geen significante correlatie in deze zin gevonden ($r = 0,11$), voor de Kempen wel ($r = 0,16$). De afzonderlijk voor de categorieën 'overige bevolking' en 'agrarische bevolking' in de Kempen berekende correlatiecoëfficiënten waren ook significant, nl. resp. 0,28 en 0,23. De hierboven geformuleerde veronderstelling is dus waarschijnlijk alleen juist in gebieden waar de ontwikkeling van de openluchtrecreatie van betrekkelijk recente datum is.

In Gaasterland werd door 26 % van de respondenten middenstandsverenigingen of andere soortgelijke organisaties genoemd op de vraag aan welke organisaties, instanties of personen men in verband met de ontwikkeling van de openluchtrecreatie/het toerisme dacht. In de Kempen was dat 4 %. Het gemeentebestuur werd in Gaasterland door 15 en in de Kempen door 5 % van de respondenten genoemd. Een Welzijnsstichting (Sudergoa in de Zuidwesthoek van Friesland) door resp. 2 en 1 %. Het 'Fryske Gea' en het Brabantse Landschap door resp. 4 en 0,2 %, de burgemeester door 0,3 % en 3,8 %, de V.V.V. door resp. 54 en 11 %, de kerk door resp. 1 en 1,7 % en de boeren in de Kempen door 0,7 %. Dit laatste antwoord had betrekking op de verblijfsaccommodatieverschaffing door boeren in de vorm van de verhuur van schuren aan jeugdgroepen dat in de Kempen (nog) sporadisch voorkomt.

Uit deze bevindingen blijkt nog eens te meer dat de Gaasterlandse bevolking zich veel sterker bij de ontwikkeling van de recreatieve functie van haar gebied betrokken voelde dan de Kempische van de recreatie in haar gebied.

Er is weinig onderzoek in Nederland gedaan waarbij is nagegaan of mensen in een bepaald gebied zich van de recreatieve functie van het betreffende gebied bewust waren of er zich bij betrokken voelen. GERRITS (1971) heeft dit in het Zuidhollands Plassengebied onderzocht op dezelfde wijze, waarop dit bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen werd gedaan. Het onderzoek van GERRITS had betrekking op de gemeente Alkemade en een gedeelte van de gemeente Woubrugge. Met 73 at-random uit de 149 gekozen boeren, die daar woonden, en die ouder dan 25 jaar waren, werden in oktober 1970 vraaggesprekken gevoerd. Deze boeren wonen in de nabijheid of in de omgeving van de Kagerplassen, de Braasemermeer met de Wijde Aa en de Langeraaarse Plassen. Door 64% van de boeren werd de toename van de openluchtrecreatie als een belangrijke verandering gezien, en 30% noemde bij de vraag of er de laatste 10 jaar veranderingen hadden plaats gehad alleen de sterke toename van de openluchtrecreatie. In antwoord op de vraag of zij de indruk hebben dat er de laatste tijd meer mensen van elders naar het Plassengebied komen en aan welke mensen zij speciaal denken, noemde 55% uitsluitend recreanten en slechts 5,5% dacht daarbij alleen aan andere mensen dan recreanten, bijvoorbeeld aan mensen, die zich er onlangs hadden gevestigd. Op de vraag of men in zijn omgeving wel eens mensen van buiten het Plassengebied ziet, die daar komen om er een dag, een weekend of een vakantie door te brengen, antwoordde 74% dat zij veel mensen/recreanten zien, 16% dat het er niet veel zijn en 10% dat zij geen recreanten zien. Er zijn, zo blijkt uit een vergelijking van deze bevindingen met die van het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen zeer grote verschillen te constateren in de mate van betrokkenheid bij de recreatie. Aan en op de plassen is de intensiteit van het recreatieve gebruik gemiddeld genomen groter dan in het Gaasterland en de Kempen; men kan daardoor veel meer met recreanten geconfronteerd worden en er mee in contact komen. Bovendien heeft 40% van de geïnterviewde boeren op een of andere wijze bijverdiensten uit de recreatie, waardoor de betrokkenheid bij de recreatie vrij groot is, vergeleken met die in Gaasterland en de Kempen waar, zoals blijkt in paragraaf 7, slechts geringe percentages van de respondenten directe economische baten hadden uit 'de recreatie' of plannen hadden in de vorm van logiesaccommodatieverschaffing of anderszins in 'de recreatie' een inkomstenbron te zoeken.

7.3. VERONDERSTELDE VOOR- EN TEGENSTANDERS VAN 'DE RECREATIE'

In deze paragraaf is ingegaan op aspecten, die aan de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland door plattelanders worden onderscheiden en op ideeën die er bestaan onder de bevolking over de houding ten opzichte van de recreatie. Hieruit kan bijvoorbeeld ook blijken of 'de recreatie' binnen deze gebieden al dan niet tot spanningen leidde.

Om enig idee te krijgen van de verscheidenheid in opvattingen, die over de recreatie in de onderzochte gebieden bestonden en om na te gaan welke ideeën de bevolking heeft over voor- en tegenstanders van de recreatie en hun motie-

ven, werden tijdens de vraaggesprekken de volgende projectieve vragen gesteld: 'Sommige mensen zijn tegen een toename van het toerisme. Waarom zijn deze mensen tegen een toename, denkt u?' 'Aan welke mensen denkt u nu vooral?'. En verder de vraag: 'Bent u het met hen eens?'. Om enig inzicht in de ideeën over voorstanders van de recreatie en hun motieven te krijgen werd gevraagd: 'Anderen echter zijn vóór een toename. Waarom zijn deze mensen voor een toename, denkt u? Bent u het met hen eens?'. De antwoorden op de vraag naar de motieven van de veronderstelde tegenstanders konden in de in de tabel hieronder vermelde categorieën worden ingedeeld.

TABEL 7.3.1. De motieven van de veronderstelde tegenstanders in percentages.

	G.	Eens	K.	Eens
Drukte	24	8	10	6
Traditie	28	6	32	10
Natuur verloren	4	3	3	2
Vernieling; eigen belang geschaad	15	7	19	13
Geen idee	28		36	
Geen antwoord	99	24	100	31

De antwoorden in Gaasterland, die onder het hoofd 'traditie' werden samengevat hadden vooral betrekking op religieuze bezwaren, bezwaren tegen de stadsmentaliteit van de toeristen, het feit dat deze niet zo degelijk zouden zijn, verstoring van de zondagsrust of op afkeurenswaardige veranderingen of op traditionalisme zonder meer. Met deze laatste motivering was men het veelal niet eens. Wel had men begrip voor religieuze bezwaren en voor het bezwaar van de zondagsrustverstoring.

In de Kempen werden dezelfde motiveringen als in het Gaasterland gegeven met uitzondering van de zondagsrustverstoring. In de Kempen werd vernieling vrij veel genoemd, nl. door 9% van de respondenten. Met 'recreatie wordt te belangrijk', dat in Gaasterland door 12% en in de Kempen door 7% van de respondenten werd genoemd, is bedoeld dat het gehele maatschappelijke leven teveel beheerst werd door de 'recreatie' en dat eigen, o.a. agrarische, belangen teveel moesten wijken voor recreatiebelangen. Bovendien werd hierbij het motief genoemd dat men zelf in de verdrukking kwam, wat in het Gaasterland waarschijnlijk soms letterlijk werd bedoeld in verband met de verkeersdrukte op recreatietopdagen en de drukte op de kliffen en in sommige gedeelten van de bossen. O.a. het Rijsterbos werd in dit verband genoemd.

De drukte wordt in Gaasterland betrekkelijk frequent als motief genoemd. Hiermee houdt verband dat men zich in het Gaasterland betrekkelijk negatief opstelde t.o.v. een verdere toename van de omvang van de recreatieve trek naar dit gebied, terwijl men overigens t.a.v. de meeste aspecten van het toerisme een positievere houding aannam dan in de Kempen.

In de Kempen zijn er vrij veel mensen, die zich geen bezwaren tegen de openluchtrecreatie kunnen indenken. De oorzaak hiervan kan zijn dat er in de Kempen vrij veel, althans meer dan in Gaasterland, mensen zijn, die geen bezwaren hebben tegen de recreatie. Maar de veronderstelling lijkt ook gerechtvaardigd dat vrij veel mensen nog nooit over de openluchtrecreatie in het gebied en de consequenties daarvan hebben nagedacht en er evenmin ooit met anderen over gesproken hebben, zodat zij zich ook geen idee hebben kunnen vormen over de opvattingen van anderen hierover. Uit de geringe betrokkenheid, zoals hiervoor bleek, bij de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het gebied en uit de onbekendheid met organisaties, verenigingen en personen, die bij deze ontwikkeling een actieve rol spelen in de Kempen, blijkt dat deze laatste veronderstelling waarschijnlijk wel juist is.

Verondersteld werd bij de opzet van het onderzoek dat de wijze, waarop men zich opstelt t.o.v. de ontwikkeling van de openluchtrecreatie in het gebied, waar men woont, vooral bepaald wordt door de mate, waarin men op het oude platteland is georiënteerd. Vooral onder de agrarische bevolking komt oriëntatie op het platteland veel voor. Deze veronderstelling geldt waarschijnlijk ook voor de veronderstellingen of ideeën, die men heeft over de motieven van de tegenstanders van de ontwikkeling van de recreatie.

TABEL 7.3.2. Ideeën van de Gaasterlanders en de Kempenaren over de motieven van de veronderstelde tegenstanders tegen 'de recreatie'.

Aard v. d. bezwaren	Gaasterland (%)			Kempen (%)		
	agrarische bevolking	middenstand	overige bevolking	agrarische bevolking	middenstand	overige bevolking
Drukke	21	35	27	12	11	11
Religieuze bezwaren	2	3	5	2	4	1
Stadsmentaliteit	4	8	5	15	28	24
Degelijkheid	9	3	5	2	7	2
Veranderingen	6	8	14	5	4	8
Schade	4	0	3	15	12	9
Zondagsrust	8	3	1	0	—	0
Zelf in verdrukking	10	13	13	5	7	8
Geen antwoord	31	24	21	36	22	25
Niet gevraagd	4	3	5	8	4	11
	100	100	100	100	100	100
% eens met bezwaren	30	13	21	33	41	28

In beide gebieden weten de middenstanders meer bezwaren te noemen dan vertegenwoordigers van de beide andere beroepscategorieën. De veronderstelling dat vooral de op het oude platteland georiënteerden, die in de categorie agrarische bevolking meer zouden voorkomen dan in de beide andere onderscheiden categorieën, veel bezwaren tegen 'de recreatie' zouden hebben, lijkt dus niet juist te zijn. In hoofdstuk 8, is er de aandacht op gevestigd dat het feit

dat juist de middenstand meer bezwaren noemt, veroorzaakt kan zijn doordat er in deze bevolkingscategorie relatief meer mensen zijn, die zich bij 'de recreatie' betrokken voelen en zich meer bewust zijn van allerlei mogelijke consequenties. De factor betrokkenheid bij of de mate, waarin men zich van deze ontwikkeling bewust is, zou hier dus de verschillen veroorzaken. De agrarische bevolking, vooral in de Kempen, noemde vrij veel de schade, die door toeristen aangericht zou worden.

Op de vraag aan welke mensen men vooral denkt bij de tegenstanders, werden antwoorden gegeven, die in de in de tabel 7.3.3. genoemde categorieën konden worden onderverdeeld.

TABEL 7.3.3. Veronderstelde tegenstanders.

	% G	% eens	% K	% eens
Conservatieve, oudere mensen, kerkelijken, echte Friezen/Brabanders, plattelanders, dorp als geheel, mensen, die bang zijn voor stadsmensen	60	17	39	15
Boeren	8	4	19	12
Nieuw-zich-vestigenden	2	1	4	3
Geen mening, geen idee	30	2	38	2
	100	24	100	32

In Gaasterland werden vooral behoudzuchtigen en regionalistisch ingestelden genoemd als tegenstanders. In Gaasterland werd veel meer dan in de Kempen een negatieve houding t.o.v. de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het gebied in verband gebracht met verwerpelijk conservatisme of traditionalisme. In de Kempen werden in dit verband door betrekkelijk veel respondenten de boeren genoemd en betrekkelijk veel mensen zijn het met de veronderstelde bezwaren van boeren eens. In de Kempen werd vrij veel de categorie 'mensen die bang zijn voor stadsmensen' – door 8% en in Gaasterland door 5% van de respondenten – genoemd. Hieruit blijkt dat mede door een veronderstelde betrekkelijk grote sociale afstand tussen openluchtrecreant-stedeling en platteland in de Kempen de houding t.o.v. de openluchtrecreatieve functie van het gebied negatief zou kunnen zijn.

Bepaalde aspecten van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het gebied werden bij deze wijze van vragen niet genoemd. Niet genoemd werden bijvoorbeeld het bestemmen van landbouwgronden voor deze functie, agrarisch-landschappelijke consequenties, als het handhaven of aanbrengen van bebossing. De veronderstelde bezwaren liggen overwegend in het sociale vlak en de mensen, waarvan wordt aangenomen dat zij gekant zijn tegen de ontwikkeling van de openluchtrecreatie, werden op een zodanige wijze aangeduid, dat blijkt dat de veronderstelling overweegt dat het voornamelijk om conservatieve mensen gaat, die het oude 'gemeenschappelijke' platteland willen behouden.

In de Kempen bestaat ook het idee dat 'bungalow-mensen', zoals de mensen, die zich in de veelal t.o.v. de bestaande dorpskernen wat afgelegen bungalow-complexen hebben gevestigd, tegen de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het gebied gekant zijn; zij hebben zich om de landelijke rust daar gevestigd en mogelijk worden rustversturende en verstedelijkende ontwikkelingen door hen als ongewenst beschouwd.

Na deze bespreking van 'veronderstellingen' over de tegenstanders van 'de recreatie' in Gaasterland en de Kempen zijn hierna veronderstellingen over de voorstanders van deze ontwikkeling aan de orde gesteld.

De ideeën over de motieven van de voorstanders van de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie zijn samengevat in tabel 7.3.4.

TABEL 7.3.4. De motieven van de 'veronderstelde' voorstanders.

	Gaasterland		Kempen	
	%	% eens	%	% eens
Financiële motieven	60	52	55	50
Platteland meer 'open'	14	13	14	12
Platteland meer leefbaar	19	17	4	3
Gunnen het stadsmensen	2	2	6	5
Geen idee, geen antwoord	5	3	21	2
	100	87	100	72

Zowel in Gaasterland als in de Kempen waren er mensen, die meenden dat veel voorstanders op grond van louter financiële motieven geporteerd waren voor een toename van de recreatie of om financiële redenen grote aantallen recreanten wilden aantrekken. Het motief 'platteland meer open' werd wel als volgt onder woorden gebracht: meer contact is gunstig, gezellig, het dorp of de streek komt meer in trek, meer contacten met stedelingen, enz. Bij het motief 'leefbaarheid van het platteland' werd gedacht aan de grotere amusementsmogelijkheden voor de jeugd, aan de toename van het vertier en aan de vooruitgang van de streek in het algemeen. Vooral in Gaasterland werd dit laatste motief relatief veel genoemd. Het begrip leefbaarheid heeft hier een engere betekenis dan waarin het hiervoor in hoofdstuk 4, paragraaf 9, is gebruikt. In de Kempen had een betrekkelijk hoog percentage van de respondenten geen idee om welk motief of om welke motieven men voor een toename van het toerisme geporteerd zou kunnen zijn. Dit is een bevestiging van de indruk dat in de Kempen de gedachtenvorming over 'de recreatie' nog maar nauwelijks op gang is gekomen.

De methode van de projectieve vragen is ook toegepast bij het in paragraaf 2 van dit hoofdstuk reeds genoemde onderzoek, dat door GERRITS (1971) in het Zuidhollands Plassengebied naar de houding van boeren ten opzichte van de recreatie werd verricht.

Van de respondenten zocht 71 % de motieven van de voorstanders in de financiële sfeer en 12 % noemde als motief dat de mensen de stad uit moesten komen. Op dit laatste aspect werd dus in dit bij de randstad gelegen gebied meer de nadruk gelegd dan in de Kempen en het Gaasterland. Het al dan niet dicht bij een grote agglomeratie wonen is dus waarschijnlijk mede van invloed op de kijk, die plattelanders op de betekenis van de recreatie hebben. Met de voorstanders was 67 % van de respondenten het eens en 12 % niet. De motieven van de veronderstelde tegenstanders hadden betrekking op de verkeerde mentaliteit van de recreanten (14 % van de respondenten noemde dit; 12 % van de respondenten was het daarmee eens), op het verdwijnen van de rust en de toename van de drukte (18 %, 14 %), op vervuiling en vernieling (14 %, 10 %), verlies van vrijheid en land; het gevoel zelf in de verdrukking te geraten (14 %, 12 %), op traditionalisme (14 %, 0 %), op de onmogelijkheid zelf aan de recreatie te verdienen (4 %, 1 %), op versterking van de zondagsrust (3 %, 1 %) en op het verlies van natuurschoon en de aantasting van het landschap (7 %, 0 %). Van de respondenten kon 14 % zich geen motieven van tegenstanders indenken. Met de veronderstelde motieven van tegenstanders (of op veronderstelde tegenstanders geprojecteerde eigen motieven) was 51 % van de respondenten het eens. Hieruit is af te leiden dat er ook in dit plasseengebied waarschijnlijk nog vrij veel mensen zijn, die 'de recreatie' of althans bepaalde aspecten daarvan, moeilijk kunnen accepteren.

In Gaasterland en de Kempen is na de vraag naar motieven van veronderstelde voorstanders gevraagd aan welke mensen men speciaal dacht bij deze voorstanders. Dat, gezien het zware accent, dat op motieven in de financieel-economische sfeer gelegd werd, vooral aan de oude of neringdoende middenstand werd gedacht, ligt voor de hand.

TABEL 7.3.5. De veronderstelde voorstanders van de recreatie in Gaasterland en de Kempen.

Voorstanders:	Gaasterland		Kempen	
	%	eens %	%	eens %
Middenstand, neringdoenden	62,5	56,0	45,4	39,3
Kampeerterreinhouders, café-houders, hoteliers	3,4	3,4	8,7	6,8
Boeren	1,0	1,0	2,3	0,9
Nieuw zich vestigenden, 'import'	1,4	1,0	1,2	0,9
Meer vooruitstrevenden	2,0	1,4	5,0	4,5
Jongere generatie, de jeugd	6,1	5,1	4,5	3,8
Iedereen hier, het dorp	16,0	15,3	7,8	6,1
Arbeiders, fabrieksarbeiders	—	—	0,5	0,5
De toeristen	1,0	—	2,6	2,1
Geen mening	6,8	2,0	21,1	2,1
Geen antwoord	—	—	—	—
	100,2	85,2	99,1	67,0
	(n = 294)		(n = 213)	

In Gaasterland kon ca. 7% van de respondenten zich geen voorstelling maken van mensen, die voorstander van 'de recreatie' waren en in de Kempen 21 %. In de Kempen werd iets minder zwaar het accent gelegd op financieel-direct-belanghebbenden. Dat in beide gebieden de jongere generatie of de jeugd en vooral in de Kempen meer vooruitstrevenden als voorstanders genoemd werden, kan er op duiden dat sommigen zich ervan bewust zijn dat er mogelijk mede door 'de recreatie' een zekere mate van polarisatie op kan treden binnen de plattelandsgemeenschap. Deze tendens kwam ook naar voren in de antwoorden op de vraag aan welke mensen men speciaal dacht bij tegenstanders van de recreatie.

7.4. VOOR- EN NADELEN VAN DE RECREATIE VOOR DE REGIO

In hoofdstuk 6 is duidelijk gebleken dat in Friesland bij de gedachtenvorming over de recreatie de economische impuls en de verhoging van de leefbaarheid van het platteland, die van de recreatie kunnen uitgaan, daarin centrale plaatsen innamen.

In Gaasterland, waar, zoals in paragraaf 2 van hoofdstuk 6 gebleken is, geen bevolkingsgroei optreedt, de industrialisatie niet van de grond komt en de landbouw zeker qua werkgelegenheid inschrompelt, heeft men van 'de recreatie' als middel om te voorkomen dat de leefbaarheid er nog meer zou afnemen, volgens sommige deskundigen op dit gebied, overtrokken voorstellingen. Uit de antwoorden op de vraag of men voordelen ziet in het toerisme voor de streek, blijkt wel dat er tussen Gaasterland en de Kempen duidelijke verschillen bestaan in de beoordeling van het toerisme vanuit dit gezichtspunt.

In de tabel hieronder zijn drie categorieën respondenten onderscheiden, nl. respondenten van de categorieën agrarische bevolking, respondenten behorende tot de beroepscategorie oude, neringdoende middenstand en de categorie overige bevolking.

Bij de toename van de 'openheid' van het platteland werd aan verschillende aspecten gedacht, die op uiteenlopende wijze onder woorden werden gebracht.

TABEL 7.4.1. Voordelen voor de streek van het toerisme.

	Gaasterland (%)			Kempen (%)		
	agrarische bevolking	middenstand	overige bevolking	agrarische bevolking	middenstand	overige bevolking
Financiële voordelen	57	52	51	38	48	39
Platteland meer 'open'	12	17	20	8	12	4
Toename leefbaarheid	13	17	15	5	7	6
Huizen en grond duurder	1	2	1	1	—	1
Geen idee	17	12	13	48	33	50
	100	100	100	100	100	100

Sommigen dachten daarbij aan de fysieke ontsluiting. Vooral in Gaasterland werd de aanleg van wegen genoemd, waarschijnlijk omdat bekend is dat er om de openluchtrecreatieve aantrekkelijkheid van het gebied groter te maken in het kader van de ruilverkaveling Gaasterland wegen zijn aangelegd. Ook de mentale ontsluiting werd genoemd: 'mensen gaan door contacten met toeristen ruimer denken'. Bovendien werd de grotere belangstelling voor het gebied bij mensen elders in den lande genoemd. De recreatie kan naar de mening van sommige respondenten de integratie van het gebied in de nederlandse samenleving bevorderen.

Onder 'toename van de leefbaarheid van het gebied' zijn voordelen van de ontwikkeling van de toeristische functie van het gebied van zeer uiteenlopende aard samengevat. Sommige respondenten wezen op een verhoging van het verzorgingsniveau; betere recreatie-accommodatie, winkels met een uitgebreider assortiment, etc. Anderen noemden de toename van de aantrekkelijkheid van de streek en de verbetering van het woonmilieu. Ook aan het sociale klimaat werd gedacht: meer drukte, meer gezelligheid, meer amusement, meer variatie in het sociale leven en een algemene vooruitgang van de streek. Enkele respondenten noemden de uitbreiding van de werkgelegenheid in dit verband.

Als afzonderlijke categorie is de stijging van de grond- en huizenprijzen genoemd. Slechts enkele respondenten merkten dit aspect op. In de categorie 'financiële voordelen' zijn antwoorden samengevat, die betrekking hadden op een toename van de omzet in winkels en horecabedrijven en op verdiensten in de sector openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie (kampeerterreinen, huisjescomplexen, verhuur van bedrijfsruimte, gemeubileerde kamers, enz.).

Uit de tabel blijkt dat in Gaasterland in veel sterkere mate dan in de Kempen de opvatting voorkwam dat het toerisme niet alleen veel financiële voordelen maar ook vele andere voordelen heeft.

In Gaasterland bestonden er geen opvallende verschillen tussen de drie onderscheiden beroepscategorieën, in de wijze waarop zij de voordelen van het toerisme voor de streek percipieerden. In de Kempen waren er onder de middenstand zowel relatief meer mensen, die aan de financiële voordelen dachten als relatief meer mensen die aan andere voordelen als de ontsluiting van het platteland en de verhoging van de leefbaarheid dachten dan in de twee andere beroepscategorieën. In de Kempen waren er vooral in de categorieën agrarische bevolking en overige bevolking veel mensen, ca. de helft, die zich geen voordelen voor de streek konden indenken. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door de geringe mate, waarin veel mensen in de Kempen zich bewust waren van de ontwikkeling van de toeristische functie van het gebied en de consequenties daarvan voor de ontwikkeling van het platteland en anderzijds door het feit dat de Kempen ook zonder toerisme een in economisch opzicht groeiend gebied is; er treedt geen demografische stagnatie op en de ontsluiting van dit gebied en de leefbaarheid zouden ook zonder toename van de toeristische functie niet in gevaar komen. Ook is denkbaar dat de Kempenaren meer dan de Gaasterlanders zo van de nadelen overtuigd waren dat zij daardoor minder oog hadden voor de mogelijke voordelen van het toerisme voor de streek.

TABEL 7.4.2. Nadelen van het toerisme voor de streek.

	Gaasterland (%)			Kempen (%)		
	agrarische bevolking	midden- stand	overige bevolking	agrarische bevolking	midden- stand	overige bevolking
Natuurschoon verloren, vernieling, vervuiling	3	6	5	5	10	5
Financiële nadelen	1	1	1	0	0	3
Mentale achteruitgang	6	6	8	5	2	7
Drukte	2	2	5	2	4	1
Nadelen voor landbouw	—	—	—	4	2	2
Geen nadelen genoemd	88	85	81	84	82	82
	100	100	100	100	100	100

Uit de antwoorden, die op de vraag: 'Ziet u nadelen in het toerisme voor de streek' werden gegeven, blijkt dat dit een onjuiste veronderstelling is.

Antwoorden die betrekking hadden op het verloren gaan van natuurschoon door brand, vernieling en vervuiling en de ergernis, die de recreatie oplevert voor echte natuurliefhebbers, zijn in één categorie geplaatst.

In de categorie financiële nadelen zijn antwoorden ondergebracht, die betrekking hadden op de stijging van de prijzen van levensmiddelen, van de grond en van de huizen. Slechts een enkeling bleek bezwaren van deze aard te zien. Onder 'mentale achteruitgang' werden de antwoorden samengevat van mensen, die wezen op het verdwijnen van de rust en de tevredenheid onder de mensen, het verdwijnen van de dorpse gemoedelijkheid, het zedenbedervende effect en de verkeerde invloed van het toerisme op de jongeren. Met 'drukte' werd de verkeersdrukte en het verstoren van de rust in de dorpen en recreatiegebieden bedoeld. Als nadelen voor de landbouw werden bestemming van landbouwgronden voor openluchtrecreatie, vernieling van landbouwgewassen en onrust voor het melkvee genoemd.

De overgrote meerderheid van de Kempenaren noemde geen nadelen. Dit gold ook voor de Gaasterlanders. Overigens mag uit het feit dat in beide gebieden slechts ca. 15% à 20% van de interviewees in het toerisme alleen of ook nadelen voor de streek zag, niet de conclusie worden getrokken dat deze respondenten een negatieve houding t.o.v. de toeristische functie van deze gebieden hadden. Er waren waarschijnlijk in beide gebieden vrij veel respondenten, die zich m.b.t. de meeste aspecten van de openluchtrecreatieve functie van hun gebied positief opstellen en er zijn (weinig) respondenten, die zich m.b.t. alle of bijna alle aspecten negatief opstellen. Daarnaast zijn er mensen, die bepaalde aspecten positief en bepaalde andere aspecten negatief beoordelen. De onderlinge samenhangen tussen oordelen m.b.t. de onderscheiden aspecten van de openluchtrecreatieve functie van het platteland zijn in hoofdstuk 8 besproken. De categorieën respondenten, die zich in het algemeen negatief opstellen t.o.v. de toeristische trek, zijn blijkens de antwoorden op de open vraag 'Wat vindt u ervan dat uw dorp meer in trek is gekomen bij mensen uit andere delen van ons

land, die voor een dag, een weekend of een vakantie naar Gaasterland/de Kempen komen?" vrij groot, nl. in Gaasterland 16% en in de Kempen 20% van de respondenten. Een analyse van de antwoorden op deze vraag laat zien dat in Gaasterland 30% van de interviewees zonder meer voor deze ontwikkeling was geporteerd en in de Kempen 14%. In Gaasterland wees 27% van de interviewees op een of andere manier op het voordeel dat het toerisme het gebied meer 'open' maakte. In de Kempen werd dit door slechts 14% gedaan. In Gaasterland was 11% van de respondenten voor deze ontwikkeling uit financiële overwegingen, terwijl dit percentage in de Kempen 5 was. Zoals reeds eerder is gebleken waren er in de Kempen meer mensen dan in Gaasterland, die hun positieve houding motiveerden met erop te wijzen dat het goed is voor de stedelijke recreant om naar het platteland te gaan; in de Kempen had 13% van de antwoorden op deze vraag hierop betrekking en in Gaasterland 3%. Voor deze verschillen kunnen veronderstellenderwijs twee oorzaken worden aangewezen: de ligging van de Kempen dicht bij de uitdijende agglomeratie Eindhoven kan met zich mee brengen dat de Kempenaren meer dan de Gaasterlanders aan de stedelijke drukte denken bij het beantwoorden van deze vraag en bovendien kan de sterkere oriëntatie op het oude platteland in de Kempen vergeleken met het Gaasterland hierbij een rol spelen.

In Gaasterland kon 14% en in de Kempen 35% van de antwoorden als een uiting van een ambivalente houding beschouwd worden. Antwoorden als: 'economisch belangrijk, moreel funest', 'de mensen denken hier: als de toeristen het doen kunnen wij het ook' kunnen hiertoe gerekend worden. In de Kempen werden antwoorden gegeven als: 'Je vrijheid gaat weg; voor het dorp wel goed dat het in de belangstelling komt'.

In verschillende antwoorden van Kempenaren, die ook tot deze categorie gerekend kunnen worden, komt duidelijk tot uitdrukking dat men eigenlijk niet zoveel merkt van het toerisme. Een voorbeeld van een dergelijk antwoord is: 'Het is wat drukker, maar verder weet ik er niets van'. Dit is ook reeds gebleken uit de antwoorden op de vraag of men wel eens toeristen in zijn omgeving zag. In de Kempen gaf 20% van de respondenten te kennen geen recreanten te zien en 27% dat zij wel eens slechts enkele recreanten in hun omgeving zagen. In Gaasterland waren deze percentages resp. 10 en 10.

In Gaasterland besteedde 16% van de respondenten alleen aan negatieve aspecten van de toeristische functie aandacht bij het beantwoorden van de vraag wat zij ervan vonden dat hun dorp meer in trek was gekomen en in de Kempen 20%. In Gaasterland noemde men in dit verband het verlies van het 'eigene', de drukte op de wegen en in de winkels, het te grote belang dat aan de recreatieve functie werd gehecht, het bestemmen van landbouwgrond voor openlucht recreatieve doeleinden en enkele andere bezwaren. Ook in de Kempen werd hierbij aan deze aspecten en aan andere negatief beoordeelde aspecten van de recreatie aandacht besteed.

Over de wijze, waarop in Nederland de toeristische trek in andere gebieden dan in de twee onderzoeksgebieden wordt gewaardeerd, is weinig bekend. Uit een

enkel onderzoek is daarover wel iets te achterhalen. In de gemeente Castricum is een onderzoek verricht, waarbij op soortgelijke wijze als bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen het oordeel van de bevolking over het toerisme is gepeild. Het 'NEDERLANDS RESEARCH INSTITUUT VOOR TOERISME EN RECREATIE' deed dit in het kader van een onderzoek naar de richting en de mate waarin in die gemeente een verdere toeristische en recreatieve ontwikkeling gestimuleerd moet worden.

Bij dit onderzoek werd de vraag gesteld: 'Ondervindt u persoonlijk bepaalde voor- of nadelen bij het toerisme in Castricum?'. Van de 841 respondenten noemde 18% voordelen, 31% nadelen en 51% voor- noch nadelen. Als voornaamste voordelen werden genoemd gezelligheid (48% van hen, die voordelen noemden) en extra inkomsten/verkoop (30%). Ook noemde men betere voorzieningen, winkels langer open en talen ophalen. Als nadelen werden ervaren de grote drukte (43% van hen, die nadelen noemden), te hoge prijzen van artikelen in de sector van de primaire goederen (21%), te weinig parkeergelegenheid (8%), te vol strand (8%), te veel lawaai (5%), vervuiling/verontreiniging (3%) en ook werden wel genoemd 'gedrag toeristen', 'bevoordeling toeristen', te veel Duitsers, slechte service, vernieling en langharige nozems.

Na afweging van voor- en nadelen van een verdere toeristische ontwikkeling verklaarde 70% van de bevolking zich voorstander van 'n verdere toeristische ontwikkeling van Castricum en 17% tegenstander. Bij dit onderzoek werd ongeveer een overeenkomstige procedure gevolgd als bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen om te zien of de meningsontwikkeling over de toeristische functie reeds op gang gekomen was, door te vragen, wie het meeste belang bij het toerisme heeft. Dit is een veel directere vraag dan bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen is gebruikt, waar naar veronderstelde voor- en tegenstanders gevraagd is. In Castricum werd hierbij overwegend aan financiële belangen gedacht, wat mede veroorzaakt kan zijn door de redactie van de vraag; het woord belang wordt waarschijnlijk met financiële belangen geassocieerd. Van de respondenten noemde 75% de middenstand, 6% de horeca, 4% kamerverhuurders, 2% de overheid en met name de gemeente, 4% de gehele gemeenschap, 2% P.W.N. (Prov. Waterleidingbedrijf Noord-Holland), 2% de toeristen en ook werden wel genoemd de bewoners van de randstad, strandverkopers, V.V.V., camping, etc. Opgemerkt moet hierbij worden dat slechts 6% van de respondenten in Castricum inkomsten uit het toerisme had. (Bij dit onderzoek is een a-selecte steekproef uit het bevolkingsregister genomen van alle personen van 15 jaar en ouder. Van de 1175 formulieren, die uitgereikt werden, konden er 841 verwerkt worden. De representativiteit kan dus aangetast zijn. Gebleken is dat onder de personen, waarvan de antwoorden verwerkt konden worden, de mannen oververtegenwoordigd waren. De bevindingen van dit onderzoek leveren wel indicaties op voor de houding van de bevolking in Castricum ten opzichte van de toeristische ontwikkeling in die gemeente, maar generaliserende uitspraken zijn door de non-respons waarschijnlijk risikant.)

Bij het in paragraaf 2 van dit hoofdstuk reeds genoemde onderzoek onder boe-

ren in het Plassengebied in Zuid-Holland is ook naar de na- en voordelen voor de regio gevraagd. Om de bevindingen van het in Gaasterland en de Kempen verrichte onderzoek met de bevindingen van dit laatste onderzoek te kunnen vergelijken volgen hier enkele van deze bevindingen.

Door de respondenten werden als nadelen in het algemeen van de recreatie genoemd: schade aan kaden en rietkragen, vervuiling en vernieling (37% van de boeren), watervervuiling (14%), slechte mentaliteit van veel recreanten (11%) en de landschapsontsiering (8%). Van de boeren noemde 30% geen nadelen.

Als voordelen in het algemeen werden genoemd: financiële voordelen (82%) en financiële voordelen en voordelen voor het gebied (6%). Van de respondenten zag 6% geen voordelen in de recreatie en 7% gaf geen antwoord op deze vraag. Als voordelen voor de boeren zelf werden genoemd financiële voordelen in verband met de verkoop van grond (26% van de respondenten) en agrarische producten (3%), het contact met stedelingen (6%) en financiële voordelen in het algemeen (6%). Van de respondenten zag 66% geen voordelen in de recreatie voor de boeren zelf en 64% van de respondenten vond dat zij er zelf geen directe nadelen van hadden. Als nadelen voor de boeren zelf werden genoemd: schade aan kaden en rietkragen (4%), het lopen op landbouwgrond, jagen achter vee, het vertrappen van gras en het open laten staan van hekken (11%), vervuiling van water en land (4%), het bemoeilijken van de bedrijfsvoering (4%) en het geven van een slecht voorbeeld door recreanten aan het eigen gezin (4%). Van de respondenten gaf 8% geen antwoord op deze vraag.

Op een soortgelijke vraag als bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen is gesteld, nl. wat men ervan vond dat het Plassengebied meer in trek was gekomen bij mensen uit andere delen van Nederland, antwoordde 18% van de respondenten dat zij dat plezierig, best of fijn vonden, 12% noemde financiële voordelen, 37% vond dat fijn voor de stadsmensen, 3% zag zowel voor- als nadelen en 30% stelde zich negatief op, al dan niet met vermelding van concrete bezwaren. Uit de antwoorden zou men kunnen concluderen dat 42% van de respondenten zich positief, 29% zich neutraal en 30% zich negatief opstelde t.a.v. de toegenomen trek naar het Plassengebied.

In dit plassengebied treedt reeds vrij lang recreatie op. Er waren vrij veel respondenten, die bezwaren hadden tegen de recreatie. Waarschijnlijk speelde hierbij het onderkennen van concreet aanwijsbare hinder een grote rol.

Bij vergelijking van de bevindingen van dit onderzoek met bevindingen van het onderzoek in Gaasterland en de Kempen, moet behalve met reeds genoemde factoren – in het Plassengebied werden alleen boeren geïnterviewd, de recreatie is er reeds vrij lang een bekend verschijnsel – rekening gehouden worden met een aantal andere factoren als het type recreanten, de vormen van recreatie, die er optreden, de ruimtelijke en landschappelijke structuur van het gebied, etc. Om de invloed van de verschillende factoren afzonderlijk te kunnen bepalen zou er, zoals in paragraaf 4 van hoofdstuk 1 kort is aangeduid 'geëxperimenteerd' moeten kunnen worden. Het onderzoek zou zich dan over een vrij groot aantal gebieden moeten uitstrekken. Tot deze gebieden zouden zowel gebieden moeten behoren, waar de ontwikkeling van de recreatieve functie op ongeveer dezelfde

wijze is verlopen, maar die in andere opzichten van elkaar verschillen, als gebieden, die qua sociaal-economische en culturele situatie voor die aspecten, die in verband met de houding van de bevolking relevant kunnen zijn, overeenkomen maar waar 'de recreatie' zich verschillend manifesteert. Nu deze ideale onderzoeksopzet niet te verwezenlijken is, kan alleen in indicatieve en hypothetische zin worden aangegeven welke mogelijke invloeden werkzaam zijn op de houding van de bevolking ten opzichte van de recreatie.

7.5. RUIMTELIJKE EN LANDSCHAPPELIJKE CONSEQUENTIES

7.5.1. *Het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie*

In paragraaf 4 van hoofdstuk 4 is o.a. de ontwikkeling van de gedachtenvorming in Nederland over het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie besproken. Er is in de jaren '60 een kentering in de opvattingen hieromtrent opgetreden. Waarschijnlijk hebben veel boeren de gedachte dat er landbouwgrond voor een niet-agrarisch doel als de recreatie bestemd moet worden, geaccepteerd. Daarnaast komen er echter waarschijnlijk boeren voor, die dit niet positief benaderen. Over opvattingen in kringen van grondbezitters over het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie en het toelaten van recreanten op voorheen voor recreanten gesloten landgoederen, is weinig bekend. Waarschijnlijk zal een bezwaar als in 1964 door de voorzitter van 'HET GRONDBEZIT', de vereniging van grondeigenaren, tegen het onttrekken van cultuurgrond aan de landbouw voor openluchtrecreatie werd geuit, nu minder gemakkelijk gemaakt worden als destijds. Tegen het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie maakte hij in de volgende bewoordingen bezwaar: 'Dat getuigt van een geringschatting ten opzichte van de agrariër en zijn levensstijl.'

Een extreem geluid als van graaf VAN LIMBURG STIRUM, dat in het Deventer Dagblad van 28 januari 1970 met '19e eeuws' werd gekwalificeerd, zou nu nog minder als acceptabel beschouwd worden dan in 1970. Tijdens een bijeenkomst van het Verenigd College van het Waterschap Salland gaf hij naar aanleiding van een causerie van de provinciale recreatieconsulent als zijn mening te kennen dat hij het onbegrijpelijk vond dat het bezit van grootgrondbezitters, die eeuwenlang 'het landschap hebben verfraaid' nu zo maar door anderen als recreant ingepikt mocht worden. 'Laten ze de recreanten naar de polders sturen' was zijn advies. 'Het Staatsbosbeheer weet volgens hem alleen nog maar te vertellen, wat niet mag en kan zelf niets anders presteren dan het aanleggen van monotone denne-akkers, die alleen in de top nog groen zijn'. 'De taak van het waterschap zag hij in het weghouden van de vijand. Dat was het water, zo stelde hij, maar als dat water weg is, kan het wel eens de toerist zijn, die we moeten bestrijden'. De dijkgraaf stelde mede naar aanleiding van deze meningen vast: 'U redeneert zoals wij vroeger redeneerden'. Ook uit andere reacties bleek dat hier van een uitzonderlijk, zeer verouderd standpunt sprake was. Men zou niet graag zien dat de mening van de graaf naar buiten gedragen werd. 'Het

grootgrondbezit heeft wel degelijk een sociale taak'. 'Er zijn toeristen, die opgevoed moeten worden, maar ik ken ook een paar grootgrondbezitters die heropgevoed moeten worden'. In de poging, in paragraaf 2 van hoofdstuk 4, de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van een gebied als een proces te beschrijven, kwam reeds naar voren dat deze ontwikkeling tot sociale spanningen, als uit dit voorbeeld spreekt, aanleiding kan geven. Spanningen, zoals uit het hiervoor genoemde voorbeeld naar voren kwamen, zullen, althans in Nederland, toch slechts bij uitzondering voorkomen.

In de discussie rond de ruilverkaveling als instrument om het platteland op toekomstige functies af te stemmen, speelt het bestemmen van agrarische grond voor niet agrarische bestemmingen een belangrijke rol. De positie van de ruilverkaveling is mede daardoor in tweeërlei opzicht ambivalent geworden.

Wordt ruilverkaveling enerzijds als landinrichtingsinstrument door behartigers van recreatiebelangen gedoodverfd als een landschapsvernielende en recreatiewaarden aantastende aangelegenheid, anderzijds wordt de ruilverkaveling in min of meer aangepaste vorm – ruilverkaveling nieuwe stijl of landinrichting – als een instrument gezien, dat een belangrijke bijdrage kan leveren aan het tot ontwikkeling brengen van openluchtrecreatieve functies van het platteland. Het instrument ruilverkaveling neemt doordat het deze nieuwe functie heeft gekregen, ook voor de agrarische beroepsbevolking een ambivalente positie in. Enerzijds waardeert deze beroepscategorie de ruilverkaveling om de verbeteringen van de agrarische infrastructuur en produktiestructuur, die erdoor gerealiseerd worden, anderzijds zullen door de ruilverkaveling, voornamelijk in gemengd agrarisch-recreatieve gebieden, steeds meer recreatieve belangen verwezenlijkt moeten worden, wat o.a. kan inhouden dat er landbouwgrond voor recreatieve doeleinden bestemd wordt.

Zo blijkt soms dat bij de agrarische bevolking in sommige gebieden de vrees bestaat dat niet alleen de landbouwbelangen niet meer centraal staan bij de ruilverkaveling maar ook dat de ruilverkaveling in de eerste plaats om andere dan agrarische belangen te behartigen, zou worden gebruikt.

In de ruilverkaveling Rijsbergen b.v., die in het najaar van 1969 is afgestemd, was een van de bezwaren van de tegenstanders dat de landbouwbelangen – waarvoor de ruilverkaveling destijds is aangevraagd – naar de derde plaats waren verdrongen, na de wegen en de recreatieve voorzieningen. Een ander bezwaar werd als volgt geformuleerd: 'Voor de recreatiegebieden worden de beste landbouwgronden gebruikt. De slechte gronden moeten in cultuur worden gebracht. Van een meeropbrengst is geen sprake'. Aldus het dagblad 'De Stem' van 29 december 1969. Op 30 december 1969 werd de ruilverkaveling Rijsbergen afgestemd. Het is niet bekend of bij de tegenstemmers genoemd motief een belangrijke rol gespeeld heeft.

De opvattingen over het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie lopen van streek tot streek uiteen. In het Gaasterland is waarschijnlijk eerder dan in de Kempen de opvatting algemener geaccepteerd dat er landbouwgrond voor recreatieve doeleinden bestemd werd.

Door Zoon (1969) is erop gewezen dat hoewel van het begin der jaren vijftig

af zowel bevordering van de landbouw als industrialisatie werden gezien in Friesland als middelen ter verbetering van de economische situatie, en de recreatieve waarde van bepaalde streken – met name het merengebied – werd onderkend, het accent, zeker in de eerste jaren op de landbouw lag.

‘Landaanwinning, ontginning van woeste gronden – in 1954 nog werd een voorstel ingediend om een der weinige heidevelden, die Friesland nog restte, in cultuurgrond om te zetten – en grondverbetering werden als maatregelen aanbevolen’. De landaanwinning blijft tot in de jaren zestig deel uitmaken van het pakket van aanbevolen maatregelen. In de jaren zestig werden er, volgens ZOON, ook andere geluiden vernomen... Deze geluiden duiden op een openlijke controverse tussen agrarische en recreatieve belangen. Een lid van G.S. van Friesland heeft er in deze tijd op gewezen dat gronden een recreatieve in plaats van een agrarische bestemming konden krijgen. Uit een door ZOON aangehaald citaat blijkt hoe moeilijk deze materie lag: ‘Het is van het grootste belang wanneer men, zij het ter elfder ure, tot de ontdekking komt dat de bodem nog een andere functie kan hebben dan uitsluitend een agrarische’. ‘Lange tijd is het onmogelijk geweest een dergelijke uitspraak te doen, zonder felle protesten uit te lokken’. Een lid van het college van G.S. uitte in diezelfde tijd de klacht dat de eens zo toegejuichte ruilverkaveling, juist nu het college deze krachtig ging bevorderen, critiek ontmoette. In 1962 werd de vraag opgeworpen of sub-marginale landbouwgronden niet beter een bestemming als natuur- en recreatiegebieden zouden kunnen krijgen en in 1963 uitte de gedeputeerde, die in 1954 het plan om de Duurswouderheide te gaan ontginnen, had opgeworpen, zijn vreugde over het feit dat men hem destijds niet had willen volgen (ZOON, 1969).

Het plan tot boerderijbouw in de Hoge Warren, een bij watersportliefhebbers geliefd gebied, bracht de strijd tussen agrarische en recreatieve belangen tot een hoogtepunt. De geluiden in Friesland in de jaren zestig over deze kwestie zouden volgens een gedeputeerde een jaar of tien geleden ‘alleen maar een soort schamper hoongelach teweeg (zouden) hebben gebracht’ (ZOON, 1969). Het bestemmen van landbouwgrond voor de recreatie is dus reeds voor het onderzoek in Gaasterland plaats had in Friesland een bediscussieerd onderwerp. En waarschijnlijk heeft de ommezwaai in de gedachtenvorming hierover, die reeds plaats vond voor 1965, ertoe bijgedragen dat ook in Gaasterland vrij veel mensen, die voorheen het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie een absurde planologische maatregel vonden, in 1965 daar minder afwijzend tegenover stonden of zelfs met enig of veel begrip zouden bejegenen. In Gaasterland verkeerde de discussie over het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie ten tijde van de stemming over de ruilverkaveling in een emotionele sfeer. Na deze stemming is ook door velen, die hier aanvankelijk met veel onbegrip tegenover stonden, deze maatregel geaccepteerd.

Uit gesprekken met streekkenners, burgemeesters en raadsleden in gemeenten in de Kempen, kregen wij de indruk dat daar de gedachtenvorming op dit gebied nog niet zover was gevorderd en dat de gedachte nog geen ingang had gevonden dat, in tegenstelling met vroeger, niet alleen het ontginnen van woeste gronden achterwege gelaten diende te worden maar dat ook het bestemmen van

landbouwgrond voor openluchtrecreatie een acceptabele zaak is geworden nu het platteland steeds meer een urbane, openluchtrecreatieve functie krijgt. In de Kempen zal men, omdat deze ommekeer in opvattingen hieromtrent in 1965 nog niet had plaats gevonden, veel minder begrip hebben voor het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie dan in Gaasterland.

Over het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie lopen de meningen nog zeer uiteen. Fervente belangenverdedigers van de openlucht-recreatie spreken bijvoorbeeld wel over 'destijds ten onrechte ontgonnen heidevelden'. Mogelijk vergeten deze mensen dat de sociaal-economische situatie ten tijde van de ontginning, bijna 30 jaar geleden, anders was dan nu en dat bij de destijds vigerende agrarisch-technische inzichten vergroting van het landbouw-areaal vrijwel algemeen als redelijk werd beschouwd. De planologische opvattingen m.b.t. het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie zijn, zo bleek in paragraaf 4 van hoofdstuk 4, de laatste tijd aan sterke wijzigingen onderhevig. In kringen van agrarische bedrijfshoofden bestond en bestaat nog vrij veel onbegrip voor het bestemmen van landbouwgrond voor de openluchtrecreatie. Dit wordt waarschijnlijk mede veroorzaakt doordat men zich van het opkomen van een vrije-tijds-maatschappij nog slechts in geringe mate bewust is en bovendien omdat veel boeren zich rechtstreeks in hun bestaan bedreigd zien door genoemde ontwikkelingen.

Om in het Gaasterland en de Kempen de houding t.o.v. het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie te bepalen, werden twee vragen gesteld nl.: 'Wat zou u ervan vinden als er goede landbouwgrond voor de recreatie zou worden bestemd?' en 'Wat zou u ervan vinden als er minder goede landbouwgronden voor de recreatie bestemd zouden worden?'. De antwoordmogelijkheden waren: jammer vinden, geen mening en goedkeuren. In het Gaasterland zou 26% van de respondenten het bestemmen van goede landbouwgrond voor recreatiedoeleinden goedkeuren en in de Kempen slechts 11%. Wanneer het om slechte grond ging, waren deze percentages resp. 79 en 42. Aan de mogelijke antwoorden op de eerste vraag, nl. afkeuren, goedkeuren en goed- noch afkeuren, werden resp. 1, 3 en 2 punten toegekend en aan de overeenkomstige antwoorden op de tweede vraag resp. 0, 2 en 1 punten. Voor de antwoorden van de Gaasterlandse en Kempische respondenten zijn de gemiddelde scores berekend. Die waren resp. 3,4 (13%) en 2,7 (40%). De tussenhaakjes geplaatste percentages hebben betrekking op mensen, die een score lager dan 3 hadden. In de Kempen werd bij de vraag naar de houding t.o.v. het bestemmen van minder goede landbouwgrond voor openluchtrecreatie bij een afwijzende houding wel opgemerkt, dat er bij de huidige stand van de landbouwtechniek eigenlijk geen verschil meer is tussen goede en minder goede landbouwgrond.

In de Kempen is de negatieve houding, t.o.v. de bestemming van landbouwgrond voor de functie openluchtrecreatie, vooral van de agrarische bevolking, mede verklaarbaar uit het feit dat niet zo lang geleden ontginning van woeste gronden daar nog een belangrijke rol speelde in de pogingen van boeren om hun bedrijf te vergroten of om überhaupt een bedrijf te beginnen. De belang-

rijkste oorzaak voor de grote verschillen tussen Gaasterland en de Kempen in de houding t.o.v. het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie moet waarschijnlijk gezocht worden in de sterkere mate, waarin in de Kempen vooral de boeren (nog) ruraal en op de landbouw georiënteerd zijn. Of deze veronderstellingen juist zijn, is in hoofdstuk 8, paragraaf 5, besproken.

De houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond verschilt van gebied tot gebied. Hoe boeren denken over de verkoop van hun grond voor 'de recreatie' met als gevolg dat zij hun bedrijf moeten beëindigen, zal mede afhangen van de mate waarin zij aan de streek, waar zij hun beroep uitoefenen en wonen, gehecht zijn.

In de gemeenten Nieuwkoop, Zevenhoven, Nieuwveen en ter Aar in het Utrechts-Hollands Plassengebied is een onderzoek verricht onder 96 agrarische bedrijfshoofden. De houding van deze agrariërs ten opzichte van de bestemmingsverandering van landbouwgrond in verband met de recreatiefunctie van het gebied werd ook bij dit onderzoek bepaald (ASMA VAN, z.j.).

Daarbij werd de vraag gesteld: 'Stel dat er een nieuw plan komt voor dit gebied waar een groot toeristisch attractiepunt in voorkomt. Stel dat de grond van uw bedrijf in dat recreatiegebied zou liggen en u uw bedrijf zou moeten verlaten of verkopen, maar u kreeg ergens anders een stuk grond waarop u uw bedrijf zou kunnen voortzetten. Hoe zou u dat vinden?' De antwoorden 'een uitstekend idee' of 'goed' werden door 47% van de respondenten gegeven. De antwoorden 'dat zou ik niet willen' of 'een uitermate slecht plan' door 42% van de respondenten. Slechts 10% stelde zich neutraal op. Positieve antwoorden werden o.a. gegeven omdat men meende er financieel beter van te worden of nieuwe grond en betere gebouwen te krijgen. Negatieve antwoorden gaf men wel omdat men zich aan het gebied gehecht voelde. In dit onderzoek werd ook gevraagd wat men ervan zou vinden als men een functie als parkopzichter zou krijgen en wat als er grond voor de recreatie bestemd zou worden. Dit laatste gebeurde als volgt: 'Stel dat in dat streekplan de plassen worden vergroot ten behoeve van watersport en andere vormen van recreatie. Hiervoor is de grond van uw bedrijf nodig. Hoe zou u dat vinden?'. Slechts 39% van de respondenten keurde dit af. De door de onderzoeker verwachte overwegend negatieve reactie bleef uit. De onderzoeker zag als mogelijke oorzaak hiervoor dat de reeds genoemde vragen als het ware inleidend en daarmee ontkrachtend gewerkt hadden.

Degenen, die zich positief of neutraal opstelden, stelden als voorwaarde dat zij er financieel op vooruit zouden gaan (55%). Een klein gedeelte van de respondenten (3%) vond de grond hard nodig voor stadsmensen in flats (kanarie-kooien). De houding van boeren ten opzichte van het instituut parkwachter is in paragraaf 7.5.2. besproken. Hoe niet-agrariërs zich tegenover het bestemmen van grond in het algemeen voor openluchtrecreatieve doeleinden, als bijvoorbeeld voor percelen voor tweede-woningen, opstellen, hangt o.a. af van de fase waarin de ontwikkeling van die recreatieve functie van een gebied zich bevindt. In de eerste, maar vooral in de tweede fase zal men – zullen vooral secundaire plattelandsbewoners – het aankopen van stukjes grond door recreanten positief

waarderen omdat daardoor a.h.w. een vaste cliëntèle gecreëerd wordt. Op de MERENCONFERENTIE IN LANGWEER-SNEEK in 1962 is b.v. dit argument gehanteerd om het privé-bezit van stukjes grond aan te moedigen. Bij een verdere ontwikkeling van de recreatieve functie gaan mogelijk verschillende van deze tweede-woningbezitters, waarvan er een aantal hun aanvankelijk als tweede woning bedoelde huisvesting permanent zijn gaan bewonen, zich verzetten tegen een verdere toeneming van de recreantenstroom naar het gebied. Bovendien kan door de verkoop van stukjes grond de recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied voor recreanten/niet-tweede-woning-bezitters verloren gaan.

7.5.2. Agrarisch-landschappelijke consequenties

In gemengd-agrarisch-recreatieve gebieden als Gaasterland en de Kempen, heeft een ontplooiing van recreatieve functies waarschijnlijk niet alleen consequenties voor de beplantingsstructuur maar ook voor de ontsluiting van het gebied. Aan beide aspecten is bij het onderzoek aandacht besteed. Gevraagd is: 'Wat zou u ervan vinden als er op landbouwgronden houtwallen en bomen gehandhaafd of bijgeplant moeten worden om het landschap voor het toerisme aantrekkelijk te maken of te houden?' De antwoorden op deze vraag zijn in de hier volgende tabel weergegeven.

TABEL 7.5.2.1. Houding t.o.v. landschapsbouwkundige maatregelen i.v.m. de ontwikkeling van de toeristische functie van Gaasterland en de Kempen.

	Gaasterland %	Kempen %
Positief	53	47
Neutraal	17	19
Negatief	28	30
Geen antwoord	3	4
	101	100

In Gaasterland was de houding t.o.v. deze agrarisch-landschappelijke consequenties van het toerisme iets positiever dan in de Kempen. Een verschil van betekenis is er niet. Deze houding was in Gaasterland minder positief dan op grond van andere bevindingen van dit onderzoek was te verwachten. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat in een gedeelte van Gaasterland, het open weide-landschap, de voorgestelde landschappelijke maatregelen als hoogst merkwaardig en onacceptabel worden beschouwd.

De antwoorden op de vraag wat men ervan zou vinden als er tussen de akkers en weilanden fiets- en wandelpaden voor de toeristen aangelegd zouden worden, lieten zien dat ook t.o.v. deze maatregel de Gaasterlanders, althans een groot gedeelte van hen, een relatief negatieve houding aannam. Waarschijnlijk is ook een van de oorzaken hiervan dat in het gedeelte van Gaasterland met het open weide-landschap de mensen deze voor dit type landschap zo rigoureuze ingreep niet acceptabel vinden. Dit in tegenstelling met de Kempen, waar in verschil-

TABEL 7.5.2.2. De houding in Gaasterland en de Kempen t.o.v. de interne toeristische en openluchtrecreatieve ontsluiting.

	Gaasterland (%)	Kempen (%)
Positief	50	47
Neutraal	8	16
Negatief	40	35
Geen antwoord	2	2
	100	100

lende gedeelten van het gebied de bedoelde interne ontsluiting vanouds aanwezig is.

Tussen Gaasterland en de Kempen waren er geen verschillen van betekenis in de houding t.o.v. de interne ontsluiting ten behoeve van de openluchtrecreatieve functie van de gebieden.

De ontsluiting van het gebied voor het toerisme door het aanleggen van speciale wegen voor het toerisme stuitte in de Kempen op meer weerstanden dan in Gaasterland. In Gaasterland zou 60% van de respondenten dit toejuichen, 9% zou zich neutraal opstellen, 27% zou dit afkeuren en 4% van de respondenten gaf op een vraag hierover geen antwoord. In de Kempen waren deze percentages resp. 53, 15, 28 en 4%. Om grote verschillen tussen de gebieden gaat het ook in dit geval echter niet.

Tussen de twee gebieden Gaasterland en de Kempen bestaan waarschijnlijk wel verschillen in de achtergronden van de gevonden houdingen. Aan de antwoorden op de vragen over de agrarisch-landschappelijke consequenties zijn gewichten toegekend; 3 punten zijn toegekend aan het goedkeuren van de genoemde maatregelen, 2 punten als een neutraal standpunt werd ingenomen en 1 punt bij afkeuring. Voor de antwoorden van de Gaasterlandse respondenten was de gemiddelde score 8,8 en voor de Kempische 8,2. Over het geheel genomen was de houding van de Gaasterlandse respondenten t.o.v. de genoemde agrarisch-landschappelijke consequenties positiever dan van de Kempische.

Ter vergelijking met de bevindingen van het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen vermelden we hier de bevindingen van het hiervoor reeds enkele malen genoemde onderzoek dat GERRITS in 1970 deed in het Zuidhollands Plassengebied. Daar had tegen het onttrekken van goede grond aan de landbouw t.b.v. de recreatie 40% van de boeren bezwaren – 15% wilde boer blijven, 16% vond het jammer van de goede grond en 8% had als bezwaar dat z'n bedrijf te klein zou worden – en 60% had geen bezwaar. Van deze laatste categorie had ca. een derde daarvoor als argument dat grond voor recreatie een hoger rendement opleverde, ca. een kwart, dat er toch overproductie in de landbouw was, en de rest dat men een goede vergoeding ervoor terugkreeg of stelde dit als voorwaarde. Bij het onttrekken van slechte landbouwgrond aan de landbouw zou slechts 15% van deze boeren bezwaren maken.

Bij de vergelijking van deze bevindingen met die van het in het Gaasterland en de Kempen gehouden onderzoek moet, zoals hiervoor reeds is gebleken,

bedacht worden dat de recreatie in dit laatste gebied reeds langer een belangrijke plaats inneemt en dat de boeren er zich, mede door de neveninkomsten, die zij uit de recreatie hebben, sterk bij betrokken voelen. Daar dit gebied in plaats van een agrarisch-recreatieve bestemming ook een bestemming voor stedelijke uitbreidingen kan krijgen – dit is hier een reëel alternatief voor een recreatieve bestemming – zal men zich mogelijk gemakkelijker positief opstellen ten opzichte van recreatieve bestemmingen van grond omdat dan, althans voor een deel van de boeren, de kans groter is om hun bedrijf te continueren dan wanneer grond voor stedelijke uitbreidingen bestemd zou worden.

Tegen het doordringen van de stedelijke uitbreiding in het Plassengebied had 62% van de boeren bezwaar (7% omdat dan de recreatie gedoemd zou zijn te verdwijnen), 33% had geen bezwaar, waarvan een zesde als voorwaarde stelde dat er een goede schadevergoeding bij de bestemmingsverandering van de grond gegeven zou worden, en voor 6% van de respondenten maakte het niets uit. Bij een realistische 'keuze' tussen uitbreidingen van de stedelijke bebouwingen in het gebied en de toename van de openluchtrecreatie koos 74% van de respondenten dit laatste en 12% het eerste alternatief.

Bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen is geen aandacht besteed aan de houding van boeren ten opzichte van in verband met de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland te nemen maatregelen, die op een of andere wijze beperkingen van de exploitatie van het landbouwbedrijf naar louter bedrijfseconomische maatstaven zouden kunnen inhouden. Deze maatregelen kunnen variëren van voorschriften bij verbouw of nieuwbouw van bedrijfsgebouwen of (her-)inrichting van de landbouwgronden, die geen of slechts een geringe beperking van een economische exploitatie van het bedrijf inhouden tot beperkingen, die inhouden of er op kortere of langere termijn toe leiden dat van een agrarische onderneming in feite geen sprake meer kan zijn.

In paragraaf 4 van hoofdstuk 4 is aandacht besteed aan het idee dat wel is geopperd om naar analogie van de bosbijdrageregeling voor landgoedbezitters een landschapsbijdrage per ha aan boeren te geven. Dit enerzijds om te voorkomen dat de uit agrarisch-technische overwegingen gewenste schaalvergroting de openluchtrecreatieve en toeristische waarde van een gebied zou aantasten en anderzijds dat de boeren, nu zij bepaalde rationalisaties achterwege moeten laten, op den duur in grote getale de landbouw zouden verlaten.

Dit voorstel komt erop neer dat de boer niet meer in de eerste plaats als producent wordt beschouwd, maar als 'parkwachter'. Beloning voor de landschapsverzorgende taak van de boer als producent dus tot uitdrukking gebracht in de prijzen van de landbouwproducten wordt onverenigbaar geacht met de belangen van de recreatie.

Hoe boeren hier in het algemeen over denken is niet bekend; wel zijn er aanwijzingen dat er weerstanden bestaan tegen het idee van de boer-parkwachter. Toen bijvoorbeeld in het voorjaar van 1970 dat onderwerp werd bediscussieerd door jonge agrariërs op de volkshogeschool in Bergen, Noord-Holland, kwam uit de groepsdiscussie unaniem naar voren dat men een beloning wenst als producent en niet als landschapsverzorger. Men vond dit van een gezonde on-

dernemersgeest getuigen. Ook als de boer in de recreatieve sector diensten kan bewijzen, dan moet dat ook in een 'vrije onderneming'. Met nadruk wees men erop dat in gebieden met natuurhistorische waarde, waar de ondernemer beperkt wordt in de uitvoering van zijn beroep, een tegemoetkoming in welke vorm dan ook, op zijn plaats is. 'M.a.w. indien de gemeenschap beperkingen oplegt, dan moet de gemeenschap ook opkomen voor de consequenties van deze beperkingen'.

Dit standpunt komt in grote lijnen overeen met het hiervoor in paragraaf 4 van hoofdstuk 4 weergegeven, door FRANSSENS vertolkte standpunt van het Landbouwschap (FRANSSENS, 1964). Het idee van de parkwachter wordt waarschijnlijk niet in alle gebieden in Nederland zo negatief benaderd als in Noord-Holland en bovendien zal veel afhangen van de wijze, waarop dit idee wordt geïntroduceerd. Misschien roept het woord parkwachter alleen al zulke negatieve gevoelens op bij agrarische bedrijfshoofden dat het beter niet gebruikt kan worden.

Bij een onderzoek naar de houding van (96) agrarische bedrijfshoofden in de Gemeenten Nieuwkoop, Zevenhuizen, Nieuwveen en ter Aar t.o.v. o.a. recreatie-objecten in de directe omgeving van hun bedrijf en t.o.v. de overgang van hun grond naar een recreatieve bestemming, werd o.a. gevraagd wat men ervan zou vinden parkwachter te worden. De volgende vraag werd gesteld: 'Stel dat er een nieuw streekplan komt voor dit gebied waar een groot toeristisch attractiepunt in voorkomt. Stel dat de grond van uw bedrijf in dat recreatiegebied zou liggen en u zou uw bedrijf moeten verkopen of verlaten, maar u zou een betrekking krijgen bij het recreatiegebied als opzichter van het park met hetzelfde of een hoger inkomen dan u nu heeft. Hoe zou u dat vinden?' Van de 96 agrarische bedrijfshoofden vond 21 % dit een uitstekend idee, 22 % vond dit 'goed', 4 % stelde zich neutraal op, 43 % zou dit niet willen en 9 % zou dit een uitermate slecht plan vinden. De redenen voor de positieve antwoorden waren dat men als opzichter bij het recreatieschap minder zorgen en een vrijer en een rustiger leven zou hebben. Ook werd wel als reden genoemd dat men 'als men wat ouder begint te worden, aardig geborgen is' (6 % van de interviewees). Bij de negatieve antwoorden speelde het zelfstandig willen blijven (20 % van de interviewees) en het plezier dat men in het huidige werk had (23 % van de interviewees) een rol.

De sociale zekerheid, waaraan men dacht en, hoewel dat niet uitdrukkelijk werd genoemd, de hoogte van het te verdienen inkomen, – eenzelfde of een hoger inkomen werd in de vraag genoemd –, hebben er waarschijnlijk sterk toe bijgedragen dat er vrij veel bedrijfshoofden waren, die zich positief opstelden t.o.v. een functie als parkwachter (ASMA, VAN Z.J.).

Waarschijnlijk zal ook bij de houding, die agrarische bedrijfshoofden t.o.v. de beheersovereenkomst aannemen, veel afhangen van de wijze waarop dit instituut geïntroduceerd zal worden en van de voorwaarden, die geboden worden. Beheersovereenkomsten kunnen bestaan uit overeenkomsten, die agrarische bedrijfshoofden met de overheid sluiten. De bedoeling van deze overeenkomsten kan zijn de produktie-omvang van bepaalde produkten te beperken.

Van beheersovereenkomsten is ook sprake in de Natuurbeschermingswet. Deze laatste overeenkomsten worden gesloten om bepaalde landschappelijke en natuurwetenschappelijke doeleinden te realiseren. Tegen het instituut van de boer-parkwachter wordt wel bezwaar gemaakt om de nationaal-economische gevolgen, die deze maatregel met zich zou meebrengen. Men kan wel de mening beluisteren dat een tegemoetkoming van de individuele agrariër in zijn bedrijfsuitvoering een goedkopere oplossing is dan het beheer van landbouwgronden, die vrij komen, door parkwachters. Het argument hiervoor is dat ook bij ondernemingsgewijze agrarische produktie het landschap aantrekkelijk gehouden kan worden en zijn bijdrage kan blijven leveren aan recreatie en milieubescherming.

Anderen zijn van mening dat mede door de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland er steeds meer gronden of geheel genationaliseerd moeten worden of nog wel bij particulieren in gebruik kunnen blijven maar dan onder zeer beperkende voorwaarden. We krijgen de indruk dat vooral deze laatste opvatting meer veld gaat winnen. Waar overigens de accenten gelegd worden bij het antwoord op de vraag naar de rol van de overheid bij beheer en bouw van het landschap in verband met de toenemende openluchtrecreatieve functie van het platteland, wordt, juist waar het hier om zo'n complexe vraag gaat, waarschijnlijk in sterke mate mede bepaald door politieke houdingen en ideologische vooringenomenheden.

7.6. BEVORDERING VAN HET TOERISME EN UITBREIDING VAN DE TOERISTISCHE EN OPENLUCHTRECREATIEVE ACCOMMODATIE VAN HET PLATTELAND

Om een idee te krijgen van de wijze waarop Gaasterlanders en Kempenaren stonden t.o.v. bevordering van het toerisme is gevraagd welke van de volgende opvattingen, die variëerden van 'men moet het sterk bevorderen' tot 'men moet het sterk afremmen' het meest overeenkwam met de opvatting van de respondenten. In Gaasterland was 20% van de respondenten van mening dat het toerisme sterk bevorderd, 58% dat het bevorderd, 21% dat het noch bevorderd noch afgeremd en 2% van de respondenten dat het afgeremd moest worden. In de Kempen waren deze percentages resp. 9, 50, 38 en 2. Uit deze cijfers kan de conclusie getrokken worden dat in Gaasterland de houding t.o.v. de bevordering van het toerisme positiever was dan in de Kempen. Een juist beeld van de houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme is waarschijnlijk bij deze wijze van vragen niet te verkrijgen; waarschijnlijk kunnen vrij veel mensen zich niet voorstellen hoe het toerisme afgeremd zou kunnen worden.

Het toerisme en de recreatie hebben in het Gaasterland, zo is in hoofdstuk 6 gebleken, een veel grotere intensiteit bereikt dan in de Kempen. In Gaasterland waren er niettemin relatief meer mensen dan in de Kempen, die het toerisme (sterk) wilden bevorderen. In overeenstemming hiermee is de bevinding dat in Gaasterland een kleiner percentage van de respondenten, nl. 28%, een verdere toeneming van de omvang van de toeristische trek afkeurde dan in de Kempen, nl. 35%.

Bevordering van het toerisme en een toename van de omvang van het toerisme en de recreatie impliceren dat er meer voorzieningen gecreëerd moeten worden. Deze voorzieningen kunnen worden onderscheiden in voorzieningen voor dagrecreatie en voorzieningen voor verblijfsrecreatie. Waarschijnlijk zou een onderscheid in overnachtingsaccommodatie en overige recreatieaccommodatie zinvoller zijn. In het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is slechts over het creëren of de uitbreiding van enkele voorzieningen het oordeel van de respondenten gevraagd. De antwoorden op de vraag wat men ervan zou vinden dat er voor het toerisme café's en bars zouden komen, die ook 's nachts open zouden zijn, waren vooral in Gaasterland negatief. Waarschijnlijk zal, als de uitbreiding van de recreatieve accommodatie geschiedt met elementen, die in de eigen cultuur gewoon zijn, de houding positiever zijn dan wanneer het gaat om elementen, die niet in de eigen cultuur passen, of waarvan men vindt dat deze ertoe kunnen bijdragen dat de recreatieve functie van het gebied zich in een ongewenste richting ontwikkelt.

Wij hebben in hoofdstuk 6 gezien dat in beide gebieden vooral door de mensen, die een rol spelen in de beleidsvorming m.b.t. de ontwikkeling van de recreatieve functie van deze gebieden, er de nadruk op werd gelegd dat de recreatie er toch vooral een rustig karakter moet houden. Vooral in Gaasterland was dit het geval.

In Gaasterland was de houding t.o.v. de introductie van café's en bars, die ook 's nachts open zouden zijn, negatief: 75% van de respondenten zou dit jammer vinden, slechts 17% zou dit toejuichen en 8% stelde zich neutraal op. Voor de Kempische respondenten waren deze percentages resp. 54, 23 en 23.

In Gaasterland was het oordeel over de uitbreiding van de toeristische horecasector met mondaine elementen dus negatiever dan in de Kempen. Tegenover de uitbreiding van de openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie daarentegen stelde men zich in Gaasterland positiever op dan in de Kempen.

TABEL 7.6.1. De oordelen in het Gaasterland en de Kempen over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie.

	Gaasterland (%)				Kempen (%)			
	pos.	neutr.	neg.	tot.	pos.	neutr.	neg.	tot.
Uitbreiding met een kampeerterein	49	30	20	99	45	34	21	100
huisjescomplex	62	21	17	100	36	39	25	100

In Gaasterland was een hoger percentage van de oordelen over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie met een complex vakantiehuisjes positief dan van de oordelen over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie met een kampeerterein. In de Kempen is er geen verschil van betekenis in de oordelen over de uitbreiding van deze twee verschillende vormen van verblijfsaccommo-

datie. Alleen in Gaasterland is de veel voorkomende veronderstelling bevestigd dat men zich t.o.v. verblijfsaccommodatie, waarin naar men aanneemt overwegend mensen uit de hogere lagen van de maatschappij verblijven, positiever opstelt dan t.o.v. het creëren van verblijfsaccommodatie, die naar men veelal aanneemt, meer door mensen uit de lagere strata van onze maatschappij gebruikt zal worden.

Uit een in 1962 (in Katwijk) gehouden onderzoek bleek dat daar de houding t.o.v. recreanten in het forenzenkamp negatiever was dan t.o.v. gasten, die kamers huurden. Bij onderzoek naar de samenstelling van het publiek in beide categorieën verblijfsaccommodatie bleek echter dat de veronderstelling over de achtergrond van het verschil in houdingen, nl. dat het publiek in het forenzenkamp meer tot de lagere lagen van de maatschappij behoorde (en zich dus naar werd verondersteld ook minder netjes zou gedragen) dan het publiek in pensions en verhuurde kamers, niet juist was.

In Gaasterland kon men vrij vaak de opvatting vernemen dat mensen in huisjes meer tot het type van de rustzoekende recreant behoort dan het publiek op kampeerterreinen.

In beide gebieden bestaat er een sterke samenhang tussen de oordelen over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie met een groot kampeerterrein en de oordelen over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie met een complex vakantiehuysjes. Aan de hand van de antwoorden op beide desbetreffende vragen werd een totaalscore berekend voor het oordeel over de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie (positieve oordelen kregen gewicht 3, neutrale 2 en negatieve 1). Voor de Gaasterlandse respondenten was de score gemiddeld 4,8 en voor de Kempische 4,2.

Er is bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen geen aandacht besteed aan de houding van de bevolking ten opzichte van het stichten van toeristische attractiepunten in de woonomgeving. Bij een onderzoek naar de houding van agrarische bedrijfshoofden, die bij of in de omgeving van de Nieuwkoopse en Langeraarse Plassen wonen, is aan dit aspect wel aandacht besteed. Deze bedrijfshoofden is naar hun oordeel gevraagd over mogelijke ontwikkelingen in verband met de recreatieve functie van deze streek (ASMA, VAN Z.J.). De volgende mogelijke ontwikkeling werd daarbij geschetst: 'Stel er komt hier in de buurt een groot toeristisch attractiepunt, waar in het weekend veel mensen van buiten de streek komen, b.v. uit de stad'. Gevraagd is daarna: 'Hoe zou u dat vinden?'. Slechts 19% van de bedrijfshoofden zou dat niet prettig vinden en 5% noemde dit heel vervelend. Daarbij werd als argument gebruikt dat men in zijn werk gestoord zou worden als een dergelijk attractiepunt te dicht bij het bedrijf gelegen zou zijn. Van de geïnterviewde bedrijfshoofden (96) stond 40% positief ten opzichte van deze ontwikkeling. Als argumenten werden hiervoor genoemd: 'het dorp, de middenstand en ikzelf kunnen er financieel op vooruitgaan', 'ik kan er zelf gebruik van maken' en 'ik houd wel van vertier'. Ook werd in dit verband wel genoemd dat het van belang is voor stadsmensen dat ze er eens uit komen. Degenen, die zich neutraal opstelden (35%) deden dit voornamelijk omdat zij er geen bezwaren tegen hadden, mits zij er geen last van hadden.

7.7. ECONOMISCHE MOGELIJKHEDEN

In het Gaasterland waren er niet alleen meer mensen direct of indirect betrokken bij het exploiteren van openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie dan in de Kempen, maar ook had men in Gaasterland veel hogere verwachtingen van de economische mogelijkheden, die de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied met zich mee zou kunnen brengen. In Gaasterland behoorde 19 % van de respondenten tot een gezin dat in een of andere vorm recreatieve verblijfsaccommodatie exploiteerde. De volgende vormen komen daarbij voor: pension houden, huisjes verhuren, overnachtingsgelegenheid in schuren aan jeugdgroepen bieden, kampeergelegenheid geven, verhuur van woonhuizen of gedeelten daarvan aan recreanten en het verhuren van stalruimte, een schuur of een gedeelte daarvan. In Gaasterland kwamen de vormen pension houden, kampeergelegenheid bieden en het ter beschikking stellen van schuren aan jeugdgroepen het meest voor.

In de Kempen, waar slechts 13 % van de respondenten tot een gezin behoorde, dat zich op de een of andere wijze met de exploitatie van verblijfsaccommodatie bezig hield, had dit voor bijna de helft op het ter beschikking stellen van een schuur aan jeugdgroepen en voor een kwart op het geven van kampeergelegenheid betrekking. In Gaasterland behoorde 17 % van de respondenten tot gezinnen, die van plan waren in de toekomst tot exploitatie van verblijfsaccommodatie over te gaan. In de Kempen slechts 4 %. In Gaasterland hadden de plannen vooral betrekking op het verhuren van eerste woningen of een gedeelte daarvan, op het geven van gelegenheid tot kamperen en op de verhuur van vakantiehuisjes. In de Kempen vooral op het exploiteren van kampeerterreinen.

Zoals verondersteld, waren de verwachtingen m.b.t. de toeristische functie als bron van inkomsten in Gaasterland veel hoger dan in de Kempen. De bewering 'het toerisme vormt voor velen een bron van inkomsten' werd in Gaasterland door 44 % van de respondenten beaamd, 11 % was het daarmee eens noch oneens terwijl 45 % het daarmee oneens was. In de Kempen waren deze percentages resp. 16, 5 en 77 %. Van de respondenten in de Kempen gaf 2 % op deze vraag geen antwoord.

Niet helemaal terecht wordt hier gesproken van de verwachtingen t.a.v. de economische mogelijkheden. Immers, de inhoud van de vraag had betrekking op de huidige toestand. De reacties gaven duidelijke indicaties voor de werkelijke verschillen tussen de twee gebieden in dit opzicht. Immers, dat in Gaasterland meer mensen dan in de Kempen het eens waren met de bewering, wordt o.a. veroorzaakt doordat de toeristische functie van Gaasterland in de economie van dit gebied een belangrijker plaats inneemt dan die van de Kempen in de economie van de Kempen.

Zowel in Gaasterland als in de Kempen lopen de meningen over de economische betekenis van het toerisme voor het gebied uiteen, zij het dat in de Kempen de mening sterk overheerste dat de toeristische functie niet voor velen een bron van inkomsten vormde.

Betwijfeld moet overigens worden of deze vraag voldoende scherp discrimi-

nerend is in die zin dat op deze wijze mensen, die zich positief opstellen t.o.v. het toerisme als inkomstenbron, onderscheiden kunnen worden van degenen, die zich ten opzichte daarvan negatief opstellen. Zoals in hoofdstuk 8 blijkt, bestond er zowel in Gaasterland als in de Kempen een significante samenhang tussen een positieve beoordeling van het bestemmen van landbouwgrond voor openlucht recreatie en een hoge verwachting van de economische betekenis van de recreatieve functie. Ook alleen voor de antwoorden van de respondenten in de categorie agrarische bevolking berekend, was dit verband significant. Indicaties voor de verwachtingen omtrent de economische betekenis leveren de antwoorden dus waarschijnlijk wel op. Ook blijkt bij de beoordeling van de economische betekenis dat de gedachte aan de verkoop van landbouwgrond voor openlucht recreatie mogelijk een rol speelt.

7.8. SOCIALE GEVOLGEN

7.8.1. *Interactie en communicatie*

Interactie tussen bewoners van het platteland en recreanten kan op verschillende wijzen plaatsvinden. Zoals wij reeds hebben gezien, worden de meeste Gaasterlanders in hun omgeving vrij vaak geconfronteerd met toeristen. Dit in tegenstelling tot de meeste Kempenaren. In Gaasterland kwam een groter gedeelte van de bevolking in aanraking met openlucht recreanten (19%) dan in de Kempen (13%) door de exploitatie van verblijfsaccommodatie. Of er van deze toch in de eerste plaats zakelijke contacten invloed uitgaat van het toerisme op de bevolking, d.w.z. dat er communicatie door ontstaat, waarbij een uitwisseling van gevoelens, ideeën, etc. plaatsvindt, is niet nader onderzocht. Dat er evenwel invloed uitgaat van de recreatie op het platteland, lijkt wel voor de hand te liggen. Verschillende onderzoekers betwijfelen of er veel invloed van uitgaat en ook wijzen sommigen erop dat deze invloed zich om verschillende redenen vertraagd doet gelden. In paragraaf 7 van hoofdstuk 4 is hieraan reeds enige aandacht besteed.

Over het dorp Drouwen schreef VAN DER HOEVEN (1969) dat het toerisme er in de twaalf jaar dat het er reeds voorkwam, in het dorp toch praktisch geen verandering had gebracht; het karakter van het dorp als besloten landbouwers-gemeenschap was gehandhaafd gebleven. Waarschijnlijk zou een vergelijking van de toestand in 1957 met die in 1969 laten zien dat er in Drouwen veel veranderd is. Misschien ook in het karakter van het dorp zelf. De vraag blijft dan of deze verandering aan het toerisme moet worden toegeschreven. De eventuele invloed, die het toerisme op de dorps sfeer heeft gehad, wordt niet door de dorpsbewoners zelf als zodanig onderkend. Het toerisme treedt alleen in de zomer op. Dit is de tijd waarin de boerenbevolking het erg druk heeft en het verenigingsleven stil ligt. In de winter, wanneer de sociale contacten tussen dorpsbewoners intensiever zijn dan in de zomer, worden deze niet door het toerisme verstoord, aldus VAN DER HOEVEN (1969).

Bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen is nagegaan of er contacten

tussen recreanten en de plattelandsbevolking tot stand kwamen. Zoals uit onderstaande tabel blijkt, kwam in Gaasterland de meerderheid van de respondenten wel met recreanten in aanraking, terwijl in de Kempen slechts relatief weinig mensen met recreanten in contact kwamen.

TABEL 7.8.1.1. De interactie tussen recreant en 'gastheer' in Gaasterland en de Kempen, naar de hoeveelheid der ontmoetingen.

	Gaasterland %	Kempen %
Frequente ontmoetingen	31,7	16,1
Sporadische ontmoetingen	37,7	31,2
Geen ontmoetingen	30,6	52,7
	100	100
	(n = 294)	(n = 213)

Alleen in Gaasterland is de aard van de contacten verder onderzocht. Veel contacten bleken oppervlakkig van aard te zijn. Vrij veel respondenten, ca. een vijfde gedeelte had zakelijke contacten met toeristen. Slechts 5 % van de respondenten in Gaasterland maakte gewag van bezoek van toeristen.

TABEL 7.8.1.2. De interactie tussen recreant en 'gastheer' in Gaasterland naar de aard der ontmoetingen.

	%
Oppervlakkige contacten, een praatje, in de kerk, in het café	39,8
Zakelijke contacten, in winkel, bij het verschaffen van verblijfsaccommodatie	21,8
Toeristen komen op bezoek	5,4
Rest	2,4
Geen contacten	30,6
	100
	(n = 294)

Voor alle respondenten is een score berekend voor de mate, waarin men met toeristen in contact kwam. Deze contactintensiteitsscore is berekend aan de hand van de antwoorden op de vraag of men wel eens met toeristen in aanraking kwam (positief antwoord: gewicht 2; negatief: gewicht 0), hoe vaak dit gebeurde (vaak: gewicht 2; zelden: gewicht 1; nooit: gewicht 0), of men deze ontmoetingen aangenaam of onaangenaam vond (aangenaam: gewicht 3; onaangenaam: gewicht 1; onaangenaam noch aangenaam: gewicht 2) en of men kennissen onder de toeristen had (positief antwoord: gewicht 5; negatief antwoord: gewicht 0).

In Gaasterland had 66 % van de respondenten een contactscore groter dan 5, terwijl dat in de Kempen voor slechts 37 % van de respondenten gold. De gemiddelde contactscore was in Gaasterland 5,7 en in de Kempen 3,0.

Vrij veel Gaasterlanders en Kempenaren hadden geen verbale contacten met

recreanten. Dit neemt niet weg dat men toch een voorstelling heeft van zijn gasten o.a. door de vele niet-verbale interactie. In Gaasterland en de Kempen zag resp. 56% en 30% van de respondenten veel recreanten in zijn omgeving, resp. 25% en 27% nogal wat en resp. 10% en 27% slechts enkele recreanten/toeristen.

Welke indruk had men van de gasten? Welke ideeën heeft men over herkomst en motieven van de gasten? Gevraagd naar hun mening hieromtrent bleken in Gaasterland 77% en in de Kempen 90% van de respondenten van mening dat recreanten uit 'de stad' kwamen. In Gaasterland meende 14% van de respondenten dat recreanten zowel uit de stad als van het platteland konden komen; in de Kempen was dit slechts 3%. In Gaasterland had 8% en in de Kempen 6% van de respondenten geen idee over de herkomst van de recreanten. Nader gespecificeerd blijken de opvattingen over de herkomst van de recreanten als in tabel 7.8.1.3. is weergegeven.

TABEL 7.8.1.3. De meningen over de herkomst van de recreanten die resp. Gaasterland en de Kempen bezoeken.

	Gaasterland	Kempen
Heel Nederland, overal vandaan	13,6	10,8
Grote steden in Nederland	6,8	17,2
Steden in eigen provincie	4,5	13,7
Nederland en Duitsland	23,5	3,5
Vooraf of steeds meer uit Duitsland	33,4	1,2
Grote steden in het westen des lands	10,5	21,6
Nederland en België	0,7	3,5
Plaatsen in de omgeving	2,1	9,6
Geen idee	2,7	9,0
Geen antwoord, niet gevraagd	2,4	10,2
	100,2	100,3
	(n = 294)	n = (213)

Veel respondenten hadden slechts vage vermoedens over de herkomst van de recreanten. In Gaasterland werd door betrekkelijk veel mensen in dit verband alleen of ook Duitsland genoemd, nl. door 57% van de respondenten. Toch, zo bleek in paragraaf 5 van hoofdstuk 6, namen de Duitsers onder de verblijfs-recreanten qua aantal nog maar een zeer bescheiden plaats in en onder de dag-recreanten zijn zij zo goed als te verwaarlozen. Waarschijnlijk vallen de Duitse recreanten meer op. Bovendien is het mogelijk dat veel Gaasterlanders bij de vraag naar de herkomst van de toeristen en recreanten niet of niet in de eerste plaats aan de omvangrijke stromen dagrecreanten uit de directe omgeving van Gaasterland en uit de Friese steden hebben gedacht, die op tweede paasdag, tweede pinksterdag en ook, zij het in geringere aantallen, op andere zondagen met goed weer naar Gaasterland komen.

De invloed van de ideeën over herkomst van de recreanten op de houding t.o.v. de openluchtrecreatieve functie van het gebied is waarschijnlijk niet groot. In Gaasterland was voor een enkeling de gedachte, dat er (ook) duitse of steeds meer duitse recreanten kwamen, een reden om zich negatief op te stellen tegenover 'de recreatie'. In de Kempen was de gedachte, dat recreanten 'Hollanders' zijn, mogelijk voor sommige respondenten aanleiding om zich negatief op te stellen tegenover 'de recreatie'. Om enig idee te krijgen van de mate waarin ideeën omtrent de herkomst van de recreanten aanleiding kunnen vormen tot communicatiemoeilijkheden, is aansluitend op de vraag waar recreanten vandaan kwamen, uit de stad of van het platteland, gevraagd, als men meende dat het stedelingen waren, hoe men dat dan kon merken.

TABEL 7.8.1.4. Hoe men in Gaasterland en de Kempen merkt dat recreanten stedelingen zijn.

Stedelingen te herkennen aan:	Gaasterland (%)	Kempen (%)
1. Andere houding, andere taal	31,0	52,5
2. Moeilijker te benaderen, sneller op de tenen getrapt, geven zich niet gemakkelijk gewonnen	0,7	8,8
3. Ze zijn rijker, hebben auto's, ze zijn iets meer	1,4	4,4
4. Ze zijn vlotter, beschaafder, vrijer	8,5	14,9
5. Ze zijn brutaal, arrogant, niet zo degelijk	5,1	8,8
6. Ze letten op andere dingen; de dingen waarover ze praten	5,8	10,5
7. Omdat ze de natuur intrekken	10,6	8,5
8. Praat met hen, ze zeggen het je	20,8	12,0
9. Geen mening	5,4	6,1
10. Het zijn wel stedelingen, maar je merkt het nergens meer aan; er is geen verschil meer	8,2	10,5
Geen antwoord	18,0	9,9
Antwoorden	(97,5%)	(137,0%)

In de Kempen werden meer antwoorden gegeven waaruit blijkt dat het anders zijn van de recreant daar sterker spreekt dan in Gaasterland. De mogelijkheid bestaat dat de mening dat stedelingen anders zijn dan plattelanders gepaard zal gaan met een negatief beeld van de stedeling ook al werd dit tijdens het vraaggesprek niet zodanig onder woorden gebracht dat dit uit de notitie van het antwoord door de interviewers blijkt. De in hoofdstuk 4, paragraaf 7 gereleveerde bevindingen van het onderzoek 'STEDELING EN BOER' (1957) naar de verstandhouding tussen stedelingen en boeren ondersteunen deze veronderstelling. Voegt men de antwoordcategorieën 3 en 4 bij elkaar en neemt men aan dat deze antwoorden een positieve beoordeling inhouden, dan valt op dat in de Kempen een hoger percentage van de antwoorden (19%) dan in Gaasterland (10%) een positieve beoordeling inhield. Een uitgesproken negatieve beoordeling houden

de antwoorden van de categorieën 2 en 5 in. In Gaasterland gaf 6% van de respondenten een dergelijk antwoord en in de Kempen 18%. De mogelijkheid moet niet geheel worden uitgesloten dat er in de Kempen vrij veel mensen waren, die de 'Hollandse' stedelingen als 'vreemdelingen' beschouwden.

Over de motieven van recreanten om naar respectievelijk het Gaasterland en de Kempen te komen bestonden de volgende ideeën.

TABEL 7.8.1.5. De ideeën over de motieven van recreanten voor een bezoek aan Gaasterland en de Kempen.

Veronderstelde motieven	Gaasterland (%)	Kempen (%)
Natuurschoon	51,0	34,0
Hier is het nog rustig, elders is het te druk	18,4	21,8
Mensen zijn hier gemoedelijk, gastvrij	1,0	6,1
Er is van alles te doen hier (amusement, etc.)	0,3	0,3
Goede campings in het gebied	1,0	2,3
Voor het water	1,0	0,3
Vele recreatiemogelijkheden (vissen, zwemmen, in bossen wandelen)	20,8	4,7
De mensen willen de stad uit	2,4	16,3
Voor de bossen	1,0	8,1
Geen idee	0,3	1,7
Geen antwoord, niet gevraagd	2,7	4,4
	99,9	100,0
	(n = 294)	(n = 213)

Brengt men 'natuurschoon' en 'bossen' onder de noemer 'natuur', dan ziet men dat in Gaasterland 52 en in de Kempen 42% van de motieven tot de categorie 'natuur' te rekenen zijn. In de Kempen werd meer dan in Gaasterland de nadruk gelegd op de gemoedelijkheid en de gastvrijheid van de bevolking en op het motief 'de mensen willen de stad uit'. Opmerkelijk is het dat in beide gebieden 'de natuur' en 'de rust' een zeer dominerende plaats innamen in de veronderstelde motieven van recreanten. Veelal wordt aangenomen dat toeristen juist datgene zoeken dat zij in het leven van alledag missen of niet hebben. Het ligt voor de hand dan 'natuurschoon', 'vergezichten', 'het open land', etc. te noemen. Te gemakkelijk wordt hierbij voorbijgegaan aan het feit dat veel openluchtrecreanten, hoewel zij zeker ook deze factoren van belang vinden, niet alleen door de rust en de stilte, de gemoedelijkheid van het platteland, enz. worden aangetrokken, maar ook door de aanwezigheid van goed geoutilleerde verblijfscentra, die modern-stedelijk qua uitrusting zijn.

In de motiveringen van recreanten zelf voor hun trek naar recreatiegebieden, nemen motiveringen, die op 'de natuur', 'de rust', enz. betrekking hebben, ook een zeer belangrijke plaats in. Dit neem toverigens, zo is in hoofdstuk 3, paragraaf 5, gebleken, niet weg dat zij modern-stedelijke voorzieningen (op kampeerterreinen b.v.) zeer op prijs stellen.

Aangenomen mag worden dat, nu blijkt dat in de ideeën over de motieven van de recreanten om naar het platteland te trekken, de motieven, die onder de hoofden 'natuur' en 'rust' geplaatst konden worden, zo'n overheersende positie innemen, er daardoor minder kans bestaat dat de bevolking op het platteland een negatieve houding zal aannemen t.o.v. de openluchtrecreatieve functie van het platteland dan wanneer in de ideeën over deze motieven in de ogen van de plattelandsbewoners evt. afkeurenswaardige overwegingen een belangrijke rol zouden spelen.

Zoals hierboven is gebleken uit de antwoorden op de projectieve vragen naar de motiveringen van voor- en tegenstanders van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland en op de vragen of men het al dan niet eens was met deze motiveringen, heeft in beide gebieden de meerderheid der respondenten een positieve houding t.o.v. de ontwikkeling van deze openlucht-recreatieve functie.

7.8.2. Sociale integratie

Met interactie en communicatie en de houding daartegenover vertoont waarschijnlijk wat hier genoemd is de sociale integratie een nauwe samenhang.

Om de houding t.o.v. de sociale integratie van de 'recreatie' te bepalen, werden bij het onderzoek in het Gaasterland en de Kempen oordelen gevraagd over een aantal beweringen hieromtrent. In tabel 7.8.2.1. treft men de bevindingen hiervan aan.

TABEL 7.8.2.1. De oordelen van respondenten in Gaasterland en de Kempen over sociale integratie van het toerisme.

Beweringen	Gaasterland			Kempen		
	eens	neu- traal	on- eens	eens	neu- traal	on- eens
	%	%	%	%	%	%
Het is maar goed dat de bevolking weinig te maken heeft met de toeristen (a)	13	14	73	27	14	59
Als het toeristenseizoen voorbij is, zijn wij blij weer met streekgenoten onder elkaar te zijn (b)	24	7	69	23	10	67
De toeristen begrijpen de mensen hier toch niet en zij kunnen zich ook beter niet met de mensen hier bemoeien (c)	8	9	83	28	12	60
De toeristen stellen er in het algemeen geen prijs op om met Gaasterlanders/Kempenaren in aanraking te komen (d)	8	19	73	20	24	56
Het is wel gezellig dat er toeristen in Gaasterland/de Kempen komen (e)	94	2	4	74	13	13

De gebruikte uitspraken hadden in Gaasterland weinig onderscheidend vermogen. In de Kempen was dit iets groter; ook daar bleek echter de overgrote meerderheid der respondenten het niet met de uitspraken eens te zijn. Aange-

nomen is dat, indien men zich t.o.v. de inhoud van de uitspraken positief opstelde, men minder voor de sociale integratie voelde dan wanneer men er zich negatief tegenover opstelde. Deze aanname moet met het nodige voorbehoud worden gedaan. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat betrekkelijk veel respondenten in Gaasterland het met de uitspraak 'als het toeristenseizoen voorbij is, zijn wij blij weer met streekgenoten onder elkaar te zijn' eens waren terwijl uit de antwoorden op de andere uitspraken geconcludeerd zou kunnen worden dat bijna iedereen in Gaasterland zich positief opstelt t.o.v. sociale integratie van het toerisme. Bij de informele oriënterende vraaggesprekken tijdens het vooronderzoek werden vrij vaak opmerkingen in de geest van deze bewering beluisterd. In Gaasterland, waar het vooral op bijzondere recreatiedagen als bijvoorbeeld tweede pinksterdag, maar ook op andere weekenddagen gedurende het toeristenseizoen met mooi weer, zeer druk kan zijn – veel recreatieverkeer, veel stationaire en mobiele recreatie in de bossen en veel amphibische recreatie op de Kliffen bij het IJsselmeer – wordt de recreatie met de daaraan inherente drukte, mede geaccepteerd omdat men weet dat deze drukte slechts gedurende een beperkte tijd van het jaar optreedt. Aangenomen is dat, hoewel de antwoorden met het nodige voorbehoud moeten worden geïnterpreteerd, er toch aanwijzingen zijn verkregen voor de houding t.o.v. sociale integratie van de recreatie. In de Kempen stond men er gereserveerder tegenover dan in Gaasterland. Een bevinding, die consistent is met andere bevindingen van dit onderzoek.

In beide gebieden werd door betrekkelijk veel respondenten de mening onderschreven dat het wel gezellig is dat er toeristen komen. In de Kempen vond 13 % van de respondenten dit niet gezellig en 13 % stelde zich er neutraal tegenover op.

Gezelligheid en wat daarmee ook vaak ongeveer wordt aangeduid nl. afwisseling, die door het toerisme op het platteland gebracht wordt, blijkt ook elders positief gewaardeerd te worden. Dit kwam bijvoorbeeld ook uit het in hoofdstuk 4 reeds genoemde onderzoek in Drouwen naar voren. Bij dat onderzoek in Drouwen, waar vrij veel openluchtrecreanten komen, werd de vraag gesteld: 'Als er deze zomer geen toeristen meer zouden komen, zou u dat fijn vinden?'. Van de respondenten bleek 72 % dit niet fijn te vinden. Voor deze positieve houding worden veelal zakelijke redenen aangevoerd; financiële vooruitgang van het dorp, vooral van de middenstand. Vooral de bejaarden zouden het betreuren als er geen toeristen meer in het dorp kwamen. Redenen daarvoor waren de gezelligheid, die het toerisme bracht en de doorbreking van de saaiheid en eentonigheid van het dorp.

De antwoorden op de genoemde beweringen, met uitzondering van de laatste, vertoonden zodanige onderlinge correlaties dat verantwoord geacht werd door aan het antwoord eens gewicht 1, aan het antwoord oneens gewicht 3 en aan de neutrale positie gewicht 2 te geven, een totaalscore per respondent te berekenen voor de antwoorden op deze vier uitspraken. De gemiddelde score voor de antwoorden van de Gaasterlandse respondenten bedroeg 10,4 en van de Kempenische 9,3 (Bijlage 13).

7.8.3. Normen en waarden

Van het toerisme gaan, zo bleek uit in paragraaf 8 van hoofdstuk 4 vermeld onderzoek en ook, zoals daar naar voren kwam, naar de inzichten van menig schrijver over dit onderwerp, sociale invloeden uit op het platteland. Aan het toerisme zijn wel toegeschreven een toename van de ontevredenheid onder de plattelandsbevolking, verkeerde invloeden op de jeugd, een afname van het gemeenschapsgevoel en de solidariteit, etc.

In Gaasterland en in de Kempen is onderzocht of dergelijke invloeden aan het toerisme worden toegeschreven door de plattelandsbevolking zelf. Gedurende de vraaggesprekken werd de mening van de respondenten gevraagd over een aantal beweringen, die op deze mogelijke sociale invloeden betrekking hadden.

TABEL 7.8.3.1. Oordelen over mogelijke sociale consequenties van het toerisme voor het platteland.

Bewering	Gaasterland			Kempen		
	eens	neutraal	on-eens	eens	neutraal	on-eens
	%	%	%	%	%	%
Jammer genoeg zal door het toerisme het gemeenschapsgevoel in Gaasterland/de Kempen verloren gaan (a)	11	8	81	23	12	65
Alleen toeristen, die rekening houden met de gewoonten van de mensen hier, zijn welkom (b)	33	6	61	44	8	48
Door het toerisme worden de mensen hier maar ontevreden (c)	8	7	85	10	8	82
Het toerisme zal een verkeerde invloed hebben op de jeugd (d)	13	10	77	16	10	74

Door slechts 11% van de respondenten in Gaasterland en door 23% van de respondenten in de Kempen werd het teloor gaan van het gemeenschapsgevoel aan het toerisme toegeschreven, althans dit zou men kunnen concluderen uit het feit dat deze percentages van de respondenten het met de eerste bewering in tabel 7.8.3.1. eens zijn. In deze bewering zijn twee elementen te onderscheiden, nl. het verloren gaan van het gemeenschapsgevoel en het betreuren van dat verlies. Of steeds door de respondenten deze elementen onderscheiden zijn, is te betwijfelen. Waarschijnlijk is men in een gebied als de Kempen, waar het gemeenschapsgevoel hoog gewaardeerd wordt, ook al heeft daar het toerisme minder invloed op het sociale leven dan in Gaasterland en al zijn er andere sterkere urbaniserende invloeden, zoals die, welke van de massa-media, het forensisme, enz. kunnen uitgaan, werkzaam, toch meer geneigd, om aan het toerisme deze afkeurenswaardige invloed toe te schrijven. In de Kempen vormen meer dan in Gaasterland de dorpen naar de opvattingen van de dorpsbewoners gemeenschappen; de mensen kennen daar elkaar, zijn in elkaar geïnteresseerd,

er bestaat een groepsbesef en er zijn veel 'face-to-face' contacten, men gaat met 'iedereen hier' om, etc. zoals bleek in hoofdstuk 6; het ruralistisch localisme is er nog vrij sterk.

Aan het toerisme wordt soms een toename van de ontevredenheid onder mensen op het platteland toegeschreven. Gedacht wordt hierbij niet alleen aan jeugdigen, maar ook aan ouderen. De ouderen, die geringe consumptieaspiraties hadden en weinig behoefte aan vrije tijd, zouden er door het toerisme toe gebracht worden hun sobere levenshouding te verlaten. Deze invloed werd slechts door weinig mensen in Gaasterland en de Kempen aan het toerisme toegeschreven. Ook is mogelijk dat deze invloed wel wordt onderkend, maar niet betreurd. Ook in deze bewering zijn twee elementen te onderscheiden. Dit maakt de interpretatie van de antwoorden moeilijk.

Betrekkelijk veel respondenten in de onderzoeksgebieden waren van mening dat alleen toeristen, die rekening houden met de gewoonten daar, welkom waren. Deze bevinding is consistent met de gevonden afkeurende houding t.o.v. de introductie van mondaine elementen in het voorzieningenapparaat in de vorm van café's en bars, die ook 's nachts geopend zouden zijn.

Als het toerisme geen belangrijke met het bestaande waardenpatroon conflicterende invloeden heeft of als deze daarin niet worden onderkend, is de kans dat de houding t.o.v. het toerisme positief is groter dan wanneer deze invloeden er wel aan toegekend worden.

Hoewel er tegen de inhoud van de gebruikte beweringen onderzoekstechnische bezwaren aangevoerd kunnen worden, – de beweringen bevatten, dat zij nogmaals benadrukt, twee elementen, een afkeuring of goedkeuring en een impliciete veronderstelling dat de genoemde invloed onderkend werd –, wordt toch aangenomen dat uit de reacties op de beweringen is gebleken, dat de houding t.o.v. de genoemde invloeden in de Kempen minder positief is dan in Gaasterland.

Uit de correlaties tussen de meningen over de genoemde beweringen bleek dat respondenten, die een afkeurende houding hebben t.o.v. een van de genoemde aspecten, ook significant negatiever reageren op de andere aspecten (Bijlage 14).

Om een index te kunnen construeren voor de houding t.o.v. deze culturele invloeden van het toerisme op het platteland, werden aan de antwoorden eens, eens noch oneens en oneens resp. de gewichten 1, 2 en 3 gegeven. De gemiddelde scores voor de antwoorden van de respondenten in Gaasterland en de Kempen waren resp. 10,4 en 9,7.

8. FACTOREN VAN INVLOED OP DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE'

8.1. INLEIDING

In dit hoofdstuk worden bevindingen besproken van de toetsing van de in hoofdstuk 5 geformuleerde hypothesen over factoren van invloed op de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van 'de recreatie'. Daar de hypothesen in hoofdstuk 5 vrij globaal zijn geformuleerd is in dit explorerende onderzoek ook de mogelijkheid open gehouden nieuwe verbanden te vinden, die niet op basis van de inzichten op grond waarvan in hoofdstuk 5 hypothesen zijn geformuleerd, waren te voorzien.

In de eerste plaats wordt in dit hoofdstuk een uiteenzetting gegeven over de onderlinge samenhangen tussen beoordelingen van diverse aspecten van de recreatie-functie van het platteland. Vervolgens zijn naar aanleiding van de gevonden verschillen tussen de gebieden, zowel m.b.t. beoordelingen van verschillende aspecten van de recreatie als m.b.t. de onderlinge samenhangen tussen oordelen over verschillende aspecten van de recreatie-functie, enkele hypothesen geformuleerd omtrent de verklaringen voor de verschillen tussen de gebieden in beoordelingen van 'de recreatie'.

In het derde gedeelte van dit hoofdstuk is aan de hand van de gevonden samenhangen tussen verschillende sociale variabelen (leeftijd, agrariositeit, etc.) en de houdingen ten opzichte van diverse aspecten van de recreatie-functie van het platteland nagegaan of de in hoofdstuk 5 geformuleerde hypothesen over verklarende factoren met de werkelijkheid in overeenstemming zijn en welke veronderstellingen op grond van gevonden samenhangen geformuleerd konden worden.

8.2. ONDERLINGE SAMENHANGEN TUSSEN OORDELEN OVER ASPECTEN VAN DE RECREATIE-FUNCTIE VAN HET PLATTELAND

Bij dit onderzoek is, zoals in hoofdstuk 7 is uiteengezet, met behulp van 'open' vragen nagegaan of de bevolking van het Gaasterland en de Kempen zich van de ontwikkeling van de recreatie bewust was, of deze ontwikkeling als een belangrijke verandering werd beschouwd voor het platteland, welke aspecten er aan werden onderscheiden en hoe verschillende aspecten werden beoordeeld om zodoende te kunnen nagaan welke houding de bevolking had ten opzichte van 'de recreatie'. De beoordelingen van verschillende aspecten van 'de recreatie' zijn waarschijnlijk niet onafhankelijk van elkaar. Sommige van deze houdingen zijn door de wijze van formuleren van de vragen, die daarop betrekking hebben, gecontamineerd. De vragen naar de beoordeling van sommige aspecten van 'de recreatie', nl. het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie en

de z.g. agrarisch-landschappelijke consequenties van 'de recreatie', zijn niet alleen operationeel gecontamineerd, maar ook inhoudelijk. In beide aspecten komt iets tot uitdrukking dat als een inbreuk op het agrarisch grondgebruik beschouwd kan worden.

Ook de zogenoemde aspecten van 'de recreatie', 'sociale consequenties' en 'sociale integratie' zijn inhoudelijk gecontamineerd; in beide aspecten klinkt in de formuleringen van de beweringen, die daarop in de vraaggesprekken betrekking hadden, het openbreken of de desintegratie van het gesloten platteland door. Nagegaan is of de samenhangen, die door begripsmatige contaminatie of door de wijze van operationalisering ontstaan kunnen zijn, ook werkelijk aanwezig zijn en welke andere samenhangen er tussen houdingen ten opzichte van de verschillende aspecten van de recreatie vastgesteld konden worden.

In de bijlagen 15 en 16 zijn twee correlatiematrijzen opgenomen, nl. een waarin de samenhangen tussen de houdingen van de Gaasterlandse bevolking zijn weergegeven en een waarin ditzelfde is gedaan voor de Kempische bevolking. In bijlage 17 zijn twee basiscorrelatiematrijzen opgenomen, nl. een waarin alleen berekend voor de categorie overige bevolking in Gaasterland (niet-agrarische bevolking, niet-oude middenstand) de samenhangen tussen de beoordelingen van verschillende aspecten van 'de recreatie' zijn weergegeven en een waarin ditzelfde voor de categorie agrarische bevolking in Gaasterland is geschied. In bijlage 18 treft men overeenkomstige matrijzen aan voor de Kempische bevolking.

Voor de respondenten in de categorie oude-middenstand zijn geen correlatiecoëfficiënten berekend van de samenhangen tussen de beoordelingen van verschillende aspecten van 'de recreatie' vanwege de zeer geringe aantallen respondenten in deze categorie: in Gaasterland en de Kempen waren dit er resp. 38 en 27.

In Gaasterland waren er vrij sterke onderlinge samenhangen tussen de variabelen: 'bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie' (1), 'agrarisch-landschappelijke consequenties' (2) en 'uitbreiding van de verblijfsaccommodatie' (3). Bij de categorie agrarische bevolking zijn deze onderlinge samenhangen zeer sterk. In de categorie 'overige bevolking' werden deze onderlinge samenhangen ook aangetroffen, maar daar is een van de drie samenhangen statistisch niet significant. Dit kan erop wijzen dat vooral door respondenten in de categorie agrarische bevolking het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie, de agrarisch-landschappelijke consequenties (landbouwgrond voor openluchtrecreatie bestemmen, houtwallen handhaven en micro-ontsluiting van de 'open ruimte') en de uitbreiding van de toeristische en openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie a.h.w. onder een noemer worden gebracht, nl. als een inbreuk op de agrarische functie van de open ruimte worden gezien.

In de Kempen werden overeenkomstige samenhangen tussen de houdingen ten opzichte van de drie genoemde aspecten van de recreatie-functie aangetroffen als in Gaasterland, met dit verschil evenwel dat de onderlinge samenhangen tussen de drie variabelen ook bij de categorie overige bevolking sterk zijn. Dit laatste kan als een bevestiging worden opgevat van de veronderstelling dat in

de Kempen de houding van de overige bevolking ten opzichte van de recreatie meer dan in Gaasterland vanuit dezelfde achtergronden als bij de agrarische bevolking te begrijpen is, i.c. dat ook bij de overige bevolking weerstanden tegen deze aspecten terug te voeren zijn op een negatieve houding ten opzichte van de inbreuk op het historisch dominant-agrarische gebruik van de 'open ruimte'.

In Gaasterland is bij de categorie overige bevolking een samenhang tussen een positieve houding ten opzichte van bevordering van het toerisme en een positieve houding ten opzichte van de toename van de omvang van de toeristische trek naar het gebied aangetroffen (variabelen 6 en 7). Bij de categorie agrarische bevolking is er een cluster van onderling samenhangende variabelen 6 en 7 en 8. Bij de categorie agrarische bevolking is dus wel een samenhang tussen een positieve houding ten opzichte van een toename van de toeristische trek naar het Gaasterland en een hoge waardering van de voordelen, die het toerisme voor de streek heeft, terwijl deze samenhangen bij de categorie overige bevolking niet significant waren. Bij de categorie overige bevolking werd een positieve correlatie gevonden tussen een positieve houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie en een hoge waardering van het toerisme als bron van inkomsten ($r = 0,22$). Bij de categorie agrarische bevolking is deze samenhang niet significant ($r = 0,11$). In de Kempen was deze samenhang zowel bij de categorie overige bevolking ($r = 0,35$) als bij de categorie agrarische bevolking ($r = 0,43$) significant. Ook dit kan als een bevestiging van de reeds eerder gesignaleerde mogelijkheid worden beschouwd, nl. dat in de Kempen de houdingen van de agrarische bevolking en van de overige bevolking ten opzichte van de openluchtrecreatieve functie meer vanuit dezelfde achtergronden te begrijpen zijn dan in Gaasterland.

Bij de categorie agrarische bevolking in Gaasterland werd het volgende cluster aangetroffen: een positieve houding ten opzichte van agrarisch-landschappelijke consequenties, een positieve houding ten opzichte van sociale consequenties van het toerisme en een positieve houding ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme. Bij de categorie overige bevolking in Gaasterland werd dit cluster niet aangetroffen. Wel bij de categorie overige bevolking en ook bij de categorie agrarische bevolking in de Kempen. Dit kan erop wijzen dat bij de meer agrarieuzen, die in de categorie overige bevolking in de Kempen ook vrij veel zouden voorkomen, de weerstanden tegen toerisme meer in hun cultuurpatroon verankerd zijn, terwijl dat bij mensen, die niet of in geringe mate bindingen met de landbouw hebben, niet of in geringere mate voorkomt.

Bij de overige bevolking in Gaasterland bleek een sterke onderlinge samenhang te bestaan tussen een positieve houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme, een positieve houding ten opzichte van de invloed van het toerisme op de streek en ten opzichte van de sociale consequenties van het toerisme (variabelen 6, 8 en 9). In de categorie agrarische bevolking is deze laatste samenhang niet aanwezig, maar wel een sterke samenhang tussen een positieve houding ten opzichte van het bevorderen van het toerisme en een positieve houding ten opzichte van de invloed van het toerisme op de streek ($r = 0,34$).

Bij de categorie agrarische bevolking waren er onder mensen, die het toerisme willen bevorderen relatief veel, die positief staan ten opzichte van de sociale consequenties van het toerisme ($r = 0,30$), ten opzichte van de sociale integratie ($r = 0,25$) en ten opzichte van het toerisme als bron van inkomsten ($r = 0,22$). Deze laatste samenhangen werden niet bij de categorie overige bevolking gesignaleerd. Ook aan dit verschil tussen het patroon van onderlinge samenhangen van houdingen t.o.v. verschillende aspecten kan een indicatie ontleend worden voor de juistheid van de veronderstelling dat binding aan de landbouw ook in Gaasterland aanleiding kan geven tot een betrekkelijk negatieve houding t.o.v. 'de recreatie'.

In beide gebieden is er in beide onderscheiden bevolkingscategorieën een sterke samenhang tussen de houding ten opzichte van de sociale gevolgen en ten opzichte van de sociale integratie (Gaasterland: overige bevolking $r = 0,35$; agrarische bevolking $r = 0,47$; Kempen resp. $0,51$ en $0,54$). Deze laatste samenhangen kunnen, zoals hiervoor reeds is gesteld, ontstaan zijn door zowel inhoudelijke als operationele contaminatie van beweringen, waarmee deze houdingen zijn 'gemeten'.

In Gaasterland werd bij de categorie agrarische bevolking een samenhang gesignaleerd tussen een positieve houding ten opzichte van de landschappelijke consequenties, een positieve houding ten opzichte van de sociale consequenties van het toerisme, een positieve houding ten opzichte van de sociale integratie en een negatieve houding ten opzichte van de economische mogelijkheden ($r = 0,29$). Deze samenhangen werden niet bij de categorie overige bevolking geconstateerd. Bij de categorie agrarische bevolking in Gaasterland werd een samenhang gevonden tussen een negatieve houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie en een positieve houding ten opzichte van een toename van de toeristische trek naar Gaasterland ($r = 0,29$). Dit zou erop kunnen wijzen dat er veel mensen in de categorie agrarische bevolking zijn, die a.h.w. een inconsequente houding hebben. Dit hoeft echter niet het geval te zijn, immers men kan de toename van de toeristische trek in concentratiepunten willen opvangen, zodat er geen landbouwgrond voor nodig is. Het kan ook inhouden dat een toename van het toerisme niet direct in verband met bestemmingsverandering van landbouwgrond wordt gebracht.

Bij de categorie agrarische bevolking hebben mensen, die verblijfsaccommodatie exploiteren en/of plannen daartoe koesteren, een relatief positieve houding ten opzichte van de sociale consequenties van het toerisme ($r = 0,26$), een positieve houding ten opzichte van de sociale integratie ($r = 0,28$) en relatief hoge verwachtingen van het toerisme als inkomstenbron ($r = 0,22$).

Bij de categorie overige bevolking hebben zij die verblijfsaccommodatie exploiteren en/of plannen daartoe hebben een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van de vergroting van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,21$).

In de Kempen hebben mensen in de categorie overige bevolking, die verblijfsaccommodatie exploiteren of daartoe plannen hebben, een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van sociale gevolgen van het toerisme ($r = 0,20$) en sociale integratie van het toerisme ($r = 0,21$).

Bij de categorie agrarische bevolking treft men deze samenhangen ook aan ($r = 0,32$ en $r = 0,30$). Bovendien werden er samenhangen tussen de eerste variabele (13), een positieve houding ten opzichte van de uitbreiding van de horecasector ($r = 0,22$) en de verwachting, die men van het toerisme als bron van inkomsten heeft ($r = 0,25$), gevonden. Of men recreatie-accommodatie exploiteert of daarvoor plannen heeft is dus in belangrijke mate van invloed op de wijze waarop verschillende aspecten van de ontwikkeling van de recreatiefunctie worden beoordeeld.

In de Kempen werd bij de categorie overige bevolking het volgende cluster van onderling significant samenhangende beoordelingen van aspecten van de recreatie aangetroffen: uitbreiding van de horecasector, ontsluiting van het gebied met speciale toeristische wegen, bevordering van het toerisme en sociale consequenties van het toerisme.

Bij de categorie agrarische bevolking werd een cluster van houdingelementen gevonden dat hiermee in hoge mate overeenkomt, omvattend de volgende elementen: een positieve houding ten opzichte van de uitbreiding van de horecasector, de ontsluiting van het gebied door middel van speciale toeristische wegen, de bevordering van het toerisme, de invloed van het toerisme op de streek en de sociale integratie van het toerisme.

In de Kempen werd bij beide bevolkingscategorieën een cluster van met elkaar samenhangende houdingelementen aangetroffen, nl. een positieve beoordeling van het ontsluiten van het gebied d.m.v. speciale toeristische wegen, de bevordering van het toerisme, de invloed van het toerisme op de streek, sociale consequenties en sociale integratie van het toerisme.

Zowel in Gaasterland als in de Kempen werden er bij de agrarische bevolking meer samenhangen tussen de verschillende houdingelementen aangetroffen dan bij de overige bevolking. Dit kan erop wijzen dat er onder de agrarische bevolking relatief meer mensen zijn, dan in de categorie overige bevolking, die veranderingen, die teweeg worden gebracht door de recreatieve functie van het platteland meer in verband brengen met een integrale culturele verandering van het gebied. Ook wanneer de bevindingen van de analyse van de onderlinge samenhangen tussen de verschillende houdingelementen van Gaasterland en de Kempen met elkaar worden vergeleken, blijkt, dat de mensen in de Kempen, die een negatieve houding hebben ten opzichte van bepaalde aspecten van de ontwikkeling van de recreatieve functie, meer dan in Gaasterland geneigd zijn ook andere aspecten daarvan negatief te beoordelen. Het toerisme wordt in de Kempen meer dan in het Gaasterland als een factor gezien, die mogelijk een totaal sociaal veranderingsproces teweeg brengt.

8.3. REGIONALE VERSCHILLEN

In hoofdstuk 7 is reeds gebleken dat in Gaasterland alle aspecten van 'de recreatie' op enkele uitzonderingen na – uitbreiding van de horecasector en toename van de omvang van de trek naar het gebied – positiever beoordeeld

worden dan in de Kempen. Na beschrijving van de verschillen tussen de sociaal-economische en culturele ontwikkeling en de ontwikkeling van de recreatieve functies van deze gebieden in hoofdstuk 6 is deze bevinding niet verwonderlijk (bijlage 19).

Pogingen evenwel om een of enkele belangrijke oorzaken voor deze verschillen te vinden, kunnen, gezien de beperkte opzet van het onderzoek – slechts twee gebieden werden onderzocht – in niet veel meer uitmonden dan in hypothesen.

De gebieden verschillen in meer dan een opzicht veel van elkaar. De godsdienstige structuur van Gaasterland is anders dan van de Kempen. Hoewel hieraan vaak (te) veel betekenis wordt toegekend in verband met verklaringen voor afkerigheid van of een positieve houding ten opzichte van 'de recreatie' – protestantisme wordt meer dan het katholicisme met puritanisme in verband gebracht en puritanisme met een afkeer van 'recreatie' – moet toch betwijfeld worden of deze factor een rol van betekenis speelt. Hierna is hierbij nader stil gestaan.

Een zeer belangrijke factor is waarschijnlijk dat in Gaasterland de recreatie eerder dan in de Kempen is gezien als een mogelijke welvaartsbron. In Friesland is de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland in het algemeen eerder als een belangrijke taak gezien dan in Noord-Brabant. De voorlichtingsactiviteiten van de regionale Welvaartsstichting Sudergoa, waarin vrij vroeg de ruimtelijke en sociale implicaties van de recreatieve functie van het platteland werden betrokken, alsook de voorlichting, die over toekomstige ontwikkelingen in Gaasterland is gegeven in verband met de daar in 1963 gestarte ruilverkaveling, hebben ertoe bijgedragen dat, voordat het onderzoek in Gaasterland werd verricht, de houding ten opzichte van 'de recreatie' sterk in positieve zin is beïnvloed. Ook de sociaal-economische positie van het gebied Gaasterland is anders dan die van de Kempen. De Kempen is geen stagnerend gebied, in demografisch en economisch opzicht, althans niet zoals dat in Gaasterland het geval is. Vooral de laatste decennia treedt er in de Kempen een zekere groei op. Wat betreft de ontwikkeling van de recreatieve functie kan gezegd worden dat hoewel er zich voor 1965 reeds enige toeristische bedrijven hadden gevestigd de ontwikkeling van deze functie eerst daarna versneld heeft plaats gehad. Dit komt tot uitdrukking in de snel toenemende jaarbezoekcijfers van dagrecreatie-attractiepunten en de cijfers voor de aantallen overnachtingen op kampeerbedrijven doorgebracht. In de Kempen speelt echter de recreatieve functie van het gebied relatief niet zo'n belangrijke rol in de economie van het gebied – zeker niet naar de opvattingen van de Kempenaren zelf – als in Gaasterland.

Andere factoren, die in dit verband van betekenis kunnen zijn, zijn de volgende: in de Kempen zijn de dagrecreatie-attractie- en -concentratiepunten groter dan in het Gaasterland, deze liggen veelal vrij ver verwijderd van de dorpskommen en zones waar de Kempische bevolking woont en bovendien zijn vrij veel van deze centra opgericht door en in exploitatie bij niet autochtone ondernemers.

Dat de Kempenaren minder verwachtingen hebben van de economische

impuls van de recreatieve functie voor het gebied dan de Gaasterlanders kan dus mede hierdoor veroorzaakt zijn.

De werkgelegenheid is in de Kempen minder problematisch dan in Gaasterland. Door de bevolkingstoename in de dorpen in de Kempen, soms door de bouw van t.o.v. de oude dorpskernen wat afzijdig en geïsoleerd gelegen bungalowcomplexen, zijn er in de Kempen meer expansiemogelijkheden voor de neringdoende middenstand dan in Gaasterland, waar het relatieve aantal werkenden in de neringdoende middenstand niettemin vergeleken met dat in de Kempen groter is.

Ook de herkomst van de recreanten kan een factor zijn, die mede de, vergeleken met de houding t.o.v. 'de recreatie' in Gaasterland, negatievere houding van de Kempenaren kan veroorzaken. De culturele afstand tussen de Kempenaren, die lang in de Generaliteitslanden geleefd hebben, en de 'Hollandse' recreanten is groter dan de culturele afstand tussen de Gaasterlanders en hun gasten, die voornamelijk uit Friesland komen. Gast en gastheer spreken in Gaasterland veelal hetzelfde of ongeveer hetzelfde dialect; het dialect in de Z.W.hoek van Friesland zou volgens sommige streekkenners als een subdialect of -taal van het Friese dialect of de Friese taal op te vatten zijn. Een belangrijke verklaring voor de verschillen tussen het Gaasterland en de Kempen voor wat betreft de houding ten opzichte van 'de recreatie' moet dus waarschijnlijk in culturele verschillen tussen de gebieden gezocht worden. In hoofdstuk 6 is duidelijk naar voren gekomen dat de Kempen, gemeten met behulp van de 'scales', die daarvoor indicatoren moesten opleveren, minder op de buitenwereld of anders uitgedrukt, meer op het oude platteland – agrariositeit, ruraliteit, localistisch ruralisme en anti-urbanisme – is georiënteerd dan Gaasterland.

Voor verschillende van de hierboven genoemde mogelijke verklarende factoren voor de verschillen in houding van de bevolking in Gaasterland en in de Kempen zal nog binnen elk gebied worden nagegaan of de hier aangegeven mogelijke verklaringen daarvoor werkelijk als mogelijke verklaringen kunnen worden beschouwd.

Tot slot zij er andermaal de nadruk op gelegd dat hier van mogelijke verklaringen voor de aangetroffen verschillen in de houding van de bevolking van Gaasterland en de Kempen ten opzichte van de recreatie sprake is; immers m.b.t. alle drie in hoofdstuk 5 genoemde complexen factoren – de ontwikkeling van de recreatieve functie, de gevolgen daarvan en de sociaal-economische en culturele situatie in de gebieden – die van invloed kunnen zijn, verschillen de gebieden Gaasterland en de Kempen van elkaar.

8.4. HET BEROEP

In hoofdstuk 7 is reeds gebleken dat de wijze waarop men 'de recreatie' percipieert en de beoordeling van verschillende aspecten van de recreatieve functie in sterke mate worden beïnvloed door het beroep dat men heeft. Met de invloed,

die van de factor beroep uitgaat, is rekening gehouden door de populatie in de twee onderzoeksgebieden in drie hoofdcategorieën onder te verdelen en de verdere analyse voor elk van deze hoofdcategorieën afzonderlijk uit te voeren. In bijlage 19 zijn de bevindingen van het onderzoek naar de beoordelingen van de verschillende aspecten van de recreatie per hoofdcategorie vermeld.

In Gaasterland beoordeelden respondenten, die tot de categorie middenstand behoren in alle opzichten op twee na 'de recreatie' gemiddeld positiever dan respondenten van de categorie overige bevolking en ook positiever dan de respondenten van de categorie agrarische bevolking. De twee uitzonderingen hadden betrekking op de toename van de omvang van het toerisme – de categorie agrarische bevolking stelde zich er gemiddeld positiever tegenover op dan respondenten van de categorie oude middenstand en deze weer gemiddeld positiever dan respondenten van de categorie overige bevolking – en op het effect van de recreatie op de ontwikkeling van de streek; respondenten van de agrarische bevolkingscategorie stelden zich daar gemiddeld positiever tegenover op dan respondenten van de categorie overige bevolking. Ook in de Kempen hadden respondenten van de categorie neringdoende middenstand in alle opzichten op twee uitzonderingen na gemiddeld een positievere houding ten opzichte van 'de recreatie' dan respondenten van de twee andere categorieën. In de Kempen beoordeelden respondenten van de categorie agrarische bevolking 'de recreatie' als inkomstenbron hoger dan de respondenten van de categorie overige bevolking. Overigens beoordeelden de respondenten van de categorie overige bevolking de aspecten van 'de recreatie' gemiddeld positiever dan de respondenten van de categorie agrarische bevolking.

Bij vergelijking van de gemiddelde scores voor de beoordeling van de verschillende aspecten van respondenten van de categorie agrarische bevolking in Gaasterland en de Kempen blijkt dat respondenten in de Kempen t.o.v. alle aspecten van de recreatie gemiddeld een negatievere houding hebben dan in Gaasterland, met uitzondering van de houding ten opzichte van de uitbreiding van de toeristische horecasector. Respondenten van de categorie overige bevolking in Gaasterland stelden zich t.o.v. alle aspecten van de recreatie gemiddeld positiever op dan respondenten van de categorie overige bevolking in de Kempen (bijlage 19). Ook in dit geval echter met uitzondering van de beoordeling van de uitbreiding van de horecasector met mondaine elementen.

De houding van de respondenten in de categorie oude middenstand was ook ten opzichte van alle onderscheiden aspecten van de recreatie in Gaasterland gemiddeld positiever dan van de respondenten in de categorie oude middenstand in de Kempen met uitzondering van de houding ten opzichte van de toename van de omvang van het toerisme. Tegenover dit aspect stelden de Kempenische respondenten van de categorie middenstand zich gemiddeld, zij het niet significant, positiever op dan de Gaasterlandse.

Voorals in Gaasterland werden door respondenten in de categorie middenstand de eigen voordelen, die zij in het toerisme zagen hoog gewaardeerd; in de Kempen is dit in mindere mate het geval, zoals blijkt uit de verschillen tussen de gemiddelde scores voor de waardering van de eigen voordelen, die men in het

toerisme zag, door respondenten in de categorie middenstand en respondenten in de andere categorieën (bijlage 19). Dit verschil kwam ook, zij het veel minder pregnant, naar voren bij de beoordeling van de recreatie als bron van inkomsten.

Zoals ook reeds in hoofdstuk 7 is gebleken is het zeer waarschijnlijk dat de beoordeling van de verschillende aspecten van respondenten van de categorie neringdoende middenstand zodanig is bepaald door de eigen economische voordelen dat het voornamelijk daaraan moet worden toegeschreven dat zij zich ten opzichte van alle andere onderscheiden aspecten zo veel positiever opstellen dan respondenten van de beide andere categorieën.

Respondenten van de categorie agrarische bevolking stelden zich waarschijnlijk vooral daarom negatief op omdat zij in de eerste plaats weinig, althans veel minder dan respondenten in de categorie middenstand, directe voordelen van het toerisme hebben en in de tweede plaats omdat zij veel meer met door hen negatief beoordeelde ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de recreatiefunctie geconfronteerd kunnen worden. Bovendien omdat er in deze categorie vrij veel mensen voorkwamen, die in betrekkelijk sterke mate cultureel op het oude platteland georiënteerd waren, wat betekent dat hun normen- en waardenpatroon in allerlei opzichten overeenkomst vertoonde met het normen- en waardenpatroon dat kenmerkend is voor de oude plattelandssamenleving, waarin de landbouw een centrale positie innam en vrijetijdsbesteding en openluchtrecreatie geen rol speelden; een systeem dus waarin geen feriale waarden geïntegreerd waren. In hoofdstuk 6 is hieraan uitvoerig aandacht besteed. Waarschijnlijk moet vooral voor de Kempen aan deze verklaring waarde gehecht worden; in paragraaf 5 van dit hoofdstuk is hieraan meer aandacht besteed.

De beroepspositie, die iemand heeft, brengt o.a. met zich mee of hij al dan niet financiële voordelen van de recreatie kan verwachten. Vermoedelijk wordt de houding ten opzichte van de openluchtrecreatieve functie van het platteland in sterke mate bepaald door de mate waarin men er eigen voordelen, meestal financiële, in ziet. In Gaasterland waren respondenten die relatief veel waarde toekenden aan de eigen voordelen, die het toerisme voor hen met zich kan meebrengen meer geneigd zich positief op te stellen ten opzichte van de bevordering van het toerisme ($r = 0,35$), de invloed van het toerisme op de streek positief te beoordelen ($r = 0,25$) en 'de recreatie' als een belangrijke verandering te beschouwen ($r = 0,27$). De factor 'eigen voordelen hoog waarderen' correleerde met het al dan niet hebben van plannen om verblijfsaccommodatie te gaan exploiteren.

Ook bij de categorie overige bevolking en de categorie agrarische bevolking werden samenhangen aangetroffen tussen een positieve beoordeling van de eigen voordelen van het toerisme, een positieve houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme (resp. $r = 0,32$ en $r = 0,37$), een positieve houding ten opzichte van de invloed van de recreatie op de streek (resp. $r = 0,31$ en $r = 0,28$) en een positieve beoordeling van de sociale consequenties ($r = 0,20$ en $r = 0,39$). Bij de agrarische bevolking werden bovendien significante verbanden

aangetroffen tussen deze factor en een positieve houding ten opzichte van een verdere vergroting van de omvang van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,31$) en het toekennen van veel belang aan de recreatie als verandering ($r = 0,27$).

In de Kempen kwam een positieve beoordeling van de eigen voordelen van de recreatie vooral voor bij mensen, die het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie positief beoordeelden ($r = 0,27$), en agrarisch-landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatiefunctie afkeurden ($r = 0,41$). Dit laatste verband lijkt wat merkwaardig maar kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat mensen, die menen veel eigen voordelen in 'de recreatie' te zien nog weinig oog hebben voor de esthetische waarden, die het landschap moet bezitten om als recreatief aantrekkelijk beschouwd te worden. De twee genoemde samenhangen kwamen voor bij respondenten in de categorie overige bevolking ($r = 0,27$ en $r = 0,41$) en bij de categorie agrarische bevolking ($r = 0,32$ en $r = 0,38$).

In de Kempen werd een duidelijke samenhang gevonden tussen een positieve waardering van de eigen voordelen van de recreatie en een positieve houding ten opzichte van de ontwikkeling van het gebied door het toerisme (variabele 8 in bijlage 16) en bovendien correleerde daar een positieve beoordeling van de eigen voordelen met een positieve houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme. Voor alle Kempische respondenten was r 0,44, voor de overige bevolking 0,31 en de agrarische bevolking 0,46. Uit deze betrekkelijk hoge correlatiecoëfficiënten kan geconcludeerd worden dat de kijk die men op verschillende aspecten van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland heeft in hoge mate (mede) bepaald wordt door het idee zelf financiële voordelen van deze ontwikkeling te kunnen hebben.

In de Kempen werd er bovendien bij de categorie agrarische bevolking een samenhang gevonden tussen een positieve beoordeling van de eigen voordelen en een positieve beoordeling van de toename van de omvang van de toeristische trek naar het gebied (agr. bev. $r = 0,30$). Ook werd in de Kempen de kijk op de voordelen voor de streek en de houding ten opzichte van de sociale consequenties waarschijnlijk sterk beïnvloed door de beoordeling van de eigen voordelen (bijlage 18). Dit gold ook voor de positie, die aan de recreatie in het geheel van veranderingen werd toegekend (Kempen alle respondenten $r = 0,45$; overige bevolking $r = 0,38$; agr. bev. $r = 0,59$). Wat hier oorzaak is en wat gevolg kan niet uit deze samenhang worden opgemaakt. Vermoedelijk voelt men zich door de gedachte dat men (financiële) voordelen heeft of kan hebben bij een ontwikkeling van een toeristische functie meer bij de recreatie betrokken en vindt men daardoor de recreatie een belangrijk verschijnsel. Vooral voor de agrarische bevolking bleek te gelden dat een positieve beoordeling van de eigen voordelen van het toerisme correleerde met het exploiteren van verblijfsaccommodatie en/of het koesteren van plannen daartoe.

De veronderstelling in hoofdstuk 5 geformuleerd dat mensen, die zelf verblijfsaccommodatie willen gaan exploiteren daardoor (alle aspecten van de ontwikkeling van) 'de recreatie' positiever beoordelen dan mensen, die dat niet

doen en/of daartoe geen plannen hebben, is met de werkelijkheid in overeenstemming, zoals blijkt uit de volgende samenhangen.

In Gaasterland hadden respondenten, die verblijfsaccommodatie exploiteerden of dit wilden gaan doen (variabele 13, bijlage 15), een positievere houding ten opzichte van de sociale gevolgen van het toerisme ($r = 0,20$) en ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme ($r = 0,22$) dan andere respondenten. Dit gold niet voor respondenten in de categorie overige bevolking, maar wel voor respondenten van de categorie agrarische bevolking ($r = 0,26$ en $r = 0,28$, bijlage 17B). In de categorie overige bevolking kwam een samenhang alleen met de houding ten opzichte van de vergr. v.d. trek voor ($r = 0,21$).

In de Kempen werd een duidelijke samenhang aangetroffen tussen variabele 13 (exploitatie verblijfsaccommodatie) en de houding ten opzichte van sociale gevolgen van het toerisme voor het platteland en ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme in het platteland (bijlage 16). Bovendien werd in Gaasterland en in de Kempen in de categorie agrarische bevolking de beoordeling van de betekenis van het toerisme als inkomstenbron (variabele 11) mede bepaald door het al dan niet zelf exploiteren van verblijfsaccommodatie of het hebben van plannen daartoe, in die zin dat een positieve beoordeling van het toerisme als inkomstenbron vooral voorkwam bij huidige of potentiële exploitanten van verblijfsaccommodatie.

Tot slot een enkele opmerking over de interactie tussen openluchtrecreant (toerist) en de bevolking van plattelandsgebieden. Zoals uit onderstaande tabel blijkt, speelde hierbij het beroep ook een rol van doorslaggevende betekenis. De wijze waarop de scores, die in deze tabel zijn weergegeven, zijn berekend, is in hoofdstuk 7, paragraaf 8.1. uiteengezet.

TABEL 8.4.1. De interactie tussen openluchtrecreant/toerist en bewoners van de plattelandsgebieden in Gaasterland en de Kempen.

Beroepscategorie	Gaasterland	Kempen
Middenstand	7,1	4,6
Overige bevolking	5,7	2,7
Agrarische bevolking	5,1	3,2
Allen	5,7	3,0

In de Kempen hebben respondenten in de categorie agrarische bevolking relatief meer contacten met openluchtrecreanten dan in de categorie overige bevolking. In de categorie agrarische bevolking zijn in de Kempen relatief meer respondenten dan in de categorie overige bevolking bij de exploitatie van verblijfsaccommodatie betrokken. In de Kempen blijkt dat respondenten in de categorie agrarische bevolking, die contacten met toeristen hebben relatief meer voorkomen onder hen, die verblijfsaccommodatie ter beschikking stellen of plannen hebben dat te gaan doen ($r = 0,21$).

8.5. ORIËNTATIE OP HET OUDE PLATTELAND

Bij de opzet van het onderzoek is van de veronderstelling uitgegaan dat oriëntatie op het oude platteland als een belangrijke oorzaak van een negatieve houding ten opzichte van 'de recreatie' beschouwd kan worden. Oriëntatie op het oude platteland is op verschillende manieren geoperationaliseerd; er zijn verschillende indicatoren voor gebruikt. Bij de constructie van deze indicatoren hebben globale o.a. op in de hoofdstukken 4 en 6 besproken literatuur gebaseerde inzichten en wellicht ook enigszins gestereotypeerde voorstellingen omtrent dat oude platteland als achtergrond een rol gespeeld. Als indicatoren werden gebruikt de binding aan de landbouw of de agrariositeit, de binding aan het platteland, het localisme en het anti-urbanisme.

De binding aan de landbouw is vastgesteld aan de hand van de mate waarin men relaties had en onderhield met de landbouw. Bij de binding aan het platteland is als indicator gebruikt de mate waarin de primaire socialisatie op het platteland heeft plaats gehad en de mate waarin men zich buiten de eigen plattelandsgemeenschap begeeft d.m.v. bezoek aan steden, weekend- en vakantietrips e.d. Bij het localisme is de gehechtheid aan de lokale plattelandsgemeenschap 'gemeten' aan de hand van meningen over beweringen, die daarop betrekking hadden. De variabele anti-urbanisme is geoperationaliseerd door te vragen of men meende in de stad te kunnen wennen. Hier is danook sprake van gehechtheid aan en niet van 'binding aan'. In hoofdstuk 6, paragraaf 4, is de wijze waarop deze indicatoren zijn geoperationaliseerd besproken.

8.5.1. *Binding aan de landbouw*

In hoofdstuk 6 is gebleken dat de mate van binding aan de landbouw in Gaasterland gemiddeld ongeveer even groot was als in de Kempen. In de Kempen waren de respondenten van de agrarische bevolkingscategorie gemiddeld iets agrarieuzer dan de respondenten van de agrarische bevolkingscategorie in Gaasterland.

In Gaasterland werden slechts enkele samenhangen tussen agrariositeit en houding ten opzichte van 'de recreatie' gevonden. De meer agrarieuzen in Gaasterland hadden een positieve houding ten opzichte van de uitbreiding van de toeristische horecasector ($r = 0,15$). Bij de categorie agrarische bevolking werd dit verband niet gevonden. De meer agrarieuze respondenten van de categorie agrarische bevolking hadden een relatief positieve houding ten opzichte van de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,15$). De oorzaak hiervan moet waarschijnlijk gezocht worden in de wens van boeren, die zich aan de landbouw gebonden voelen, door verblijfsaccommodatie te gaan exploiteren hun landbouwbedrijf te kunnen continueren. De meer agrarieuzen in de categorie agrarische bevolking hadden een betrekkelijk negatieve houding ten opzichte van de ontsluiting van het gebied door middel van wegen voor het toerisme ($r = 0,19$), en ten opzichte van een toename van de omvang van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,14$, niet significant) en bovendien hadden deze meer aan de landbouw gebonden respondenten betrekkelijk lage verwach-

tingen van de recreatie als bron van inkomsten ($r = 0,21$). De factor leeftijd kan hier waarschijnlijk als een interveniërende factor beschouwd worden. Bij constant houden van deze factor verdween dit verband. De ouderen in deze categorie hadden dus een betrekkelijk lage verwachting van 'de recreatie' als bron van inkomsten.

In de Kempen werden in het algemeen onder agrariëuzen betrekkelijk veel respondenten aangetroffen, die verblijfsaccommodatie willen gaan exploiteren ($r = 0,39$). Dit gold voor de categorie overige bevolking ($r = 0,22$) en voor de categorie agrarische bevolking ($r = 0,31$). De relatief sterk aan de landbouw gebonden respondenten hadden betrekkelijk hoge verwachtingen van de recreatie als inkomstenbron ($r = 0,18$). Dit in tegenstelling met Gaasterland, waar het omgekeerde het geval was. Dit verband gold voor de categorie agrarische bevolking. De meer agrariëuze respondenten hadden een negatieve houding ten opzichte van de uitbreiding van de horecasector ($r = 0,16$). Zij stonden wel iets positiever t.o.v. een bevordering van het toerisme ($r = 0,17$), dan de minder agrariëuzen. Bij afweging van voor- en nadelen van het toerisme voor de streek waren de meer aan de landbouw gebonden respondenten iets meer geneigd de weegschaal naar de nadelen te laten overhellen dan de minder agrariëuzen ($r = 0,15$). Dit verband is waarschijnlijk toe te schrijven aan het feit dat in de Kempen de wat in hoofdstuk 5, paragraaf 3.3., secundaire plattelanders genoemd zijn relatief reeds veel voorkomen. Bij de categorie overige bevolking hadden de agrariëuzen een negatieve houding ten opzichte van de sociale consequenties van 'de recreatie' ($r = 0,19$; bij berekening van partiële correlatie met extractie van de factor leeftijd werd $r = 0,21$).

Vooral in de categorie agrarische bevolking waren de meer agrariëuzen geporteerd voor het exploiteren van verblijfsaccommodatie ($r = 0,31$). Waarschijnlijk zijn er in deze categorie boeren, die verblijfsaccommodatie-exploitatie als een mogelijkheid zien om hun bedrijf te continueren.

Opmerkelijk is dat de agrariëuzen van de categorie agrarische bevolking relatief weinig afwijzend staan ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor openlucht recreatie ($r = 0,24$). Mogelijk komen er onder de agrariëuzen boeren voor, die betrekkelijk weinig verdienen in de landbouw en nu in de verkoop van hun grond voor recreatieve doeleinden een mogelijkheid zien een hoge prijs daarvoor te krijgen. Deze veronderstelling vond steun in de vrij sterke samenhang tussen een positieve houding ten opzichte van het bestemmen van grond voor de openlucht recreatie en hoge verwachtingen van 'de recreatie' als bron van inkomsten ($r = 0,43$). Er werd overigens bij de respondenten van de categorie agrarische bevolking geen samenhang gevonden tussen het inkomensniveau en de mate van agrariositeit. Respondenten van de categorie agrarische bevolking met betrekkelijk veel agrarische relaties hadden iets meer bezwaren tegen de ontsluiting van het gebied ten behoeve van het toerisme dan de minder agrariëuzen ($r = 0,19$).

Uit dit overzicht van de gevonden samenhangen is gebleken dat agrariositeit waarschijnlijk slechts weinig tot een negatieve houding ten opzichte van de recreatie leidt. In Gaasterland bleken de agrariëuze respondenten van de cate-

gorie agrarische bevolking m.b.t. sommige aspecten een iets negatievere houding te hebben dan de niet agrariëuzen.

In de Kempen hadden de agrariëuzen in de categorie agrarische bevolking een iets negatievere houding ten opzichte van de sociale consequenties van de recreatie dan de minder agrariëuzen. Overigens waren er geen samenhangen tussen beoordelingen van bepaalde aspecten van het toerisme en de mate van agrariositeit.

Waarschijnlijk werd deze bevinding gedeeltelijk veroorzaakt door de wijze waarop de z.g. agrariositeit is 'gemeten'. Wellicht zouden andere bevindingen zijn verkregen wanneer de agrariositeit op een andere wijze was geoperationaliseerd nl. in de zin van gehechtheid aan oude agrarische waarden als hard werken, geringe geneigdheid om moderne landbouwmethoden te introduceren in het boerenbedrijf, het idealiseren van het gezinsbedrijf in de enge betekenis van het woord, nl. dat alle gezinsleden er gezamenlijk op werken zonder betaling van arbeidsloon aan medewerkende gezinsleden, louter of overwegend contacten hebben met in de landbouw werkzamen, enz. Nu bij de operationalisering van de agrariositeit, zoals dit in dit onderzoek geschiedde, alleen dit laatste element is opgenomen kan daardoor de veronderstelling dat agrariositeit in de brede betekenis van het woord samengaat met een overwegend negatieve houding ten opzichte van 'de recreatie' niet geverifieerd of gefalsificeerd worden.

8.5.2. *Ruraliteit, localisme en anti-urbanisme*

Ruraliteit, opgevat als oriëntatie op de cultuur van het oude platteland kan op verschillende wijzen geoperationaliseerd worden. Verondersteld is dat als een indicatie voor de mate van ruraliteit van de plattelandsbevolking beschouwd kan worden de mate waarin de lagere school op het platteland (in plaatsen met een inwonertal van kleiner dan 10.000) is gevolgd. In paragraaf 4, van hoofdstuk 6, is uiteengezet hoe deze 'scale' voor de ruraliteit is geconstrueerd. De 'scale' voor de mate waarin de bevolking de lagere school op het platteland heeft gevolgd, is weinig discriminerend omdat in beide gebieden de overgrote meerderheid van de respondenten op het platteland hun lagere schoolopleiding hebben gevolgd.

In Gaasterland hadden de meer ruraal gesocialiseerde respondenten van de categorie overige bevolking iets meer bezwaren tegen het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie dan de minder ruraal gesocialiseerden ($r = 0,18$). De meer ruraal gesocialiseerde respondenten van deze categorie bleken minder hoge verwachtingen van de recreatie als bron van inkomsten te heeft ($r = 0,18$).

In de Kempen hadden respondenten van de categorie overige bevolking, die relatief sterk ruraal gesocialiseerd waren, relatief wat meer bezwaren tegen de uitbreiding van de toeristische horecasector ($r = 0,14$). Deze samenhang is te zwak om er enige betekenis aan te hechten.

In de Kempen waren de ruraal gesocialiseerden onder respondenten van de categorie agrarische bevolking iets meer tegen het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie ($r = 0,16$), meer tegen de uitbreiding van de

toeristische horecasector ($r = 0,28$) en iets meer tegen de bevordering van het toerisme en toename van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,20$) gekant dan zij, die in mindere mate ruraal gesocialiseerd waren. Bij de berekening van de partiële correlatiecoëfficiënt met constant houden van de factor leeftijd, bleek de laatste samenhang nog iets sterker te worden ($r = 0,22$). Deze verbanden duiden erop dat er wel enige, zij het zeer vage, aanwijzingen zijn gevonden voor de juistheid van de hypothese dat een negatieve houding ten opzichte van de openluchtrecreatieve functie van een gebied mede door oriëntatie op het oude platteland veroorzaakt kan zijn; hier is althans gebleken dat er bij respondenten van de categorie agrarische bevolking enige samenhang bestond tussen een betrekkelijk hoge mate van rurale socialisatie en een negatieve houding ten opzichte van enkele aspecten van 'de recreatie'. De bevindingen kunnen ook als een ondersteuning opgevat worden voor de juistheid van de hypothetische indeling van plattelanders in drie typen, zoals die in paragraaf 3.3. van hoofdstuk 5 zijn omschreven; m.n. kan hierin een bevestiging worden gezien van de veronderstelling dat er wat hun houding t.o.v. 'de recreatie' betreft z.g. primaire plattelandsbewoners te onderscheiden zijn. Er werden geen correlaties gevonden tussen de mate van rurale socialisatie en de houding ten opzichte van de sociale gevolgen van de recreatie. Gebleken is, zoals hierna in paragraaf 7 is uiteengezet, dat de mate waarin men zich bewust is van de sociale gevolgen een mogelijke verklaring hiervoor kan bieden. Er werd overigens geen enkele samenhang tussen de mate van rurale socialisatie en de mate, waarin men zich bewust is van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland gevonden.

In paragraaf 4 van hoofdstuk 6 is een wijze om de ruraliteit te operationaliseren genoemd, waarin de volgende elementen waren opgenomen: het al dan niet gedurende langere tijd, evt. z'n hele leven, wonen op het platteland, het al dan niet buiten het eigen plattelandsgebied werken, het al dan niet doorbrengen van weekends buiten de eigen streek, het al dan niet met vakantie gaan buiten de eigen streek, provincie of eigen land, het bezoeken van steden, het maken van dagtochten buiten de eigen streek of eigen provincie, de mate van participatie in boven-locale verenigingen, het al dan niet gehecht zijn aan een streekblad of een nationaal dagblad en het al dan niet regelmatig naar het televisiejournaal kijken. Men zou, zoals in paragraaf 4 van hoofdstuk 6 reeds is medegedeeld, deze variabele ook kunnen aanduiden met 'de mate van oriëntatie op de buitenwereld'. Er is gebruik gemaakt van een indexberekening op grond van een scoring van elementen, waarvan logischerwijze werd aangenomen, dat deze als indicatoren voor ruraliteit konden fungeren. De gewichten aan de verschillende indicatoren toegekend, werden arbitrair vastgesteld.

In Gaasterland hadden mensen met een relatief hoge mate van ruraliteit een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van de toeristische ontsluiting van het gebied ($r = 0,14$). Hoewel deze samenhang zeer zwak is, is deze toch wel van belang omdat dit er een aanwijzing voor kan zijn dat mensen, die niet ruraal gebonden zijn, een verdere toeristische ontsluiting zouden afkeuren. Dit zou erop kunnen wijzen dat er in Gaasterland een categorie, in hoofdstuk 5 hypothetisch tertiaire plattelanders genoemd, voorkomt, ware het niet dat

deze samenhang niet werd aangetroffen in de categorie overige bevolking, maar wel in de categorie agrarische bevolking ($r = 0,24$). De verklaring voor dit laatste verband moet waarschijnlijk gezocht worden in de omstandigheid dat in Gaasterland de meer ruralistische respondenten in die gedeelten van het gebied wonen die in ruilverkavelingsverband mede om de toeristische functie tot ont-plooiing te brengen, ontsloten zijn. Deze samenhang is waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat veel van de respondenten in de categorie agrarische bevolking, die op het platteland georiënteerd zijn, de toeristische ontsluiting verwelkomen omdat dit tevens verlossing uit hun relatieve isolement betekent.

Onder de respondenten van de categorie agrarische bevolking hadden respondenten, die relatief sterk aan het platteland waren gebonden, betrekkelijk veel bezwaren tegen de sociale consequenties van 'de recreatie' ($r = 0,18$). Dit kan als een lichte aanwijzing worden opgevat voor het ook in Gaasterland nog voorkomen van eerder hypothetisch aangeduide z.g. primaire plattelandsbewoners. Dat de aanwijzing hiervoor zo zwak is, kan veroorzaakt zijn door de interveniërende factor 'bewustzijn van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland', waaraan in paragraaf 7 van dit hoofdstuk aandacht is besteed.

In de Kempen hebben mensen met een hoge mate van ruraliteit meer bezwaren tegen de sociale consequenties van 'de recreatie' dan zij, die in mindere mate aan het platteland zijn gebonden. Dit gold voor de respondenten van de categorie overige bevolking ($r = 0,23$), maar niet voor de respondenten van de categorie agrarische bevolking. Mogelijk heeft ook hierbij enigszins een rol gespeeld dat respondenten met een hoge mate van ruraliteit er zich nog niet van bewust waren dat de bij het onderzoek genoemde sociale gevolgen kunnen optreden.

De verwachtingen met betrekking tot de recreatie als bron van inkomsten waren bij de respondenten van de categorie overige bevolking met een hoge mate van ruraliteit vrij hoog gespannen ($r = 0,27$); in mindere mate gold dit ook voor de categorie agrarische bevolking ($r = 0,16$).

In de categorie overige bevolking hadden respondenten met een hoge mate van ruraliteit de neiging de voordelen van 'de recreatie' voor de streek zwaarder te laten wegen dan de nadelen ($r = 0,16$).

Hoewel dit slechts een lichte aanwijzing is voor de mogelijke juistheid van de hypothese dat er in de Kempen reeds zoveel tertiaire plattelanders zijn dat niet meer de voor de hand liggende veronderstelling juist is dat naarmate plattelanders moderner zijn, meer op de wereld buiten het platteland zijn georiënteerd, zij ook meer geneigd zijn 'de recreatie' positief te waarderen. Naarmate er meer tertiaire plattelanders, mensen die om de sfeer van het platteland, de rust, de woonomgeving met de hoge recreatieve waarde op het platteland (zijn komen) wonen, in een plattlandsgebied wonen, zal eerder het omgekeerde het geval zijn. In overeenstemming met deze gedachtengang is de bevinding dat in de categorie agrarische bevolking dit verband niet werd aangetroffen; daar waren mensen met een hoge mate van binding aan het platteland meer de mening toegedaan dat de nadelen van de recreatie de voordelen overtreffen ($r = 0,20$).

Onder mensen in de categorie agrarische bevolking met een hoge mate van ruraliteit bestond betrekkelijk weinig begrip voor de agrarisch-landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland zoals die bij dit onderzoek werden voorgesteld ($r = 0,45$). Dit verband werd niet bij de categorie overige bevolking aangetroffen.

Bij het hiervoor reeds genoemde onderzoek van VAN ASMA naar de houding van agrarische bedrijfshoofden in het Hollandse en Utrechtse plassegebied ten opzichte van de aanleg van een toeristisch attractiepunt, is nagegaan of de variabele moderniteit met deze houding samenhang vertoonde. Moderne bedrijfshoofden stonden positiever tegenover de aanleg van een attractiepunt in hun omgeving dan hun meer traditionele collega's. De mate van moderniteit werd vastgesteld met behulp van de volgende indicatoren: het vakantie nemen of er behoefte aan hebben, het ontplooien van recreatieve activiteiten op zondag, de participatie in verenigingen met een recreatieve functie, geregeld naar de stad gaan, zich thuis voelen in gezelschap van stadsmensen, actief lidmaatschap van beroepsverenigingen, lidmaatschap van verenigingen of instellingen met een verzorgende functie b.v. lid van een schoolbestuur e.d., het hebben van kinderen met een niet-agrarische opleiding of een niet-agrarisch beroep, het lezen van een landelijk dagblad en het lezen van een weekblad.

Deze moderniteitsschaal vertoont op verschillende punten overeenkomsten met de bij het onderzoek in Gaasterland en de Kempen gebruikte ruraliteits-schaal (schaal voor de oriëntatie op de eigen rurale omgeving). Moderne bedrijfshoofden stelden zich positiever op ten opzichte van de aanleg van een recreatief attractiepunt in hun omgeving dan hun meer traditionele collega's. Het conservatieve bedrijfshoofd ziet, aldus de onderzoeker, een recreatief attractiepunt als een element dat niet thuis hoort op het platteland. Het tast het agrarische karakter van de streek aan en eist agrarische gronden op voor, naar hij denkt, minder belangrijke doeleinden. De stromen recreanten, die naar het attractiepunt gaan, waarheen hijzelf niet zal gaan, verstoren de rust.

Als derde 'maatstaf' voor de ruraliteit is het z.g. localisme ofwel de gehechtheid aan de lokale plattelandsgemeenschap, ook wel ruralistisch localisme genoemd, gehanteerd. Verondersteld werd dat naarmate mensen localistischer zijn, zij een negatievere houding hebben ten opzichte van 'de recreatie'. Enige steun kon voor deze veronderstelling wel gevonden worden in gesignaleerde samenhangen tussen de variabele localisme en de houding ten opzichte van enkele aspecten van 'de recreatie'.

In Gaasterland hadden de localistische respondenten een enigszins negatievere houding ten opzichte van de uitbreiding van de recreatieve verblijfsaccommodatie dan de niet-localistische ($r = 0,16$). Wel hadden juist deze localistische mensen een iets positievere houding ten opzichte van de uitbreiding van de toeristische horecasector ($r = 0,21$) en ten opzichte van de sociale integratie van de openluchtrecreatie ($r = 0,26$). Dit laatste verband gold in betrekkelijk sterke mate voor de categorie overige bevolking ($r = 0,24$) en ook voor de agrarische bevolking ($r = 0,19$). De ruralistisch localistische mensen in de categorie agrarische bevolking waren iets meer dan de minder ruralistische mensen,

tegen een uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,16$) en iets meer tegen een verdere ontsluiting van het gebied voor het toerisme ($r = 0,19$), maar wel waren zij iets meer de mening toegedaan dat voordelen van 'de recreatie' nadelen te boven zouden gaan ($r = 0,19$) en dat de sociale consequenties niet negatief beoordeeld behoeven te worden ($r = 0,19$).

We zijn geneigd uit deze bevindingen de voorzichtige conclusie te trekken dat het ontwikkelingsproces van de recreatieve functie van Gaasterland zo ver is voortschreden dat ook of juist mensen, die nog betrekkelijk sterk ruralistisch localistisch zijn de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied, althans een aantal aspecten daarvan, positief beoordelen.

In de Kempen waar, naar we in hoofdstuk 6 zagen, het ontwikkelingsproces van de recreatie-functie in een wat minder ver gevorderd stadium verkeerde, hadden de localistisch ingestelde respondenten een iets minder positieve houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme ($r = 0,16$) en ten opzichte van een verdere toename van de omvang van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,20$) dan de minder localistisch ingestelden. Opmerkelijk is dat juist de localistische mensen geen bezwaren tegen 'de recreatie' maken in verband met de mogelijke sociale consequenties ($r = 0,15$) en de sociale integratie ($r = 0,15$). Deze correlatiecoëfficiënten zijn zo laag dat niet van significante verbanden gesproken kan worden. Bovendien moet met de mogelijkheid rekening gehouden worden dat juist de localistische respondenten zich nog weinig bewust waren van de sociale implicaties van de ontwikkeling van de toeristische functie van het platteland of dat zij nog zeer weinig directe invloeden ervan ondervinden, zodat aangenomen kan worden dat hun antwoorden op de statements betreffende de sociale gevolgen een juiste weergave zijn van de door hen thans beleefde werkelijkheid, maar dat zij wanneer zij werkelijk de verstedelijkende sociale invloeden gaan voelen of zich van het mogelijke optreden daarvan bewust gaan worden, deze sociale gevolgen anders gaan beoordelen.

De categorie overige bevolking vertoonde in sommige opzichten overeenkomsten met de categorie agrarische bevolking: in beide categorieën hadden ruralistisch localistische mensen een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van een verdere toeristische ontsluiting van het gebied ($r = 0,16$ en $r = 0,19$). In de categorie overige bevolking zijn de localistisch ruralistische mensen iets minder gekant tegen een vergroting van de omvang van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,20$) dan de niet localistische mensen. Dit kan erop wijzen dat in de Kempen in de categorie overige bevolking tertiaire plattelanders, die naar we aannemen weinig ruralistisch localistisch zijn een verdere omvangsvergroting van de toeristische trek naar het gebied afwijzen.

In de categorie agrarische bevolking zijn de meer localistisch ruralistische respondenten meer tegen een toename van de toeristische trek ($r = 0,11$ niet significant) dan de minder localistische.

Wanneer de beoordeling van de ontwikkeling van de recreatieve functie voor de ontwikkeling van de streek aan de orde komt dan bleek dat in de categorie overige bevolking bij localistische respondenten de mening overheerste dat voor de streek de voordelen van deze ontwikkeling groter waren dan de nadelen

($r = 0,29$). In de categorie agrarische bevolking werd juist het tegenovergestelde geconstateerd ($r = 0,31$). Ook deze bevindingen kunnen als een ondersteuning van de globale hypothese worden opgevat nl. dat in deze categorie overige bevolking reeds zoveel tertiaire plattelanders voorkomen, die een ontwikkeling van het toerisme als in strijd met hun belangen zien, dat dit verband kan optreden. In de categorie agrarische bevolking overheerst bij de localistische respondenten de gedachte dat de nadelen van het toerisme voor hen persoonlijk de voordelen zouden overtreffen ($r = 0,23$). Dit kan opgevat worden als een bevestiging van de veronderstelling dat primaire plattelanders geneigd zijn nadelen van 'de recreatie' zwaarder te laten wegen dan voordelen.

Als vierde maatstaf voor de oriëntatie op het platteland is een naar verondersteld werd met het localisme samenhangend houdingelement gehanteerd, het z.g. 'anti-urbanisme' voor zover dat bleek uit de mate, waarin men meende niet in de stad te kunnen wennen. Zoals bleek in paragraaf 4.4 van hoofdstuk 6 waren de Kempische respondenten anti-urbanistischer dan de Gaasterlandse.

In Gaasterland werden slechts enkele samenhangen tussen deze anti-urbanistische houding en aspecten van 'de recreatie' gesignaleerd. Zo waren anti-urbanistische respondenten in de categorie agrarische bevolking aanmerkelijk minder met het bestaan van toeristische organisaties of personen, die bij de ontwikkeling van de recreatie een rol speelden, op de hoogte dan niet anti-urbanistische respondenten ($r = 0,28$). Anti-urbanisme ging in deze categorie gepaard met een positieve houding t.o.v. de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,21$), met een positieve houding t.o.v. de gevolgen van 'de recreatie' voor de streek ($r = 0,24$) en een positieve houding t.o.v. agrarisch-landschappelijke consequenties van 'de recreatie' ($r = 0,17$).

In de categorie overige bevolking ging anti-urbanisme samen met een positieve houding t.o.v. de economische gevolgen van het toerisme ($r = 0,20$). (Primaire plattelanders, die de economische gevolgen hoog waarden?). Voor alle respondenten gold dat een anti-urbanistische houding relatief veel werd aangetroffen onder hen, die geen accommodatie exploiteerden en ook geen plannen hadden ($r = 0,27$). Verder bleek anti-urbanisme, bezien voor alle respondenten, te correleren met een negatieve houding, t.o.v. mogelijke ruimtelijke consequenties ($r = 0,21$) en een afkeurende houding t.o.v. de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,13$).

In de Kempen werden niet alleen meer correlaties tussen anti-urbanisme en aspecten van 'de recreatie' aangetroffen maar ook hogere. Voor alle respondenten gold dat anti-urbanisme samenging met een negatieve houding t.o.v. het zelf gaan exploiteren van verblijfsaccommodatie ($r = 0,38$), met het niet percipiëren van 'de recreatie' als een belangrijke verandering ($r = 0,22$), met het afkeuren van agrarisch-landschappelijke consequenties van 'de recreatie' ($r = 0,24$), met een negatieve houding t.o.v. de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,22$), met een negatieve houding t.o.v. de uitbreiding van de horeca-sector ($r = 0,27$), met een positieve houding t.o.v. de bevordering van het toerisme ($r = 0,27$) en met een negatieve houding t.o.v. resp. de sociale gevolgen ($r = 0,19$) en een integratie van 'de recreatie' ($r = 0,16$). Op een enkele uitzondering

na – de houding t.o.v. de bevordering van het toerisme – ging ‘anti-urbanisme’ met een negatieve houding t.o.v. ‘de recreatie’ gepaard. Deze op het eerste gezicht merkwaardige uitzondering werd ook bij de categorie agrarische bevolking aangetroffen; de correlatiecoëfficiënt tussen anti-urbanisme en een positieve houding t.o.v. de bevordering van het toerisme was 0,49. Voor de overige aspecten ging anti-urbanisme steeds samen met een negatieve houding t.o.v. de recreatie nl. t.o.v. uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,20$), de ontsluiting van het gebied ($r = 0,19$), de ontwikkeling van de streek door het toerisme ($r = 0,22$), de sociale consequenties ($r = 0,18$) en t.o.v. de sociale integratie ($r = 0,22$). In de categorie agrarische bevolking waardeerden respondenten met een anti-urbanistische houding de economische mogelijkheden van het toerisme relatief positief ($r = 0,20$). Deze laatste samenhang werd, zoals hiervoor reeds werd opgemerkt, ook in de categorie overige bevolking in Gaasterland aangetroffen ($r = 0,20$).

Zowel voor alle respondenten in de Kempen berekend als voor de categorieën agrarische bevolking en overige bevolking afzonderlijk waren de correlaties tussen ‘anti-urbanisme’ en positieve waardering van het stedeling zijn van recreanten negatief (resp. $r = 0,31$, $r = 0,27$ en $r = 0,26$). In de categorie overige bevolking ging anti-urbanisme gepaard met een negatieve houding t.o.v. de agrarisch-landschappelijke consequenties van de recreatie ($r = 0,28$) en met een negatieve houding t.o.v. de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie ($r = 0,21$). Buiten verwachting waren de anti-urbanistische respondenten iets meer op de hoogte met het bestaan van toeristische instituties dan de urbanistische ($r = 0,24$). Onder de anti-urbanistische kwamen relatief weinig respondenten voor die verblijfsaccommodatie verleenden of daartoe plannen hadden ($r = 0,19$).

Deze bevindingen wijzen erop dat de primaire plattelanders zich negatief opstellen t.o.v. de meeste aspecten van ‘de recreatie’. In de Kempen kwamen deze primaire plattelanders meer voor dan in het Gaasterland.

8.6. OVERIGE VARIABELEN

Tot de categorie overige variabelen werden gerekend: leeftijd, geslacht, inkomen en materiële welstand, opleiding en godsdienst.

8.6.1. *Leeftijd en geslacht*

Slechts een enkele samenhang tussen de factor leeftijd en de houding ten opzichte van een aspect van ‘de recreatie’ is in overeenstemming met de in hoofdstuk 5 gemaakte veronderstelling nl. dat oudere mensen in het algemeen meer geneigd zouden zijn zich t.o.v. de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland negatiever op te stellen dan jongere. In Gaasterland hadden jongere respondenten een positievere houding ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme ($r = 0,16$) dan oudere. Dit gold voor de categorie overige bevolking ($r = 0,21$), maar niet voor de categorie agrarische bevolking. In deze categorie

hadden de jongeren een iets negatievere houding ten opzichte van de uitbreiding van de verblijfsaccommodatie dan de ouderen ($r = 0,18$). In de Kempen hadden jongeren een positievere houding ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme dan ouderen ($r = 0,24$). Vooral voor de categorie middenstand gold dat waarschijnlijk en in mindere mate ook voor de categorie overige bevolking ($r = 0,15$) en de categorie agrarische bevolking ($r = 0,14$).

In de categorie agrarische bevolking werd verder geen enkel verband gesignaleerd tussen de factor leeftijd en de houding t.o.v. aspecten van 'de recreatie'. Bij de categorie overige bevolking bleken jongeren een minder positieve houding te hebben ten opzichte van de uitbreiding van de toeristische horecasector dan de ouderen ($r = 0,17$). Dit gold ook voor de houding ten opzichte van de sociale consequenties ($r = 0,22$). Dat overigens de factor leeftijd geen belangrijke bijdrage zou leveren aan de verklaring van de gesignaleerde verschillen in houdingen ten opzichte van 'de recreatie' is ook gebleken uit de zeer geringe wijzigingen, die optreden in de samenhangen tussen de verschillende onafhankelijke variabelen enerzijds en de beoordelingen van de onderscheiden aspecten van de recreatie anderzijds bij berekening van partiële correlaties tussen deze variabelen en de beoordelingen van de onderscheiden aspecten van de recreatie bij constant houden van de factor leeftijd. Bij het in paragraaf 2 van hoofdstuk 7 reeds genoemde onderzoek in het Utrechtse en Hollandse Plassengebied bleek dat oudere agrarische bedrijfshoofden zich iets negatiever opstelden tegenover de eventuele aanleg van een groot recreatie-attractiepunt dan jongere.

In Gaasterland hadden de mannelijke respondenten gemiddeld een iets positievere houding ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme dan de vrouwelijke respondenten. In de categorie agrarische bevolking voelden de mannelijke respondenten iets meer voor het (gaan) exploiteren van openluchtrecreatieve verblijfsaccommodatie dan de vrouwelijke respondenten ($r = 0,30$). Dit kan veroorzaakt zijn doordat in Gaasterland bij plannen pogingen in het werk te stellen (bij)verdiensten uit 'de recreatie' te halen veelal gedacht wordt aan vormen waarbij de huisvrouw en eventueel ook een of meer dochters de verzorging van de gast op zich moeten nemen. In deze bevolkingscategorie waren de mannelijke respondenten ook iets meer geporteerd voor sociale integratie van het toerisme ($r = 0,19$) dan de vrouwelijke.

In de Kempen hadden de mannelijke respondenten een negatievere houding ten opzichte van de agrarisch-landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van een toeristische functie ($r = 0,23$) dan de vrouwelijke. Dit verband werd vrij sterk in de categorie agrarische bevolking aangetroffen ($r = 0,39$).

De uitbreiding van de toeristische horecasector werd vooral door de mannelijke respondenten ($r = 0,21$) afgekeurd, in zeer sterke mate in de categorie overige bevolking ($r = 0,55$) maar niet in de categorie agrarische bevolking waar geen significant verband werd aangetroffen in deze zin. De achtergrond hiervan kan zijn dat gevreesd wordt door toeristen a.h.w. verdreven te worden uit de café's, zoals in Bronkhorst werd gesignaleerd. Dit laatste verschijnsel zou, zo bleek in paragraaf 9 van hoofdstuk 4, een van de oorzaken zijn van de moeilijkheden, die kunnen optreden bij de integratie van het toerisme. Ten opzichte

van de ontsluiting van het gebied met speciale toeristische wegen hadden de mannelijke respondenten in de Kempen een positievere houding dan de vrouwelijke ($r = 0,32$). In de categorie overige bevolking was dit verband vrij sterk ($r = 0,49$).

In de Kempen hadden mannelijke respondenten in de categorie overige bevolking een positievere houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme ($r = 0,25$) dan de vrouwelijke. In de categorie agrarische bevolking was het omgekeerde het geval ($r = 0,22$). In de categorie overige bevolking hadden mannelijke respondenten een negatievere houding ten opzichte van een verdere toename van de omvang van de toeristische trek naar het gebied ($r = 0,25$) dan de vrouwelijke. Deze mannelijke respondenten achtten wel meer dan de vrouwelijke de voordelen van het toerisme voor de streek groter dan de nadelen.

De gevonden verbanden kunnen toevallig zijn ontstaan. Er zijn geen duidelijke redenen om aan te nemen dat in de Kempen de vrouwelijke respondenten zich negatiever zouden opstellen ten opzichte van het toerisme dan de mannelijke. Vrouwelijke respondenten van de categorie agrarische bevolking hebben waarschijnlijk evenzeer de waarden van de agrarische subcultuur geïnternaliseerd als de mannelijke. Het moet bovendien niet geheel uitgesloten worden geacht dat onder degenen die geen vraaggesprek met de interviewers wilden voeren, de meer traditionele vrouwen oververtegenwoordigd waren, zodat een wat meer traditionele afweerreactie ten opzichte van de recreatie onder vrouwen, die, zo bleek uit de beschrijving van de regionale cultuur in de Kempen in hoofdstuk 6, paragraaf 3, qua positie wat meer daartoe geneigd zouden kunnen zijn, niet uit de bevindingen van het onderzoek naar voren komen. In bijlage 12 blijkt dat er in de Kempen relatief veel vrouwelijke non-respondenten waren.

8.6.2. *Inkomen en welstand*

In Gaasterland hadden respondenten in de categorie overige bevolking in de lagere inkomenscategorieën een positievere houding ten opzichte van een verdere toename van de toeristische trek naar het gebied dan mensen met een relatief hoog inkomen ($r = 0,22$). Bij de boeren daarentegen werd een negatieve houding ten opzichte van de toename van de toeristische trek aangetroffen bij boeren in de lagere inkomenscategorieën ($r = 0,20$). Deze samenhangen kunnen als aanwijzingen worden opgevat voor het bestaan van de drie in hoofdstuk 5 paragraaf 3.3. geformuleerde hypothetische typen plattelandsbewoners; althans deze bevindingen zijn daarmee niet in tegenspraak.

Daar leeftijd en inkomen veelal samenhangen, werd de mogelijke invloed van de factor leeftijd uitgeschakeld door berekening van een partiële correlatiecoëfficiënt: de gevonden samenhangen bleken niet meer significant te zijn. In de categorie agrarische bevolking hadden respondenten met relatief lage inkomens een betrekkelijk negatieve houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor recreatie ($r = 0,22$, leeftijd constant $r = 0,23$) en een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van de agrarisch-landschappelijke consequenties ($r = 0,20$).

Op deze samenhangen zijn waarschijnlijk geografische factoren van invloed. De kleinere boeren, die in het middengebied van Gaasterland wonen hebben wel bezwaar tegen het onttrekken van grond voor recreatie aan de landbouw maar de agrarisch-landschappelijke consequenties vinden zij mogelijk mede acceptabel omdat zij er al aan gewend zijn dat houtwallen gehandhaafd worden en fiets- en wandelpaden tussen akkers en weilanden gehandhaafd en/of aangelegd worden.

De grotere boeren, in de hogere inkomenscategorieën, die in het open greide gebied wonen, zullen de voorgestelde landschappelijke maatregelen in dit type landschap maar moeilijk kunnen accepteren.

In de Kempen bleek bij de overige bevolking in de lagere inkomenscategorieën een relatief positieve houding te bestaan ten opzichte van een verdere toename van de omvang van het toerisme ($r = 0,32$). Respondenten in de categorie overige bevolking met betrekkelijk lage inkomens hadden een positieve houding ten opzichte van een verdere ontsluiting van het gebied ($r = 0,26$). Deze samenhang werd alleen gesignaleerd als de invloed van de factor leeftijd werd uitgeschied. Beide bevindingen kunnen als ondersteuning van de hypothese, dat er drie typen plattelandsbewoners zouden zijn te onderscheiden in verband met hun houding ten opzichte van de recreatie, opgevat worden.

In de agrarische bevolkingscategorie hadden de respondenten in de lagere inkomenscategorieën een negatieve houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie ($r = 0,20$). Respondenten met betrekkelijk lage inkomens voelden ook weinig voor een bevordering van het toerisme ($r = 0,20$, leeftijd constant $r = 0,34$).

Schijnbaar in tegenstelling tot deze bevinding, die wel opgevat kan worden als een argument voor het bestaan van z.g. primaire plattelandsbewoners, is de bevinding dat respondenten van de categorie agrarische bevolking in de lagere inkomenscategorieën betrekkelijk hoge verwachtingen hadden van 'de recreatie' als bron van inkomsten ($r = 0,25$; leeftijd constant $r = 0,25$). Deze bevinding kan waarschijnlijk verklaard worden naar analogie van de bevinding van BRUNER EN GOODMAN (1947) dat tien jaar oude kinderen van arme gezinnen de grootte van geldstukken meer overschatten dan kinderen van dezelfde leeftijd uit rijke gezinnen (LINDGREN, 1971). Mensen met lage inkomens zijn waarschijnlijk eerder geneigd om ook betrekkelijk geringe economische impulsen van 'de recreatie' hoger te waarderen dan mensen met hoge inkomens.

De factor welstand hangt waarschijnlijk met de factor inkomen samen, althans men zou dit verwachten, aangezien een hoog inkomen als voorwaarde opgevat kan worden voor de aanschaf van allerlei moderne materiële voorzieningen en 'gadgets' als een telefoon, een douche, een koelkast, een automobiel, een kampeeruitrusting, sport- en zwemkleding, een zomerhuisje e.d. die als indicator zijn gebruikt om de mate van materiële welstand vast te stellen (bijlage 5).

Toch werd bij geen enkele onderscheiden categorie een significant verband aangetroffen tussen deze twee factoren. Men bedenke hierbij dat de factor welstandsniveau in hogere mate dan de factor 'hoogte van het inkomen' – bij niet-

inkomenstrekkers werd het inkomen van het gezinshoofd gevraagd – met de grootte en samenstelling van het gezin naar leeftijd en geslacht samenhangt.

De factor welstand is overigens waarschijnlijk een betere indicator voor iemand's levensstijl dan het inkomen. Het inkomen nl. varieert bij de loontrekkers min of meer automatisch met de leeftijd en met de mogelijkheid moet rekening gehouden worden dat, hoewel een hoog inkomen tot het aanschaffen van veel consumptiegoederen kan leiden, de neiging duurzame consumptiegoederen aan te schaffen van beroepscategorie tot beroepscategorie kan variëren min of meer onafhankelijk van het inkomensniveau.

In Gaasterland hadden mensen in de categorie overige bevolking met een betrekkelijk lage welstandsscore (zie bijlage 5 voor de wijze waarop deze score werd berekend) een betrekkelijk hoge verwachting van 'de recreatie' als bron van inkomsten ($r = 0,21$). Bij de agrarische bevolking hadden mensen met een lage welstand iets meer bezwaren tegen de agrarisch-landschappelijke consequenties dan mensen met een hoge welstandsscore ($r = 0,18$). Andere significante verbanden tussen de factor welstand en beoordelingen van aspecten van 'de recreatie' werden in Gaasterland niet vastgesteld.

Ook deze bevindingen weerspreken niet de mogelijkheid om de bevolking op het platteland in verband met hun houding ten opzichte van 'de recreatie' in de in hoofdstuk 5, paragraaf 3, hypothetisch geformuleerde drie typen in te delen.

In de categorie agrarische bevolking hadden respondenten met een relatief lage welstand relatief weinig bezwaren tegen de agrarisch landschappelijke consequenties van het toerisme ($r = 0,21$). Hierboven is de mogelijke oorzaak voor dit verband reeds aangegeven. Bij deze respondenten werden wel vrij veel bezwaren aangetroffen tegen een uitbreiding van de recreatieve verblijfsaccommodatie ($r = 0,23$), tegen de toename van de omvang van de recreatieve trek naar het gebied ($r = 0,18$) en tegen sociale consequenties van 'de recreatie' ($r = 0,20$).

Ook deze laatste bevindingen laten de mogelijkheid open voor het bestaan van het type van de z.g. primaire plattelander.

Mensen met een betrekkelijk lage welstand waardeerden meer dan mensen met een betrekkelijk hoge materiële welstand de voordelen van 'de recreatie' voor de streek hoger dan de nadelen ($r = 0,20$). Bij de afweging van voor- en nadelen voor de streek speelden financiële overwegingen een belangrijke rol, wat mede een verklaring kan vormen voor deze samenhang tussen deze twee variabelen. Een, zij het hypothetische, verklaring voor dit verband werd hiervoor reeds gegeven naar aanleiding van de bevindingen dat mensen in lagere inkomenscategorieën betrekkelijk hoge verwachtingen hadden van 'de recreatie' als bron van inkomsten, in verband met de bevindingen van onderzoek van BRUNER en GOODMAN (1947).

8.6.3. Opleidingsniveau

Verondersteld is dat de factor opleiding van invloed is op de houding ten opzichte van de recreatie. Onder respondenten met een hogere opleiding komen waarschijnlijk relatief veel z.g. tertiaire plattelanders voor: mensen, die niet localistisch ingesteld zijn of om traditionele motieven een negatieve houding

aannemen ten opzichte van de recreatie, maar die niet voor een sterke ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland zijn geporteerd omdat daarvoor verstedelijkende invloeden gaan optreden en het image van het platteland zich wijzigt wat impliceert dat zij dan hun eigen recreatieve mogelijkheden in gevaar gebracht zien.

In Gaasterland hadden respondenten met een hoog opleidingsniveau meer begrip voor de agrarisch-landschappelijke consequenties van de recreatie ($r = 0,26$) dan mensen met een laag opleidingsniveau. Deze mensen voelden iets minder voor een verdere toename van de recreatieve trek ($r = 0,18$) naar hun gebied dan lager geschoolden. Andere verbanden werden niet geconstateerd.

Deze bevindingen kunnen als argumenten worden opgevat voor het bestaan van tertiaire plattelandsbewoners; zij willen wel op een recreatief aantrekkelijk platteland wonen maar zij zien liever de toeristenstroom niet toenemen.

Respondenten in de categorie agrarische bevolking met een hoog opleidingsniveau hadden een positieve houding ten opzichte van agrarisch-landschappelijke consequenties van de recreatie ($r = 0,28$). Ook in deze categorie voelden de meer geschoolden iets minder voor een verdere toename van de omvang van de recreatieve trek naar het gebied ($r = 0,20$).

In de Kempen werden overeenkomstige samenhangen gevonden. Mensen in de categorie overige bevolking met een hoog opleidingsniveau hadden wel een iets positievere houding ten opzichte van de agrarisch-landschappelijke consequenties ($r = 0,19$, leeftijd constant $r = 0,17$) dan lager geschoolden. Onder deze mensen werden er echter relatief veel aangetroffen, die minder voor een verdere toename van de recreatieve trek geporteerd waren dan onder mensen met een betrekkelijk laag opleidingsniveau ($r = 0,27$). De factor leeftijd doorkruiste dit verband niet.

In de categorie agrarische bevolking hadden respondenten met een laag opleidingsniveau een iets positievere houding ten opzichte van het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie ($r = 0,18$) dan de hoger geschoolden. Mogelijk speelde hierbij een rol dat er onder deze boeren met relatief weinig scholing een aantal waren, die de landbouw wilden verlaten. De hoger geschoolden hadden meer begrip voor agrarisch-landschappelijke consequenties ($r = 0,23$) van de recreatie dan de lager geschoolden. Onder deze hoger geschoolden werden meer mensen aangetroffen, die uitbreiding van de verblijfsaccommodatie negatief beoordeelden ($r = 0,30$). De lager geschoolden hadden iets meer de neiging de voordelen van de recreatie voor de streek positief te beoordelen dan mensen met een relatief hoog opleidingsniveau ($r = 0,19$). Kortom, de factor opleiding levert wel enige bijdrage aan de verklaring van de verschillen in houdingen ten opzichte van 'de recreatie'. Een bijdrage, die in overeenstemming is met de veronderstellingen daaromtrent. De betrekkelijk positieve houding ten opzichte van de agrarisch-landschappelijke consequenties van 'de recreatie' en de betrekkelijk negatieve houding ten opzichte van een verdere toename van de recreatieve trek naar hun gebied bij de respondenten, die relatief hoog geschoold zijn, wijzen er waarschijnlijk op dat in de toekomst bij een verdere ontplooiing van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het platteland met de

daarmee gepaard gaande verstedelijkingstendenzen, weerstanden hiertegen niet bij de nu nog meer traditionele plattelanders, hier typologiserend primaire plattelanders genoemd, zullen rijzen, maar bij de z.g. tertiaire plattelanders, die om een voor hen aantrekkelijke, rustige, landelijke, recreatieve woonomgeving op het platteland (gingen) wonen of mede of voornamelijk om dergelijke motieven op het platteland blijven wonen.

8.6.4. *Godsdienst*

In Gaasterland is nagegaan of de factor 'frequentie van de kerkgang' (kerksheld) samenhang vertoonde met de wijze waarop bepaalde aspecten van de recreatie beoordeeld werden. Gebleken is dat in de categorie overige bevolking mensen, die niet of betrekkelijk weinig frequent ter kerke gingen, een negatieve houding hadden ten opzichte van de toeristische ontsluiting van het gebied door middel van speciale toeristische wegen ($r = 0,22$). Waarschijnlijk gaat het om mensen, die, hoewel zij het toerisme positief gezind zijn, bij een verdere ontsluiting van het gebied een te grote drukte vrezen en daardoor hun eigen recreatie-mogelijkheden verloren zien gaan. Waarschijnlijk zijn dit dus z.g. tertiaire plattelanders. Andere verbanden werden niet aangetroffen.

In de categorie agrarische bevolking werd alleen een significant verband aangetroffen tussen frequentie van de kerkgang en de beoordeling van de voor- en nadelen van het toerisme voor de streek; mensen in deze categorie, die weinig frequent ter kerke gaan, legden meer de nadruk op de voordelen voor de streek ($r = 0,30$). (Moderne primaire plattelanders?).

In de Kempen werd geen enkel significant verband gevonden tussen de factor 'frequentie van de kerkgang' en de wijze waarop aspecten van de recreatie werden beoordeeld.

8.7. INTERVENIËRENDE FACTOREN

In hoofdstuk 5 is reeds uiteengezet dat het niet onmogelijk geacht moet worden dat de houding ten opzichte van diverse aspecten van de openlucht recreatie mede bepaald wordt door de mate waarin men er zich van bewust is dat 'de recreatie' een belangrijke rol speelt of gaat spelen op het platteland.

In paragraaf 3 van hoofdstuk 7 is de veronderstelling geformuleerd dat de factor 'betrokkenheid bij' of 'bewustzijn van' er de oorzaak van kan zijn dat er in de categorie neringdoende middenstand relatief meer bezwaren tegen de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland werden genoemd in antwoord op een open vraag hieromtrent dan in de beide andere onderscheiden categorieën. Uit andere bevindingen van dit onderzoek kwam duidelijk naar voren dat de respondenten in de categorie neringdoende middenstand 'de recreatie' in alle opzichten positiever beoordeelden dan respondenten in de beide andere categorieën. De oorzaak voor het relatief meer noemen van bezwaren in antwoord op de projectieve vraag naar de veronderstelde tegenstanders moet dus niet in een negatievere houding ten opzichte van 'de recreatie' gezocht worden.

In hoofdstuk 7, paragraaf 2, bleek dat in Gaasterland veel meer dan in de Kempen het bewustzijn bestaat dat 'de recreatie' als een belangrijke verandering beschouwd moet worden. Om de mate waarin 'de recreatie' als een belangrijke verandering werd beschouwd cijfermatig aan te geven, werd een index geconstrueerd waarin twee elementen voorkwamen, de opvatting over het belang dat aan 'de recreatie' als sociale verandering in het gebied toegekend kan worden en de plaats, die de recreatie naar de mening van de respondenten heeft in de trek naar het gebied. In hoofdstuk 7, paragraaf 2, bleek dat de gemiddelde score voor de mate van apperceptie in Gaasterland (3,2) groter was dan in de Kempen (2,3). Zoals in bijlage 19 blijkt, was de gemiddelde score voor de apperceptie van het object van de houding, 'de recreatie', in beide gebieden voor de respondenten in de categorie oude middenstand betrekkelijk hoog nl. in Gaasterland 3,5 en in de Kempen 2,3. De gemiddelde scores voor de apperceptie van de recreatie voor de respondenten in Gaasterland en de Kempen in de categorieën agrarische bevolking en overige bevolking waren resp. 3,1 en 3,0 en 2,2 en 2,4. De spreiding van de mate van apperceptie binnen deze categorieën was groot. Waarschijnlijk is de mate, waarin men zich van de ontwikkeling van de recreatie bewust is mede van invloed op de houding, die men heeft ten opzichte van verschillende aspecten van 'de recreatie'. In voorgaande paragrafen in dit hoofdstuk is deze hypothese reeds in verband met verschillende bevindingen ter sprake gebracht.

Hieronder is nagegaan of deze factor 'mate van apperceptie van de recreatie' mogelijk die interveniërende invloed heeft, die er hiervoor veronderstellenderwijs aan toegeschreven is.

In de categorie overige bevolking in Gaasterland hadden respondenten, die 'de recreatie' als een belangrijke verandering percipiëerden, een negatieve houding ten opzichte van de sociale consequenties ($r = 0,14$, niet significant), een negatieve houding ten opzichte van de sociale integratie ($r = 0,44$) en een positieve houding ten opzichte van de economische mogelijkheden van het toerisme ($r = 0,65$). In de categorie agrarische bevolking werden deze laatste twee samenhangen ook (resp. $r = 0,29$ en $r = 0,59$) aangetroffen.

In de Kempen zijn deze zelfde samenhangen gevonden. Bij de categorie overige bevolking waren de correlatiecoëfficiënten iets lager (resp. $r = 0,44$, $r = 0,66$ en $r = 0,72$) dan in de categorie agrarische bevolking (resp. $r = 0,63$, $r = 0,77$ en $r = 0,77$). Vooral in de Kempen moet gezien de hoogte van de gevonden correlatiecoëfficiënten van zeer sterke samenhangen gesproken worden. Of men negatieve sociale consequenties in de ontwikkeling van de toeristische functie van het platteland zag, of men een sociale integratie van het toerisme negatief benaderde en of men in het toerisme voor velen een bron van inkomsten onderkende, bleek dus in zeer belangrijke mate samen te hangen met de mate waarin men zich bewust is van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland.

Het is dus o.i. zeer wel mogelijk dat het object 'de openluchtrecreatieve functie van het platteland', ten opzichte waarvan de houding is gemeten, voor verschillende mensen zeer uiteenlopende betekenissen heeft en dat deze betekenissen

variëren met de mate waarin men zich bewust is geworden van de invloeden, die van deze nieuwe functie op het platteland kunnen uitgaan. Gebleken is immers, dat, naarmate men de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland meer als een belangrijke verandering percipieerde, men enerzijds de sociale gevolgen van deze ontwikkeling negatiever waardeerde en men zich ook negatiever opstelt ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme, maar anderzijds de openluchtrecreatieve functie van het platteland hoog waardeert als bron van inkomsten voor de plattelandsbewoners.

Het is heel goed denkbaar dat de meer traditionelen op het platteland negatiever – meer in overeenstemming met de veronderstellingen – op deze nieuwe functie van het platteland zouden reageren als zij zich meer bewust waren van de betekenis, die de openluchtrecreatieve functie van het platteland heeft voor de ontwikkeling van het platteland.

Voor al in de Kempen is dit waarschijnlijk het geval en dan in het bijzonder voor de categorie agrarische bevolking. In de Kempen werd bij de categorie agrarische bevolking een positieve houding ten opzichte van de sociale integratie vooral aangetroffen bij mensen met een relatief lage sociale status ($r = 0,30$). Mensen met een lage sociale status waren zich nog slechts in relatief geringe mate bewust van 'de recreatie' ($r = 0,21$) en bovendien bleek dat vooral mensen, die 'de recreatie' niet van belang vonden (in geringe mate bewust van de importantie van 'de recreatie') een positieve houding hadden ten opzichte van de sociale integratie van 'de recreatie' ($r = 0,77$). Welnu, berekening van een partiële correlatiecoëfficiënt tussen de factor sociale status en de houding ten opzichte van de sociale integratie met constant houden van de factor 'importantie van de recreatie' liet zien dat deze laatste factor interveniëert in de eerder genoemde samenhang: mensen in de agrarische bevolkingscategorie met een lage sociale status hadden een betrekkelijk positieve houding ten opzichte van de integratie van 'de recreatie' ($r = 0,23$). Deze samenhang bleek echter minder sterk wanneer de invloed van de factor 'mate van apperceptie' werd geabstraheerd.

De invloed van de interveniërende factor 'positieve beoordeling eigen voordelen' blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in Gaasterland bij de categorie agrarische bevolking een samenhang tussen factor importantie van de recreatie en een negatieve houding ten opzichte van de toename van de omvang van de recreatie ($r = 0,27$) sterker werd wanneer de factor 'positieve beoordeling eigen voordelen' constant wordt gehouden ($r = 0,39$).

In de Kempen bleek de invloed van de factor 'positieve beoordeling eigen voordelen' uit de versterking van de samenhang tussen de factor 'mate van apperceptie' van de recreatie en een positieve houding ten opzichte van de bevordering van het toerisme ($r = 0,30$) bij constant houden van de factor 'positief oordeel eigen voordelen' ($r = 0,51$). De invloed van de factor 'eigen voordelen' was ook bij de agrarische bevolkingscategorie merkbaar. Mensen, die zich wel van 'de recreatie' bewust waren, zich daarbij wel betrokken voelden, hadden een negatieve houding ten opzichte van de sociale gevolgen van de recreatie ($r = 0,29$). Dit gold vooral wanneer de factor 'eigen voordelen' uitgeschakeld

werd ($r = 0,45$). Mensen, die 'de recreatie' relatief sterk appercepieerden, hadden een negatieve houding ten opzichte van de sociale integratie ($r = 0,48$). Dit gold vooral wanneer de factor 'eigen voordelen' werd geabstraheerd ($r = 0,58$). In de Kempen bleek bij de categorie overige bevolking de samenhang tussen een positief oordeel over eigen voordelen en een positieve houding ten opzichte van de sociale consequenties ($r = 0,36$) sterker te worden als de factor 'mate van apperceptie van de recreatie' werd uitgeschakeld ($r = 0,64$).

Ook de invloed van de factor 'accommodatieverlening' moet in dit verband genoemd worden; een samenhang tussen een hoge mate van zich betrokken voelen bij de recreatie in de categorie agrarische bevolking en een positieve beoordeling van de eigen voordelen ($r = 0,59$) bleek nog sterker te worden als de factor accommodatieverlening werd uitgeschakeld ($r = 0,81$). Dit gold ook voor de samenhang tussen de factor 'zich betrokken voelen bij de recreatie' en een negatieve houding ten opzichte van de sociale gevolgen van de recreatie ($r = 0,63$), wanneer de factor accommodatieverlening constant gehouden werd ($r = 0,76$).

In de agrarische bevolkingscategorie in de Kempen bleek een vrij sterke samenhang tussen zich betrokken voelen bij de recreatie en een negatieve houding ten opzichte van de sociale integratie van het toerisme nog versterkt te worden door uitschakeling van de factor 'accommodatieverlening' ($r = 0,91$).

De bevindingen, die in deze laatste paragraaf zijn beschreven, bevestigen de indruk dat betwijfeld moet worden of de pogingen, die in dit onderzoek zijn gedaan om de houding ten opzichte van 'de recreatie' te meten door middel van beoordelingen van verschillende aspecten daarvan, helemaal geslaagd genoemd kunnen worden. Het object van de houding 'de ontwikkeling van de openlucht-recreatieve functie van het platteland' is niet zo'n eenduidig gegeven dat het als een object van een houding kan fungeren. De mate van bewustzijn van de ontwikkeling van de openlucht-recreatieve functie in de twee onderzoeksgebieden liep zeer uiteen. Ook was er een grote mate van verscheidenheid van aspecten, die er aan werden onderscheiden en ook de verscheidenheid in het belang dat aan deze aspecten werd toegekend, was erg groot.

9. SAMENVATTING VAN ENKELE BEVINDINGEN EN NABESCHOUWING

9.1. INLEIDING

Dit explorerende onderzoek naar de relatie recreatie-platteland is ingesteld op instigatie van de Cultuurtechnische Dienst, die bij haar planning van land-inrichtings-objecten steeds meer geïnvolveerd zal worden in een problematiek, waarin de volgende vragen centraal staan: welke functie heeft het platteland voor de openluchtrecreatie, welke gevolgen heeft de ontwikkeling van deze functie voor de ontwikkeling van het platteland en wat betekenen ontwikkelingen van deze functie van het platteland en de gevolgen daarvan voor de plattelandsbevolking.

Deze drie vragen vormen de hoofdelementen van de structuur van deze studie.

Ook vanuit de vraag waarmee we aanvankelijk zijn gestart, nl. hoe is de houding van de plattelandsbevolking ten opzichte van 'de recreatie', zijn we op deze dieling gekomen. De houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van de 'recreatie' is, globaal beschouwd, afhankelijk van de hiervoor genoemde drie factorencomplexen.

Met opzet zijn deze drie factoren dynamisch geformuleerd. Wordt echter op een bepaald moment gepoogd de houding van de bevolking in een plattelandsgebied ten opzichte van de recreatieve functie van dat gebied te meten, dan vertonen deze factoren zich als statische gegevens. Men heeft dan te maken met de fase, waarin de ontwikkeling van de functie van het gebied voor de recreatie verkeert, de reeds merkbare en verwachte gevolgen van de ontwikkeling van deze functie voor het gebied en de sociaal-economische en culturele situatie in het gebied.

Deze samenvatting met de belangrijkste conclusies, die op basis van de bevindingen van onderzoek getrokken kunnen worden, bestaat ook uit drie delen, nl. een korte beschrijving van de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland, de gevolgen van deze ontwikkeling voor de ontwikkeling van het platteland en de houding van de bevolking op het platteland ten opzichte van deze ontwikkelingen en de achtergronden daarvan.

9.2. DE FUNCTIE VAN HET PLATTELAND VOOR DE OPENLUCHTRECREATIE

In deze studie is, om inzicht te krijgen in de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, het verschijnsel openluchtrecreatie op twee wijzen benaderd.

In hoofdstuk 2 is deze functie voornamelijk benaderd vanuit een analyse van de trek naar buiten. In hoofdstuk 3 is de openluchtrecreatie op het platteland als het ware vanuit het gezichtsveld van het platteland bekeken: daarbij zijn in

de eerste plaats opvattingen over de functie van het platteland besproken, in de tweede plaats theorieën over de recreatieve functie van het platteland of de open ruimte, welke voor een gedeelte min of meer direct verband houden met de besproken opvattingen over de recreatieve functie van het platteland en in de derde plaats is gepoogd om op basis van bevindingen van empirisch onderzoek inzicht te verkrijgen in het gebruik van recreatiemogelijkheden op het platteland.

Bij een poging de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland te beschrijven, stuit men op het probleem dat het vrij lastig is om het begrip openluchtrecreatie nauwkeurig te omschrijven. Openluchtrecreatie wordt als een onderdeel van de vrijetijdsbesteding beschouwd. Aansluitend bij WIPPLER (1966) is onder vrijetijdsbesteding verstaan alle gedragingen die in de vrije tijd plaats hebben. Vrije tijd is negatief gedefinieerd als alle tijd, die niet gebruikt wordt voor dagelijkse werkzaamheden, gaan naar en komen van het werk, slapen, eten en lichamelijke verzorging (bruto vrije tijd). Het belevingsaspect is hier dus buiten beschouwing gebleven; er is dus voorbijgegaan aan het feit dat werk ook gedeeltelijk als recreatief beleefd kan worden en andersom bepaalde gedeelten van de bruto vrije tijd als werk (semi-loisir). Er is in hoofdstuk 2 ook een poging gedaan vrije tijd positief te formuleren.

Naast deze problemen – wat is vrije tijd en wat als zodanig opgevat wordt – bestaan er wanneer men wil bepalen wat openluchtrecreatie is, nog twee vragen waaraan moeilijk voorbij gegaan kan worden. De eerste vraag is deze: hoe worden openluchtrecreatie-activiteiten van andere vrijetijds-activiteiten zoals sport en toerisme onderscheiden; de tweede vraag is: wat wordt onder ‘openlucht’ of ‘buitenlucht’ of ‘vrije natuur’ verstaan? Gebruikt worden immers naast het begrip ‘openlucht’ ook wel woorden als ‘buiten’, ‘buitenlucht’, ‘vrije natuur’, etc. om aan te duiden, waar die activiteiten, die met openluchtrecreatie worden omschreven, plaats hebben.

Wat betreft de eerste vraag zijn, mede gezien het doel van deze studie, het toerisme en de recreatiesporten tot de openluchtrecreatie gerekend. Het sociale object van de houding van de bevolking op het platteland kan dan ook het beste omschreven worden als de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve functie van het platteland. Dit object is verder in deze studie kortweg aangeduid met ‘de recreatie’. De openluchtrecreatie valt daaronder en als men meent dat (een gedeelte van) het toerisme niet onder openluchtrecreatie begrepen wordt, ook het toerisme. Ook de gevolgen van de ontwikkeling van openluchtrecreatie en toerisme op het platteland voor de ontwikkeling van het platteland zijn tot het object van de houding van de plattelandsbevolking gerekend.

Wat betreft de tweede vraag, kan gesignaleerd worden dat er een continuum van opvattingen bestaat met als het ene extreme de opvatting dat openluchtrecreatie (outdoor-recreation) alle recreatie is die ‘outdoor’ plaatsvindt – ook het rusten op een balkon is dan openluchtrecreatie – en met als andere extreme de opvatting dat openluchtrecreatie alleen die recreatie is, die plaats heeft in natuurgebieden of in gebieden waar men kan beleven ‘echt in de natuur’ te zijn. Met deze laatste toevoeging haalt men het belevingsaspect binnen de definitie, die daarmee in sterke mate aan eenduidigheid verliest.

In deze studie is pragmatisch uitgegaan van de gedachte dat alle recreatie, die 'outdoor' is, als openluchtrecreatie opgevat kan worden. In hoofdstuk 2 is er de aandacht op gevestigd aan de hand van definities van de studie-objecten van verschillende gedragswetenschappen, die zich met toerisme, openluchtrecreatie of sport bezig houden, dat het geenszins gemakkelijk is het begrip openluchtrecreatie van toerisme en sport te onderscheiden. Het is ook vrij lastig uitspraken te doen over de plaats waar de recreatie zich afspeelt: het hebben van een 'groen' uitzicht uit de woonkamer kan b.v. tot de uitspraak leiden dat de woning in kwestie een hoge openluchtrecreatieve waarde heeft.

Om de ontwikkeling van de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie te beschrijven is uitgegaan van de opvatting dat onder functie voor de openluchtrecreatie verstaan kan/moet worden het gebruik dat van openluchtrecreatiemogelijkheden wordt gemaakt. Aan het woord gebruik kunnen zeer verschillende inhouden worden gegeven; een zeer enge betekenis, waarmee alleen de plaats wordt aangegeven waar een bepaalde vorm van recreatie zich afspeelt, bijvoorbeeld een bosrand of een strandbad, een strandgedeelte, een weg, etc. of een ruimere betekenis, nl. niet alleen de plaats waar de recreatie zich afspeelt wordt er dan mee aangeduid, maar ook de wijdere omgeving, voorzover die mede bepalend kan zijn voor de kwaliteit van de belevingsmogelijkheden van de plaats waar een recreatievorm voorkomt. Bij een strandbad kan dat een boscomplex zijn, bij een bosrand een groot stuk akker- en weideland, dat als blikveld fungeert en daardoor mede (evt. onbewust) de waarde van de recreatieve ervaring van de recreanten beïnvloedt.

Om enig idee te krijgen van de betrekkelijkheid van de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, is in hoofdstuk 2 op verschillende wijzen het belang van (het recreatieve gebruik van) recreatiemogelijkheden binnen de woonkern nagegaan. Uit een schatting van het gedeelte van de vrije tijd dat in en bij de eigen woning wordt besteed, de omvang van het bezoek aan parken en plantsoenen e.d. binnen de woonkern, vergeleken met de trek naar 'de natuur' buiten de woonkern, de relatieve participatie aan recreatie-activiteiten binnen de woonkern en uit de relatieve behoefte aan voorzieningen voor openluchtrecreatie binnen de woonkern (vergeleken met die buiten de woonkern) bleek dat de recreatie binnen de woonkern veel belangrijker is dan mogelijk wordt verondersteld. Hierbij moet worden bedacht dat de aanwezigheid van voorzieningen voor openluchtrecreatie binnen de woonkern een belangrijke rol speelt. Zo bleek bij een in 1963 gehouden onderzoek van het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK het percentage van de bevolking, dat in het rijker met 'natuur' bedeelde Den Haag, de natuur binnen de stad bezocht, groter te zijn dan in Rotterdam en Amsterdam. Ook uit het onderzoek naar de leefbaarheid van het Rijnmondgebied bleek duidelijk dat de openluchtrecreatieve waarde van de woonomgeving van groot belang geacht wordt door de bewoners.

Het verschijnsel van de suburbanisatie kan er volgens sommigen op wijzen dat het wonen in een woonomgeving met een relatief hoge openluchtrecreatieve waarde steeds hoger gewaardeerd zal worden. Hiertegenover wordt wel gesteld dat een gedeelte van de suburbanisanten geen echte suburbanisanten zijn, d.w.z.

dat zij niet suburbaan zouden (zijn gaan) wonen als het woningen-aanbod in de steden niet kwalitatief achtergebleven zou zijn.

Ook uit woonwensonderzoeken zou naar voren komen dat meer laagbouw, waarbij de mogelijkheid over een eigen tuin te kunnen beschikken zeker een rol speelt, gewenst is dan er thans wordt geboden. Dit kan erop wijzen dat de behoefte aan openluchtrecreatiemogelijkheden in de directe woonomgeving groot is.

Uit deze bevindingen is heel duidelijk naar voren gekomen dat de relatieve functie van recreatiemogelijkheden binnen de woonkern veel groter is dan veelal wordt aangenomen. Deze vooringenomenheid kan mede ontstaan zijn doordat bij het woord openluchtrecreatie mogelijk aan openluchtrecreatie in de hierboven genoemde beperkte betekenis van het woord wordt gedacht, nl. aan openluchtrecreatie in natuurgebieden, bossen, enz. Een culturele vooringenomenheid ofwel bias, die waarschijnlijk verband houdt met opvattingen over de functie van het platteland die, stoelend op een hechte *anti-urbanistische ideologie*, de nadruk leggen op het contrastmilieu dat het platteland voor de recreatie-behoefte stedeling moet bieden, zowel in sociaal als in morphologisch-artefactueel opzicht. Een thema dat in paragraaf 3 van hoofdstuk 3 is besproken.

Voor in hoofdstuk 2 de trek naar buiten is besproken, is eerst de vraag gesteld of de openluchtrecreatiemogelijkheden binnen en buiten de woonkern als complementair dan wel als elkaars substituten beschouwd moeten worden. Uit de bevindingen van een onderzoek naar de dagtrek vanuit Rotterdam kan de conclusie getrokken worden dat de mogelijkheid dat deze twee recreatievormen als elkaars substituten te beschouwen zijn, niet helemaal uitgesloten moet worden geacht. Bevindingen van onderzoek naar de recreatievorm 'de tweede woning', inclusief de tweede woning in de vorm van een tent of caravan op een z.g. vaste standplaats, wijzen eerder in de richting dat van complementaire verschijnselen gesproken moet worden. Waarschijnlijk is de vraag niet in zijn algemeenheid te beantwoorden of recreatie binnen en recreatie buiten de woonkern als substituten of als complementen beschouwd moeten worden. Bij onderzoek om deze vraag te beantwoorden zal waarschijnlijk gedifferentieerd moeten worden zowel naar de tijd, waarin de recreatie zich afspeelt – avond-, dag-, weekend- en vakantietrek – alswel naar de vormen van recreatie. Bij de dagrecreatie kunnen na-effecten van het werk een rol spelen, terwijl bij de vakantiebesteding mogelijk niet in de eerste plaats oorzaken voor de wijze van vakantiebesteding in effecten van woon- en werksituaties gezocht moeten worden. Bevindingen van tot dusverre verricht onderzoek naar deze problematiek hebben er tot nog toe alleen maar toe geleid dat er wat gericht over deze kwestie gespeculeerd kan worden.

Zo moet waarschijnlijk met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat wonen in een qua openluchtrecreatiemogelijkheden 'rijke' directe woonomgeving, op langere termijn gezien, eerder de behoefte aan veel en een grote verscheidenheid van recreatiemogelijkheden buiten de eigen woonkern zal vergroten dan verkleinen; mensen, die opgroeien in een woonmilieu met veel mogelijkheden om recreatie-activiteiten te ontplooiën, hebben vermoedelijk in de nabije

toekomst meer behoefte aan meer en een grotere verscheidenheid van recreatiemogelijkheden dan mensen, die in een in dit opzicht relatief gedepriveerde omgeving hun primaire socialisatie hebben doorgemaakt. De in het onderzoek van KAMPHORST en SPRUYT (1971) geleverde bevestiging van de hypothese van WIPPLER (1968) dat de behoefte aan openluchtrecreatie het grootst is onder mensen, die over een tuin beschikken, kan als een aanwijzing voor de juistheid van deze gedachtengang worden opgevat. Behoeft aan openluchtrecreatie is in het onderzoek van KAMPHORST en SPRUYT opgevat als het er op uit trekken richting Holterberg. Ook bleek in dit onderzoek dat de factoren 'tuinbezit' en 'frequentie van het dagjes er op uit trekken' geen samenhang vertoonden (KAMPHORST en SPRUYT, 1971).

Onder trek naar buiten is verstaan het zich met recreatieve doeleinden buiten de eigen woonkern begeven. Een belangrijk gedeelte – ca. 50 % – van deze trek is op andere woonkernen gericht.

De dagrecreatie of de eendagsrecreatie, die voornamelijk in het weekend is geconcentreerd, vooral op de zondag, neemt zo blijkt uit bevindingen van verschillende onderzoeken reeds een grote omvang aan – ca. 35 à 39 % op een gemiddelde zondag in de zomer – en er zijn enige aanwijzingen voor gevonden dat er nog een toename van deze omvang te verwachten is. Een plafond zou volgens sommige onderzoekers bij ca. 40 % bereikt zijn (ROELFSEMA en DU RIEU, 1970).

Uit een vergelijking van bevindingen van in 1956 en 1964 verrichte onderzoeken in Rotterdam kwam naar voren dat met de toename van het gebruik van de auto – in 1956 ca. 30 %, in 1964 ca. 60 % van de trek naar buiten – niet zozeer de afgelegde afstanden toenamen alswel de participatie aan en de frequentie van de trek naar buiten. Er trad een toename van de flexibiliteit in de keuze van reistijd en route op. Dit impliceert dat de directe omgeving van de stad qua recreatiemogelijkheid van groot belang is: deze omgeving moet als een goed ontsloten zone tot de leefruimte van stedelingen gerekend worden.

Over de omvang van het dagbezoek van buitenlanders aan Nederland is niet veel bekend. Uit Nordrhein-Westfalen komen vrij veel toeristen-dagbezoekers naar Nederland. Vooral naar de stranden en vermoedelijk in toenemende mate ook naar de Veluwerandmeren.

De weekend-trek is nog weinig onderwerp van onderzoek geweest. In 1956 nam ca. 5 % van de bevolking van de steden Zaandam, Hilversum, Rotterdam en Amsterdam deel aan de weekend-trek. In 1964 was dit percentage voor de Rotterdamse bevolking ca. 8 %.

Naar de vakantietrek is vrij veel onderzoek ingesteld door het CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK. Bij het onderzoek in 1969 is een andere definitie gebruikt dan bij voorafgaande onderzoeken. Werd eerst onder vakantie een periode verstaan van twee opeenvolgende dagen met tenminste twee overnachtingen buiten de eigen woonplaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden (wanneer er een weekend in die periode viel, gold een minimum van 4 overnachtingen), in 1969 werd onder vakantie verstaan een periode van 5 of meer dagen met tenminste 4 achtereenvolgende overnachtingen buiten de eigen woon-

plaats doorgebracht voor recreatieve doeleinden, waaraan mede een element van zakelijke dienstverlening verbonden is. In 1954, 1960 en 1966 ging in de zomer – 1 mei tot 30 september – resp. 40, 43 en 59 % van de Nederlandse bevolking met vakantie. In 1969 bedroeg de bruto-vakantie-intensiteit – totaal aantal Nederlanders dat met vakantie ging, gerelateerd aan de totale bevolking – 50 %. Het gemiddeld aantal dagen vakantie per jaar per persoon, die met vakantie ging, bedroeg in 1954 en 1966 resp. 12,3 en 15,1. Ook het gemiddeld aantal vakanties per persoon per jaar neemt toe: in 1954 en in 1966 resp. 1,16 en 1,46. Dit gemiddeld aantal vakanties per jaar zal waarschijnlijk mede onder invloed van de opvattingen van medici en andere op dit gebied deskundigen nog toenemen. Dit zou de spreiding van de vakanties over het jaar kunnen vergroten. In 1969 was nog 75 % van de vakantiedagen van Nederlanders in binnen- en buitenland doorgebracht in het hoogseizoen – 28 juni tot 16 augustus – geconcentreerd. Dit duidt erop dat ondanks alle pogingen, die daartoe door verschillende instanties – Sociaal-Economische Raad, Stichting van de Arbeid, Stichting Recreatie, ANWB, etc. – in het werk werden gesteld, er van een afname van de sterke concentratie van de vakanties in de tijd geen sprake is. De spreiding van de vakantiedagen in verschillende logiesvormen loopt nogal uiteen. In hotels en zomerhuisjes was deze betrekkelijk laag – resp. ca. 50 en 70 % van de vakantiedagen in het hoogseizoen – en in andere logiesvormen hoog, nl. ca. 75 à 80 % van de vakantiedagen in het hoogseizoen.

Wanneer de spreiding van het aantal doorgebrachte vakantiedagen in verschillende gebieden in Nederland wordt bekeken, blijkt dat er ook een sterke ruimtelijke concentratie optreedt. Van de ca. 47 miljoen vakantiedagen door Nederlanders in 1969 in Nederland doorgebracht, werden er ca. 14 miljoen aan de Noordzeekust en ca. 11 miljoen in het vakantiegebied Veluwe doorgebracht. In deze gebieden zijn de doorgebrachte vakantiedagen betrekkelijk sterk in de tijd geconcentreerd, althans vergeleken met de toeristengebieden de Waddeneilanden, Waddenzee en IJsselmeer, de Meren van de randstad Holland, het Deltagebied, Zuid-Limburg en Utrecht en het Gooi.

Vakantiegeangers blijken in allerlei opzichten van de gemiddelde Nederlander te verschillen. Vakantiegeangers behoren b.v. meer dan niet-vakantiegeangers tot beroepscategorieën met een betrekkelijk hoge sociale status. Hiermee hangt samen dat onder vakantiegeangers mensen uit de hogere inkomens- en onderwijsniveau's oververtegenwoordigd zijn. Bovendien blijken onder vakantiegeangers mensen uit de meer verstedelijkte milieu's oververtegenwoordigd te zijn.

De populaties vakantiegeangers in verschillende toeristengebieden vertonen vrij grote verschillen in hun samenstelling naar sociaal milieu. In oudere toeristengebieden als de Veluwe en Zuid-Limburg brachten relatief veel handarbeiders hun vakantie door. In deze laatste gebieden waren ouderen onder de vakantiegeangers sterker vertegenwoordigd dan elders. In Zuid-Limburg brachten betrekkelijk weinig vakantiegeangers met een hoge opleiding hun vakantie door. Op de Waddeneilanden en in het Deltagebied waren vakantiegeangers met een hoog opleidingsniveau relatief sterk vertegenwoordigd. Deze bevindingen van onderzoek naar sociale kenmerken van toeristen in verschillende gebieden

kunnen als lichte aanwijzingen opgevat worden voor de juistheid van de z.g. *opschuivingstheorie*, welke inhoudt dat toeristen uit hogere sociale milieu's een bepaald gebied 'ontdekken' en dat er daarna steeds meer mensen uit lagere sociale strata heengaan, waardoor het gebied zijn exclusieve karakter verliest en voor recreanten uit hogere strata onaantrekkelijk is geworden. In paragraaf 3 van dit hoofdstuk, waar een model van het ontwikkelingsproces van een toeristengebied ter sprake komt, is deze opschuivingstheorie verder uiteengezet.

In de soorten gebruikte logiesvormen zijn gedurende de laatste decennia sterke verschuivingen opgetreden. In de categorie tenten en caravans is sinds 1954 (9 % van de vakantiegangers 1 mei-30 sept.) een sterke toename opgetreden (26 % in 1966). Het vakantie houden bij familie en kennissen is relatief sterk teruggelopen. Het verblijven in zomerhuisjes is absoluut gezien vrij sterk toe-, doch relatief afgenomen: 15 % van de vakantiegangers in 1954 en 13 % in 1966. Het vakantie houden in hotels en pensions is sinds 1954 aanvankelijk relatief enigszins toegenomen en daarna relatief teruggelopen, maar gaat mogelijk weer een opgaande lijn vertonen.

Na een beschouwing in hoofdstuk 2 over de recreatie binnen de woonkern en de trek naar buiten, is in hoofdstuk 3 de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie geanalyseerd door eerst bij de opvattingen over deze functie stil te staan en bij theorieën over de functie van de recreatie voor de mens en vervolgens bevindingen van empirisch onderzoek naar het gebruik dat van recreatiemogelijkheden wordt gemaakt, te bespreken. Dit laatste is voornamelijk gedaan om te laten zien, voorzover dat mogelijk was aan de hand van bevindingen van empirisch onderzoek, welke waarde in dit verband aan bedoelde opvattingen en theorieën gehecht kan worden.

De vraag naar de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie roept vanzelf de vraag op wat onder platteland verstaan moet worden. Zou men enerzijds geneigd zijn om het woord platteland maar af te schaffen (CONSTANDSE, 1967) en over open ruimte, vrije ruimte of vrije natuur te gaan spreken, anderzijds moet erkend worden dat het voor de meeste mensen zonder meer duidelijk is wat platteland is. Een definiëring ervan levert wel moeilijkheden op. Met de toenemende verstedelijking wordt het platteland steeds meer multi-functionele ruimte. Het belang dat in toenemende mate aan het behoud van open ruimte gehecht wordt, komt in Amerika en in West-Europese landen op verschillende wijzen tot uitdrukking. In paragraaf 2 van hoofdstuk 3 is dit uitvoerig toegelicht.

Wat betreft de opvattingen over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, blijken er bij alle verscheidenheid en nuanceringen toch enkele algemene lijnen getrokken te kunnen worden.

Het platteland wordt in verband met zijn openluchtrecreatieve functie veelal als de tegenhanger, het contrast-milieu van de verstedelijkte ruimte gezien: 'Het platteland is nl. vergeleken met de stad wat de natuur voor de cultuur is; 'terug naar de natuur' wordt vaak opgevat als terug naar het natuurlijke leven van het platteland' (LEMAIRE, 1970).

Opgemerkt moet hierbij worden dat het begrip platteland in dit verband niet als louter fysieke ruimte, maar als belevingsruimte moet worden opgevat. Men

denke hier aan de wijze waarop LOHMAN (1970) in zijn boek 'Het platteland van de mens' juist dit beleevingsaspect centraal stelde. Bij de vraag wat het platteland LOHMAN oplevert, schrijft hij: 'er is van alles op het Platteland, maar niet om te zien, alleen om te beleven, te ondergaan, te leven. En dat is toch heel wat'. Hij beschrijft dan hoe hij op een plattelandsboot op de Shatt Al-Arab rivier de nacht beleeft: 'Als het om zeven uur donker wordt, praat je nog wat na, maar om half negen is het echt nacht. Daar moet je als het ware doorheen. Je zit erin, je bent erbij betrokken. Je moet je ertegen beschermen, je erop inrichten. Het is niet het automatische van 'naar bed gaan', want dat is in een opgemaakt bed stappen. Het platteland is verder nog blootstaan aan de natuur, aan zon, water, zand, vuur, regen, kou, hitte. De vraag is of dat alles positieve waarden zijn, of dat dit alles zo gauw mogelijk moet en zal verdwijnen. Voor een Stadsmens is dit alles een ervaring waartegen het kunstmatige Platteland van de camping niet opweegt, want daar draag je toch weer je stad mee en bouwt daarmee partjes Stad op het Platteland (LOHMAN, 1970, p. 41).

Met de 'beleevingsgang' van LOHMAN kunnen we ons in dit verband verenigen. Bij ons onderzoek naar het gedrag van kampeerdere in het Gaasterland en de Kempen kwamen we, op grond van participerende observaties en op grond van analyse van het gedrag uit enquête-materiaal, tot de bevinding dat men de kampeerdere daar generaliter als 'mooi-weer-kampeerdere' kan typeren: 'De meeste willen wel in een 'natuurlijke' omgeving kamperen, maar die natuur wordt alleen van zijn aangename zonzijde geaccepteerd; bewolking, wind, lage temperatuur en regen worden tot de verwerpelijke kanten van die natuur gerekend; zij passen eigenlijk niet in de conceptie, die de kampeerder van de 'natuur' heeft (KERSTENS, 1968, p. 57). In paragraaf 3 van hoofdstuk 3 is slechts kort stilgestaan bij de wijze waarop het anti-urbanisme dat in verschillende opvattingen over de functie van het platteland een rol speelt in onze cultuur tot uitdrukking wordt gebracht.

Met enkele illustraties is getoond dat zowel in de kinderliteratuur als in de belletrie voorbeelden zijn te vinden van vormen van verheerlijkingen van het leven op het platteland en in 'de natuur'. Voorts is erop gewezen dat er in de Westerse cultuur een soort anti-urbanistische traditie te vinden is. Op achtergronden daarvan is niet uitvoerig ingegaan. Wel is er de aandacht op gevestigd dat er in de gedachtenvorming op dit gebied mogelijk een kentering aan het optreden is. Een boek als dat van Harvey Cox 'De stad van de mens', dat overigens in hoofdstuk 3 in dit verband niet genoemd is, kan als een pleidooi worden opgevat tegen het anti-urbanisme in die zin dat het als een poging beschouwd kan worden de verstedelijking met al zijn consequenties en nieuwe mogelijkheden voor menselijk samenleven positief tegemoet te treden. GREEN (1964) heeft erop gewezen dat ook in Amerika het verschijnsel van de urbanisatie door slechts weinigen, mogelijk een in omvang groeiende categorie, wordt aangegrepen niet om een terugkeer naar de natuur te bepleiten, maar om te betogen dat de verstedelijking ertoe moet leiden dat mensen nieuwe waarden leren ontdekken en nieuwe stedelijke 'habits' en waarden moeten ontwikkelen.

In de anti-urbanistische ideologie over de betekenis van het platteland voor

de openluchtrecreatie, wordt im- of expliciet van de compensatietheorie over de functie van de recreatie voor de stedeling uitgegaan. Deze compensatietheorie leidt tot de contrasthypothese over het recreatiegedrag. Verschillende auteurs (WIPPLER, 1968; SCHADE en HAHN, 1969) hebben na literatuuranalyse twee tegengestelde hypothesen over het vrijetijdsgedrag geformuleerd, nl. de contrast- en de congruentie-hypothese. De meeste theorieën over de recreatie kunnen tot een al dan niet op een anti-urbanistische ideologie gebaseerde compensatietheorie worden herleid. Hierbij moet in de eerste plaats aangetekend worden dat er meer sociale omstandigheden zijn, die van invloed kunnen zijn op de wijze waarop de recreatie zich zal ontwikkelen, dan die welke onder het hoofd (anti-) urbanisme samengevat worden en in de tweede plaats dat achter alle sociologische pogingen om uit maatschappelijke omstandigheden vrijetijdsgedrag buiten te verklaren onuitgesproken hypothesen en vermoedens schuilgaan over de beleving van die omstandigheden.

De compensatietheorie van de vrijetijdsbesteding is een van de theorieën, die in principe op de gedachtengang is gebaseerd dat bepaalde antecedente situaties tot bepaalde vormen van vrijetijdsgedrag zouden leiden. Bij psychologische theorieën zijn antecedente situaties die situaties, die direct voorafgaan aan een bepaalde vrijetijdsactiviteit. Bij de compensatietheorie over de openluchtrecreatie is de antecedente situatie de urbane, industriële woon- en werkomgeving. Een situatie dus, die niet zozeer antecedent genoemd kan worden, maar als achtergrond voor deze theorie beschouwd kan worden.

In paragraaf 4 van hoofdstuk 3 zijn een aantal theorieën genoemd die principieel op deze gedachtengang zijn gebaseerd. Zonder hier verder op deze theorieën in te gaan, besteden wij enige aandacht aan de poging van GROFFEN (1967) om op grond van de keuzetheorie, de verhouding tussen baten en kosten van een situatie gesteld in een keuzeveld van alternatieven, de relatie tussen werk en vrije tijd te beschrijven, waarbij er twee vormen van beïnvloeding van de vrije tijd door het werk zijn te onderkennen, nl. uit de na-effecten en uit het vergelijkingspunt. Bij de compensatietheorie spelen deze twee vormen van beïnvloeding als het ware door elkaar heen. GROFFEN noemde na-effecten van zintuiglijke activiteit van toegenomen informatieverwerking, de dissonantieverwerking – de verwerking van met elkaar strijdige ervaringen – en onzekerheid en angst. Om de onzekerheid en de angst te reduceren zoekt men sociale contacten, die door deze onzekerheid en angst belast worden.

Naast deze na-effecten van de inspanning van het werk zijn er de na-effecten van de baten. De na-effecten kunnen direct optreden, maar ook tot bepaalde houdingen leiden. Deze houdingen kunnen ook ontstaan uit bijbetekenissen van de inspanning. De dissonantie, die hierdoor kan optreden noemde GROFFEN connotatie-dissonantie. GROFFEN meende dat bij de vakantieverwachtingen in deze richting onderzoek gedaan moest worden. In de vakantie wil men zich wel inspanning getroosten, maar alle dissonanties achter zich laten. Als er geen na-effecten meer zijn, fungeert het dagelijkse werk als vergelijkingspunt ('comparison-level'). Behalve eigen ervaringen spelen hier ervaringen, die men van bekenden hoort en via de communicatiemiddelen verneemt, mede een rol. GROF-

FEN vestigde er de aandacht op dat de gedachtengang uitgaande van het vergelijkingspunt leidt tot de veronderstelling dat in tegenstelling tot een gangbare veronderstelling, die nl. luidt dat mensen, die weinig voldoening in hun werk vinden hiervoor in hun vrije tijd compensatie zoeken, juist in hun vrije tijd weinig compensatie krijgen omdat zij door hun lage verzadigingspunt heel snel tevreden zijn. Werksituaties, die dit lage verzadigingspunt opleverden, zijn volgens GROFFEN sociaal-pedagogisch fout en nooit te rechtvaardigen met de gedachte dat de mensen compensatie zullen kunnen vinden in hun vrije tijd. Een gedachtengang waarvan bij de vrije tijd buiten blijkens voorgaande beschouwing wel wordt uitgegaan.

Een interessante doch onjuiste theorie – een naar huidige inzichten in de erfelijkheidsleer te verwerpen theorie, waarbij ervan wordt uitgegaan dat verworven eigenschappen erfelijk zouden zijn – is de z.g. recapitulatietheorie. Deze theorie is, hoe ongegrond deze wetenschappelijk ook moge zijn, toch de moeite waard genoemd te worden, omdat deze zo'n plausibel lijkende verklaring voor vormen van recreatie leek te geven. Volgens deze theorie zouden in het spel de stadia van de cultuurgeschiedenis van de mens gerecapituleerd worden (indiaantje spelen, rovertje, krijgertje spelen, kamperen als een vorm van recapitulatie van de nomadische fase in de beschavingsgeschiedenis) etc. In dit verband is het wel interessant dat Veblen in sporten een afkeurenswaardige vorm van recapitulatie zag; hij zag sport als een terugval naar barbaarse cultuur 'Whether they were engaged in by the leisure class or the working class, they were marks of an arrested spiritual development' (VEBLEN, 1934, p. 253, geciteerd door LOY and KENYON, 1969).

Wanneer in hoofdstuk 3 na de hier kort aangestipte beschouwing over de recreatietheorieën, die er in principe op neerkomen vanuit antecedente situaties de recreatie te verklaren, is ingegaan op bevindingen van onderzoek naar vormen van openluchtrecreatie om enig inzicht in het gebruik dat van recreatiemogelijkheden op het platteland wordt gemaakt, te krijgen, dan is dat niet gedaan vanuit de pretentie de beschouwde theorieën te toetsen. Wel heeft de compensatietheorie, die tot de contrasthypothese over het recreatiegedrag leidt, bij de opzet van het onderzoek naar de sociale betekenis van het kamperen, waarvan bevindingen in hoofdstuk 3 zijn besproken, daarbij als achtergrond en uitgangspunt een belangrijke rol gespeeld.

Kamperen wordt, blijkens onderzoek van WIPPLER (1966) in de provincie Groningen, nog meer dan andere vormen van recreatie buiten bedreven vanuit het motief 'in de vrije tijd iets te doen dat een contrast vormt met de alledaagse bezigheden of omgeving'.

GROFFEN is van mening dat achter de door WIPPLER gesignaleerde 'contrast'-motivering niets anders gezocht moet worden dan de aantrekkelijkheid, die deze activiteit krijgt na verzadiging van het thuis zijn. Wanneer deze contrastmotivering op het naar buiten gaan op zondag betrekking heeft, is het aldus GROFFEN, onnodig naar 'diepere gronden voor de activiteitswisseling te zoeken omdat dit op zondag erop uittrekken voor velen niet merkbaar verschilt in aantrekkelijkheid van de activiteitsmogelijkheden thuis'.

Of deze redenering ook voor het kamperen geldt, is moeilijk te zeggen. Er worden blijkens bevindingen van onderzoek vermoedelijk tijdens het kamperen vrij veel activiteitsmogelijkheden gerealiseerd, die ook thuis kunnen plaatsvinden. Dit neemt niet weg dat naar de beleving wel van contrasten gesproken kan worden. Onderzocht is bij het onderzoek naar de sociale betekenis van het kamperen of er in het gedrag contrasten optreden in een aantal opzichten, die vanuit de vraag welke functie het platteland heeft voor de openluchtrecreatie – welke recreatiemogelijkheden worden er gebruikt – van belang zijn. Kamperen zou vanuit de contrasthypothese bekeken, gekenmerkt worden door mobiliteit, trekken vanuit het kampeerverblijf, contact met de plattelanders, vooral in niet verstedelijkte omgevingen vertoeven, geen vast (alledaags) dagprogramma, geen woongedrag, geen contact met burens (uit de alledaagse woonbuurt), vrienden en kennissen uit het thuismilieu, etc. Gebleken is echter dat bij deze benadering de contrasthypothese zo niet geheel verworpen, dan toch zeer sterk geamendeerd moest worden. Immers het onderzoek leidde tot de volgende bevindingen. De mobiliteit van de kampeerders is gering; zij trekken niet veel weg van hun kampeerterrein (honkvastheid) en keren vaak jaren achtereen terug naar hetzelfde kampeerterrein (plaatstrouw). Wanneer kampeerders hun terrein al verlaten, is dat vooral om steden en dorpen en concentratie- en attractiepunten te bezoeken; omgevingen dus die in betrekkelijk sterke mate als verstedelijkt beschouwd kunnen worden. Het 'dagprogramma' van de kampeerders deed in sterke mate denken aan de alledaagse dagindeling en het kamperen heeft mede daardoor het karakter van wonen of zo men wil pseudo-wonen gekregen. Door het verschijnsel van de vaste standplaats – in 1969 was reeds 59 % van de door de overheid toegestane kampeercapaciteit door vaste standplaatskampeerders in beslag genomen – wordt dit nog versterkt. Vrij veel kampeerders onderhielden bovendien wel relaties met burens, vrienden en kennissen uit hun alledaagse omgeving (gecontinueerde contacten). In verband hiermee is het vermeldenswaard dat het verschijnsel van de z.g. herkomstdominantie gesignaleerd kon worden, d.w.z. dat op kampeerterreinen overwegend kampeerders uit één herkomstplaats voorkwamen of daar tenminste onevenredig sterk vertegenwoordigd waren. Vooral voor seizoenkamperen gold dit. De bewoners van campings vertoonden een hoge mate van sociale homogeniteit, d.w.z. dat kampeerders, die qua sociale status, afgaande op het sociale beroepsprestige, ongeveer gelijk waren, bij elkaar kampeerden. Contacten met de plattelandsbevolking kwamen niet veel voor en waren overwegend zakelijk en oppervlakkig van aard.

Om te kunnen nagaan in welke opzichten het kamperen toch als een contrastgedrag opgevat kon worden, zou meer bekend moeten zijn van het alledaagse leven van de kampeerder. Het kamperen geeft bovendien min of meer of schijnbaar in tegenstelling met de boven gesignaleerde verschijnselen toch naar de beleving van de kampeerders wel mogelijkheden tot contrastgedrag. Dit bleek duidelijk uit de motiveringen voor het gaan kamperen in het algemeen en voor het gaan kamperen in het gebied waar de kampeerder werd aangetroffen in het bijzonder. Dit alles neemt niet weg dat de bevindingen van het kampeeronderzoek meer steun blijken te geven voor de z.g. congruentietheorie van de open-

luchtrecreatie of wat BURCH (1965) 'familiarity'-theorie noemde. BURCH meende echter op grond van onderzoek, dat in paragraaf 5 van hoofdstuk 3 is besproken, te moeten constateren dat, hoewel de congruentie- of 'familiarity'-hypothese zowel als de contrasthypothese bruikbare uitgangspunten opleverden voor onderzoek, er convergentie optreedt doordat kamperen een groepsgebeuren is. WIPPLER heeft erop gewezen dat het weinig zinvol is te vragen of de contrasthypothese dan wel de congruentiehypothese juist is, aangezien voor beide hypothesen steun kan worden gevonden in empirische gegevens: 'De vraag is veeleer, in welke opzichten en onder welke condities de ene hypothese dan wel de andere van toepassing is'. BURCH heeft naast de congruentie- en de contrasthypothese de z.g. 'personal-community-hypothesis' geplaatst. Bij de congruentie- en de contrasthypothese wordt de aandacht vooral op individuele motieven gericht, terwijl deze laatste hypothese meer de aandacht richt op sociale factoren m.n. op de invloed van referentiegroepen en van invloeden binnen groepen in het algemeen. Uit bevindingen van het onderzoek in Gaasterland en de Kempen bleek dat de factor groeps grootte en samenstelling (naar leeftijd en geslacht) in sterke mate het gedrag van de individuele kampeers beïnvloedde.

BURCH (1965) heeft aangetoond dat referentiegroepen bij de keuze van de kampeerstijl een overwegende invloed hadden. Jeugdervaringen spelen ook een belangrijke rol bij de keuze van de kampeerstijl. Dit kwam ook uit een onderzoek van HEYTZE en VAN ROSSUM (1969) op kampeerpaspoortterreintjes en op z.g. N.T.K.C.-terreinen naar voren. Mensen, die een meer primitieve kampeerstijl verkiezen boven een meer moderne kampeerstijl, die wel met comfort- of cultuurkamperen wordt aangeduid, zouden tot deze keuze komen door hun jeugdervaringen; de orthodoxe of primitieve kampeers zouden vooral uit leden van allerlei jeugdverenigingen gerecruteerd zijn. Deze primitieve of orthodoxe kampeers, die meer 'nature-oriented' zijn, minder wensen hebben t.a.v. het comfort en een hogere mate van mobiliteit aan de dag leggen, wilden geen seizoenplaats en hadden een betrekkelijk korte gemiddelde verblijfsduur. Deze primitieve kampeers vormden slechts ca. 5% van het totale aantal kampeers in Nederland.

Bij het onderzoek naar het kamperen in het Gaasterland en de Kempen is mede omdat de bevindingen van dit onderzoek ook ten behoeve van de operationele planning op het gebied van het scheppen van kampeermogelijkheden bruikbaar dienden te zijn, vrij veel aandacht besteed aan het gebruik dat kampeers maken van recreatiemogelijkheden gedurende het kamperen. In verband met de vraag welke functie het platteland heeft voor de openluchtrecreatie – verschillende opvattingen hierover zijn hiervoor besproken – is inzicht in dit gebruik van grote betekenis. In paragraaf 5 van hoofdstuk 3 zijn daarom ook de bevindingen van onderzoek naar het recreatieve gebruik van een vrij groot aantal qua type zeer uiteenlopende terreinen besproken. Voorzover de bevindingen van deze onderzoeken dat toelieten, is aandacht besteed aan de volgende aspecten van het recreatieve gebruik van deze terreinen: de spreiding van de recreatie in de ruimte en de tijd, de recreatie-activiteiten, de gebruikte vervoermiddelen en de meegebrachte recreatie-accessoires, de grootte en de samenstel-

ling van de recreatiegroepen naar leeftijd en geslacht, de sociale status van de recreanten en de motivatie voor het bezoek. De mate van mobiliteit, tot uitdrukking komend in de mate waarin recreanten verschillende terreinen bezochten, zich verspreidden over de terreinen en de verblijfsduur in terreinen of bepaalde terreingedeelten, zo bleek uit bevindingen van verschillende van deze onderzoeken, werd beïnvloed door de sociale status van de recreanten – hogere sociale status ging veelal gepaard met grotere mobiliteit – de grootte en samenstelling van de recreatiegroepen en de leeftijd van de recreant. Uit de bevindingen van verschillende onderzoeken is gebleken dat de auto een zeer belangrijke plaats inneemt als recreatievervoermiddel (een feit dat ook in hoofdstuk 2 reeds is geconstateerd) en dat ook dagrecreanten – evenals kampeersers – veelal, waarschijnlijk omdat de auto hen daartoe in staat stelt, veel recreatie-accessoires meenemen. Dit biedt recreanten de mogelijkheid een eigen micro-milieu op te bouwen en continuïteit in hun gedrag te realiseren. Ook de grootte en samenstelling naar leeftijd en onderlinge relaties – veel dagrecreatie is evenals veel verblijfsrecreatie gezinsrecreatie – van de recreatiegroepen dragen ertoe bij dat de recreatie, zoals die in verschillende typen terreinen plaats had, een betrekkelijk immobiel karakter had en veelal weinig ruimtelijke spreiding vertoonde. Het gebruik van verschillende typen terreinen vertoonde ook vrij weinig spreiding in de tijd. Op grond van de gebruiksintensiteit hebben we voorgesteld recreatieterreinen in drie typen in te delen: recreatieterreinen (bezoek meer dan ca. 10.000 per ha per jaar; op drukke dagen ca. 2 à 4.000 per ha), natuurrecreatieterreinen, d.w.z. terreinen met gedeelten voor intensief gebruik en overige gedeelten voor ruimte-extensieve recreatie (bezoek ca. 10.000 à 1.000 per ha per jaar) en natuurterreinen (bezoek minder dan 1.000 recreanten per ha per jaar). Het openluchtrecreatiebezoek aan alle terreinen, vooral aan de terreinen van het eerste type, is sterk in de tijd geconcentreerd. Niet alleen treden er op bepaalde uren van de dag pieken op in het bezoek, maar ook gedurende bepaalde perioden van het jaar. Bij deze laatste bevinding moet de kanttekening worden gemaakt dat veel recreatie-onderzoek verricht wordt op zomerse dagen waarop veel bezoek verwacht wordt (zondagen); de mogelijkheid dat het bezoek aan bossen en natuurterreinen meer spreiding in de tijd vertoont dan uit de nu voorhanden onderzoeksbevindingen naar voren komt, moet dus niet geheel worden uitgesloten. In hoofdstuk 3 is er de aandacht op gevestigd dat opvattingen over de ruimte-aanspraken van de recreatie als ‘80 à 90 % van de recreatie speelt zich af op 5 à 10 % van de recreatieruimte’ in het licht van de daar behandelde bevindingen wel begrijpelijk zijn; de omvang van het gebruik van recreatieruimten blijkt immers vooral afhankelijk te zijn van de kwaliteit en de kwantiteit van de recreatievoorzieningen, – ontsluiting, speeltuinen, sanitaire voorzieningen, waterpartijen, zwemgelegenheden, picknickplaatsen, golfbanen, terrassen, consumptiegelegenheden, slecht-weervoorzieningen, etc., en niet van de beschikbare hoeveelheid open ruimte. Uitgaande van de contrasthypothese over de recreatie zou men mogelijk eerder afhankelijkheid van deze laatste factor vermoeden. Maakt men tegen deze bevinding het bezwaar dat bij het huidige recreatie-onderzoek aan verschillende vormen van openluchtrecreatie, – wad-

lopen (1969 ca. 17.000 beoefenaren), naturisme (1969 ca. 12.000 georganiseerde naturisten), kanoën, etc. –, nog te weinig aandacht werd besteed, waardoor op de concentratie van de recreatie in ruimte en tijd teveel het accent wordt gelegd, dan kan daar tegenovergesteld worden dat aan deze vormen door betrekkelijk weinig recreanten wordt deelgenomen.

Pogingen om op grond van de thans beschikbare bevindingen van empirisch onderzoek tot meer genuanceerde generaliserende uitspraken te komen, die in het kader van deze studie relevant zijn, werden nog niet ondernomen. In hoofdstuk 3 is naar aanleiding van een poging van DE JONGE om tot generaliserende uitspraken over de openluchtrecreatie te komen de 'adaptation-level-theory' genoemd van HELSON. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat er een optimaal stimulatie-niveau voor een individu is en dat een recreatie-ervaring een afwijking van dit optimum inhoudt, die in welke richting ook binnen bepaalde grenzen tot genoegen en daarbuiten tot negatieve belevingen aanleiding geeft. Deze theorie vertoont overeenkomsten met de hiervoor besproken theorie van de 'comparison-level', die door GROFFEN werd genoemd, bij zijn poging om op grond van een abstracte benadering, waarbij in kosten en baten en in alternatieven werd gedacht, het vrijetijdsgedrag te verklaren. WOHLWILL (1966) paste deze theorie toe op de keuze van de vakantieplaats en nam daarbij een in dit verband interessante hybride dimensie aan, die hij 'closeness to civilization' noemde. In het licht van deze theorie is het gedrag van de kampeers en van de dagrecreanten, zoals daarvan hiervoor een beeld werd gegeven, heel begrijpelijk. Het zou onbegrijpelijk zijn als veel stedelingen uitgesproken voorkeur voor lang in stille natuurgebieden toeven aan de dag zouden leggen. Het verblijven op campings met veel modern-stedelijke voorzieningen en het bezoeken van attractiepunten waar veel of betrekkelijk veel mensen komen etc. is meer met deze globale theorie in overeenstemming. Overigens brengt deze theorie ons niet veel verder als het er om gaat het gedrag van afzonderlijke individuen te verklaren. Het optimale aanpassingsniveau verschilt van individu tot individu. De theorie levert dus geen verklaring voor vaak zeer uiteenlopende recreatiegedragingen. Bovendien blijft er nog de vraag naar de aanpassing op lange termijn. Moet bij toenemende verstedelijking een aanpassing op langere termijn aan de stedelijke omgeving met nog intensievere en meer gecompliceerde stimuli als vanzelfsprekend worden geaccepteerd? Moet in verband hiermee het platteland op den duur gezien worden als de open ruimte waar naast andere functies de recreatieve functie gestalte gegeven moet worden door het creëren van recreatiegelegenheden (recreatiedorpen en -steden), die op de hybride dimensie 'closeness to civilization' een net iets hogere of lagere score hebben dan de stedelijke woon- en werkomgevingen? Het antwoord op dergelijke vragen is mede afhankelijk van de rol, die bij de planning aan bevindingen van gedragswetenschappelijk onderzoek wordt toegekend en aan de visie, die men heeft op de urbanisatie en het effect daarvan op langere termijn op de ontplooiingsmogelijkheden voor de mens.

Men kan er b.v. van uitgaan, zoals bijvoorbeeld in de nota over het provinciale beleid m.b.t. de openluchtrecreatie in Noord-Brabant, dat het recreatie-onderzoek nog te weinig in staat is gebleken meer fundamentele behoeften bloot

te leggen – behoeften aan vrijheid, stilte en ruimte worden in dit verband genoemd – en daarom weinig waarde hechten aan de bevindingen van empirisch onderzoek. Ook is het mogelijk dat men, afgaande op de bevindingen van empirisch onderzoek, het instrumentele, recreatieve gebruik van de open ruimte (pretparken, tweede woningen, etc.) een zodanig zwaar accent geeft dat er op den duur bij verdergaande verstedelijking geen mogelijkheden meer over zijn om de juist dan steeds toenemende behoeften aan stilte en ruimte etc. te bevredigen.

Een ander argument tegen het afgaan op inzichten van empirisch onderzoek naar het gebruik van recreatiemogelijkheden, is dat de openluchtrecreatie nog zo'n jong verschijnsel is dat de meeste mensen nog te weinig in staat zijn om hun werkelijke behoeften te onderkennen: zij zouden het veld van gedragsalternatieven nog te weinig hebben afgetast.

Veel van wat men zou kunnen noemen zich afzetten tegen de huidige ontwikkeling van de openluchtrecreatie kan waarschijnlijk teruggebracht worden op *illusoir conservatisme* en *nostalgie*. Mogelijk spelen in de gedachtengangen hierover verschillende vormen van anti-urbanisme en anti-industrialisme, die in de ideologie van de jeugdbewegingen van voor de oorlog voorkwamen, nog in een min of meer afgezwakte vorm een rol. In hoofdstuk 3 is erop gewezen dat uit verschillende aanwijzingen blijkt dat hierin een kentering aan het optreden is. O.a. leidende figuren, die zich met het jeugdtoerisme bezig houden, zouden de anti-urbanistische ideologie willen uitbannen.

Tenslotte moet de mogelijkheid niet geheel uitgesloten worden dat overwegingen om bij de planning van recreatiemogelijkheden en -voorzieningen bevindingen van empirisch gedragswetenschappelijk onderzoek te negeren in sommige gevallen terug te voeren zijn op een in mindere of meerdere mate bewuste afwijzing van de mogelijkheid om op democratische wijze daarover beslissingen te nemen. Dit zou alleen in een kring van deskundigen mogelijk zijn. Onderzoek naar behoeften, voorkeuren en wensen m.b.t. openluchtrecreatievoorzieningen door middel van inspraak van en behoeftenpeilingen onder de burgers wordt in deze gedachtengang uiteraard zinloos.

Hier kan men tegenover stellen, er van uitgaande dat men in de planning van openluchtrecreatiemogelijkheden en -voorzieningen democratische rechten wil realiseren, dat empirisch onderzoek dat zich louter richt op het actuele gedrag en geen of weinig aandacht aan de motivatie en satisfactie besteedt, op het vlak van de operationele planning zijn nut kan afwerpen en dat onderzoek dat meer gericht is op de achtergronden van het gedrag – de waarden, die daarbij gerealiseerd worden, de trends, die erin te onderkennen zijn – meer op het niveau van de normatieve planning ten nutte gemaakt kan worden (KERSTENS, 1970).

9.3. DE ONTWIKKELING VAN RECREATIEVE FUNCTIES VAN RECREATIEGEBIEDEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN

In het tweede gedeelte van deze explorerende studie is eerst nagegaan of van de ontwikkeling van het toerisme en van 'de recreatie' in verschillende gebieden

een min of meer algemeen beeld gegeven kan worden en daarna welke gevolgen deze ontwikkeling heeft voor de ontwikkeling van deze gebieden. De beschouwing in dit tweede gedeelte mondt uit in de vraag welke invloed er op de leefbaarheid van het platteland uitgaat van 'de recreatie'. Deze vraag is in het derde gedeelte van deze studie behandeld aan de hand van bevindingen van empirisch onderzoek.

De ontwikkeling van toeristische en recreatieve functies van een recreatiegebied is door verschillende auteurs – CHRISTALLER (1955), FORSTER (1964), RAMBAUD en VINCENNE (1964), GALJAARD (1966), RAILLIET (1966) en WAGNER (1970) – voorgesteld als een proces met min of meer algemene trekken. In de eerste fase komen er vertegenwoordigers uit de hogere sociale statuscategorieën, stiltezoekers, 'collectionneurs de sites', zoals RAILLIET (1966) dat uitdrukte, die het zich kunnen veroorloven om in een toeristisch niet of weinig ontwikkeld gebied toch hun levenswijze voort te zetten. Zij 'ontdekken' het gebied. Een bekend voorbeeld hiervan is het honderden kilometers ten noorden van Acapulco aan de Stille Oceaan gelegen Puerto Vallarta, waar de filmsterren Liz Taylor en Richard Burton een tiental jaren geleden heen trokken en er een als een paleis ingerichte villa lieten bouwen. Vanuit Hollywood verspreidde zich het bericht over het paradijs van deze fameuze filmsterren en weldra ontstond er een grote stroom bezoekers naar Puerto Vallarta; grote hotels werden gebouwd, ook Mexicanen gingen er heen trekken nu Acapulco overvol raakte. Om hun reclame voor Puerto Vallarta, waar tegenwoordig zes maatschappijen met toeristen op vliegen en waar per maand ca. 600 particuliere vliegtuigen landen, zijn de filmsterren in 1970 door de gouverneur van de staat Jalisco, waarin Puerto Vallarta is gelegen, tot ereburgers benoemd van de staat en van de stad Puerto Vallarta, tot welke rang deze gemeente inmiddels is verheven. Het voorheen onbekende plaatsje Puerto Vallarta, dat tot voor kort alleen per vliegtuig bereikbaar was, kan na het in 1970 gereed komen van een snelweg, waarmee men hoopt het huidige bezoekersaantal – 150.000 bezoekers per jaar – te verdubbelen, een concurrent van Acapulco worden (Horeca, 3 juli, 1970).

De verwezenlijking van de droom van de recreatie in de natuur, zoals die in paragraaf 3 van hoofdstuk 3 is beschreven, in verband met een beschouwing over opvattingen over de functie van het platteland voor de openluchtrecreatie, speelt waarschijnlijk vooral in de eerste fase van de ontwikkeling van de recreatieve functie van een gebied een belangrijke rol.

In de tweede fase neemt de trek naar het gebied toe, er worden investeringen gedaan om nog grotere aantallen toeristen te trekken. Er komen niet alleen meer maar ook andere typen toeristen, waaronder mensen van de 'lagere' sociale strata sterker vertegenwoordigd zijn dan in de eerste fase. In de tweede fase treden steeds meer congestieverschijnselen op van voorzieningen, mensen, verkeer, etc. Er ontstaat grondspeculatie, er wordt door mensen van buiten de regio geld geïnvesteerd. Het gebied raakt daarmee naar alle kanten open en mede afhankelijk van een grotere markt. Als voorbeelden hiervan kunnen genoemd worden Acapulco en sommige Italiaanse kusten. Een interessante descriptieve analyse van dit ontwikkelingsproces, waaraan in hoofdstuk 4, paragraaf 2 vrij

veel aandacht is besteed, is die van FORSTER over de toeristische ontwikkelingen op eilanden in de Stille Zuidzee. Na een 'ontdekking' van een gebied, die nu veelal gearrangeerd wordt door bijvoorbeeld touroperators, die er een beroemd persoon heen laten gaan, treedt er veelal een tijd op waarin de stromen toeristen geleidelijk toenemen en daarna neemt het toerisme er massale vormen aan. Er treedt industrialisering van de inheemse ambachten op; commercialisatie treedt in allerlei sectoren op, aanvankelijk overigens voor de autochtonen nog wat verzacht door het invoeren van een dubbelprijzensysteem. In de cultuur van de eilanden, waarover FORSTER voornamelijk schreef, treedt profanatie op; rituele gebruiken (ver-)worden tot ceremonieën en uitvoeringen voor toeristen.

In de derde fase kan het toerisme nog massaler worden waardoor het gebied overbelast dreigt te worden; de 'carrying-capacity' wordt overschreden en er gaan bodem-, water- en luchtverontreiniging optreden, het eco-systeem wordt doorbroken, waardoor het gebied zowel sociaal als esthetisch erodeert en zijn aantrekkelijkheid gaat verliezen. Er kunnen tegenmaatregelen genomen worden waardoor deze neergang voorkomen kan worden.

Wanneer het toeristische en recreatieve ontwikkelingsproces van een gebied vanuit de vraag hoe de permanent daar woonachtige bevolking dit beleeft wordt bekeken, dan kan men in de eerste fase veelal van een zekere angst spreken vooral bij de meer traditionelen, die vrees zelf in de verdrukking te komen, de grond in vreemde handen te zien verdwijnen, etc. Er treedt een verschuiving op in de structuur van de beroepsbevolking van primaire naar secundaire en tertiaire beroepen.

In een latere fase treden er binnen de sociale structuur van de sedentaire bevolking spanningen op tussen enerzijds de meer behoudenden en toeristen, die zich permanent in het gebied hebben gevestigd of toeristen, die het gebied willen behouden zoals het vroeger was en anderzijds de mensen, die economische voordelen bij de toeristische ontwikkeling hebben of die het toerisme vanwege de in allerlei opzichten ontsluitende effecten, die ervan uit (kunnen) gaan, positief beoordelen. FORSTER heeft er met nadruk op gewezen dat spanningen meestal niet tussen toeristen en mensen, die in een gebied permanent hun domicilie hebben, optreden, maar tussen verschillende sociale categorieën binnen de sedentaire bevolking.

De empirische evidentie van het proces van de ontwikkeling zoals het hier als het ware in model is gezet, is niet groot. Waarschijnlijk zal men het voor sommige plaatsen, waar zich deze ontwikkeling in het verleden heeft afgespeeld, nog min of meer zo kunnen reconstrueren. Naarmate ontdekkingen van toeristen-gebieden steeds meer georganiseerd worden, de ontwikkeling planmatiger wordt geleid en mede daardoor de geschetste 'neergangsverschijnselen' worden onderkend en ondervangen, zal het steeds moeilijker zijn om dit 'natuurlijke' ontwikkelingsproces zoals het volgens het hiervoor beschreven model zou moeten verlopen, in werkelijkheid te zien te krijgen.

In hoofdstuk 4 zijn na de poging om de ontwikkeling van de toeristische en recreatieve functie van verschillende gebieden en steden in een hypothetisch model weer te geven verschillende consequenties van deze ontwikkeling bespro-

ken. Bij de bespreking van landschappelijke en ruimtelijke gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve functie van de open ruimte is, zoals hiervoor naar aanleiding van de bevindingen van onderzoek naar het gebruik van recreatiemogelijkheden op het platteland, zoals die in hoofdstuk 3 zijn besproken, duidelijk gebleken, wordt daarover vanuit verschillende visies gedacht. Wanneer het begrip gebruik in enge betekenis wordt opgevat, dan zal men tot andere gedachten komen over de ruimtelijke en landschappelijke consequenties, – de nadruk zal gelegd worden op weinig ruimte vergende mogelijkheden en voorzieningen –, dan wanneer dit begrip in brede zin wordt opgevat. In dit laatste geval is er meer oog voor visuele recreatie, belevingsmogelijkheden, die verband houden met het zich kunnen verspreiden en toeven in gebieden, die qua landschappelijke structuur verschillen, etc. In hoofdstuk 4, paragraaf 3, is gepoogd om te laten zien dat er met betrekking tot de ruimtelijke en landschappelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatiefunctie van de open ruimte vanuit als het ware twee tegengestelde modellen gedacht wordt, die polen vormen van een continuüm: een integrationistisch en een segregationistisch model. In zijn betoog 'The social function of open spaces' heeft MUMFORD (1961) er voor gepleit om het oude *segregationistische* model te verlaten en daarvoor een nieuw in de plaats te zetten. Om dit te bereiken zijn vergaande maatschappelijke veranderingen nodig. Zowel binnen de stedelijke bewoningszones als in de 'open' ruimten daarbuiten moeten openluchtrecreatieve mogelijkheden geïntegreerd worden. Wegen moeten niet meer in de eerste plaats vanuit het gezichtspunt van een vlotte afwikkeling van het verkeer worden getraceerd en gedimensioneerd, maar daarbij moet ook zoveel mogelijk het inbouwen van openluchtrecreatieve waarden worden nagestreefd. De visie van MUMFORD op de recreatieve functie van open ruimten is gekoppeld aan een visie op het verstedelijkingspatroon. Als achtergrond van de visie van MUMFORD fungeert zijn gedachte dat de massaliteit in het huidige recreatiepatroon tegengegaan moet worden en de diversiteit van de recreatiemogelijkheden vergroot moet worden.

Er zijn verschillende aanwijzingen waaruit afgeleid kan worden dat meer integratie van openluchtrecreatiemogelijkheden in de woonomgeving gewenst wordt en dat daarop in de toekomst in het beleid meer de nadruk moet komen te liggen.

De 'Director of the Bureau of Outdoor Recreation Department of the Interior' G. DOUGLAS HOFE, JR. betoogde in een rede voor de 'National Symposium in Park, Recreation, and Environment Design' in Chicago op 15 februari 1970 o.a. het volgende over openluchtrecreatie in het komende decennium: 'An outdoor experience should be a personal, everyday thing. Not just something we reserve for long weekends and vacations' (Outdoorrecreation Action, April/May 1970, Report, no. 19).

Of een verklaring van de RAAD VAN EUROPA in 1963 ook het nastreven van integratie van recreatiemogelijkheden in de woonomgeving inhoudt met een eventueel enigszins opgeven van het al te primair stellen van de verhoging van de materiële levensstandaard in de beperkte betekenis van het woord is moeilijk uit de volgende bewoordingen op te maken: 'Het moet mogelijk zijn een land

uit te rusten zonder het te verminken, de toekomst voor te bereiden en te dienen zonder het verleden te vernietigen. De verhoging van de levensstandaard mag niet beperkt blijven tot het verwezenlijken van een toenemend stoffelijk welzijn; zij moet gebonden zijn aan het tot stand komen van een levenskader, de mens waardig'. Aldus verklaarde de RAAD VAN EUROPA in 1963 (HEMSCHOOOTE, 1970).

Van een integrationistische visie getuigt SMIENK (1970) in zijn voorstel voor de inrichting van de Markerwaard. In deze visie moeten er in de Markerwaard rijke overgangsgebieden komen, die zich kenmerken door veel natuurlijke variatie in 'n biologisch evenwicht. Het segregationisme dat in de Noordoostpolder en in Zuidelijk Flevoland (nog) hoogtij vierde moet verlaten worden. (DE ALTERNATIEVE MARKERWAARD VAN GERRIT SMIENK, 1970). Deze visie impliceert echter ook dat het principe van 'de eenduidige doelrationaliteit van de technologie van de laatkapitalistische consumptiemaatschappij, waarin natuur nog 'slechts voorhanden is als reservaat' verlaten moet worden. SMIENK ging van een anti-consumptiemaatschappij-ideologie uit volgens welke 'de consumptiemaatschappij inherent is aan vernietiging van de biosfeer en onvermijdelijke oorzaak van de komende ecologische crisis'.

Verschillende functies, tuinbouw, landbouw, stad, vliegveld en de natuur en de gebruikswaarde daarvan – recreatie wordt niet als een afzonderlijke categorie genoemd, die moet zoveel mogelijk in alle milieu's kunnen plaatsvinden – moeten geïntegreerd worden. De uitgangspunten voor deze visie liggen in de sterke mate in biologie, ecologie en landschapsbouw en een 'alternatieve maatschappijvorm'.

Ook gedachten van de landschapsarchitect LE ROY impliceren een integratie van openluchtrecreatieve waarden in de woonomgeving en minder scheiding van de woonsfeer en daarbuiten gelegen recreatiemogelijkheden. De nuance in de opvattingen van LE ROY, vergeleken met de integrationalisten, die anti-urbanistische ideologische trekken in hun opvattingen laten doorschemeren of duidelijk aan de dag leggen, komt tot uitdrukking in zijn devies: 'de cultuur gaat door, laten we de tegencultuur er tegenaanleggen' (LE ROY, 1970). Naar zijn visie moeten sommige stukken land verwilderen en moet men daar de natuur zijn gang laten gaan (BENTHEM, 1971).

In hoofdstuk 4 is de vraag of de hiervoor genoemde visie van MUMFORD als een uiting van een anti-urbanistische ideologie beschouwd kan worden aan de orde gesteld. Veelal wordt zulks wel aangenomen, maar er blijkt ook enige verdeeldheid in de meningen daarover te bestaan.

Om op een adequate wijze de landschappelijke en ruimtelijke consequenties van de ontwikkeling van de recreatieve functie van de open ruimte te kunnen behandelen zou, zo is in hoofdstuk 4 gebleken, meer systematisch onderzoek gedaan moeten worden naar de perceptie en de beleving van ruimten en landschappen. Door VROOM (1969) is erop gewezen dat thans gangbare landschapswaarderingssystemen nog een te gering deel van de totaliteit van de levende werkelijkheid omvatten om er min of meer gedetailleerde bestemmingsplannen op te kunnen funderen.

De globale inventarisatie van de recreatieruimten door de toenmalige RIJKS-

DIENST VOOR HET NATIONALE PLAN, die is neergelegd in 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' (1963) is nog in vrij sterke mate van het segregationistische model uitgegaan. Een uitgangspunt waarvan men in het 'MEERJARENPLAN VOOR HET RIJKSBELEID OP HET GEBIED VAN DE OPENLUCHTRECREATIE' (1971) enigszins is teruggekomen omdat in het z.g. 'witte gebied', het gebied nl. dat niet tot de recreatieruimten gerekend werd, een aantal belangrijke recreatiegebieden tot ontwikkeling gebracht zullen worden; o.a. nieuw land in de IJsselmeerpolders en het Deltagebied. De opvattingen over wat wel en wat niet tot (potentiële) recreatieruimten gerekend moet/kan worden zullen met de tijd verschuiven omdat de daaraan te stellen kwaliteitseisen veranderingen vertonen. Deze veranderingen houden verband met veranderingen in het cultuurpatroon; de waarden en daarop gebaseerde normen veranderen. Deze veranderingen houden verband met veranderingen in de wensen bepaalde belevingsmogelijkheden te kunnen realiseren. Ook de recreatiemogelijkheden veranderen. Deze kunnen opgevat worden als resultanten van de fysische mogelijkheden en het verhoogde technische vermogen om andere recreatiemogelijkheden te creëren.

Over de concrete ruimtelijke aanspraken, die vanuit de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van de open ruimte te verwachten zijn en in verband daarmee hoeveel hectaren landbouwgrond er per jaar voor recreatieve doeleinden bestemd zullen worden, lopen de inzichten blijkens de in hoofdstuk 4 daarover besproken prognoses, nogal uiteen. Dit wordt veroorzaakt doordat er verschillende prognosemethoden worden gebruikt en er vanuit uiteenlopende uitgangspunten wordt gewerkt; de mate waarin daarbij met ontwikkelingen in de landbouw, al dan niet daartoe geïnstigeerd door het plan MANSHOLT of soortgelijke landbouwsaneringsplannen, rekening wordt gehouden, speelt daarbij een belangrijke rol.

Op grond van de 'Tweede Structuurschets voor de Ruimtelijke Ontwikkeling van de Openluchtrecreatie' is een totale ruimte-aanspraak voor recreatie berekend, die ongeveer tweevijfde van de oppervlakte van Nederland zou omvatten. Binnen deze recreatieruimte zijn nog bepaalde gedeelten, al dan niet onder beperkende voorwaarden, in agrarisch gebruik. Het inrichten van nationale en regionale parken of nationale landschapsparken zou daarbij als instrument gebruikt kunnen worden om deze beperkingen te institutionaliseren. Bij een prognose, waarin ook met ontwikkelingen in de landbouw rekening werd gehouden, zou in 1980 nog ca. 65% van de Nederlandse landsoppervlakte cultuurgrond te zijn. De prognoses komen er op neer dat ca. 0,5 à 1% per jaar van het landbouwareaal in de komende 15 jaar voor urbane doeleinden (inclusief recreatieterreinen) bestemd zullen worden. Hoewel, aldus HELLINGA (1971), bijvoorbeeld WESTERHOF (1971) meent dat een dergelijke onttrekking de landbouw als bedrijfstak in Nederland niet in gevaar kan brengen, zal dit toch ook weer niet betekenen dat de conflictueuze relatie landbouw-recreatie, waarvan de ontwikkeling gedurende ongeveer het laatste decennium in paragraaf 4 van hoofdstuk 4 is geschetst, door een dergelijke, waarschijnlijk als geruststelling bedoelde uitspraak, in een harmonieuze zal omslaan.

In het begin van de jaren '60 verkeerde de gedachtenvorming over deze relatie

nog volledig in een emotionele sfeer. Voor het onttrekken van grond aan de landbouw bestond in agrarische kringen, eufemistisch uitgedrukt, weinig begrip. Van landbouwzijde werden belemmeringen gevreesd zowel bij de rationalisatie van de productiefactor grond als van de productiefactor gebouwen. Als een bijdrage tot de oplossing van het probleem werd het principe van de ruimtelijke segregatie gepropageerd in plaats van het pogen het totale landbouwareaal te behouden en te verbeteren en een streven naar een landschappelijke begeleiding daarvan en het inbouwen van recreatieve voorzieningen in het agrarisch areaal.

Van verschillende zijden zijn bijdragen geleverd aan de discussie over de conflictueuze relatie landbouw-recreatie. Duidelijk werd het probleem in 1969 door de Contact-commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming gesteld. Bovendien werden door de Commissie de wensen, die in kringen van natuur- en landschapsbeschermers leven m.b.t. 'het landschap van morgen' globaal maar duidelijk in de vorm van een indicatieve kaart op tafel gelegd (GORTER, 1970).

In dit verband zijn ook in paragraaf 7 van hoofdstuk 4 genoemde ideeën van het Provinciale Bestuur van Noord-Holland van belang om vijf klassieke droogmakerijen en inpolderingen daterend uit de zestiende eeuw als 'cultuurmonumenten' te bewaren. Ook de gedachte om een stichting in het leven te roepen om oude Groninger boerderijen, waarvan zowel het woon- als het bedrijfsge-deelte door de veranderende opvattingen over wonen en werken als dysfunctio-neel beschouwd worden, te laten kopen en restaureren, is in dit kader als voor-beeld genoemd.

De bezwaren van de recreatiebelangenbehartigers richten zich vooral tegen de ruimtelijke schaalvergroting en tegen de rationalisatie van de bedrijfsgebouwen en in verband hiermee speciaal tegen de opkomst van de (niet aan de grond gebonden, dus niet agrarische; agris=akker) bio-industrie.

Ook uit de discussie rond de ruilverkaveling komen in dit verband relevante conflicten naar voren. De ruilverkaveling is in tweeërlei opzicht in een ambiva-lente positie geraakt. Bij de recreatiebelangenbehartigers omdat de ruilverkave-ling enerzijds bijdraagt tot het scheppen van nieuwe recreatiemogelijkheden en -voorzieningen, maar anderzijds negatieve effecten kan hebben in verband met de rationaliserende invloed, die ervan uitgaat met als gevolg schaalvergroting en daardoor afname van afwisseling in het landschap, het verdwijnen van historisch gegroeide landschapsvormen, etc. Bij de agrarische bevolking aan de andere kant omdat de ruilverkaveling enerzijds tot verbetering van de agrarische infra-structuur leidt, maar anderzijds steeds meer ook als instrument wordt gebruikt om niet strikt agrarische belangen of op korte termijn niet als zodanig beschouw-de belangen te realiseren en niet agrarische functies in het platteland in te bou-wen.

De agrarische bevolking begint steeds meer oog te krijgen voor bovenagrari-sche functies van de landbouw. Dit wordt mede bevorderd door de bezwaren, die door recreatieve belangenorganisaties worden gemaakt tegen b.v. het ver-dwijnen van boomgaarden, die door de verminderde afzetmogelijkheden voor fruit niet meer rendabel zijn. De houding van de recreatieve belangenbehartigers (ANWB, Kampeerraad, V.V.V.'s Stichting Recreatie) ten opzichte van de

landbouw kan waarschijnlijk het beste ambigue genoemd worden: de landbouw droeg bij tot het ontstaan van een voor een goede recreatieve infrastructuur gewenste landschappelijke differentiatie, maar doet dit in verband met de rationalisatie waarschijnlijk steeds minder eigener beweging; verpaupering van het platteland zou indien de rationalisatie wordt tegengehouden in verband met het vertrek van de bevolking desastreuze gevolgen voor de ontwikkeling van het landschap kunnen hebben.

De tweeslachtige houding t.o.v. de landbouw spruit o.a. voort uit het feit dat de landbouw zijn waakhondfunctie opgegeven heeft. Zo stelde Zuidhollands P.P.D.-directeur DE BOER (1970) op de landschapsstudiedag van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (N.I.R.O.V.) 'We mogen niet aannemen, dat de landbouwers uit liefde voor de ruimtelijke ordening hun eigen graf zullen graven. Ze wensen een hoge opbrengst van hun grond en als dat beter lukt met de exploitatie van bungalowterreintjes dan met koeien dan kiezen ze bungalows' (BUNGALOWBOER, 1970). DE BOER vreest dat, nu de waakhond weg is, wegen, hoogspanningslijnen en pijpleidingen, superstores en toonzalen en kleine buitenverblijven het middengebied van Zuid-Holland bedreigen.

De genoemde ambigue houding komt ook tot uitdrukking in de gedachtenvorming over de ontwikkeling van de verblijfsmogelijkheden op landbouwbedrijven; men wil dit enerzijds wel bevorderen op als landbouwbedrijf functionerende bedrijven, – (kleine) gemengde bedrijven zouden er het meest voor in aanmerking komen –, maar anderzijds stelt men zich omtrent de grootte van de verblijfsaccommodatie terughoudend op – gedacht wordt aan ten hoogste 25 gasten of ca. 5 tenten en caravans omdat op deze wijze deze landbouwbedrijven een positieve bijdrage kunnen leveren tot de instandhouding van een kleinschalig gemengd agrarisch-recreatief landschap. Men hoeft geen scepticus à tort et à travers te zijn om hier de vraag aan toe te voegen of dit voorstel of zo men wil dit openen van nieuwe mogelijkheden voor marginale landbouwbedrijven er eigenlijk op neerkomt dat men agrariërs van de ene vorm van marginaliteit in de andere doet verzeilen. Uit de hoek van de recreatie-ondernemers wordt wellicht terecht gevraagd of er niet reeds genoeg marginale verblijfsrecreatie-ondernemingen zijn.

Het marginale toerisme zou hiermee bevorderd worden. VAN WELSENES (1970) signaleerde b.v. in Oud-Loosdrecht dit marginale toerisme. Het ontstaan en de ontwikkeling van het zgn. marginale toerisme wordt daar, naar de mening van VAN WELSENES, langs twee kanten gevoed: enerzijds door toeristen, die met moeite, tegen zo min mogelijk kosten, nog net een vakantie proberen te organiseren, anderzijds door de inwoners uit dit gebied, die deze marginale markt hebben gevoeld en ofwel via uiterst simpele bouwsels, ofwel via wilde kampeerterreinen, aanvulling op hun eigen veelal marginale inkomens proberen te vinden. De situatie in de agrarische sector is wellicht niet precies dezelfde als in Oud-Loosdrecht maar overeenkomstige trekken zijn er wel aan te wijzen.

Op verschillende wijzen worden bijdragen geleverd om de ontwikkeling van het landschap van de open ruimte mede in verband met de recreatieve functie

daarvan in de juiste richting te leiden. In de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening worden drie categorieën landelijke gebieden onderscheiden nl. landbouwgebieden van overwegend grote schaal, waar landbouw domineert, landbouw-recreatiegebieden, waartoe de park- en watersportgebieden van nationale en regionale betekenis behoren en landbouwgebieden in de stedelijke sfeer, bestaande uit de centrale open ruimte en de bufferzones. Het wordt als een taak van de ruilverkaveling gezien deze differentiatie in landelijke gebieden nog te accentueren.

Als bijdragen tot een gedachtenvorming voor een landschapsontwikkeling, waarin mede met de recreatieve functie van het landschap rekening gehouden wordt, kunnen de voorstellen van DE BRUIN (1969) opgevat worden om in een streekplangebied in een vroeg stadium de agrarische betekenis van onderdelen van het gebied te onderzoeken en de landinrichtingsstudie, die in het ruilverkavelingsgebied Volthe-de Lutte mede werd verricht om de vraag te kunnen beantwoorden hoe in een dergelijk gebied de recreatieve functie in de ontwikkeling van het gebied geïntegreerd kan worden. Bovendien werd in het gebied Volthe-de Lutte op grond van een cultuurtechnische, een landschappelijke en een natuurwetenschappelijke inventarisatie nagegaan of ruilverkaveling daar zowel landschappelijk als landbouwkundig tot de gewenste oplossing kan leiden. In het tijdschrift van de Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 'Natuur en Landschap' (1968, mei) werd 'dit symptoom van een werkelijk genuanceerde benadering' met instemming begroet. Voor enkele proefvakken in dit ruilverkavelingsgebied, waar zich duidelijk multiple-land-use problemen manifesteerden, werden vier inrichtingsmodellen ontworpen: een waarin de bosbouw, een waarin de landbouw, een waarin het natuurbeheer en een waarin de openluchtrecreatie primair werd gesteld. Op grond van deze modellen werden twee z.g. synthese-modellen ontworpen.

Waarschijnlijk is met de studie in Volthe-de Lutte nog meer het accent gelegd op het inslaan van de weg, die leidt naar een genuanceerd hanteren van het instrument ruilverkaveling. In een voordracht gehouden voor de Cultuurtechnische Vereniging te Enschede op 6 mei 1971 heeft de directeur van de Cultuurtechnische Dienst op deze benadering nog eens als volgt gewezen: 'Uiteraard bestaan er grote verschillen in de wijze van benadering van het landschap in verschillende delen van ons land. In sommige gebieden moet met alle middelen gestreefd worden naar het behoud van zeer waardevolle landschappen. Hierbij zullen bepaalde bijzonder waardevolle en gevoelige gebieden wellicht volledig moeten en kunnen worden geconserveerd. Daarbij gaat het niet om een absolute keuze tussen 'segregatie' en 'integratie'. Gebied voor gebied zal moeten worden gezien en zoveel mogelijk integraal moeten worden benaderd – integraal zowel ten aanzien van bestaande als van nieuwe landschappelijke elementen en tevens met veel aandacht voor de mogelijkheden van het toekomstig beheer en de instandhouding' (KOOPMAN, 1971).

Waarschijnlijk draagt de recente gedachtenvorming over de herinrichting van het platteland ertoe bij dat in verschillende gebieden in een vroeg stadium van het ruimtelijk planningsproces bekend wordt welke gronden wel en welke niet

voor landbouw bestemd zullen blijven. Dit zou een bestrijding van het in landbouwkringen zo vaak gewraakte euvel van de 'planologische onzekerheid' kunnen inhouden. 'Al te vaak gebeurt het dat landbouwgronden een toekomstwaarde, een speculatiewaarde hebben', schreef HEMSCHOOTE (1970), die daaraan overigens toevoegde : 'De afbakening van agrarische zones kan deze prijsontwikkeling afremmen' (HEMSCHOOTE, 1970).

In paragraaf 5 van hoofdstuk 4 is de openluchtrecreatieve en toeristische accommodatie van het platteland besproken. Deze accommodatie is daar, in navolging van 'RECREATIERUIMTEN IN NEDERLAND' (1963) in logiesaccommodatie en algemene voorzieningen onderscheiden. Deze laatste categorie is onderverdeeld in verkeersvoorzieningen en attractiepunten. Onder attractiepunten werden verstaan recreatievoorzieningen, die aan de recreatieruimte extra gebruiksmogelijkheden toevoegen, alsmede bijzondere landschappelijke elementen, die een sterke concentratie van bezoekers oproepen. Zou momenteel een inventarisatie van de logiesaccommodatie worden gemaakt, dan zou blijken dat er sinds de vorige inventarisatie, die voor 1960 plaatsvond, veel is veranderd. Het kamperen heeft een enorme vlucht genomen; op de ca. 4.200 kampeerterreinen, waarvan er ca. 1.300 zijn met 0-20 slaappleatsen, ca. 2.200 met 20-250 slaappleatsen, 400 met 250-500 slaappleatsen en 300 met 500 of meer slaappleatsen, waren er in 1968 ca. 200.000 standplaatsen, waarvoor door de overheid vergunning was verleend, en uit een recent onderzoek van de ANWB bij 890 Nederlandse gemeenten ingesteld, bleek dat de kampeerruimte nog te verdubbelen is (Horeca, 22 okt. 1971). Het kamperen is ook meer stationair geworden; in 1969 was reeds 59% van de capaciteit aan standplaatsen voor een periode van tenminste drie maanden verhuurd. Er zijn meer tweede woningen gekomen. Er zijn verschillende tweede-woning-complexen ontstaan. De woonboten zijn in aantal toegenomen, etc.

Ook is er een evolutie gaande van eenvoudige verblijfsaccommodatiecentra (kleine kampeerterreinen, kleine bungalowterreintjes, etc. met weinig en weinig gevarieerde voorzieningen) naar z.g. totaalprojecten: grote verblijfsrecreatie-terreinen voor tenten, caravans en/of huisjes en dagrecreatie-attractiepunten met veel voorzieningen in grote verscheidenheid en gecombineerde verblijfsrecreatie - en dagrecreatiecentra. Als tegenkrachten hiertegen kunnen genoemd worden het verspreid kamperen op boerenerven en de opkomst van z.g. kasteelcampings. Mogelijk wordt de thans optredende trend naar immobilisering van het kamperen weer wat afgezwakt door de opkomst van de gemotoriseerde caravan, de z.g. 'autohome' en van de vaarbare woonboot, de z.g. 'aquahome'.

De ontwikkeling van de recreatieve accommodatie van het platteland heeft vergaande invloeden op de ontwikkeling van de ruimtelijke en landschappelijke structuur van het platteland. Het verschijnsel van de tweede woning zou naar de inzichten van sommige auteurs (DENIG, MAAS, o.a.) kunnen worden aangegrepen om de landschapsbouw extra stimulansen te geven. Zoals in de historie het ontstaan van buitenplaatsen vergaande veelal positieve gevolgen heeft gehad voor de landschapsontwikkeling zouden deze nieuwe buitenplaatsen, die in grootte en aard een zeer grote verscheidenheid vertonen, - van het gerestau-

reerde solitaire boerderijtje tot het grote bungalowcomplex met veel en een grote verscheidenheid van voorzieningen – positieve impulsen kunnen vormen voor op de huidige behoeften ingestelde landschappelijke ontwikkelingen.

Diversiteit van recreatiemogelijkheden tracht men door middel van zonering en andere soortgelijke ruimtelijke ordeningsprincipes te realiseren: micro- en macrozonering, 'gezielte Schwerpunktbildung mit Funktionsverteilung nach Rang und Raum', etc. De recreatieve accommodatie van het platteland draagt bij tot de verstedelijking van het platteland. Soms wordt de ontwikkeling van de recreatieve functie van een gebied aangegrepen om extra-verstedelijking te weeg te brengen; in de vorm van stimulering van tweede-woning-bezit in de hoop op permanente vestiging later, in de vorm van voorlichting aan recreanten over het aantrekkelijke woonklimaat en de (nog te creëren) aantrekkelijke werkgelegenheid.

Of de ontwikkeling van de recreatiefunctie van het platteland op den duur zal leiden tot het ontstaan van recreatiesteden, wat zou inhouden dat thans vigerende opvattingen over de recreatieve functie van het platteland zoals die in paragraaf 3 van hoofdstuk 3 besproken zijn als opvattingen van een overgangsfase te typeren zouden zijn, is volgens sommige visionairen niet onwaarschijnlijk. In paragraaf 5 van hoofdstuk 4 werd in dit verband als voorbeeld van een reeds bestaande recreatiestad Milano Maritima genoemd. In dit verband kan ook de kuststreek van de Languedoc-Roussillon genoemd worden, een streek, die zich over 100 km vanaf de monding van de Rhône uitstrekt tot aan de Spaanse kust. Dit stagnerende landbouwgebied (wijnbouw en fruitteelt) wordt door de Franse overheid tot een recreatiegebied omgevormd met 20 jachthavens en 400.000 slaapplekken, die voornamelijk in nieuwe geconcentreerde stedelijke badplaatsen gerealiseerd worden (DE KONING, 1969). De thans optredende verstedelijking van het platteland door 'de recreatie' wordt wat betreft zijn morfologische component wel aangeduid met versteding. Versteding is een door VAN DOORN geïntroduceerde term, die door PERSMA (1971) als volgt werd gedefinieerd: 'versteding is een proces van functieverandering van landelijke cultuurelementen als gevolg van aanspraken, die de stedelijke samenleving erop maakt'. PERSMA onderscheidde 'randversteding' (aan randen van steden) en 'distantieversteding': morfologische verstedelijking door vormen van civiel grondgebruik o.a. openluchtrecreatieterreinen en functieveranderingen van gebouwen (boerderijtjes, die als tweede woning worden gebruikt), welke op een afstand van de steden in landelijke gebieden plaats heeft.

Na deze beschouwing over de recreatieve accommodatie van het platteland is in paragraaf 6 van hoofdstuk 4 enige aandacht besteed aan de economische betekenis van de ontwikkeling van de recreatieve en toeristische functies van recreatiestreken of -gebieden. In economisch opzicht heeft het toerisme en de openluchtrecreatie vaak een nivelleringsfunctie: er treden geldstromen op van het ene continent naar het andere, van economisch hoog ontwikkelde landen naar ontwikkelingslanden, van stad naar platteland, van niet-agrarische naar agrarische bevolking, etc.

DOMS (1969) heeft erop gewezen dat men zich van de economische impuls

van het toerisme voor de ontwikkelingslanden vaak een te rooskleurige voorstelling maakt. Het geldt dat via het toerisme binnen komt, komt veelal niet bij de arme agrarische bevolking (80 à 90 % van de bevolking) in de ontwikkelingslanden terecht. De werkgelegenheidsvergroting door het toerisme is eveneens veelal niet van veel betekenis.

De grootte van de economische invloed van het toerisme is afhankelijk van de vorm van het toerisme en van de economische structuur van het ontvangstgebied. Doortrekkend dagtoerisme heeft voor een gebied economisch veelal weinig betekenis. Toerisme, dat in arbeidsintensieve logiesaccommodatie verblijft, heeft veelal wel een belangrijke economische betekenis. Daar veel toerisme zich over betrekkelijk kleine afstanden afspeelt, is de economische betekenis van het toerisme in een land veelal voor een groot deel afhankelijk van het levensstandaard van de eigen bevolking.

Uit een studie naar de economische betekenis van het toerisme voor Zeeland is gebleken dat voor een dergelijk gebied niet alleen door de uitgaven van de toeristen maar ook door de subsidiestroom naar deze provincie om de toeristische en recreatieve infrastructuur te verbeteren, de betekenis van het toerisme voor de economie niet onderschat moet worden. Dat de economische structuur van een gebied mede van invloed is op de economische betekenis van het toerisme in dat gebied komt tot uitdrukking in de hoogte van de z.g. multipliereffect. In sommige gebieden is deze multiplier laag omdat alle of bijna alle aangeboden goederen en diensten uit andere gebieden moeten worden aangetrokken. Het multipliereffect verschilt ook van de ene economische sector tot de andere. Uit bevindingen van onderzoeken in verschillende gebieden, die in paragraaf 6 van hoofdstuk 4 zijn besproken, is dit duidelijk gebleken.

Naast voorbeelden van streken, dorpen, economische sectoren en beroeps-categorieën waarvoor het toerisme wel een grote of tenminste een niet te verwaarlozen economische betekenis heeft, zijn in paragraaf 6 ook verschillende voorbeelden gegeven van gebieden waarvoor de economische betekenis van het toerisme slechts gering is. Veelal wordt in de studies over dit onderwerp alleen of voornamelijk aandacht besteed aan de directe economische gevolgen van het toerisme. Er zijn echter ook zeer veel indirecte economische gevolgen van het tot ontwikkeling komen van een toeristische en openluchtrecreatieve functie van een gebied. Naast de interne agrarische export – consumptie door toeristen van agrarische producten – kan er ook, dit pleonastisch uitgedrukt, externe agrarische export door bevorderd worden. Naar producten uit het toeristenland ontstaat ook vraag in het thuis-land van de toeristen. Neemt deze vraag sterk toe, dan kan het thuisland besluiten zelf tot de productie ervan over te gaan. Zo acht de voorlichter van het Proefstation voor de Groenteteelt in Naaldwijk het mogelijk dat het feit dat in Nederland de paprikaproductie in het groot ter hand genomen kon worden o.a. is toe te schrijven aan het toegenomen toerisme naar zuidelijke landen, waar de toerist de paprika leerde eten. (19 NU, 7e jrg. nr. 5).

Aan de economische betekenis van het toerisme voor de agrarische beroepsbevolking is in paragraaf 6 van hoofdstuk 4 vrij veel aandacht besteed. Krijgt men enerzijds de indruk dat in Nederland deze economische betekenis voor de

agrarische bevolking in gebieden waar verblijfsaccommodatie geëxploiteerd wordt door boeren niet groot is – pensionhouderij op bedrijven waar latente arbeidskrachten anders ongebruikt zouden blijven, blijkt economisch nog het meest aantrekkelijk te zijn – anderzijds moeten waarschijnlijk toch de mogelijkheden om bestaande agrarische bedrijven een neveninkomen te verschaffen door verblijfsaccommodatie-exploitatie om de neveneffecten, die dit kan hebben, niet als van weinig betekenis worden beschouwd. Als tussenoplossing in een overgangsfase naar een beroep buiten de landbouw, eventueel voor sommigen naar een full-time beroep in de verblijfsrecreatie-accommodatiesector, en ook in verband met de landschappelijke implicaties van deze verblijfsaccommodatie-exploitatie kan dit voordelen hebben. Waarschijnlijk zal deze exploitatie vooral in bepaalde landschappelijk aantrekkelijke en ook overigens qua recreatiemogelijkheden en voorzieningenstructuur voor de recreatie geschikte gebieden wel voor een beperkt aantal agrariërs een oplossing voor hun problematische agrarische beroepssituatie betekenen. Verschillende auteurs hebben, vermoedelijk omdat zij vrezen dat er met betrekking tot het toerisme en de recreatie in dit opzicht overspannen verwachtingen bestaan, er uitdrukkelijk op gewezen, dat deze verblijfsaccommodatie-exploitatie en ook andere inkomensmogelijkheden uit het toerisme niet gezien moeten worden als een mogelijke panacee voor de landbouwstructuurproblemen.

Aan het toerisme worden in het algemeen naast een economische nivelleringsfunctie sociale en culturele integratieve functies toegekend. Wat de sociale integratie betreft, voorzover die blijkt uit het leggen van contacten, lopen de bevindingen van onderzoeken, in verschillende streken in Nederland verricht, nogal uiteen. Onderzoek rond 1960 (in Katwijk?) en in enkele Walcherse kustgemeenten ingesteld, leidde tot de conclusie dat van sociale integratie geen sprake was of althans dat deze een zeer minieme betekenis had. Onderzoek in verschillende dorpen in Drenthe – Diever en Dwingelo (1960), Drouwen (1969) – geven een wat gunstiger beeld te zien. Van 'gunstiger' is sprake als men sociale integratie positief beoordeelt. Zij die dat positief beoordelen zijn in het algemeen geneigd aan de sociaal-integratieve functie van het toerisme grote waarde toe te kennen. De mate waarin contacten tussen tweede-woning-bewoners en autochtone bevolking tot stand komen, loopt van gebied tot gebied nogal uiteen. In Z.O.-Friesland trad er wel vrij veel interactie op tussen tweede-woning-bewoners en permanent op het platteland wonenden, terwijl dit in N.W.-Overijssel veel minder het geval zou zijn, althans er zijn daarvoor wel enige aanwijzingen gevonden. Bij een onderzoek in Limburg bleek dat vaste-standplaatskampeers – deze kunnen in zekere zin ook als tweede-woning-bewoners beschouwd worden – veel minder tot interactie kwamen dan overige tweede-woning-bewoners. Voor zover daarover bevindingen van onderzoek ter beschikking staan, zijn kampeers als het type toerist te beschouwen, dat 'vreemdeling' wil zijn, dat wil zeggen dat de aanwezigheid in een bepaald gebied niet door middel van sociale contacten met autochtonen wordt bevestigd en dat deze bij wijze van spreken als een toevalsaanwezigheid beschouwd kan worden.

Of wat dieper gaande contacten tot stand komen, hangt af van verschillende

factoren zoals de aard van het toerisme; bij doortrekkend toerisme is er louter visuele interactie terwijl veel toeristisch en recreatief verkeer mogelijk, tenzij het buitenlanders zijn, niet als zodanig wordt gepercipieerd; bij verblijfsrecreatie, met langdurig verblijf, kunnen er meer intensievere contacten optreden. Veel contacten blijven dan in de economische sfeer en/of oppervlakkig van aard. De ligging van de verblijfsrecreatiegelegenheden ten opzichte van de woonplaatsen van de autochtone bevolking speelt eveneens een rol. In sommige gebieden vormen de verblijfsrecreatiecentra ware enclaves. Tussen de dorpen en deze enclaves kunnen antagonismen ontstaan. De fase, waarin het ontwikkelingsproces van de toeristische en recreatieve functie zich bevindt, speelt ook een rol: uit verschillende onderzoeken bleek in de beginfase vijandigheid gepaard gaande met de neiging om toeristen louter te dulden om het geld dat aan hen te verdienen viel, wel voor te komen. In de tweede fase raakt de recreatie geaccepteerd, terwijl in de derde fase weerstanden tegen een verdere uitbreiding van het dan veelal massaal optredende toerisme kunnen gaan ontstaan bij de mede door 'de recreatie' verstedelijkte plattelanders en recreanten, die het gebied in de staat willen behouden, zoals zij het in de eerste fase hebben aange troffen.

De sociale integratie tussen stad en platteland, die naar velen hopen door het toerisme en de openluchtrecreatie tot stand zou kunnen komen, o.a. tot uitdrukking komend in meer begrip voor en een tegemoetkomender houding ten aanzien van de agrarische beroepsbevolking bij de recreanten, blijkt niet vlot te verlopen: de negatieve images, die stedelingen en boeren van elkaar hebben en de wederzijdse selectieve percepties kunnen als oorzaken van deze trage sociale integratie worden aangewezen. Naarmate stad en platteland meer op elkaar aangewezen raken, doordat het platteland steeds meer andere dan agrarische functies te vervullen krijgt, zal de integratie waarschijnlijk toenemen.

De plattelandscultuur zou naar de bevindingen van sommige onderzoekers in sommige gebieden niet door 'de recreatie' veranderen. In Nederland is het toeristenseizoen slechts kort en het sociale leven op het platteland speelt zich vooral in de winterperiode af. In Oostenrijkse en Duitse gebieden heeft het toerisme er sterk toe bijgedragen dat de door de auteurs veelal positief gewaardeerde rurale waarden – gemeenschapsbesef, solidariteit, soberheid, kuisheid, agrariositeit, etc. – in discrediet geraken.

De ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van een plattelandsgebied kan ook met zich mee brengen dat men de eigen cultuur daar weer gaat waarderen, wat veelal gepaard gaat met een toenemend gevoel van zelfrespect. Vaak treedt echter commercialisatie op van oude cultuurelementen; zowel materiële cultuur als gebruiken en gewoonten worden (kunstmatig) in stand gehouden om puur economische overwegingen. Het toerisme kan ook met zich brengen dat de waarde gastvrijheid, belangstelling voor gasten en interesse opwekken voor de eigen materiële en immateriële cultuur, kortom het ontstaan van een 'gastheercultuur' wordt gestimuleerd.

Tot slot van het tweede gedeelte van deze explorerende studie is de vraag aan de orde gesteld of door de ontwikkeling van 'de recreatie' de leefbaarheid van

het platteland toe- of afneemt. De definitie van het begrip leefbaarheid is overgenomen van CLARENBURG en VAN RIJN (1970), die leefbaarheid van een ruimtelijk milieu omschreven als de mate waarin dat ruimtelijk milieu is afgestemd op, mede door referentie, manifest geworden secundaire en tertiaire behoeften van de bewoners. Leefbaarheid, zo gezien als de ruimtelijk-culturele relatering van de mens aan zijn milieu, is een subjectief en relatief begrip. Na de beschouwing in dit tweede gedeelte kunnen gemakkelijk een aantal elementen van de gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve en toeristische functie van het platteland genoemd worden, die vermoedelijk de leefbaarheid negatief beïnvloeden. De verkeerscongestie, de drukte, vervuiling, vernieling, de stijging van de grond- en huizenprijzen, conserverende maatregelen, beperkingen van de uitbreidingsmogelijkheden van bedrijfsgebouwen van landbouwbedrijven, het gevoel overspoeld te worden en verdreven door toeristen, etc. kunnen in dit verband genoemd worden. Veel zal ook afhangen van de vorm, die 'de recreatie' aanneemt. Tweede woningen kunnen b.v. tot verfraaiing of instandhouding van een positief te waarderen landschapsbeeld bijdragen, maar ook tot een zekere protserigheid of kitsch leiden. Ook kan er 'versnippering' van de open ruimte mede door veroorzaakt worden.

Naast deze aspecten, die mogelijk door de bewoner als nadelen worden gezien, zijn er een aantal aspecten van 'de recreatie' te noemen, die redelijkerwijs als voordelen kunnen worden aangemerkt. De economische voordelen, die het toerisme kan brengen, het instandblijven van de verzorgende outillage, een eventuele door 'de recreatie' gestimuleerde diversificatie daarin, de gezelligheid, de ontsluiting van het platteland in het algemeen, de grotere amusements- en ontspanningsmogelijkheden, etc. zijn aspecten, die positief beoordeeld kunnen worden. Of dit ook werkelijk gebeurt en of na beoordeling van voor- en nadelen van 'de recreatie' de balans doorslaat naar de negatieve dan wel naar de positieve kant, m.a.w. of de leefbaarheid van het platteland voor de plattelanders toe- of afneemt door 'de recreatie' is alleen vast te stellen door onderzoek, waarbij beoordelingen door de plattelandsbewoners van diverse aspecten van 'de recreatie' worden 'gemeten'. In het derde gedeelte van deze explorerende studie zijn de bevindingen van onderzoek naar de houding van plattelanders ten opzichte van 'de recreatie' besproken. In paragraaf 9.4. volgt daarvan een summier samenvatting.

9.4. DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN 'DE RECREATIE'

Invloeden van 'de recreatie' op de leefbaarheid van het platteland zijn onderzocht door het meten van houdingen t.o.v. deze ontwikkeling. Na een korte uiteenzetting in hoofdstuk 5 over het meten van houdingen, waarin er de aandacht op gevestigd wordt dat dit op indirecte wijze gebeurt – uit verbale mededelingen worden de daarachter liggende houdingen als het ware afgeleid – is een nadere detaillering van de hiervoor reeds besproken globale veronderstellingen gegeven.

Van belang zijn factoren zoals de wijze waarop en de snelheid waarmee 'de

recreatie' zich ontwikkelt, de vormen, die de recreatie aanneemt, de herkomst van de toeristen en recreanten en de plaatsen, waar recreanten zich ophouden. Verder is aandacht besteed aan de gevolgen van de ontwikkeling van de recreatieve en toeristische functies van het platteland, zoals de financiële voordelen, afwisseling door de verkeersdrukte, conserverende landschappelijke maatregelen, gezelligheid, de stijging van prijzen van grond en huizen, de invloed op de sociale structuur en de cultuur van het platteland, etc..

Hoe de wijze waarop de recreatiefunctie zich ontplooit en de gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van het platteland worden gepercipieerd en welke houding in een gebied de daar domiciliërende bevolking daartegenover aanneemt, is ook afhankelijk van de sociaal-economische en culturele situatie in dat gebied. Er is uitgegaan van de veronderstelling dat de mate van oriëntatie op de oude plattelandscultuur, – *agrariositeit* of binding aan de traditionele agrarische wereld, *ruraliteit*, of binding aan het oude platteland, *ruraal localisme* of gehechtheid aan de lokale plattelandsgemeenschap en *anti-urbanisme* vormen daarin centrale dimensies –, in hoge mate bepalend is voor de houding ten opzichte van 'de recreatie'. De sociaal-economische en geografische situatie speelt ook een belangrijke rol. In een economisch stagnerend gebied zal men de recreatie mogelijk als een laatste redmiddel zeer positief tegemoet treden. In verband hiermee is het ook van belang of er voorlichting over de ontwikkeling van de recreatieve functie in een gebied heeft plaatsgevonden en op welke wijze dit geschiedde.

Uitgaande van de veronderstelling dat het ontwikkelingsproces van de recreatieve en toeristische functie, zoals dat in paragraaf 2 van hoofdstuk 4 is beschreven, realiteitswaarde heeft en er rekening mee houdend dat op het platteland, in sommige gebieden mede door de ontwikkeling van de recreatiefunctie, een verstedelijkingsproces optreedt, kunnen we op een bepaald moment in een gebied veronderstellenderwijs drie typen plattelanders onderscheiden: *primaire*, *secundaire* en *tertiaire* plattelanders. De aantalsverdeling over deze drie typen is afhankelijk van de fasen, waarin de twee genoemde ontwikkelingsprocessen zich bevinden. Primaire plattelanders zijn relatief (nog) sterk op het oude platteland georiënteerd en zien in 'de recreatie' weinig of geen (commerciële) voordelen en geen positieve bijdrage aan de leefbaarheid van het platteland. Secundaire plattelanders zijn meer dan de primaire op de modern-stedelijke buitenwereld georiënteerd. Zij zien in de recreatie in de eerste plaats economische voordelen. De ontsluiting van het platteland door de ontwikkeling van deze functie wordt door hen positief gewaardeerd. In deze ontsluiting zien zij (een van de weinige) mogelijkheden het platteland leefbaar te houden of te maken. Met het type van de tertiaire plattelanders is gepoogd aan te geven het type plattelander dat op het platteland is blijven of (weer) gaan wonen o.a. om er van de sfeer van het (evt. geïdealiseerde) oude platteland te kunnen genieten en om het daar aanwezige woonklimaat met zo'n hoge openluchtrecreatieve waarde (rust en stilte). Het optimisme van de secundaire plattelander m.b.t. 'de recreatie' wordt door dit type plattelander niet gedeeld, mogelijk in sommige gebieden mede omdat de ontwikkeling van de recreatie er zover is voortgeschreden dat zij er de nadelige kanten van beginnen te zien en 'de recreatie' in strijd met hun

eigen belangen komt. Dit type wil het platteland houden zoals het vroeger was en heeft vanuit een andere achtergrond belangen, die overeenkomen met de belangen, die de primaire plattelanders hebben. Dit model met deze drie ideaaltypische plattelanders houdt een sterke simplificatie in van de werkelijkheid. Toch is dit model geconstrueerd omdat er aanwijzingen voor gevonden kunnen worden dat het werkelijkheidswaarde heeft en bovendien is het aantrekkelijke van deze constructie dat er een mogelijkheid is gevonden om de bewoners van het platteland met het oog op hun houding t.o.v. 'de recreatie' met min of meer 'grijpbare' en voorstelbare typen aan te duiden.

In hoofdstuk 6 zijn de gebieden Gaasterland en de Kempen vergeleken zowel qua sociaal-economische en culturele ontwikkeling als voor wat betreft de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie. Hier worden slechts enkele sailante verschillen tussen deze gebieden genoemd.

In Gaasterland zijn tot het einde van de 19e eeuw feodaloïde verhoudingen blijven bestaan. Het is lang een betrekkelijk geïsoleerd gebied geweest waar industrialisatie van enige betekenis niet is opgetreden. Het is een in economisch en demografisch opzicht stagnerend gebied. De in aantallen relatief sterk vertegenwoordigde oude middenstand hecht aan zijn zelfstandigheid en oefent zijn beroep in veelal kleine bedrijven uit. Van de economische ontwikkeling in de toekomst heeft men in het algemeen geen hoge verwachtingen. De hoop wordt wel gevestigd op de uitbreiding van het toerisme en de openluchtrecreatieve functie door de toename van het aantal tweede woningen in het gebied. Er is in het Gaasterland vergeleken met de Kempen vrij veel voorlichting gegeven over de ontwikkeling van de recreatieve en toeristische functie van het gebied en de gevolgen daarvan; o.a. in het kader van de in 1963 gestemde ruilverkaveling, die mede werd geëntameerd om de toeristische en recreatieve infrastructuur van het gebied te verbeteren.

In beide gebieden werkte in 1965 ca. 30% van de beroepsbevolking in de landbouw. Uit een beschrijving van de historische ontwikkeling van de Kempen kan de conclusie worden getrokken of tenminste de indruk worden verkregen dat in de Kempen de oriëntatie op het oude platteland veel sterker moet zijn dan in het Gaasterland. Uit een vergelijking van het recreatiegedrag, de mate van agrarioriteit (binding aan de landbouw), ruraliteit (geen oriëntatie op de modern-stedelijke samenleving), het localisme (gehechtheid aan de (oude) plattelands-gemeenschap) en het anti-urbanisme van de Gaasterlanders en de Kempische bevolking moet/kan geconcludeerd worden dat deze indruk juist is. Vooral de agrarische bevolking in de Kempen is (nog) sterk op het oude platteland georiënteerd. Ook de inkomenspositie en het materiële welstandsniveau is bij de agrarische bevolking in de Kempen uitzonderlijk slecht vergeleken bij de andere onderscheiden bevolkingscategorieën, nl. oude middenstand en overige bevolking. De Gaasterlandse boeren hebben wel de beste gemiddelde inkomenspositie, maar gemiddeld het laagste materiële welstandsniveau vergeleken met die van de beide andere onderscheiden bevolkingscategorieën in Gaasterland. De middenstand in de Kempen heeft zowel het hoogste gemiddelde inkomensniveau als het hoogste gemiddelde materiële welstandsniveau.

In de Kempen is minder aandacht besteed aan de voorlichting omtrent de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het gebied dan in Gaasterland. Ook in het kader van de drie, in de Kempen gelegen ruilverkavelingen waar het onderzoek naar de houding van de bevolking is ingesteld, is voorzover dat is na te gaan, weinig voorlichting over 'de recreatie' gegeven.

Voorzover dat uit een analyse van de inhoud van verschillende soorten documenten opgemaakt kan worden en daaruit conclusies getrokken kunnen worden, zouden er in de Kempen veel meer weerstanden tegen 'de recreatie' moeten bestaan dan in het Gaasterland, zouden de Gaasterlanders veel meer betrokken zijn bij de ontwikkeling van de recreatieve functie dan de Kempenaren en helde men in beide gebieden in de discussie over de wijze waarop de recreatieve functie moest worden ontwikkeld, sterk over naar een ontwikkeling waarbij gelegenheid voor rustige vormen van recreatie – geen massa- of massale recreatie – geboden zou worden. Deze documenten bestonden uit verslagen van vergaderingen van gemeenteraden, rapporten van een welvaartsstichting en een regionale opbouwstichting, verslagen van vergaderingen van streekverbeteringscommissies en van plaatselijke commissies van ruilverkavelingen, van bezwaarschriften tegen een ontwerp-streekplan voor de natuurschoon- en recreatiegebieden in Noord-Brabant, etc. In Gaasterland kwam bovendien uit inhoudsanalyses van verschillende rapporten het standpunt naar voren dat het beleid erop gericht diende te zijn dat de plaatselijke bevolking de eerste rechten moest behouden op de vruchten van het toerisme. Er werden bij dit laatste punt verschillende initiatieven genoemd van de plaatselijke bevolking om al dan niet in een samenwerkingsvorm met de gemeente te komen tot een gezamenlijke onderneming om recreatieve accommodatie te exploiteren.

Openluchtrecreatieve trek van enige omvang en betekenis naar Gaasterland is van wat oudere datum dan die naar de Kempen. Naar beide gebieden is er in de zestiger jaren een grote toename zowel van de dagrecreatieve als van de verblijfsrecreatieve trek opgetreden. Het Gaasterland wordt intensiever gebruikt voor openluchtrecreatie dan de Kempen. Dit blijkt zowel uit het aantal verblijfsrecreatieve slaapplekken per inwoner en per ha en uit de aantallen overnachtingen als uit de omvang van het dagrecreatieve bezoek. Naast de registratie in 1965 van de herkomstplaatsen van verblijfsrecreanten werden er in 1965 en 1966 op verschillende dagen observaties en tellingen verricht om een idee te krijgen van de dagrecreatieve functie van deze gebieden, de spreiding van recreanten over de gebieden en de vormen van recreatie, die voorkwamen. Zowel voor wat betreft de verblijfsrecreatie als voor de dagrecreatie gold dat in Gaasterland de verspreiding over het gebied groter was dan in de Kempen en bovendien dat de recreatie in Gaasterland zich veel meer in en bij de bewoningskernen afspeelde dan in de Kempen, waar zowel de verblijfsrecreatieve centra als de dagrecreatiecentra en de zones waar betrekkelijk veel dagrecreanten voorkwamen, buiten de bewoningskernen liggen.

Uit summiere gegevens over de herkomst van de dagrecreanten bleek dat de dagrecreatieve functies van deze gebieden (nog) vrij sterk regionaal zijn en in geringe mate boven-regionaal. Gegevens over de herkomst van verblijfsrecrean-

ten duiden erop dat de Kempen aanvankelijk een verblijfsrecreatieve functie hadden voor de randstad-provincies (vooral voor Rotterdam) en eerst later voor de Brabantse bevolking. De dagrecreatieve functie van dit gebied is vrij sterk regionaal, boven-regionaal en in beperkte mate, mede door de aanwezigheid van enkele grote, vermaarde, dagrecreatieve attractiepunten nationaal en boven-nationaal.

Gaasterland heeft nog in sterke mate een provinciale en nationale verblijfsrecreatieve functie: het percentage overnachtingen van buitenlanders neemt de laatste jaren iets toe.

Uit verkeerstellingen blijkt dat in beide gebieden, vooral in Gaasterland, het 'driving for pleasure' waarschijnlijk – er zijn daarover slechts op indirecte wijze gegevens te verkrijgen; een herkomst-, bestemmings- en motivatie-onderzoek is niet verricht –, een qua omvang belangrijke vorm van recreatie is. In Gaasterland komt enige pleziervaart voor. Door uitbreiding van de accommodatie hiervoor zal deze toenemen.

In beide gebieden zijn er enige aanzetten tot de ontwikkeling van de recreatieve paardensport.

Bij het empirische onderzoek naar de houding van de Gaasterlandse en Kempische bevolking is eerst nagegaan of men zich van het feit dat het platteland een recreatieve functie krijgt, bewust is of zich daarbij betrokken voelt en daarna welke aspecten van deze ontwikkeling door de bevolking zelf onderscheiden worden.

In Gaasterland voelde men zich veel meer bij 'de recreatie' betrokken dan in de Kempen, men beschouwde meer dan in de Kempen 'de recreatie' als de belangrijkste of als een van de belangrijkste veranderingen gedurende de laatste 10 jaar, dacht bij nieuwkomers in en bezoekers aan het gebied in sterkere mate aan recreanten, was meer op de hoogte van het bestaan van instituties of personen, die een rol speelden bij de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied en er waren relatief meer mensen, die verblijfsaccommodatie verschaften of daartoe plannen koesterden. Als oorzaken voor deze verschillen kunnen veronderstellenderwijze een aantal factoren genoemd worden. Gaasterlanders worden meer met recreanten in hun directe woonomgeving geconfronteerd dan Kempenaren. In Gaasterland zijn er ook meer contacten tussen bevolking en recreanten. Ook de reeds genoemde intensievere voorlichting kan tot deze grotere betrokkenheid bijgedragen hebben. De recreatieve functie had zich in Gaasterland verder ontwikkeld dan in de Kempen. De recreatie heeft in dit stagnerende gebied een relatief belangrijker economische positie dan in de Kempen en de Gaasterlanders zijn minder ruralistisch en localistisch dan de Kempenaren.

Veronderstelde tegenstand tegen 'de recreatie' werd in Gaasterland veelal in de 'drukte' gezocht en in een veelal als afkeurenswaardig beschouwd soort traditionalisme. Ook in de Kempen was dit het geval, zij het dat daar het uit traditionele overwegingen tegen het toerisme zijn relatief iets minder werd afgekeurd. Dienovereenkomstig werden tegenstanders veelal aangeduid met conservatieve, oudere mensen, kerkelijken, echte Friezen/Brabanders, (echte) platte-

landers, het dorp als geheel, de dorpsgemeenschap en mensen, die bang zijn voor stadsmensen. In de Kempen had men meer oog dan in Gaasterland voor de veelal met begrip tegemoet getreden bezwaren van de agrarische bevolking. Ca. 30 en 40% van de respondenten in resp. Gaasterland en de Kempen hadden geen idee van de motieven, die men kan hebben voor een weerstand tegen 'de recreatie' en ca. $\frac{1}{4}$ en $\frac{1}{3}$ van de respondenten waren het met veronderstelde tegenstanders en hun (op hen geprojecteerde) motieven eens.

Motieven van veronderstelde voorstanders of op veronderstelde voorstanders geprojecteerde eigen motieven voor de bevordering van 'de recreatie' werden vooral in Gaasterland in sterke mate in de financiële sfeer gezocht. In beide gebieden werd de grotere openheid van het platteland in ongeveer gelijke mate genoemd als een motief van veronderstelde voorstanders en in Gaasterland werd sterk de nadruk gelegd op de toenemende leefbaarheid van het platteland door de ontwikkeling van de recreatieve functie, een punt waaraan in dit verband in de Kempen nauwelijks aandacht werd geschonken.

Bij een directe vraag naar voordelen voor de streek werden overeenkomstige voordelen genoemd als bij de hiervoor aangeduide projectieve vraag. Opmerkelijk was wel dat bij deze directe vraag in de Kempen veel meer mensen (bijna ca. de helft) geen voordelen wisten te noemen dan bij de projectieve vraag. Direct gevraagd naar nadelen van de recreatie voor de streek, wist in deze gebieden ca. 80 à 85% geen nadelen te noemen. Na de reeds aangeduide projectieve vraag is nog de open vraag gesteld wat men ervan vond dat het dorp waar men woonde meer toerisme trok. In Gaasterland legde men bij het beantwoorden van deze vraag meer dan in de Kempen de nadruk op de nieuwe economische mogelijkheden, terwijl men in de Kempen meer aan de noodzaak dacht voor de stadsmens erop uit te trekken. Deze laatste bevinding is consistent met de bevinding dat de Kempische bevolking de openluchtrecreatieve trek als een louter stedelijk verschijnsel opvatte.

Als uitingen van ambivalente houdingen konden in Gaasterland en de Kempen resp. 14 en 35% van de antwoorden op deze vraag opgevat worden. Van een uitgesproken negatieve houding getuigden resp. 16 en 20% van de antwoorden.

Aan de respondenten werd daarna een aantal aspecten en gevolgen van de recreatie ter beoordeling voorgelegd. Deze aspecten en gevolgen hadden betrekking op: ruimtelijke en landschappelijke consequenties (het bestemmen van landbouwgrond voor openluchtrecreatie, ontsluiting van het platteland, landschapsbouw en landschapsconserverende maatregelen), de bevordering van het toerisme en de uitbreiding van de toeristische accommodatie van het platteland, de economische mogelijkheden, die het toerisme met zich meebrengt en de sociale gevolgen van het toerisme. De oordelen van de Gaasterlanders waren t.a.v. alle genoemde aspecten positiever dan die van de Kempische bevolking.

Bij de sociale gevolgen is aandacht besteed aan interactie en communicatie, aan sociale integratie en aan veranderingen in normen en waarden. De interactie tussen recreant en plattelandsbewoner bleek in Gaasterland een grotere rol te spelen dan in de Kempen; in Gaasterland had 32% van de respondenten

frequente ontmoetingen met recreanten en in de Kempen 16%. Bij nadere navraag naar de aard van de contacten bleek dat in Gaasterland slechts ca. 5% van de respondenten tot al dan niet wederzijdse bezoeken kwam, de overige contacten waren oppervlakkig en/of zakelijk van aard.

Daar interactie en communicatie tussen mensen in mindere of meerdere mate wordt beïnvloed door het beeld dat men van elkaar heeft, is bij dit onderzoek zowel aandacht besteed aan de ideeën, die plattelanders hebben over de herkomst van de recreanten als over hun motieven om de plattelandsgebieden in kwestie te bezoeken. Het zal mede van deze ideeën afhangen of plattelanders de sociale integratie recreant-plattelander als gewenst beschouwen en hoe de invloed van het toerisme op de normen en waarden beoordeeld worden.

In de Kempen kan de gedachte dat recreanten 'Hollanders' zijn en vooral uit de grote steden in het westen van het land komen, als een mogelijke oorzaak worden opgevat voor de in de Kempen (nog) vrij veel voorkomende mening dat het moeilijk is om met recreanten in contact te treden en voor het bestaan van de opvatting, die hiermee verband houdt, dat toeristen veelal geen prijs stellen op contacten met plattelanders. De Kempische respondenten legden veel meer dan de Gaasterlanders in hun opvattingen over de wijzen waarop het steden zijn van de recreant tot uitdrukking komt, op het anders zijn – zowel in negatieve als in positieve zin beoordeeld – van de recreant.

De ideeën over motieven van recreanten om naar de plattelandsgebieden in kwestie te trekken, vormden waarschijnlijk geen aanleiding tot negatieve houdingen ten opzichte van 'de recreatie'. De bevinding dat de opvatting dat het toerisme tot een negatief te beoordelen inbreuk op en het afbrokkelen van normen en waarden bijdraagt, die in de Kempen in sterkere mate voorkwam dan in het Gaasterland, is consistent met de bevinding dat men in de Kempen (nog) veel meer dan in Gaasterland de opvatting koestert dat er (nog) hechte dorpsgemeenschappen zijn (en behoren te blijven).

In hoofdstuk 8 is gepoogd na te gaan welke factoren van invloed zijn op de houding ten opzichte van 'de recreatie'. Eerst zijn daartoe de onderlinge samenhangen tussen de beoordelingen van de verschillende aspecten van 'de recreatie' geanalyseerd. Dit gebeurde zowel voor alle respondenten in de twee gebieden als voor de agrarische bevolkingscategorie en de categorie 'overige bevolking' (niet agrarische bevolking, niet oude middenstand) afzonderlijk. De beoordelingen van respondenten van de categorie oude neringdoende middenstand zijn niet op deze wijze geanalyseerd vanwege de betrekkelijk kleine aantallen respondenten in deze categorieën. In de tweede plaats is gepoogd verklaringen te vinden voor de gevonden verschillen tussen de beoordelingen in de twee gebieden en in de derde plaats is nagegaan of de samenhangen tussen een aantal sociale variabelen (onafhankelijke factoren) en de beoordelingen van verschillende aspecten van 'de recreatie' overeenkomen met voorspellingen, die men hierover zou kunnen doen op grond van de hypothesen zoals die in hoofdstuk 5 geformuleerd zijn.

Uit de onderlinge samenhangen tussen de beoordelingen van een aantal aspecten van 'de recreatie' zijn aanwijzingen gevonden dat in de Kempen de overi-

ge bevolking meer dan in Gaasterland de ontwikkeling van de recreatie als een inbreuk op de plattelandssamenleving en het historisch dominante gebruik van de grond opvatten zoals dat in de categorie agrarische bevolking, vooral in de Kempen, in sterke mate voorkomt. De houdingen van de categorie overige bevolking in de Kempen zijn meer vanuit dezelfde achtergrond te begrijpen als van de agrarische bevolkingscategorie in de Kempen dan van de categorie overige bevolking in Gaasterland vanuit de achtergronden die bij de houdingen van de agrarische bevolking in Gaasterland een rol speelden.

In de Kempen speelde waarschijnlijk de ruraliteit en de agrarioriteit als verklarende factoren zowel bij de categorie overige bevolking een rol als bij de categorie agrarische bevolking, – vooral bij deze laatste categorie in sterke mate, terwijl dat in Gaasterland hoofdzakelijk tot de categorie agrarische bevolking beperkt bleef. De factor agrarioriteit of binding aan de landbouw (landbouw als beroep uitoefenen, veel relaties hebben met in de landbouw werkzaam) draagt op zich binnen de categorieën overige en agrarische bevolking weinig bij tot de verklaring van de variatie in de gevonden houdingen. Zou deze factor op een andere wijze geoperationaliseerd zijn, dan zou waarschijnlijk meer verklaring van de variatie mogelijk geweest zijn; nl. als van factoren was uitgegaan als gehechtheid aan oude agrarische waarden zoals hard werken, geringe geneigdheid om nieuwe landbouwmethoden in het bedrijf te introduceren en idealisering van het gezinsbedrijf.

Hiervoor bleek reeds dat de recreatie in alle aspecten in Gaasterland positiever werd beoordeeld dan in de Kempen. De factor beroep, die in dit onderzoek weinig genuanceerd is gehanteerd, speelt een heel belangrijke rol bij de beoordeling van de diverse aspecten van 'de recreatie'. De respondenten van de categorie oude middenstand beoordelen de recreatie in alle onderscheiden aspecten, op een enkele uitzondering na, gemiddeld positiever dan respondenten van de categorie overige bevolking en deze, op een enkele uitzondering na, weer gemiddeld positiever dan respondenten van de categorie agrarische bevolking. De verklaring hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in het al dan niet zelf directe (financiële) voor- of (bedrijfseconomische-agrarische bevolking-) nadelen van 'de recreatie' hebben. Ook andere factoren spelen echter een rol. Een analyse van de invloeden van de factoren, die onder het hoofd 'oriëntatie op het oude platteland' werden samengevat, – agrarioriteit, ruraliteit of moderniteit, ruralistisch localisme –, en van de factoren leeftijd, inkomen en welstand, opleidingsniveau en kerksheden leidde tot de conclusie dat de in hoofdstuk 5 geformuleerde hypothetische typologie van plattelanders, waarbij drie typen werden onderscheiden, nl. primaire, secundaire en tertiaire plattelanders, waarschijnlijk wel enigszins in de realiteit is terug te vinden. In de Kempen waren de primaire plattelanders relatief sterker vertegenwoordigd dan in Gaasterland, waar de secundaire plattelanders relatief sterker vertegenwoordigd waren dan in de Kempen en vermoedelijk moet tot dit type het grootste gedeelte van de bevolking in het Gaasterland gerekend worden. Er zijn aanwijzingen gevonden dat het type van de tertiaire plattelanders in beide gebieden, zij het nog gering in aantal, voorkomt. Als deze typologie juist is, dan zou dit betekenen dat met

het voortschrijden van het ontwikkelingsproces van de toeristische en openluchtrecreatieve functie, dat als een extra impuls voor het verstedelijkingsproces van het platteland kan worden beschouwd, waardoor dit verstedelijkingsproces specifieke kenmerken krijgt, er in de toekomst weerstanden tegen deze ontwikkeling te verwachten zijn. De achtergrond van deze 'nieuwe' weerstanden is dan echter overwegend anders dan momenteel nog het geval is. In de toekomst moet men meer aan met elkaar botsende recreatieve belangen denken. Tertiaire plattelanders, die in een omgeving met een hoge openluchtrecreatieve waarde willen wonen, zullen de ontwikkeling vooral van massale, met verstedelijkende tendensen gepaard gaande, vormen van recreatie (sterk) afkeuren.

Voorlopig heeft men in verschillende gebieden bij de ontwikkeling van toeristische en openluchtrecreatieve functies nog met weerstanden te maken, die van het type primaire platteland uit zijn te begrijpen. Voorlichting is daarbij nodig. Het blijkt o.i. uit de bevindingen van dit onderzoek dat de voorlichting in Gaasterland er toe bijgedragen moet hebben dat men zich daar in de eerste plaats eerder bewust is geworden van 'de recreatie' en er zich meer bij betrokken heeft gevoeld dan in de Kempen, maar ook dat weerstanden tegen 'de recreatie' er eerder door overwonnen zijn en er een actief meewerken en –denken om de ontwikkeling van de recreatieve functie van het gebied in de ontwikkeling van het gebied te integreren, is ontstaan. Bij de planning van openluchtrecreatieve mogelijkheden en –voorzieningen wordt nog weinig aandacht aan de instelling van de bevolking in het ontvangende gebied besteed.

De problematiek openluchtrecreatie-platteland moet relationeel bekeken worden. Dat dit ook in andere landen niet of weinig gebeurt, blijkt bijvoorbeeld uit een door de internationale associatie van wetenschappelijke experts op het gebied van toerisme (AIENT) in 1960 gepubliceerd paper van DEFERT over de rol van het toerisme in de regionale expansie, waarin DEFERT er de nadruk op legt dat wat hij noemt de menselijke factor, essentieel is bij de planning ten behoeve van het toerisme. Het is bijvoorbeeld, aldus DEFERT, gewoon geworden om te zeggen: 'We have several thousand tourists who want to spend their holidays in Corsica. What must be done?' Volgens DEFERT is het beter om te zeggen: 'We have Corsica, with 165.000 inhabitants, who want to improve their standard of living. How many thousand tourists should we send there? At what time of the year? In what way?' De bewoners van Corsica moeten dus prioriteit krijgen in de beschouwing. Men kan zich ervan af maken door te zeggen dat wat DEFERT zegt voor ontwikkelingslanden geldt. We hopen met deze explorerende studie tenminste aangetoond te hebben dat ook in Nederland een begeleiding van de ontwikkeling van de toeristische en openluchtrecreatieve functie van het platteland met adequate voorlichtingsprogramma's voor de ontvangende bevolking geen overbodige luxe is. In verschillende gebieden kan in ruilverkavelingsverband voorlichting gegeven worden over de ontwikkeling van de openluchtrecreatieve functie van het platteland en de culturele, economische, ruimtelijke en landschappelijke implicaties daarvan voor de ontwikkeling van het platteland.

SUMMARY

Outdoor recreation and the countryside

Due to urbanisation and industrialisation the countryside in the Netherlands is becoming more and more important for outdoor recreation and as a tourist attraction for city dwellers, in addition to its original and, until now, dominant agricultural role.

The most important problem discussed in this study is: What influence does the development of recreation and tourism have on the living conditions for the population in those rural areas?

In order to study this problem completely it would be necessary to carry out investigations among the population of many rural districts. Only two areas have been studied during this research.

Broadly speaking, the factors influencing rural living conditions, concerning the effects of recreation, can be divided into three groups.

The first group may be considered as: 'The ways in which outdoor recreation and tourism are developed'. The rate at which these functions have developed, the number of people seeking recreation and where they come from, the length of stay, their motives for going to the countryside and whether they return regularly, where they stop, e.g. in the villages or in isolated 'enclaves', are included in this group. These questions are dealt with in the first part of this investigation.

The second group may be considered as: 'The effects of the development of outdoor recreation in the countryside on the countryside itself'. What spatial and scenic effects occur due to this development? What accommodation is constructed? What new economic possibilities are created if an area is turned into a tourist attraction? Is there a great deal of money flowing into the area in question, in the form of subsidies, for the development of the infrastructure for tourism and recreation? What social effects does the development of tourism have on the area in question? Is the existing community spirit lost? Is there much contact between the country-dwellers and the tourists? What cultural influence takes place? Do the inhabitants of rural areas orientate themselves (even more) to the modern dynamic culture of the urban world outside the countryside? These questions are discussed in the second part of this investigation.

The third group concerns: 'The social-economic and cultural development of the countryside'. Those areas already well developed towards an open relationship with the outside world will be influenced differently by tourism than those areas which can be classed as 'shut-off'. Are the people (still) strongly attached to agriculture? Are they still strongly connected to the local community? Is an area developing in a social, economic and demographic manner or is it stagnating in various ways? These questions are discussed in the third part of this investigation.

When, in a few rural areas, investigations are carried out into the effects of the development of recreation on the living conditions of those areas, they can only be carried out indirectly, namely by obtaining the views of the inhabitants.

The first part of this study is an investigation into the way in which the development of recreation in the countryside occurs. This is achieved not only by analysing statistical data of the movement towards the rural areas, in the form of day-trips, week-end-visits and holidays, but also by considering opinions concerning the role of the countryside and by proposing theories which could be developed from these opinions or which are related to them. It is apparent that the important theoretical considerations of recreation in general and of the role of rural areas in outdoor recreation in particular are not yet well-developed. The opinions and theories prevalent at the present time are either unrealistic or are in need of considerable modification.

It is possible to consider the development of recreation from the historical standpoint and also from the way in which recreation has progressed in different areas.

According to CHRISTALLER (1955), we have been involved in the fifth phase of the development of outdoor recreation and tourism since 1930. In this phase a so-called 'trend to the periphery' occurs and through this tourism and recreation bring about economic levelling, social integration and cultural exchange. As result of this 'trend to the periphery' various countries and rural areas become involved in the development of tourism and recreation which were not previously concerned with the earlier phases of the development.

The study of the development of recreation and tourism, as it has occurred in different areas, reveals obvious differences. Several indications could be found for the accuracy of the so-called 'moving-up theory', or at least different facts could be noted which could be considered as support for this theory. The idea behind the 'moving-up theory' is that a certain area is 'discovered' by people from the upper strata of society and is later visited *en masse* by people from the lower strata; as a result these areas develop a different character, then new areas are 'discovered' and the same thing occurs again. There is an initial phase, a development phase, a maturing phase, a saturation phase and a decline. The idea that the development outlined in this model must be avoided by constructive planning before it reaches completion is gaining greater impetus.

In the second part of this study the effect of the development of recreation on the general development of the countryside has been considered. In this case the scenic and spatial effects, economic and man-made morphological effects and other social and cultural effects have been distinguished from each other. The importance of the influence on the living conditions of a rural area can only be determined by finding out the opinions of the inhabitants of the area in question.

The third part of this study is the report of an investigation into what influence the development of recreation has on the living conditions for the inhabitants of two rural areas. The investigation was in the form of an attempt to 'measure' the attitude of these inhabitants to this development.

In the first instance it was necessary to find out if the inhabitants of the rural areas are aware of the social object, namely 'the outdoor recreational function of the countryside', in other words, do they feel involved? The two areas chosen for investigation, Gaasterland in the south-west corner of the province of Friesland and de Kempen in the central-southern part of the province of North Brabant, differ considerably from each other in this respect. The inhabitants of Gaasterland were far more aware of the development of recreation in the area than those of de Kempen, who did not really feel involved and where there was much less initiative to develop the economic possibilities offered by this new function of the countryside. This was not the case in Gaasterland where much effort was being made to take advantage of these possibilities. One of the most important reasons for these differences was that Gaasterland, from an economic and thus a demographic point of view, is a stagnating area and de Kempen, on the other hand, especially in recent times, has shown a certain growth both by an increase in the availability of work in de Kempen itself and in the surrounding areas, and by the influx of reasonably large number of new inhabitants in this area.

One of the most important reasons for the differences can be traced to the differences in the culture of the areas; the culture in Gaasterland is much less concerned with the countryside than that of de Kempen, where the population is probably less involved with the city and with urban life. In Gaasterland much thought has been given to the development of recreation in the different information campaigns and moreover many inhabitants see the development of recreation as the last chance to stimulate the economy of the area. According to experts the expected stimulation of the economy has been overestimated.

Another important difference could be that the inhabitants of Gaasterland have been involved with recreation for a longer time than those of de Kempen where this development has clearly only recently started. Also connected with this is the origin of the tourists. For some time now Gaasterland has been involved with regional recreation and, although some changes are occurring, this is still the case, while de Kempen, has primarily been involved with recreation for people living in the southern 'randstad' (especially Rotterdam); the cultural difference between the 'visitor' and his 'host' is thus considerably greater in de Kempen than in Gaasterland.

As far as the attitude of the inhabitants with regard to the recreational function of their area is concerned, three hypothetically ideal typical country-dwellers can be distinguished; namely primary, secondary and tertiary country-dwellers. The primary country-dwellers are (still) deeply involved in the old countryside and see tourism as an intrusion in the countryside where agriculture has, and still should have, the dominant role. The various changes such as those caused by the development of recreation, if they are noticed at all, are seen as a danger to their living conditions. The expansion and diversification of the supporting services are not considered by them as progress because their needs are not yet sufficiently emancipated for these changes to be appreciated.

The secondary country-dwellers have mostly been born and bred in the coun-

try but are less involved with the old countryside than the primary country-dwellers, or are possibly completely uninterested in the old countryside and view the development of recreation as an important possibility of improving their living conditions. For example the facilities for relaxation which are created during this development are appreciated by them because they see the need for them. These secondary country-dwellers are in favour of the development of recreation in the countryside because as it is 'opened up' they will benefit economically and in general their living conditions will be improved.

The tertiary country-dwellers regard the development of outdoor recreation as more of a threat to the living conditions of their area than as an improvement. On the one hand they will encourage the improvement in the spatial and scenic structure of their area but on the other hand will disapprove, or at least will view with some mistrust any important increase in the number of visitors to their area. They see this increase as though it is in competition with their own recreational interests. They would like to keep the area rural and maintain the same atmosphere which existed when they first arrived there. In this case nostalgia (based on an idealised countryside) and deceptive conservatism often play a not to be underestimated role. Also anti-urbanism, which plays an important part in the image of the countryside as a recreation possibility, could be a basic reason for this.

In the Gaasterland and de Kempen areas respectively 16 and 20% of the people answering the enquiry took a negative attitude to the development of a recreational function in their area. A large number, 16 and 35% respectively, took what could be called an equivocal attitude to the recreation; they see both advantages and disadvantages to tourism in their areas. The resistance can probably be traced mainly to the primary country-dwellers. Eventually, however, more objections will be heard from the tertiary country-dwellers. The objections will thus clearly come more from the primary and tertiary country-dwellers. The reasons behind these objections are, however, different; the objections of the primary country-dwellers arise from their feeling for tradition, whereas the objections offered by the tertiary country-dwellers arise from a sentimental rural bias; any further development of tourism competes with their own recreational needs.

LITERATUUR

- ABRAMS, M. Sociological aspects of travel demand. In: *Travel Research Journal. Bulletin d'études Touristiques. Review of World Tourism*, 1968. Uitg. van International Union of Official Travel Organisations. Genève, 1968.
- ADVIES over het vraagstuk van de vakantiespreiding van de Sociaal-Economische Raad. 's-Gravenhage, 1964.
- ALGRA, S. Bio-industrie: vervuiler van het landelijk gebied. In: *Natuur en landschap*. 25 (1971) nr. 1. blz. 17-24.
- ALLELIJN, F. De vrije ruimte: een schaars goed. *Natuur en landschap*; jrg. 24, nr. 1, voorjaar 1970, blz. 134-139, krtn.
- ASMA, V. 1970. Sociologisch onderzoek naar de houding van agrarische bedrijfshoofden in de gemeenten Nieuwkoop, Zevenhoven, Nieuwveen en ter Aar ten aanzien van stedelijk leven en recreatie-objecten in de directe omgeving en ten aanzien van de overgang van hun grond naar een recreatieve bestemming. (scriptie T.H. Delft), Delft, z.j.
- ATEN, B. en M. J. M. SCHRETLER. Enkele gezins- en bedrijfsaspecten op de bedrijven met een meewerkende zoon in Noord-Brabant. Tilburg, 1971.
- BAKKER, D. T. S. en J. W. G. DE JONGE. Onderzoek naar de toeristische situatie in Diever en Dwingeloo. Rapport uitgegeven door de Stichting Opbouw Drenthe te Assen in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken. Assen, z.j.
- BARENTSEN, P. A. Het Oude Kempenland. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving. Groningen, 1935.
- BÄUERLE, R. Verflechtung zwischen Landwirtschaft und Fremdenverkehr – Eine Untersuchung über Möglichkeiten der Verbesserung der Einkommenslage ausgewählter landwirtschaftlicher Betriebe durch den Fremdenverkehr im Elztal und Simonswäldertal. Dissertation. Freiburg im Breisgau, 1967.
- BENTHEM, R. J. Het toekomstige landschap van de Markerwaard. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, oktober 1971.
- BENTHEM, R. J. Landinrichting of wat richten wij in ons landschap aan? In: *Recreatievoorzieningen*, 1971, nr. 11.
- BERLYNE, D. E. Novelty. *New Society*. 28th May, 1964.
- BEUSEKOM, H. G. VAN. Woningtekort in het westen dreigt permanent te worden. In: *Het Financieel Dagblad*, 29 juli 1970.
- BIERSTEEKER, P. A. Twee vakanties per jaar nodig. In: *Ruim Zicht*, veertiendaagse uitgave van Nederlands Katholiek Vakverbond, 1 juni 1970, 19, nr. 11.
- BJERKE, T. Landbruk og fritidsbebyggelse en landbruksøkonomisk markedsanalyse. (Agriculture and vacation buildings. An agricultural economic market analysis). Memo Norges Landbr. Hogskole. Inst. Driftslære Landbr. økon. Vollebakk No. 35 pp. 45 21 tab. Rep. App.
- BODAMER, K. *Gesundheit und technische Welt*. Stuttgart KLETT, 1955.
- BOER, DE, als gastheer. Provinciale Planologische Dienst in Limburg, Maastricht, 1967.
- BOER, N. A. DE. Hoe wonen wij morgen? In: *Verslag over het jaar 1967 van de Provincie Zuid-Holland*.
- BOER, D. DE. Over kamperen en tuinkabouters. In: *Buitenspoor*. 52e jaargang, december 1970, nr. 11, pag. 2-3.
- BOOMGAARDEN in Nederland. 1e rapport, uitgebracht door de beraadsgroep 'recreatie en landbouw' van de Stichting Recreatie. Uitgave: Stichting Recreatie. 's-Gravenhage, 1971.
- BOORSTIN, D. J. *The Image*. Penquin Books A 611, 1963.
- BOSE, R. C. W. VON. Recreatieve verblijfsmogelijkheden op landbouwbedrijven. 'Recreatievoorzieningen' 3 (1971) nr. 3, mrt. blz. 65-67 afbn.
- BOXMA, W. Gaasterland. Nederland in Miniaturen. Nijkerk, z.j.
- BOUSEDT, O. *Wirtschaftsbelegung durch Fremdenverkehr*. Bremen-Horn, 1956.

- BRACY, H. E. People and the countryside. London, 1970.
- BRUIN, H. P. DE. Landbouw en ruimtelijke ordening I. In: Landbouwkundig Tijdschrift **81** (1969) september.
- BRUIN, H. P. DE. Landbouw en ruimtelijke ordening II. In: Landbouwkundig Tijdschrift **82** (1970) maart.
- BUCHWALD, K. Die Erholung in der Industriegesellschaft und die Landschaft. In: Erholungs-
wesen und Raumordnung. Forschungs- und Sitzungsberichte der Akademie für Raumfor-
schung und Landesplanung. Band XXV. 2. Wissenschaftliche Plenarsitzung. Hannover, 1963.
- BUITEN wonen. Provinciaal Bestuur van Overijssel, 1965.
- BULTENA, G. L. and L. L. KLESSIG. Satisfaction in Camping: A conceptualization and Guide
to social Research. In: Journal of Leisure Research. Vol. 1, number 4, autumn 1969, p.
348-354.
- BUNGALOW-BOER. In: Architectuur en beeldende kunsten 24. November 1970.
- BURCH, W. R. Wilderness – the life cycle and forest recreational choice. Journal of Forestry.
vol. **64**, 1966, pag. 606-613.
- BURCH JR. W. R. The play world of camping; research into the social meaning of outdoor
recreation. The American Journal of Sociology, Vol. **LXX**, March 1965, p. 604-610.
- BURCH JR. W. R. The social circles of leisure: Competing explanations. Journal of Leisure
research, 1969, 2, p. 125-148.
- BURCH JR. W. R. and W. D. WENGER. The social characteristics of participants of three styles
of family camping U.S.D.A. Forest Serv. Pacific North-west Forest and Range Exp. Sta.
Portland Ore. Res. Pop. PNW – 48, 30 pp illus. 1967.
- BURDGE, R. J. Rural-urban differences in leisure-orientation. Columbus, Ohio, 1961, 17 pp.
- BURDGE, R. J., J. H. SITTIERLEY and S. S. O. FRANK. Outdoor recreation research. A pilot project
in the sociological, economic and physical aspects of private and public outdoor recreation
in a selected Ohio county. Columbus, 1962, 66 blz.
- BURNET, A. Leisure, Touring and Historic Monuments. In: Congress Reports of the IVth In-
ternational A.I.T. Congress on Leisure and Touring. Salzburg 7th to 10th February 1972.
- BURTON, T. L. and G. P. WIBBERLEY. Outdoor recreation in the British countryside. London,
Headly, 1965. Dept. of Econ. W.Y.E. College. University of London, 34 pages.
- BURTON, T. L. Windsor Great Park; A recreation study, W.Y.E. College University of London.
Dept. of Economics, 1967.
- BURTON, T. L. Outdoor recreation. Enterprises in problem Rural areas. Studies in rural land
use 9. Dept. of economics, W.Y.E. College University of London, 1967.
- BIJHOUWER, J. T. P. Landschap en ontspanning in het duingebied. Tijdschrift voor Volks-
huisvesting en Stedebouw, jrg. **21** nr. 1, januari 1940, pag. 8-15.
- BIJHOUWER, J. T. P. Boekbespreking. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, 1963, p. 244 e.v.
- BIJHOUWER, J. T. P. Recreatievraagstukken. In: Publieke werken, 1964, no. 32.
- BIJKERK, C. Recreatie geen ruimte- maar financieel probleem. In: Ruim Zicht, jrg. **19** (1970)
nr. 7 blz. 4-5.
- CALMETTES, M. L'influence des residences secondaires sur la vie des villages. Cahiers du
tourisme. Serie A no. 7. Université d'Aix-Marseille. Centre d'études du Tourisme. Aix-en-
Provence, 1967.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (C.B.S.). Vakantiebesteding van de Nederlandse Bevol-
king, 1954, Zeist, 1956.
- C.B.S. Vrijetijdsbesteding in Nederland, winter 1955/'56, deel II Avond- en weekendbeste-
ding. Zeist, 1957.
- C.B.S. Weekendbesteding, herfst 1962. (C.B.S. 1963 mededelingen nr. 7483).
- C.B.S. Vrijetijdsbesteding in Nederland, 1962-1963 deel 6, Avond- en weekendbesteding,
openlucht recreatie, zomer 1963. Zeist, 1965.
- C.B.S. Statistiek van de kampeeraccommodatie in Nederland, 1963. Zeist, 1965.
- C.B.S. Vakantiebestedingsonderzoek 1965/'66; enkele resultaten van het onderzoek betreffende
de zomervakantie 1966. Sociale maandstatistiek, jrg. **15**, 1967, no. 12, blz. 510-517.
- C.B.S. Zomervakantiebestedingsonderzoek 1965/'66. In: Sociale maandstatistiek **15** (1967)
no. 12, **16** (1968) no. 1, **16** (1968) no. 2, **16** (1968) no. 6.

- C.B.S. Vakantiebestedingsonderzoek 1965/'66. Zomervakantie 1966 II en III. Sociale maandstatistiek, jrg. 16, 1968, no. 1.2.
- C.B.S. Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1965/'66. Den Haag, 1969.
- C.B.S. Vakantiebestedingsonderzoek 1965/'66. Dag- en weekendtoerisme in de zomer van 1966. Sociale maandstatistiek 17 (1969), blz. 165-168.
- C.B.S. Vakantiespreiding; enkele gegevens uit het vakantieonderzoek 1969. Sociale maandstatistiek 18 (1970) 5 (mei) blz. 217-227.
- C.B.S. Mededelingen. Juli 1970.
- C.B.S. Vakantieplannen en beïnvloeding. Sociale maandstatistiek 18 (1970) nr. 11 nov. blz. 542-550 tabn. lit.
- C.B.S. Mededelingen no. 11, 10 febr. 1971.
- C.B.S. Statistiek vreemdelingenverkeer 1965, 1966, 1967 en 1968. 's-Gravenhage resp. 1967, 1968, 1969 en 1970.
- C.B.S. De economische betekenis van de vakantiebesteding in 1969. Sociale maandstatistiek jrg. 19 no. 10, oktober 1971.
- CHRISTALLER, W. Beiträge zu einer Geographie des Fremdenverkehrs. Erdkunde Band IX Heft 1. Februar 1955, Bonn, 1955. 4 Abt. pag. 1-19.
- CLARENBURG, L. A. en H. T. U. VAN RIJN. Leefbaarheid. Een poging tot begripsanalyse. In: Anatomie van het welzijn. Deventer, 1970.
- CLAWSON, M. and J. L. KNETSCH. Economics of outdoor recreation. Published for Resources for the Future. Inc. by The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1966.
- CONFERENCE, Ad hoc, on the planning of rural areas. Zollikofen, Berne, Switzerland, 25-30 August, 1969, Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 1970.
- CONSTANDSE, A. K. De invloed van de recreatie der stedelingen op de plattelandssamenleving. Recreatie-studiedag ANWB 1963.
- CONSTANDSE, A. K. De toekomst van het Nederlandse Platteland. In: Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland (Gedenkboek Mr. J. Vink) Alphen aan den Rijn, Samsom, 1967.
- COOPS, A. Recreatie in Meijndel. Rapport v. d. Commissie Duinbeplanting. Mededelingen I.T.B.O.N. no. 39, 1958 blz. 47 e.v.
- COX, H. De stad van de mens. (Het levenspatroon van de gesecculariseerde wereld in theologisch perspectief). Amboboeken, Utrecht, 1966.
- CULTUUR, DE, moet doorgaan. Laten we dan de tegencultuur er gewoon tegen aan leggen, Interview met Louis G. le Roy. Plan 7, 1971 juli, 1971.
- CULTUURTECHNISCHE DIENST FRIESLAND, Provinciale waterstaat van Friesland. Luchtfototellingen op een aantal Friese meren. Leeuwarden, 1970.
- CULTUURTECHNISCHE DIENST, Afdeling Wegen. Verkeersonderzoek op de Laaxumer Wieldijk. Utrecht, 1965.
- CULTUURTECHNISCHE DIENST, Afdeling Wegen. Verslag van een in 1966 uitgevoerd verkeersonderzoek op enkele wegen in de ruilverkaveling Zegveld, Utrecht, 1967.
- CZINKI, L. en W. ZÜHLKE. Erholung und Regionalplanung. In: Raumforschung und Raumordnung. 1966, 24, Heft 4.
- DEFERT, P. Pour une politique du tourisme en France. Paris, 1960.
- DEFERT, P. Le tourisme dans l'expansion regionale. Principes et Methodes. Economie et Humanisme (123) Janvier, Février 1960, 7 p.
- DEFERT, P. Le tourisme, objet du connaissance géographique. III Colloque Touristique Budapest 1966. Office National du Tourisme 1967 (269 blz.) Colloque in Budapest.
- DEMOGRAFISCHE, DE, en sociaal-economische structuur van het gebied van de Welvaartsstichting Kempenland, Reusel 1962, 69 blz. grfn. tabn. ongepag. tabn. in bijl. Rapport, Welvaartsstichting Kempenland, no. 1.
- DENIG, E. Het kleine buitenverblijf, element bij de reconstructie van landelijke gebieden. Recreatiestudiedag, 1969 over 'Het kleine buitenverblijf'. Recreatie-Brochure nr. 10, 's-Gravenhage, 1970.
- DOMS, M. Toerisme, een prioritaire ontwikkelingssector? 'Wereld in ontwikkeling', Den Haag, 1969, 23 (december) blz. 2-3.

- DOORN, J. A. A. VAN en C. J. LAMMERS. *Moderne Sociologie. Systematiek en analyse*. Utrecht, 1959.
- DORDREGTER, P. PH. *Recreatieonderzoek in de natuurgebieden van de gemeente Oisterwijk*. Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Afdeling sociaal-geografisch onderzoek en advies. 's-Gravenhage, 1967.
- DOUGLAS HOFE JR. G. Rede op het 'National Symposium on Park, Recreation, and Environment Design', Chicago 15 februari 1971. In: *Outdoorrecreation Action* April/May 1971 Report no. 19.
- DUCHET, R. *Le tourisme à travers les âges, sa place dans la vie moderne*. Paris, 1949.
- DUITSE, DE, vakantiemotieven. In: *Reizen* nr. 23, 15 maart/april, 1972.
- ECONOMISCHE, DE, betekenis van het toeristenbezoek voor de provincie Drenthe. Drents Economisch Technologisch Instituut, Assen, 1960, A4, 19 blz.
- EMBDEN, S. J. VAN DEN. Industrialisering van de bouw, sleutel tot een nieuwe stedenbouw? In: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, 51 nr. 7, maandblad, juli 1970.
- ENGELSE, DE, Butlin-kampen, Verkeerstechniek, januari 1965, pp. 18-19.
- ETZKORN, P. K. Leisure and camping: the social meaning of a form of public recreation. *Sociology and Social Research* 49 (1964), pp. 76-89.
- E.W.-N.I.P.O.-enquête: Hoe denkt Nederland over zijn welvaart? In: *Elseviers Weekblad*. 20 dec. 1969, jrg. 25 no. 51.
- FEYTER, Y. F. DE. *Onderzoek naar de gasten van de camping 'De Beekse Bergen'*. Eindexamen-scriptie Nederlands-Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme, Breda, 1969.
- FINES, K. D. Landscape evaluation: a research project in East Sussex, regional studies, vol. 2, pp. 41-55, 1968.
- FISCHER, K. Chancen und Grenzen fremdenverkehrlicher Entwicklungsmassnahmen, Raum und Siedlung, 1970, 12 (dec.) pp. 257-263.
- FLINT, J. T. De economische betekenis van het toerisme in Drenthe. In: *Maandblad Drenthe*. nr. 6, juni, 1962.
- FORSTER, J. The sociological consequences of tourism. In: *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 5, nr. 2.
- FRANSSSENS, D. H. Landbouw en recreatie. In: *Verslag van het 108 Ned. landbouwhuishoudk. congres 's-Gravenhage*, 1962, p. 12-13 en 48-57.
- FRANSSSENS, D. H. Het platteland en de recreatie. In: *Tijdschrift der Ned. Heidemij*, jrg. 73, Recreatienummer zomer 1962, pp. 35-41.
- FRANSSSENS, D. H. Boer en recreatie; ook bepaalde landbouwbedrijven kunnen meer profiteren van recreatiebehoefte. In: *IJsselmeerpolders*, jrg. 6 nr. 29, 2 okt. 1964, pp. 994-995.
- FRANSSSENS, D. H. Recreatie door een groene bril. In: *Economisch-statistische bern.*, jrg. 49, no. 2435, 15 apr. 1964, pp. 340-343.
- FRANSSSENS, D. H. De landbouw in een verstedelijkte samenleving. In: *De Landbode* (Hollands landbouwweekblad) 42 (1970) nr. 49, 18/25 dec. pp. 150 1B/150 1A.
- FREYER, H. Mens en massa in deze tijd; een structuuranalyse. Aula-boeken. Utrecht, z.j.
- FRICK, G. E. and C. T. K. CHING. Generation of local income from users of a rural public park. In: *Journal of Leisure Research*, vol. 2, nr. 4, Fall, 1970, pp. 260-263.
- FRIEDMANN, G. *Où va le travail humain?* 2e éd. Paris, 1953, 399 pp.
- FUTURE, The, of outdoor Recreation in metropolitan regions of the United States. O.R.R.R.C. Study Report 21. Washington D.C., 1962.
- GAASTERLAND; overzicht van de gemeentelijke gastenstatistiek over het seizoen 1969. Vereniging van Nederlandse Gemeenten. 's-Gravenhage, 1970.
- GALJAARD, J. M. Pootje baden. De vaderlandse geschiedenis van het badleven. Utrecht, 1966, 114 pp.
- GASTENSTATISTIEK. Vessum 1963. Vereniging van Nederlandse Gemeenten. 's-Gravenhage 1964.
- GAZENDAM, H. S. Tweede woningen in Drenthe, Assen, 1968, P.P.D. Drenthe. Overdruk doctoraal scriptie, 47 pp.
- GEBRUIK, Het, van recreatiemogelijkheden in het ruilverkavelingsgebied Zegveld; enkele observaties. Wageningen, 1967.

- GEBRUIK, Het, van de Nederlandse rivieren en overige binnenwateren als viswater per 1 januari 1965 van de afdeling Sportvisserij en Beroepsbinnenvisserij van de Directie van de Visserijen, 's-Gravenhage, 1967. Documentatierapporten, nr. 5 (1967).
- GERRITS, W. P. M. Landbouw en recreatie in het plassegebied van Zuid-Holland. (Scriptie), Wageningen, 1971.
- GEUZE, M. A. Landbouw en Recreatie. Recreatie-studiedag A.N.W.B., 1965.
- GEVERS DEYNOUT, M. E. Een onderzoek naar de belangstelling voor het Nationale park 'De Hoge Veluwe'. (Scriptie) Wageningen, 1967.
- GEYER, R. F. en L. A. WELTERS. Wonen, leven, werken in Rijnmond. Rotterdam, 1969.
- GLEICHMANN, P. Sozialwissenschaftliche Grünplanung in der Grossstadt. Göttinger Abhandlungen zur Soziologie, 8 Bd. Stuttgart; Enke Verlag 1963, 109 pp.
- GLEICHMANN, P. Zur Soziologie des Fremdenverkehrs. In: Wissenschaftliche Aspekte des Fremdenverkehrs; Veröffentlichungen der Akademie für Raumordnung und Landesplanung. Hannover, 1969, pp. 55-78.
- GOIST, P. D. Lewis Mumford and 'Anti-Urbanism'. In: Journal of the American Institute of Planners, September 1969. Vol XXXV, nr. 5.
- GORTER, H. P. Landschap van morgen. In: Landbouw en landschap van morgen. Contactcommissie voor natuur- en landschapsbescherming; Amsterdam, 1970.
- GREEN, A. W. Recreation, leisure and politics. New York, 1964.
- GROENMAN, S. J. De bestaansbronnen der gemeente Renkum. Assen, 1946.
- GROFFEN, W. H. Horizontaal organiseren. Alphen aan den Rijn, 1963.
- GROFFEN, W. Keuzeprocessen in de vrije tijd. Eexterveen, 1967, 156 pp.
- GROOT, J. P. De leefbaarheid van de dorpen in de gemeente Borger. Wageningen, 1969.
- GROOT, P. De toekomst van de Zuidwesthoek van Friesland. Stichting Sudergoa, Sneek/Sondel, 1969.
- GROOTJANS, G. B. en D. VAN DER ZEE. Jutgoed. Wadgidsen vertellen. Assen, 1970.
- GIJSEN, M. Telemachus in het dorp. Meulenhoff-Pocket, Utrecht, 1963.
- HAAR, E. TER. Dagrecreatie langs het Veluwemeer. Flevo-Berichten nr. 58. Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Zwolle, 1968.
- HALL, G. S. Youth, New York, D. Appleton, 1906.
- HART, H. W. TER en T. E. L. VAN PINXTEREN. Gebruik van open ruimten in een woonwijk: verslag van een verkennend onderzoek. Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek. Delft, 1971, 47 pp.
- HECHENBERGER, A. Der Fremdenverkehr als Nebenerwerb am Bauernhof aus der Sicht einer Bäuerin. In: Die Rolle der Beratung in der Nebenerwerbslandwirtschaft Arbeitstagung von 18. bis 22. Juni 1969. Internationaler Arbeitskreis landwirtschaftlicher Berater. Innsbruck, Tirol, 1969.
- HEIMANS, A. en D. DE JONGE. Compendium hoogbouw-laagbouw. Arnhem, 1963.
- HEIMANS, A. en D. DE JONGE. Woningsituatie en woningvraag in Nederland. Den Haag, z.j.
- HELLINGA, F. De evolutie in het denken over landinrichting in Nederland. In: Cultuurtechnisch Tijdschrift aug./sept. 1971, jrg. 11, nr. 2, pp. 47-53.
- HELLIWELL, D. R. Valuation of wildlife resources; regional studies, vol. 3, pp. 41-47, 1969.
- HELLIWELL, D. R. The amenity value of trees and woodlands. Scottish Forestry, vol. 21, 1967.
- HELSON, H. Adaptation-Level Theory. New York; Harper-Row, 1964.
- HEMSCHOOTE, J. Het landschap als menselijke waarde. Facetten. In: West-Vlaanderen werkt. jrg. 3 12 (1970).
- HERWEYER, S. Modern Structuurbeleid. Landbouwkundig Tijdschrift 82 (1970) aug.
- HERWEYER, S. Agrarisch en recreatief grondgebruik. In: Recreatie 6 (1968) dec. pp. 163-167.
- HESS, G. Landwirtschaft und Fremdenverkehr. In: Wissenschaftliche Aspekte des Fremdenverkehrs. Veröffentlichungen der Akademie für Raumordnung und Landesplanung. Hannover, 1969.
- HEYMANS, J. Kampeeronderzoek 1966, Noord-Brabant. Tilburg, 1967.
- HEYTZE, J. C. Het recreatieverkeer in enkele boswachterijen van het Staatsbosbeheer. Staatsbosbeheer, 1968.
- HEYTZE, J. C. Bos en Recreatie I, Staatsbosbeheer, 1968.

- HEYTZE, J. C. en W. VAN ROSSUM. Bos en Recreatie II. Een onderzoek naar typen kampeersers. Utrecht, Staatsbosbeheer, 1969, 6 pp.
- HEYTZE, J. C. De nationale en regionale natuurparken in Frankrijk (enkele reisindrukken). Rapport Staatsbosbeheer, 1969, 28 pp.
- HOENDERLOO; Recreatiedorp. Sociografische Dienst, gemeente Apeldoorn, z.j.
- HOEVEN, J. VAN DER. De invloed van het toerisme op het dorp Drouwen. (scriptie) Stichting Opbouw Drenthe, Assen, 1969, 31 pp.
- HOND, M. DE en J. A. KOETSIER. De tweede woning in Nederland. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Staatsuitgeverij. 's-Gravenhage, 1970.
- HOYOIS, G. Sociologie rurale. Editions universitaires, Paris, 1968, 453 pp.
- HUNZIKER, W. und K. KRAPF. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. Zürich, 1942.
- INTENSITEITSTELLINGEN op enige fietspaden in Noord-Brabant in 1969. Provinciale Planologische Dienst, 's-Hertogenbosch, 1969.
- INVENTARISATIE van recreatieve objecten in de Provincie Friesland. Cultuurtechnische Dienst. Directie Friesland, afdeling onderzoek. Leeuwarden, oktober, 1970.
- JAARVERSLAG 1970 Staatsbosbeheer, Utrecht, 1971.
- JAARVERSLAG 1966 Rijks Planologische Dienst, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1967.
- JACOBS, P. and D. WAY. Visual analysis of landscape development. Harvard Graduate School of Design, Department of landscape architecture, 1968.
- JANSEN, A. W. H. M. Jeugdtoerisme; vakantiebesteding van jeugdigen buiten de eigen woonplaats als extreme vorm van vrijetijdsbesteding. In: Jeugd en samenleving 1 (1971) no. 6, juni 1971 pag. 379-399.
- JENSEN, C. R. Outdoor Recreation in America. Burgess Publishing Company, Minneapolis, 1970.
- JOHNSON, H. A. Research Needs in Outdoor Recreation. S.F.I. bulletin no. 175, June 1966.
- JONGE, D. DE. De tweede woning. Financieel Dagblad 19 sept. 1966.
- JONGE, D. DE. Plaatskeuze in Recreatiegebieden. Bouw, 6 januari 1968, blz. 13-15.
- JONGE, D. DE. Hoogbouw, huisvesting en landschap. pag. 1221-1236, In: Natuur en Landschap. 22e jrg. nr. 3, herfst 1968.
- JONGE, D. DE. Tweede woning kan een aanwinst zijn voor het platteland. In: Het Financieel Dagblad 26 juli 1968.
- JONGE, D. DE. Enige aspecten van het recreatiegedrag. Tijdschrift voor sociale geneeskunde. Jrg. 46, nr. 7, 29 maart 1968, blz. 239-243.
- JONGE, D. DE. Recreatie en recreatiemotieven (1) Recreatie; jrg. 7, nr. 5, nov. 1969, blz. 124-126.
- JONGE, D. DE. Recreatie en recreatiemotieven (2) Recreatie; jrg. 7, nr. 6, dec. 1969, blz. 146-151.
- KAAG, Over, Braassem en Westeinder. Studiegroep plassengebied. Delft, 1970.
- KAMPEREN. In: Orkava juni 1969, 12 nr. 10.
- KAMPEREN '68 + '69 Amersfoort, 1970, 30 blz. (Nederlandse Kampeerraad).
- KAMPHORST, T. J. en A. P. SPRUIJT. Toeven tussen Holten en Nijverdal. Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, nr. 69. Utrecht, 1971.
- KAMPHORST, T. J. De sportvisserij in Midden-Utrecht; een terreinverkenning. 243 blz. Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1969.
- KASTEELCAMPINGS 'Toeristenkampioen' 34 (1971) 12 (15 juni) pag. 382.
- KERSTENS, A. P. C. Recreatie in de Kempen. (Onderzoek naar de openluchtrecreatieve functie van de strandbaden Eurostrand en Beekse Bergen) Afdeling Sociologie en Sociografie, Landbouwhogeschool, Wageningen, 1966.
- KERSTENS, A. P. C. De sociale betekenis van het kamperen. Bulletin nr. 31. Afdelingen voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1968.
- KERSTENS, A. P. C. Visies op de ontwikkeling van de openluchtrecreatie. Recreatievoorzieningen (bijvoegsel bij Verkeers techniek) 20 (1969) nr. 12, december.
- KERSTENS, A. P. C. Prognoses en planning. Recreatievoorzieningen (bijvoegsel bij Verkeers techniek) 21 (1970) nr. 3, maart, blz. 37-45.

- KERSTENS, A. P. C. en P. LOOS. Kampeerterrainen. Rapport 2, Werkgroep inrichting recreatie-objecten in de open lucht. Zwolle, 1970.
- KERSTENS, A. P. C. Differentiatie van de openluchtrecreatie en het zoneringsprincipe. Utrecht, 1971, 43 blz. (Cultuurtechnische Dienst Utrecht, mededeling nr. 90).
- KIEMSTEDT, H. Möglichkeiten zur Bestimmung der Erholungseignung in unterschiedlichen Landschaftsräumen, Natur und Landschaft Heft 11, 42 jrg. 1967.
- KIPP, TH. P. J. Tweede woning kon best wel eens eerste woning worden. 'Gelderland Nu' 2 (1971) nr. 2, mrt. blz. 7-12.
- KLEINE Buitenverblijf, Het. (de tweede woning) Weergave van de Recreatiestudiedag 1969, georganiseerd in samenwerking met de Stichting Recreatie. Koninklijke Nederlandse Touristenbond ANWB 's-Gravenhage 1970, 60 blz.
- KLOET, W. G. VAN DER. Een programma voor Nationale Parken in Nederland. Recreatievoorzieningen 2 (1970) nr. 4 april, blz. 50-55.
- KNEBEL, H. J. Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus, Stuttgart, 1960.
- KONING, H. S. DE en A. J. SCHRIJVERS. Recreatie en landbouw (I); landbouw moet en wil een veer laten. Verkeerstechniek, jrg. 17, nr. 3, mrt. 1966, pp. 134-137.
- KONING, H. S. DE en A. J. SCHRIJVERS. Recreatie en landbouw (II); de openluchtrecreatie en de cultuurtechnische dienst. Verkeerstechniek, jrg. 17, nr. 4, april 1966, pp. 184-185.
- KONING, H. S. DE en A. J. SCHRIJVERS. Recreatie en landbouw (III); breed overleg hoeft niet te remmen. Verkeerstechniek, jrg. 17, nr. 5, mei 1966, pp. 234-236.
- KONING, H. S. DE. Verslag studiereis 1969 openluchtrecreatie E.C.E. (Europese Economische Commissie) Seminar on the Planning and Development of recreational Areas, including the Development of the natural Environment. 27 april-10 mei 1969, 37 blz. Mededelingen van de Cultuurtechnische Dienst nr. 78, Utrecht, 1969.
- KONING, H. S. DE en D. W. SCHOLTE UBING. Strandbaden. Rapport 1. Werkgroep inrichting recreatie-objecten in de open lucht (W.I.R.O.). Zwolle, 1969.
- KOOPMAN, J. M. Beleidsaspecten bij de uitvoering van cultuurtechnische werken. In: Cultuurtechnisch Tijdschrift, aug./sept. 1971, jrg. 11, nr. 2, pp. 54-60.
- KOOPS-BOERS, M. De ontwikkeling van het kamperen in Nederland. (Scriptie). Afdeling Sociologie en Sociografie, Landbouwhogeschool, Wageningen, 1966.
- KRAUS, O. Das Problem des Wochendhauses. In: Natur und Landschaft 39. (1964), H. 3 (15.3) S. 33-39.
- KRETCH, D. R. S. CRUTCHFIELD and E. L. BALLACHY. Individual in Society, New York, 1962.
- KRUIJT, J. P. Problemen bij het vrijetijdsonderzoek (afscheidscollage op 23 oktober 1968 in de Rijksuniversiteit te Utrecht gegeven). In: Zoeklicht en Kompas, pag. 336-354, Assen, 1968.
- KUIPÉRI, H. G. Botsing tussen stad en platteland. Landbouwk. Tijdschrift, 1959, p. 499.
- LAMMERS, C. J. Sociale differentiatie van de vrijetijdsbestedingen. In: Sociologische Gids, 1959.
- LANDBOUW, De, in de Kempen. Rapport, Welvaartsstichting Kempenland, nr. 4, Reusel, 1962, 108 blz.
- LANDINRICHTING, De (van het gebied) Volthe-De Lutte; verkenning, analyse en modellen. Samengesteld door C. Bijkerk, M. F. Mörzner Bruijns en M. J. Vroom, Wageningen, 1971, 107 blz.
- LEMAIRE, T. Filosofie van het Landschap. Bilthoven, 1970.
- LEROY, L. G. Landschap en Stedebouw: een nieuwe relatievorm. In: Mens en Natuur, 20e jrg. nr. 5/6, winter 1969/1970.
- LIER, H. N. VAN. Strandbadrecreatie: een aantal basisgegevens omtrent de dagrecreatie op een zestal strandbaden. Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding. Nota 509, Wageningen, 1969.
- LIER, H. N. VAN, J. G. BAKKER en H. BERGMAN. Onderzoek ten behoeve van openluchtrecreatievoorzieningen bij de inrichting van het platteland. Cultuurtechnisch Tijdschrift, okt/nov. 1971 jrg. 11, nr. 3, pag. 97-128.
- LINDGREN, H. C. and D. BYRNE. Psychology: An introduction to a Behavioral Science. New York, 1971.

- LOHMAN, R. Het platteland van de mens. Bilthoven, 1970, 147 pag.
- LOKHORST, W. J. Platteland en recreatie. Gelders Landbouwblad; jrg. 30, nr. 36, 11 sept. 1964, p. 909A.
- LOOS, P. Het kleine buitenverblijf in het nieuwe land. In: Het Kleine Buitenverblijf (de tweede woning). Recreatiestudiedag 1969, ANWB Recreatie-Brochure nr. 10. 's-Gravenhage, 1970.
- LOY, J. W. JR. and G. S. KENYON. Sport, Culture and Society; a reader on the sociology of sport, London, 1969.
- LYTSE, DE, Baes. Stichting Structurele Problemen Friese Middenstand, Leeuwarden, 1964.
- MAAS, F. M. Van theekoepel tot caravan; de buitenplaats als bijdrage tot de landschapsvorming. Delft, 1967, 18 blz. (Rede Delft.).
- MAAS, F. M., M. M. v. D. KNAAP en W. REY. Beeld en ontwikkeling van het Nederlandse landschap tot omstreeks 2000. In: Forum 21 (1968) 1: 14-34.
- MAAS, F. M. Recreatie en ruimtelijke ontwikkeling. Voordracht congres 'Zie Zeeland', 1968, juni, 1968 te Goes.
- MAAS, F. M. De betekenis van de open ruimte in een verstedelijkend Nederland. Rede op het congres van de Ver. van Ned. Gemeenten, 1970.
- MAAS, F. M. Vormgeving van complexen buitenverblijven in het landschap. In: Het Kleine Buitenverblijf (de tweede woning). Recreatiestudiedag 1969, ANWB Recreatie-Brochure nr. 10. 's-Gravenhage, 1970.
- MAAS, F. M. Toekomstmodel voor natuur en landschap; een bijdrage tot goed milieubeheer, Baarn, 1971.
- MAGNANE, G. Sociologie van de sport. Aula 410, Utrecht, 1969, pp. 153.
- MARGY, J. P. J. Provincie en recreatie. Recreatiestudiedag. ANWB 1964.
- MARKERWAARD, De alternatieve, van Gerrit Smienk. In: Architectuur en beeldende kunsten, 24 november 1970.
- MATHON, R. E. Een uitnodiging aan het Nederlandse Volk. In: 19NU, 3, nr. 3, juli 1967.
- McHARG, I. Design with nature. Natural history press N.Y. USA 1969 pp. 79-93, 103-115, 117-151.
- MEERJARENPLAN voor de Rijksoverheid op het gebied van de openluchtrecreatie; jaren 1971-1975. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, nota nr. 2 zitting 1970-1971, Rijswijk (Z.H.) 1971, 49 blz.
- MENGES, G. Fremdenverkehrssoziologie und Statistik, Zeitschrift für Fremdenverkehr 14 (1959) 2. S. 57-60, sowie ebenda 14 (1959) 2. S. 167-174.
- MENKE, A. Der Einfluss des Fremdenverkehrs auf die Entwicklung ländlicher Räume. Hannover, 1965, 227 p.
- MENSEN OP ZONDAG, publ. nr. 14 Rijksdienst voor het Nationale Plan. 's-Gravenhage, 1961.
- MERENCONFERENTIE 1962. Langweer-Sneek, 1962.
- MEYS, H. C. Y. Recreatieonderzoek bij de Hoge en Lage Vuursche. Uitgave Stichting Recreatie, 's-Gravenhage, 1959.
- MILIEUDIFFERENTIATIE. Rijksplanologische Dienst. publikatie '71-2. Staatsdrukkerijen, 's-Gravenhage, 1971.
- MILLAR, S. Psychologie van het spelen. Utrecht/Antwerpen, 1970.
- MINGER, C. Die Beziehungen zwischen Fremdenverkehr und Landwirtschaft, mit besonderer Berücksichtigung der Berggebiete. Winterthur, Kelley, 1958, XIII, 150 blz.
- MITCHELL, E. D. and B. S. MASON. The theory of play. New York, Barnes, 1934.
- MOLENDIJK, H. Openluchtrecreatie. Mens en Medemens. Utrecht/Antwerpen, 1967.
- MÖRZER BRUIJS, M. F. Wat moeten wij verstaan onder natuurbehoud. In: Natuur en landschap. 21e jrg. nr. 2, zomer, 1967, pp. 33-49.
- MULDER, A. F. Van forensenkamp naar hobby-nederzetting. Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Amsterdam, 1971.
- MUMFORD, L. The social function of open spaces. In: Space for living; landscape architecture and the allied arts and professions. Sylvia Crowe, ed., 1961.
- NAASTE, De, omgeving van de woning IV. Wooneenheden met verkavelde binnenterreinen en speelstraten; resultaten van een onderzoek naar de bevindingen van de bewoners van de

- wijk Kanaleneiland te Utrecht. Centrale Directie van de Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Afdeling Stedebouw, onderafdeling Stedebouwkundig onderzoek, 1967.
- NICOLOS SCHOFFER. In: *Wonen*, jrg. 2 (1971) nr. 5, pp. 6–8.
- NIESSEN, L. C. De tweede woning als object voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek. In: *Recreatievoorzieningen* 2 (1970) nr. 10. okt. pp. 184–187.
- NIESSEN, L. C. De tweede woning in Limburg. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 51 jrg. (1970) nr. 5, mei 1970.
- NIKKERK, J. Vreemdelingenverkeer. Noorduijn's Wetenschappelijke reeks nr. 27, Gorinchem, 1946.
- NOORD, F. M. DE. Recreatieve verblijfsmogelijkheden op landbouwbedrijven; een oriënterend onderzoek op de Veluwe. Den Haag, L.E.I., 1970, 113 blz.
- NOTA betreffende de toekomstige ontwikkeling van de Zuidwesthoek van Friesland. Stichting Sudergoa, 1969.
- NOTA openluchtrecreatie Noord-Brabant 2. Provinciaal Beleid. Uitgave Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, 1971.
- ONTWERP streekplan natuurschoon en recreatiegebieden Noord-Brabant. Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, pp. 305, 's-Hertogenbosch, 1963.
- ONVERHARDE, De, weg. Beraadsgroep de onverharde weg. Uitgave: Stichting Recreatie. 's-Gravenhage, 1970.
- OPENLUCHTRECREATIE 1971/1975. Meerjarenplan voor het rijksbeleid op het gebied van de openluchtrecreatie. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. 1971.
- OPPORTUNITIES for Improving Rural-Family Income Through Recreation Enterprises, United States Department of Agriculture Washington D.C. Bulletin 673, June, 1963.
- OVER een paar jaar zijn er op Ibiza alleen maar staanplaatsen. In: *Elsevier*, 26 februari 1972.
- PAPRIKA exponent van nieuwe eetgewoonten. In: *19nu 7e jrg.* nr. 5.
- PAUSINGER, H. Struktur und Lebensverhältnisse von Gemeinden des südlichen Bayerns unter besonderer Berücksichtigung des Fremdenverkehrs, Teil I: Schönberg, Teil II: Unterwörsen. Herausgegeben von der Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie E.V. Bonn, Bonn, Oktober, 1954.
- PEVETZ, W. Die Beziehungen zwischen Fremdenverkehr, Landwirtschaft und Bauerntum. Agrarwirtschaftliches Institut des Bundesministeriums für Land- und Forstwirtschaft. Schriftenreihe, Wien. 1966.
- PEVETZ, W. Die Beziehungen zwischen Fremdenverkehr, Landschaft und Bauerntum, Förderungsdienst, Wien 15 (1967) 3, pp. 73–80.
- PIERSMA, A. Agrarische geografie versus rurale geografie. In: *Geografisch Tijdschrift. Nieuwe Reeks Deel V*, nr. 1, februari 1971, pp. 25–32.
- PÖSCHL, A. E. Fremdenverkehr und Fremdenverkehrspolitik. Berlin, 1962.
- POST-BEUKENS, L. Land en volk van Gaast en Klif. Historie en legenden, traditie, volkskarakter, volksleven, taal en folklore, dieren en plantenwereld. Laren, 1947, pp. 156.
- POSTHUMUS, T. De invloed van de tweede woning op de leefbaarheid van het platteland, een onderzoek in Z.O.-Friesland. (Scriptie) Wageningen, 1967, 53 blz.
- PREUSCHEN, G. Der Feierabend – ein neues Problem für die Arbeitswissenschaft. In: *Jahrbuch 1956 der Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften*. E.V. pp. 173–185.
- PREUSCHEN, G. Landwirtschaft im Nebenerwerb. Möglichkeiten der Betriebsumstellung. Hamburg, 1969, pp. 94.
- PRIEMUS, H. *Wonen; creativiteit en aanpassing*, Delft, 1968.
- PRIEMUS, H. De gewenste verhouding hoogbouw-laagbouw. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 51e jrg. nr. 7, maandblad, juli 1970.
- PRILLEVITZ, F. C. Ruilverkavelen in de jaren '70. *Tijdschrift K.N.H.M.* 80 (1969) 9. pp. 288–300.
- PRILLEVITZ, F. C. Gronden uit de cultuur. In: *Landbouwk. Tijdschrift* 81 (1969) 10 (okt.) pp. 311–319.
- PRILLEVITZ, F. C. Gronden uit de cultuur. Rijksplanologische Dienst, publikatie '70-6. Staatsdrukkerij 's-Gravenhage, 1970.
- PRILLEVITZ, F. C. Aanleg van nieuwe bossen en planologie. In: *Nederlands Bosbouw Tijd-*

- schrift. Extra nummer: 'Nieuwe Bossen in Nederland'. Studiebijeenkomst Koninklijke Nederlandse Bosbouwvereniging, najaar 1970.
- PRILLEVITZ, F. C. Gevoelige boeren voor een verstedelijkend Nederland. In: 19Nu 7e jrg. nr. 3. Uitgave van de stichting Public Relations Land- en Tuinbouw.
- PROGRAMMA BASISONDERZOEK op het gebied van vrije tijd. Commissie Vrijtijdsonderzoek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, z.j. 's-Gravenhage.
- PROJECTONTWIKKELING op het gebied van de openluchtrecreatie. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk; Hoofdafdeling openluchtrecreatie. 's-Gravenhage, 1969.
- QUARLES VAN UFFORD, PH. Recreatiestijlen; I.T.B.O.N., Arnhem, 1964.
- RAILLIET, A. Le rôle du tourisme dans le développement des économies régionales In: Le Tourisme. Elément de l'Aménagement du Territoire et Facteur d'Expansion Régionale. Berne, 1960 (Suisse).
- RAMAKER, J. G. Toeristen en toerisme. Assen, 1966, 138 blz.
- RAMBAUD, P. Société rurale et urbanisation (Rural Society and urbanization) Paris, 1961, éd. du Seuil, pp. 318.
- RAMBAUD, P. et M. VINCENNE. Les transformations d'une société rurale: La maurienne (1561-1962) 280 pp. Paris, Armand Colin, 1964.
- RAMBAUD, P. Tourisme et urbanisation des campagnes. Sociologia Ruralis VII (1967) nr. 4, pp. 311-334.
- RAPPORT voor de Ruilverkaveling Bergijk. Ministerie van Landbouw en Visserij; Cultuurtechnische Dienst. Utrecht, 1961.
- RAPPORT voor de Ruilverkaveling Zaligheden-West. Ministerie van Landbouw en Visserij; Cultuurtechnische Dienst. Utrecht, 1963.
- RAPPORT voor de Ruilverkaveling Zaligheden-Oost. Ministerie van Landbouw en Visserij; Cultuurtechnische Dienst. Utrecht, 1963.
- RAPPORT voor de Ruilverkaveling Gaasterland. Ministerie van Landbouw en Visserij, Cultuurtechnische Dienst. Utrecht, 1963.
- RAPPORT Paascongres Brabants Studenten Gilde, 1965. Bladel Industrialiseert. Onderzoek naar sociale veranderingen en aanpassingsproblemen in een industrialiserende plattelandsgemeente. Tilburg, 1965.
- RECREATIEONDERZOEK Brielse Maas Zomer 1967, 's-Gravenhage, 1968, 2 dln. P.P.D. Zuid-Holland.
- RECREATIE op zondag in het Spanderswoud. Bureau Sociaal-Wetenschappelijk onderzoek gemeente Hilversum. Hilversum, 1967.
- RECREATIE en wonen; accommodaties voor de openluchtrecreatie in en om de woonkern. Den Haag, 1969, 96 blz. Stichting Recreatie, 's-Gravenhage.
- RECREATIE en sport; rapport van de beraadsgroep 'Recreatie en Sport' Uitgave van de Nederlandse Sport Federatie en de Stichting Recreatie, 's-Gravenhage, 1972.
- RECREATIE in de agglomeratie Eindhoven. Nederlands Research Instituut voor Toerisme en Rekreatie. Breda, 1971, 131 blz.
- RECREATIE op de boerderij; de mogelijkheden voor verblijfsrecreatie op landbouwbedrijven. Publicatie van de beraadsgroep van de Stichting Recreatie 'Recreatie en Landbouw', 's-Gravenhage, 1972.
- RECREATIERUIMTEN in Zeeland. Herinventarisatie 1970. Rijksplanologische Dienst, 's-Gravenhage, 1970.
- RECREATIEWONINGEN in complexen. 'De Gemeenteraad' 34 (1971) nr. 3, mrt, pp. 50-52.
- RECREATIEPROBLEMEN zijn in de eerste plaats ruimtelijke problemen. In: Recreatie (1965) nr. 2, pp. 29-51.
- RECREATIEVE, De, en toeristische mogelijkheden van de Kempen. Rapport 7 van de Welvaartsstichting Kempenland, Reusel, 1962.
- RECREATIERUIMTEN in Nederland; studierapport van het bureau. 's-Gravenhage, 1963, 226 pp. Publikatie van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, nr. 15.
- RECREATIEONDERZOEK Stadsgewest 's-Hertogenbosch, Deel III, Rekreatief gedragspatroon, interviews. (Rapporteurs J. Heymans en B. Mastenbroek) Provinciaal opbouworgaan. Noord-Brabant, Tilburg, 1968.

- REGIONAL rural development programmes with special emphasis on depressed agricultural areas including mountain regions. O.E.C.D. Documentation in Agriculture and Food. O.E.C.D. publications nr. 175.9, 1964.
- REININK, G. J. en H. LAND (SISWO) Seizoenkamperen in Nederland. De Nederlandse Kampeerraad, Amersfoort, 1968.
- RIESMAN, D., N. GLAZER and R. DENNEY. The lonely crowd; a study of the changing American character. New York, 1954.
- ROBBINS, F. G. The Sociology of Play. Recreation and Leisure Time. The Ohio State University, 1955.
- RODERKERK, E. C. M. Recreatie, recreatieverzorging en natuurbescherming in de Kennemerduinen, Wageningen, 1961, 223 pp.
- RODERKERK, E. C. M. Recreatie en natuurbehoud in de Kennemerduinen, 's-Gravenhage, 1966, 42 pp. ANWB recreatie-brochure, nr. 5.
- ROELFSMA, H. en F. P. H. DU RIEU. Regionale recreatie-prognoses; theorie en model. In: Recreatievoorzieningen, 1970, nr. 4.
- ROY, L. G. LE. Landschap en Stedebouw: een nieuwe relatievorm. In: Mens en Natuur. 20 nr. 5/6, winter 1969/1970.
- ROY, L. G. LE. Van zelfkant tot zelfkant. Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten. (T.A.B.K.) februari, 1971.
- RUILVERKADELING en natuurbescherming. In: Natuur en Landschap 22 (1968) nr. 1, voorjaar, 1968, pp. 184-187.
- RUPPERT, K. und J. MAIER. Geographie und Fremdenverkehr. In: Wissenschaftliche Aspekte des Fremdenverkehrs. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte Band 3, Raum und Fremdenverkehr I, Hannover, 1969.
- RURAL Recreation. A new family-farm business. Report of Task Force on Income-Producing Recreation Enterprises on Farm Land. U.S. Department of Agriculture, Washington, 1962, 56 pp.
- RURAL Recreation; new opportunities on private land. Miscellaneous Publications nr. 9.30. United States Department of Agriculture, Washington D.C., 1963.
- RURAL Recreation Enterprises for Profit. An Aid to Rural Areas Development. U.S. Department of Agriculture, Agriculture Information Bulletin, nr. 277, Washington D.C. 1963, pp. 44.
- RUST Ruimte. Rapport Studiecommissie Toerisme Zuidwest Friesland, ingesteld door de provinciale Friese V.V.V., 1962.
- SCHADE, B. und H. HAHN. Psychologie und Fremdenverkehr. In: Wissenschaftliche Aspekte des Fremdenverkehrs. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte Band 3, Raum und Fremdenverkehr I, Hannover, 1969.
- SCHEEPERS, C. J. A. Recreatiebeoefening op de Strabrechtse Heide (Scriptie). Wageningen, 1966.
- SCHOFFER, N. In: Wonen, jaargang 2 (1971) nr. 5, pag. 6-8.
- SEGBERS, A. J. A. M. Bepaling van de fysisch-geografische geschiktheid van plattelandsgebieden voor de openluchtrecreatie. I.C.W. nota 574, 1970.
- SEIZOENKAMPEN in Nederland. Nederlandse Kampeerraad, Amersfoort, 1968.
- SLOOF, F. L. G. De tweede woning als wenkend ideaal en dreigend schrikbeeld. In: Bouw, 26 nr. 5, 30 jan. 1971.
- SMEDEMA, R. H. Strandbaden. (Scriptie Cultuurtechniek), Wageningen, 1969.
- SMIENK, G. Alternatieve Markerwaard. In: Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten (T.A.B.K.) 24 nov. 1970.
- SOET, F. DE. Recreatie en Landbouw I. In: Landbouwk. Tijdschrift, jrg. 76, nr. 11, juni 1964, pp. 411-413.
- SOET, F. DE. Recreatie en Landbouw II. In: Landbouwk. Tijdschrift, jrg. 76, nr. 12, juni 1964, pp. 453-454.
- SOET, F. DE. Recreatie en Landbouw. In: Landbouwk. Tijdschrift, jrg. 78, 1966, nr. 6.

- SONNENFELD, J. Variable Values in Space and Landscape. An inquiry into the Nature of Environment Necessity. J. of Social issues, Vol. XXII, nr. 4, 1966.
- STEDELING en Boer. Rapport in opdracht van het Landbouwschap, uitgebracht door Vorm, N.V. te Amsterdam, Uitgave van het Landbouwschap, 's-Gravenhage, 1957.
- STEIGENA, W. Inzake het planologisch model. In: Stedebouw en Volkshuisvesting, sept. 1971.
- STOCKER, P. Over de sleutelpositie van het toerisme. In: Horeca, 9 juli '71.
- STODDARD, C. H. The role of recreation in the conservation and development of our natural resources. Director Bureau of Land Management U.S. Department of Interior, Washington, D.C. In: Land, Water and People Proceedings. Eighteenth Annual Meeting Conservation Society of America, Utah State University. Logan, Utah, 1963.
- STROBAND, A. G. De tweede woning in Noordwest Overijssel, ANWB, Recreatiestudiedag 1969 (samenvatting). Recreatie-Brochure No. 10. 's-Gravenhage, 1970.
- STRYKOWSKI, W. Europa bracht Naturparke! Wien, 1959.
- SURBANISATIE in Limburg. Provinciale Planologische Dienst Limburg.
- TAINSH, J. A. R. National investment in agriculture, industry or tourism. In: World Crops, Dec. 1968.
- TELLING Pleziervaart van en naar Friesland, verdeeld naar nationaliteit, mei-sept. 1967 en Pleziervaarttelling in Friesland, mei-sept. 1967. Provinciale Waterstaat van Friesland, Leeuwarden, 1967.
- THURSTONE, L. L. The measurement of social attitudes. J. Abnorm. Soc. Psychol. 1931, 26, pp. 249-269.
- TIDEMAN, M. C. Zomervakantiebesteding 1966 (III). In: Horeca 16 (1968) 17: 1948-1949.
- TIDEMAN, M. C. De economische betekenis van openlucht recreatie en toerisme voor Nederland. 's-Gravenhage, Stichting Recreatie 1968, 96 blz.
- TIDEMAN, M. C. Europees Seminarie voor Toerisme in Bad-Gastein. In: Horeca 18 nr. 16, 17 april 1970, pp. 1926-1927.
- TOEKOMST, De. op zicht; een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederland voor de periode 1970-1980. Amsterdam, 1970, Bonaventura, Elsevier, pp. 265.
- TOEKOMST, De. van de Zuidwesthoek van Friesland. Stichting Sudergoa, Sneek/Sondel, 1969.
- TOERISME in Zeeland. Economische betekenis 1960-1967. Economisch Technologisch Instituut voor Zeeland. Middelburg, 1968, 61 pp.
- TOERISTISCH onderzoek in de Achterhoek. Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme. Afd. Opleiding, Breda; Breda, 1970.
- TOERISME en Recreatie in Castricum, Nederlands Research Instituut voor toerisme en recreatie. Breda, 1970.
- TOERISTISCHE attractiepunten in Nederland. Uitgave: Nationaal Bureau voor Toerisme. 's-Gravenhage, 1971.
- TOERISTISCHE Studies nr. 1. De betekenis van Bezienswaardigheden en Attractiepunten voor het Toerisme. Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer. (A.N.V.V.) 's-Gravenhage, 1967.
- TOERISTISCH Onderzoek Terschelling 1970. Nederlands Research Instituut voor Toerisme en Recreatie. Breda. 1971, 70 blz.
- TOURAINÉ, J. Kriebeltje het parmantige eendje. O.R.T.F. Parijs, 1966. Vrije Nederlandse bewerking, Haarlem, 1967.
- T.P. 2000. Op weg naar 2000, een toekomstprojectie van Verkeer en Waterstaat. Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971.
- TWEDE, De, Woning. Uitgave Stichting Recreatie, A.N.W.B., 's-Gravenhage, 1966.
- TWEDE, De, Woning in Limburg. Provinciale Planologische Dienst in Limburg, 1970.
- TWEDE NOTA over de ruimtelijke ordening in Nederland. Rijksplanologische Dienst, 's-Gravenhage, 1967.
- VANHOVE, M. Toerisme, recreatie en ruimtelijke ordening; facetten. In: West-Vlaanderen werkt 3/1970 W.E.R., 12, 1970.
- VENDRIK, C. A. Campingonderzoek, toegelicht aan een tweetal campings in Luxemburg. In: Bulletin nr. 5. Uitgegeven door de afd. Algemene Sociale Geografie van Europa, van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, december 1967.

- VENSTER op een dynamische inkomstenbron. Enige economische aspecten van het bezoek van toeristen aan Friesland. Economisch Technologisch Instituut voor Friesland nr. 649 z.j.
- VERBURG, L. Onderzoek naar het verblijf in het Strandbad Maarsseveense Plassen. Uitgave Provinciale Planologische Dienst. Utrecht, 1969.
- VERKEER en Vervoer in de Kempen. Rapport nr. 2 van de Welvaartsstichting Kempenland. Reusel, 1962, 59 pp.
- VERKENNINGEN omtrent de ontwikkeling van de nieuwe stad Almere in Flevoland. Flevo-Berichten nr. 78, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Lelystad, 1970.
- VERWEY-JONKER, H. Woonwensen in Eindhoven; rapport van de commissie Onderzoek woonwensen, uitgebracht in opdracht van het gemeentebestuur van Eindhoven. Eindhoven, 1966, 64 pp.
- VERZAMELD Onderzoek Amsterdamse bos. Dienst Stadsontwikkeling Amsterdam. Amsterdam, 1969.
- VESTIGINGSMOTIVATIE van Drentse recreanten. (Verslag van een enquête) D.E.T.I. rapport nr. 394, 1971, pp. 14.
- VIKANDT, A. Gesellschaftslehre, 3. Aufl. Stuttgart, 1928.
- VLIET, P. VAN. Welkom in Scheveningen (R. v. Kreefeld/P. v. Vliet) 2: 35 Paul van Vliet (conference) In: Een avond aan zee met Paul van Vliet. L.P. Edison 1970. Kant 1, 'Welkom in Scheveningen', 1970.
- VILMEREEN, H. A. VAN. (Nederlandse Onderwatersportbond, Den Haag). Duiken; een recreatieve sport. In: Recreatievoorzieningen, 1971, nr. 8, pp. 239-243.
- VOLKER, C. M. Openluchtrecreatie in Oostvoorne. Een vergelijkend onderzoek naar het recreatieve gebruik van drie verschillend geoutilleerde terreinen. Wageningen, 1969, 72 pp.
- VRIES-REILINGH, H. D. DE. Verstedelijking en landbouw; de agrarische ruimte in de toekomstige planologische ontwikkeling van Europa. In: Landbouwk. Tijdschrift 1967, nr. 5.
- VROOM, M. J. Vergelijkende beschouwing van enkele waarderingsmethoden van landschappen. College 4-2-1970 in de Collegereeks over gemengd agrarisch-recreatieve gebieden. Stencil, 21 pag. Wageningen, 1970.
- VROOM, J. Stedebouw ten plattelande. In: Techn. Gemeentebld 56 (1970) nr. 15, 18 juli pp. 236-240.
- WAAL, R. VAN DE. Recreatie in de gewesten. Verslag 8e congres te Assen. Uitg. Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur. Stencil, pp. 12-25.
- WAAL, R. VAN DE. Landbouw en Recreatie. In: Landbouwk. Tijdschrift, 71, 1959, pp. 490-498.
- WAAL, R. VAN DE. Platteland, agrarische ruimte of leefruimte? In: Landbouwk. Tijdschrift, 74 nr. 3 febr. 1962, pp. 82-89.
- WAARDERING. De, van de woonvormen; een vergelijkend onderzoek naar waardering en voorkeur van bewoners voor hoogbouw, middelhoge bouw en laagbouw. 's-Gravenhage, 1970, 159 pp.
- WAGNER, F. A. Die Urlaubswelt von Morgen; Erfahrungen und Prognosen. Düsseldorf u.s.w. Diederichs, 1970, 225 pp.
- WEDDLE, A. E. and J. PICKARD. Techniques in Landscape Planning: Landscape evaluation, Journal of the Town Planning Institute, nov. 1969, vol. 55, nr. 9.
- WELLEGA - Recreatiestad in het Tjeukemeer. Directie van de N.V. Woudfennen, 1968.
- WELSENES, C. VAN. Luchtfotografie Oud- en Nieuw Loosdrecht. In: K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks, deel IV, nr. 4, sept. 1970.
- WERKGELEGENHEID, De, en daarmee verbandhoudende voorzieningen in het gebied van de Welvaartsstichting Kempenland. Reusel, 1962, 64 pp. Rapport Welvaartsstichting Kempenland nr. 3.
- WESTERHOF, J. J. Landbouw en recreatie. De Bilt, 1971, 20 blz.
- WHITE, W. H. Open Space Action. Report to the Outdoor Recreation Resources Review Commission. O.R.R.R.C. Study Report 15. Washington D.C. 1962.
- WHITE, M. and L. WHITE. The Intellectual versus the city. (From Thomas Jefferson to Frank Lloyd Wright) Publications of the joint center for urban studies of the Massachusetts Institute of Technology and Harvard University Cambridge, Massachusetts, 1962.

- WICHERS, A. J. De oude Plattelandsbeschaving, Wageningen, 1965.
- WIERSEMA, S. H. Het wonen in een nieuwe wijk van Alkmaar, het verslag van een enquête naar de woonervaringen van huisvrouwen tussen 25 en 35 jaar in het Oostelijk deel van Overdie. Haarlem, 1968, 25 blz.
- WIESE, L. v. Fremdenverkehr als zwischenmenschliche Beziehung. In: Archiv für den Fremdenverkehr, 1. Jahrg. 1930, nr. 1.
- WILBERS, F. A. M. Als hij 's nachts om twee uur zijn laarzen uitschopt zegt hij: "zo, dat was dat!" In: 19Nu uitgave van de Stichting Public Relations Land- en Tuinbouw 4e jrg. nr. 6-5e jrg. nr. 1 (1968-1969).
- WILDERNESS and Recreation. A report on Resources, Values and Problems, Study Report 3 Outdoor Recreation Resources Review Commission Wildland. Research Center, University of California, Washington, D.C., 1962.
- WINGO, L. Recreation and urban development: a policy perspective. Annals of the American Academy of Political and Social Science. (1964) 352: 129-140.
- WIPPLER, R. Vrije tijd buiten. Groningen, 1966.
- WIPPLER, R. Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag. Groningen, 1968.
- WIRTSCHAFTSBELEBUNG durch Fremdenverkehr. Studie über die Möglichkeiten und Grenzen der Entwicklung ländlicher Gewerbezentren durch den Fremdenverkehr. Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Bremen-Horn, 1956.
- WIT, R. J. DE. Recreatie en ruilverkaveling. In: Verstedelijking, recreatie en ruilverkaveling. Uitgave van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming. Amsterdam, 1965, 32 blz.
- WITT, P. A. and D. W. BISHOP. Situational Antecedents to Leisure Behavior. In: Journal of Leisure Research, Vol. 2, nr. 1, winter 1970.
- WOHLWILL, F. J. The physical Environment: A problem for a psychology of stimulation. In: Journal of Social Issues Vol. XXII, nr. 4, 1966.
- WOLFE, R. I. About cottages and cottagers. Landscape 1965 (15) 1: 6-8.
- WOLTHUIS, A. Verslag van een inventarisatie inzake de ruitersport in Nederland. Utrecht C.D. 1969, 23 blz.
- WONEN in Zeist; uitkomsten van een enquête (ontworpen door H. Priemus), Delft, 1968, 106 blz.
- ZONDAGSBESTEDING door Rotterdammers; zomer 1964. Dienst van Stadsontwikkeling Rotterdam, Afd. Structuuronderzoek en Programmastudie, onderafd. Sociaal Onderzoek, Rotterdam, 1968.
- ZOON, J. H. Friesland tussen hoop en vrees; enige beschouwingen over de invloed van de industrialisatie gedurende de periode 1950-1964 op de Friese welvaart. Drachten, 1969.

LIJST VAN BIJLAGEN

- 1A Vakantiegeangers in Nederland onderscheiden naar toeristengebieden in 1969 en 1970 (mei t/m september; in procenten).
- 1B Definities van de belangrijkste verblijfsaccommodatievormen.
- 1C Aantal zomervakanties, onderscheiden naar logiesvormen in binnen- en buitenland (in procenten).
- 2 Voorbeeld van een reclame waarin het positieve image van het platteland wordt gebruikt.
- 3 'Het Natuurvriendenlied' van de Stichtingen Natuurvriendenhuizen.
- 4 Gaasterland, bevolking sinds 1880.
- 5 Berekening van de welstandsscore.
- 6A Bevolkingsontwikkeling in Kempenland in de gemeenten Hoogeloon, Luyksgestel, Riethoven, Vessem en Westerhoven.
- 6B Het aantal inwoners in de Kempische gemeenten, waar het onderzoek naar de houding t.o.v. 'de recreatie' werd verricht.
- 7 De indexberekening voor de agrariositeit.
- 8 Beroepen van intieme kennissen.
- 9 De score voor de ruraliteit.
- 10 De score voor ruralistisch localisme.
- 11 Gaasterland, overnachtingscapaciteit (1970).
- 12 De steekproeven in het Gaasterland en in de Kempen.
- 13 Score sociale integratie (zie 7.8.2.).
- 14 Score houding t.o.v. sociale consequenties (zie tabel 7.8.3.1.).
- 15 Correlatiematrix beoordelingen van aspecten van 'de recreatie' in Gaasterland (afhankelijke variabelen).
- 16 Correlatiematrix van aspecten van 'de recreatie' in de Kempen.
- 17 Correlatiematrix van beoordelingen van voor (A) de categorie 'overige bevolking' en (B) de categorie 'agrarische bevolking'.
- 18 Correlatiematrix van beoordelingen van aspecten van 'de recreatie' in de Kempen voor (A) de categorie 'overige bevolking' en (B) de categorie 'agrarische bevolking'.
- 19 Gemiddelde scores voor beoordelingen van aspecten van 'de recreatie' van de bevolking in Gaasterland en de Kempen onderverdeeld in agrarische bevolking, oude middenstand en overige bevolking.

BIJLAGE 1A

Vakantiegeangers in Nederland onderscheiden naar toeristengebieden (mei t/m september; in procenten)

	1969	1970
Waddeneilanden	7	8
Noordzeebadplaatsen	20	18
Watersportgebieden	14	14
Zuid-Limburg	7	7
Veluwe	17	15
Utrecht, Het Gooi	4	4
Twente, Salland, Achterhoek	7	9
Noordelijke provincies	9	8
Noord-Brabant, Noord-Limburg	10	10
Overig Nederland	4	6
Totaal	100	100
Totaal absoluut (mln)	3,3	3,7

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistisch zakboek '71, 's-Gravenhage, 1971.

BIJLAGE 1B

De belangrijkste verblijfsaccommodatievormen zijn als volgt gedefinieerd:

- Hotel:** een onderneming met de beschikking over tenminste 5 slaappleatsen, die door-
gaans per nacht logies verstrekt gepaard gaande met dienstverlening.
- Pension:** een onderneming met de beschikking over tenminste 5 slaappleatsen, uitsluitend
voor gasten, die doorgaans voor langere periode kamerruimte voor bewoning
en/of verblijf reserveert, gepaard gaande met dienstverlening.
- Tenthuisje:** bouwsel van uitneembare, lichte constructie, waarvan het oppervlak tussen de
12 en 20 m² dient te liggen en de hoogte maximaal 3 m. mag bedragen, meestal
vervaardigd van hout en tentmateriaal en bestemd voor het recreatieverblijf van
een gezin of daarmee vergelijkbare groep.
- Zomerhuisje:** een permanent ter plaatse aanwezig seizoenwoonverblijf, waarvan de gebrui-
kers hun hoofdverblijf elders hebben, dat valt onder de modelverordening voor
seizoenwoonverblijven als opgesteld door de Vereniging van Nederlandse Ge-
meenten.
- Bungalow:** een permanent ter plaatse aanwezig seizoenwoonverblijf, waarvan de gebrui-
kers hun hoofdverblijf elders hebben, dat valt onder de normale bouwverorde-
ningen.

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek; Mededelingen juli 1970, 11.4.

BIJLAGE 1C

Aantal zomervakanties, onderscheiden naar logiesvorm in binnen- en buitenland (in procen-
ten).

	Binnenland		Buitenland	
	1969	1970	1969	1970
Hotel, pension	13,0	13,2	44,9	39,9
Bungalow, zomerhuis	30,0	30,5	15,6	10,7
Tent, tenthuis	25,7	22,4	26,1	26,8
Caravan	13,9	17,1	7,3	12,2
Boot	4,6	5,7	1,9	1,7
Kamphuis, jeugdherberg	7,3	6,7	1,7	2,0
Kamers zonder pension	2,8	2,7	1,7	5,2
Familie, kennissen	—	—	—	—
Overige logiesvormen ¹	2,8	1,6	0,9	1,4
Totaal	100	100	100	100
Totaal absoluut (mln)	3,3	3,7	2,7	2,9

¹ Bijvoorbeeld: woningruil, kampeerauto.

BIJLAGE 2

Een voorbeeld van een reclame waarin de positieve image van het platteland wordt gebruikt:

In de Volkskrant van 3 april 1971 trof men onder de kop 'Een maand op het land' o.a. de volgende tekst aan: 'Alle vogeltjes roepen het van de boerendaken: het vriendelijke, paradijselijke, landelijke is ieders lieveling nu. De mode hult U in hoofddoekjes en melkmeisjesbloesjes, in denims en tijkstreepjes, in hemelsblauw en boerenbloemetjes. Wij van de Bijenkorf omringen U bovendien met zoveel aan rustieke dingen, dat we Uw stadse leven een beetje minder jachtig, een tikje eerlijker, een stukje aardiger maken'. 'Een maand op het land' noemen wij dat evenement: kom bij ons binnen, U bent er even helemaal uit...'

BIJLAGE 3

HET NATUURVRIENDENLIED

Als ons na bange nachten
de gulden vrijheid wacht
dan gaan wij zonder dralen
er uit met frisse kracht
Wij laten leed en zorgen
nu achter en met spoed
gaan wij dan in de morgen
het zonlicht tegemoet
Gaan wij dan in de morgen
het zonlicht tegemoet 2 ×
Berg vrij!

Verlaten zijn de banen
van sleur en wancultuur
Ons lokken mooie lanen
te midden der natuur
Wij wand'len daar en vinden
gezondheid en geluk
en kracht om t'overwinnen
wat ons in 't leven drukt 2 ×
Berg vrij!

En is de dag ten einde
die zoveel vreugde bracht
dan gaan wij allen samen
weer huiswaarts in de nacht
En alom klinkt in 't ronde
de vreugde-volle kreet
Natuurvrienden verbonden
in vreugde en in leed 2 ×
Berg vrij!

BIJLAGE 4

Gaasterland, bevolking, sinds 1880.

		Indexcijfer (1880 = 100)
1880	3294	100
1890		104
1900		104
1910		105
1920		107
1930		111
1940		115
1947		124
1950		127
1959		132

BIJLAGE 5

Berekening van de welstandsscore.

Element	Gewicht
Waterleiding	1
Koelkast	3
Douche	2
Televisietoestel	2
Telefoonaansluiting	2
Auto	3
Bromfiets	2
Motor/scooter	2
Caravan/boot	4
Kampeervuitrusting	4
Sportkleding	3
Zwenkleding	2
Zomerhuisje	5
Elektrisch koken	3
Gas	2
Elektr. en gas	4
Gas + kachel	1
Petroleum en/of kachel	0
Score welstandsniveau puntentelling	
0 = 1,2	6 = 15-20
1 = 3,4	7 = 20-25
2 = 5,6	8 = 25-30
3 = 7,8	9 = 30 en meer
4 = 9,10	x = n.g.; n.g.
5 = 11-15	

BIJLAGE 6A

De bevolkingsontwikkeling in Kempenland in de gemeenten Hoogeloon, Luyksgestel, Riethoven, Vessem en Westerhoven

Gemeenten	1920 Index	1940 Index	1960 Index
Hoogeloon	65	3018	100
Luyksgestel	77	1229	100
Riethoven	75	822	100
Vessem	67	1766	100
Westerhoven	84	838	100

Bron: De demografische en sociaal-economische structuur van de Kempen. Welvaartsstichting Kempenland, Rapport, Reusel, 1962.

BIJLAGE 6B

Het aantal inwoners in de Kempische gemeenten waar het onderzoek naar de houding t.o.v. 'de recreatie' werd verricht.

	1 jan. 1956	1 jan. 1965
Hoogeloon	3964	5043
Luyksgestel	1692	1961
Riethoven	1077	1542
Vessem	2357	3519
Westerhoven	1086	1279

BIJLAGE 7

De indexberekening voor de agrariositeit.

	Gewicht
Beroep respondent landbouwer	10
Beroep respondent niet in landbouw	1
Nevenberoep respondent pluimveehouder, tuinder, landbouwer	5
Geen agrarisch nevenberoep	1
Beroep ouders in landbouw	2
Beroep ouders niet in landbouw	1
Beroep kinderen in land- en tuinbouw of on- of geschoolde arbeider in land- en tuinbouw	2
Beroep kinderen niet in landbouw	1
Beroep kennissen in landbouw	4
Beroepen kennissen overwegend in landbouw	3
Beroepen kennissen in minderheid in landbouw	2
Beroepen kennissen niet in landbouw	1
Score maximaal	23
Score minimaal	5

BIJLAGE 8

Beroepen van intieme kennissen.

Beroepen kennissen	Gaasterland %			Kempen %		
	agr. bev.	neringd. midden- stand	overige bev.	agr. bev.	neringd. midden- stand	overige bev.
Geen speciale kennissen	35	23	28	62	52	36
Landbouwer	26	3	2	23	—	3
Arbeider	9	10	23	2	19	20
Oude middenstander	4	10	6	—	4	3
Lagere employé's	1	7	5	3	4	8
Leidinggeevenden	1	—	5	—	—	4
Landbouwer en arbeiders	4	—	6	5	—	5
Landb. middenstand	7	—	1	—	—	1
Landb. lagere employé's	3	—	3	—	4	1
Landb. leidingg.	—	—	3	—	7	1
Arb. en middenst.	—	20	4	—	4	3
Arb. en lagere empl.	—	—	4	—	—	5
Arb. en leidingg.	—	—	—	—	—	3
Middenst. en leidingg.	—	10	—	—	7	—
Lagere empl. en leidingg.	—	—	—	—	—	3
Landb. arb. en middenstand	3	—	3	—	—	—

BIJLAGE 9

De score voor de ruraliteit.

	Gewicht
Lagere school in Kempen/Gaasterland	1
Lagere school elders in Friesland/Brabant in plaats kleiner dan 10.000 inwoners	2
Lagere school in plaats kleiner dan 10.000 elders in Nederland	3
Lagere school in Nederland in plaats groter dan 10.000 inwoners	4
Lagere school in buitenland	6
Altijd in Kempen gewoond	1
Langer dan 20 jaar in de Kempen	2
10-20 jaar in de Kempen	3
5-10 jaar in de Kempen	4
Minder dan 5 jaar in de Kempen	5
Vroeger op platteland	1
Op platteland en in stad, langer op platteland	2
Op platteland en/of stad, langer in stad	3
Vroeger in steden of in buitenland	4
Werkplaats man in woonplaats	1
Op platteland elders	2
In stad in omgeving	3
In eigen provincie niet aan plaats gebonden	3
In steden in Nederland	4
In Nederland en/of buitenland	5
Gaat nooit weekend weg	1
1 à 2maal per jaar	1
2 tot en met 5 maal	2

6 tot en met 15 maal	3
16 of meer maal	4
Weekend(s) naar dorp in Gaasterland/Kempenland	1
Platteland elders in Nederland	2
Steden in Friesland/Noord-Brabant	3
Steden elders in Nederland	4
Gaat niet met vakantie	1
Gaat wel met vakantie	2
Vakantie in eigen woonplaats	1
Vakantie in eigen provincie	2
Elders in Nederland niet in Westen	3
In Westen van Nederland	4
Buitenland	5
Bezoekt geen steden	1
Stad of steden in eigen provincie	2
Ook steden elders	3
Bezoekt 0 × steden	1
Bezoekt 1–5 maal steden	2
Bezoekt 5–10 maal steden	3
Bezoekt 10–20 maal steden	4
Bezoekt 20 en meer maal steden	5
Gaat nooit dagje uit	0
Gaat minder dan 5 maal dagje uit	1
Gaat 5–10 maal dagje uit	2
Gaat 10–20 maal dagje uit	3
Gaat 20 of meer maal dagje uit	4
Dagje uit naar platteland	0
Dagje uit naar steden in eigen provincie	1
Dagje uit naar steden elders	2
Geen verenigingslidmaatschappen	1
Lidmaatschappen van lokale verenigingen	2
Lidmaatschappen van boven-locale verenigingen	3
Wil geen enkel blad behouden	1
Wil alleen plaatselijk blad behouden	2
Wil alleen streekblad behouden	3
Wil alleen landelijk blad behouden	4
Kijkt elke avond naar televisie-journaal	3
Kijkt regelmatig naar televisie-journaal	2
Kijkt nooit naar televisie-journaal	1
Score maximaal	59
Score minimaal	12

BIJLAGE 10

Score voor ruralistisch localisme.

a. Kan zeker elders wennen	gewicht 1	zeker niet	5
b. Kan zeker elders op platteland wennen	gewicht 1	zeker niet	5
c. Geen preferentie omgang met streekgenoten			1
Neutrale houding t.o.v. omgang met streekgenoten			2
Preferentie omgang streekgenoten i.v.m. taal, gewinning			3
Preferentie omgang streekgenoten i.v.m. gemoedelijkheid, negatieve eigenschappen niet-streekgenoten			4

d. Zal bij evt. vertrek dorp missen	3
Neutrale houding t.o.v. dorp	2
Zal dorp niet missen	1
	maximale score 12
	minimale score 4
Relaties tussen a. b. en c. (Chi-kwadraten)	
G	a b
K	
	a
	2,32
	b 83,29
	11,31 20,77
	c 23,23 17,50
Score a + b + c/Score d	15,49
	27,76

BIJLAGE 11

Gaasterland overnachtingscapaciteit (1970)

	Aantal	Slaap- plaatsen	% totaal Friesland (zonder eilanden)	% totaal Friesland (met eilanden)	% totaal slaapplaatsen Gaasterland
Kampeertreinen	11	3260	11,2	5,9	79,2
Hotels	3	70	2,8	1,4	1,7
Pensions	12	56	3,7	1,3	1,4
Zomerhuisjes	112	732	12,3	4,2	17,7
		4118			100,-

Natuurgebieden vrij toegankelijk: bos 910 ha.
opp. water alleen als viswater: 28 ha.
beperkt toegankelijk: ca. 20 ha.
niet toegankelijk: ca. 2000 ha.

Er is verder 1 manège en 1 museum.

Bron: Inventarisatie van recreatieve objecten in de Provincie Friesland. Cultuurtechnische Dienst Provinciale Directie Friesland Afdeling Onderzoek Leeuwarden, oktober 1970.

BIJLAGE 12

Steekproeven in het Gaasterland en de Kempen.

Steekproef Gaasterland: elke elfde persoon die op 1 januari 1965 18 jaar of ouder was.

Steekproef Kempen: elke zeventiende persoon die op 1 januari 1965 18 jaar of ouder was in de gemeenten Luyksgestel, Riethoven, Vessem en Westerhoven en elke vierendertigste die op 1 januari 1965 18 jaar of ouder was in de gemeente Hoogeloon. (De aanvankelijk voorgenomen afzonderlijke verwerking van de gegevens van Hoogeloon enerzijds en de andere Kempische gemeenten anderzijds is na gebleken geringe verschillen tussen deze gebieden later verlaten, waarna de totale steekproef gereduceerd is tot 1:34, wat inhield dat in de verdere verwerking 213 enquêteformulieren werden gebruikt.)

De aantallen personen in de steekproeven in Gaasterland en de Kempen en de aantallen werkelijk geïnterviewde personen in die gebieden.

	Gaasterland	Kempen
Steekproef	320	359
Werkelijk geïnterviewd	294	343
Verschillen	26	16
Verschillen in %	8,8	4,6

De woonplaatsen van de non-respondenten. Gaasterland: Sondel en Wijkel 3 (6), Balk 3 (4), Bakhuizen 5 (8), Mirns en Rijs 2 (10), Oude Mirdum 9 (6), Nije Mirdum en Ruighuizen 2 (6) en Harich 2 (6).

Kempen: Hoogeloon 2 (2), Luyksgestel 5 (8), Riethoven 5 (10), Vessem 3 (3), Westerhoven 1 (2). Tussen haakjes staan de percentages die de aantallen non-respondenten vormden van de respectievelijke aantallen tot de steekproef behorende personen in de verschillende woonplaatsen.

In de Kempen waren er relatief veel vrouwelijke non-respondenten. Mogelijk hebben in dit gebied traditionele vrouwelijke potentiële respondenten geweigerd.

In Gaasterland weigerden/waren onbereikbaar/verhuisd 16 mannelijke en 13 vrouwelijke potentiële respondenten. In de Kempen waren deze aantallen resp. 2 en 14.

De verdeling van de non-respondenten over de onderscheiden leeftijdscategorieën was als volgt:

Leeftijd	Gaasterland	Kempen
18-30	6	4
25-30	2	2
30-40	3	1
40-50	1	2
50-60	9	4
60 en ouder	5	2
Onbekend		1

De non-respondenten kwamen vooral in de leeftijdscategorieën 50-60 en 60 en ouder voor. Bekend is dat m.n. in Gaasterland enkele non-respondenten in de leeftijdscategorie 18-30 door werkzaamheden elders voortdurend niet thuis waren.

BIJLAGE 13

Score sociale integratie (zie 7.8.2.)

De correlaties tussen de antwoorden op de beweringen in tabel 7.8.2.1.

Gaasterland	a	b	c	d
a				
b	0,29			
c	0,19	0,10 ¹		
d	0,35	0,18 ²	0,31	

In alle gevallen $p = 0,000$ met uitzondering van ¹ $p = 0,096$ en ² $p = 0,017$.

Kempen	a	b	c
a			
b	0,43		
c	0,42	0,34	
d	0,28	0,30	0,44

In alle gevallen $p = 0,000$.

BIJLAGE 14

Score houding t.o.v. sociale consequenties (zie tabel 7.8.3.1).

Gaasterland	a	b	c	d
a				
b	0,25			
c	0,30	0,24		
d	0,27	0,23 ¹	0,30	

In alle gevallen $p = 0,000$ met uitzondering van ¹ $p = 0,029$.

Kempen	a	b	c	d
a				
b	0,26			
c	0,41	0,30		
d	0,24	0,33	0,43	

In alle gevallen $p = 0,000$.

BIJLAGE 15

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Gaasterland.

Beoordeling van:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1 Landb. gr. voor recreatie	neg-pos		0,28											
2 Landsch. consequenties	neg-pos	0,77												
3 Uitbreiding verblijfsacc.	neg-pos	0,28	0,31											
4 Uitbreiding horecasector	neg-pos	-0,13	0,06	-0,04										
5 Ontsluiting voor toerisme	neg-pos	-0,04	-0,01	-0,06	0,12									
6 Bevordering toerisme	pos-neg	-0,03	0,05	-0,09	-0,12	-0,19								
7 Vergroting toer. trek	neg-pos	-0,10	0,13	-0,11	0,13	0,18	-0,21							
8 Invloed op streek	pos-neg	0,04	-0,04	0,10	0,03	-0,11	0,28	-0,21						
9 Sociale consequenties	neg-pos	-0,02	0,19	-0,03	0,04	0,08	-0,31	0,06	-0,21					
10 Sociale integratie	neg-pos	-0,11	0,24	-0,10	0,03	0,15	-0,21	0,02	-0,13	0,42				
11 Economische mogelijkheden	pos-neg	-0,23	0,23	-0,17	0,03	-0,11	0,17	-0,09	0,17	-0,09	-0,01			
12 Recreatie als verandering	neg-pos	0,06	0,06	0,02	-0,06	-0,04	-0,04	-0,13	0,10	-0,31	-0,53	-0,66		
13 Exploitatie verblijfsacc.	neg-pos	-0,07	0,02	0,01	-0,01	0,03	0,11	-0,11	0,07	0,20	0,22	0,13	0,02	
14 Persoonlijke voordelen	pos-neg	0,01	0,15	-0,05	0,01	-0,03	0,35	-0,17	0,25	-0,29	-0,15	0,14	-0,27	0,21

BIJLAGE 16

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Kempen.

Beoordeling van	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1*													
2	0,85												
3	0,47	0,55											
4	-0,03	0,06	0,00										
5	0,04	-0,06	0,08	0,21									
6	-0,20	0,10	-0,11	-0,35	-0,39								
7	0,00	-0,11	-0,01	0,06	0,10	-0,16							
8	-0,03	0,02	0,04	-0,15	-0,29	0,41	-0,12						
9	-0,27	0,50	0,03	0,24	0,35	-0,46	0,24	-0,31					
10	-0,38	0,54	-0,03	0,16	0,46	-0,49	0,23	-0,22	0,57				
11	-0,40	0,42	-0,04	-0,12	-0,11	0,20	-0,03	0,05	0,09	0,02			
12	0,17	0,17	0,08	-0,05	-0,01	-0,18	-0,07	0,00	-0,54	-0,71	-0,75		
13	-0,07	-0,13	-0,02	0,00	-0,08	-0,03	-0,05	-0,03	0,29	0,29	0,28	0,23	
14	-0,27	0,41	0,02	-0,11	-0,28	0,44	-0,25	0,37	-0,41	-0,32	0,12	-0,45	0,26

* Zie bijlage 15 voor de omschrijving van de variabelen 1 t/m 14.

BIJLAGE 17A

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Gaasterland.
Categorie Overige Bevolking.

Beoordeling van	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1*													
2	0,71												
3	0,13	0,19											
4	-0,11	0,04	0,06										
5	-0,00	-0,05	0,00	0,16									
6	0,03	0,13	-0,09	-0,08	-0,16								
7	0,02	0,09	-0,09	0,13	0,17	-0,18							
8	-0,06	0,02	0,05	0,13	-0,03	0,27	-0,13						
9	0,11	0,01	0,08	-0,04	0,11	-0,25	0,00	-0,30					
10	-0,02	0,04	-0,08	-0,06	0,14	-0,13	0,00	-0,16	0,35				
11	-0,22	0,08	-0,21	-0,03	-0,18	0,05	-0,04	0,17	-0,04	0,08			
12	0,09	0,12	0,05	-0,05	0,03	-0,01	-0,07	-0,02	-0,14	-0,44	-0,65		
13	-0,06	0,06	0,02	0,06	-0,03	0,08	-0,21	0,14	0,07	0,08	-0,01	0,04	
14	0,10	0,07	0,01	0,05	-0,07	0,32	-0,12	0,31	-0,20	-0,04	0,10	-0,10	0,10

* Zie bijlage 15 voor de omschrijving van de variabelen 1 t/m 14.

BIJLAGE 17B

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Gaasterland.
Categorie Agrarische Bevolking.

Beoordeling van	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1*													
2	0,81												
3	0,35	0,31											
4	-0,13	0,08	-0,18										
5	0,03	-0,06	-0,11	0,02									
6	-0,16	-0,03	-0,06	-0,08	-0,14								
7	-0,29	0,20	-0,20	0,04	0,15	-0,18							
8	0,09	-0,05	0,03	-0,12	-0,31	0,34	0,21						
9	0,03	0,26	-0,04	0,05	-0,06	-0,30	0,07	-0,11					
10	-0,01	0,29	0,01	0,05	0,08	-0,25	0,03	-0,16	0,47				
11	-0,11	0,29	0,00	0,17	0,03	0,22	-0,13	0,08	-0,09	-0,16			
12	0,12	0,08	0,05	-0,13	-0,04	-0,04	-0,27	0,13	-0,29	-0,48	-0,59		
13	-0,04	0,01	0,02	-0,10	0,10	0,22	-0,11	-0,03	0,26	0,28	0,22	-0,04	
14	0,09	0,15	-0,07	0,00	0,12	0,37	-0,31	0,28	-0,39	-0,23	0,12	-0,27	0,29

* Zie bijlage 15 voor de omschrijving van de variabelen 1 t/m 14.

BIJLAGE 18A

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Kempen.
Categorie Overige Bevolking.

Beoordeling van	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1*													
2	0,87												
3	0,37	0,44											
4	-0,16	-0,02	0,13										
5	-0,13	-0,11	-0,01	0,15									
6	-0,18	0,12	-0,07	-0,32	-0,38								
7	-0,02	-0,20	-0,05	-0,03	-0,01	-0,08							
8	-0,04	0,15	-0,13	-0,10	-0,26	0,37	-0,13						
9	-0,25	0,48	0,02	0,27	0,35	-0,44	0,13	-0,36					
10	-0,36	0,51	0,01	0,02	0,36	-0,36	0,13	-0,20	0,51				
11	-0,35	0,34	0,06	-0,16	-0,09	0,25	0,04	-0,04	-0,06	0,06			
12	0,17	0,16	0,15	-0,08	-0,08	-0,30	0,01	-0,01	-0,44	-0,66	-0,72		
13	-0,08	-0,18	0,01	-0,03	-0,08	0,05	-0,11	0,02	0,20	0,21	0,14	0,15	
14	-0,27	0,41	0,04	-0,05	-0,27	0,31	-0,16	0,41	-0,36	-0,22	0,15	-0,38	0,11

* Zie bijlage 15 voor de omschrijving van de variabelen 1 t/m 14.

BIJLAGE 18B

Correlatiematrix afhankelijke variabelen Kempen.
Categorie Agrarische Bevolking.

Beoordeling van	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1*													
2	0,80												
3	0,58	0,66											
4	0,05	-0,01	0,01										
5	0,22	0,05	0,18	0,28									
6	-0,22	0,11	-0,15	-0,29	-0,33								
7	0,14	-0,24	0,05	-0,10	0,19	-0,26							
8	-0,08	-0,11	0,27	-0,29	-0,32	0,42	-0,23						
9	-0,24	0,44	-0,09	0,10	0,30	-0,36	0,41	-0,28					
10	-0,36	0,51	-0,09	0,35	0,59	-0,50	0,29	-0,21	0,54				
11	-0,43	0,51	-0,13	-0,17	-0,03	0,09	-0,20	0,08	-0,16	-0,07			
12	-0,02	0,03	-0,12	-0,06	0,02	-0,08	0,04	-0,07	-0,63	-0,77	-0,77		
13	0,05	0,10	0,06	0,22	0,06	-0,13	-0,04	0,03	0,32	0,30	0,25	-0,24	
14	-0,32	0,38	-0,10	-0,14	-0,23	0,46	-0,30	0,31	-0,40	-0,34	0,09	-0,59	0,44

* Zie bijlage 15 voor de omschrijving van de variabelen 1 t/m 14.

BIJLAGE 19

Gemiddelde scores voor beoordelingen van aspecten van 'de recreatie' van de bevolking in Gaasterland en de Kempen, onderverdeeld in: agrarische bevolking, oude middenstand en overige bevolking.

Aspecten van de recreatie		G	G.a.	G.m.	G.o.	K	K.a.	K.m.	K.o.*
Belang van recreatie	klein-groot	3,16	3,13	3,51	3,07	2,33	2,15	2,33	2,43
Perceptie omvang recr.	klein-groot	3,30	3,28	3,39	3,29	2,61	2,70	2,89	2,48
Bekendheid met toer. org.	groot-klein	1,36	1,41	1,11	1,39	2,10	2,13	2,00	2,12
Landbouwgrond v. recreatie	neg-pos	3,39	3,20	3,73	3,43	2,72	2,29	2,96	2,88
Agrar. landsch. consequenties	neg-pos	8,80	8,09	9,61	9,09	8,15	6,58	8,68	8,81
Verblijfsaccomodatie	neg-pos	4,77	4,47	5,19	4,86	4,23	3,76	4,73	4,35
Horeca-uitbreiding	neg-pos	1,43	1,28	1,53	1,49	1,61	1,40	2,00	1,64
Ontsluiting	neg-pos	2,35	2,16	2,57	2,40	2,25	2,00	2,54	2,31
Bevordering	pos-neg	2,04	2,22	1,66	2,01	2,34	2,52	1,96	2,33
Toename omvang	neg-pos	7,63	7,46	7,58	7,74	7,51	7,38	7,60	7,55
Invloed op streek	pos-neg	1,62	1,60	1,59	1,63	2,99	2,00	1,88	2,03
Persoonlijke voordelen	groot-klein	1,93	2,15	0,84	2,06	2,05	2,20	1,56	2,08
Sociale consequenties	neg-pos	10,4	10,0	11,0	10,5	9,67	8,78	10,2	9,96
Sociale integratie	neg-pos	10,5	10,2	10,7	10,5	9,29	8,09	9,92	9,74
Economische mogelijkheden	groot-klein	2,02	2,21	1,58	2,02	2,64	2,66	2,17	2,72

* Kolommen G en K hebben op alle respondenten betrekking.

Kolommen G.a., G.m. en G.o., en K.a., K.m. en K.o. hebben betrekking op respectievelijk de categorieën agrarische bevolking, neringdoende middenstand en overige bevolking in Gaasterland en de Kempen.

CURRICULUM VITAE

Adrianus Petrus Cornelis Kerstens, geboren 18 juni 1934 te Dinteloord, voltooide zijn H.B.S.-b. opleiding te Roosendaal in 1954, was in militaire dienst van 1954–1956, deed ingenieursexamen in de studierichting Sociologie- en Sociografie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen in 1964, was van 1964–1968 werkzaam als sociologisch onderzoeker bij de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, is sedert 1968 werkzaam als stafspecialist bij de Cultuurtechnische Dienst, was van 1968 tot 1971 part-time leraar in gedragswetenschappelijke aspecten van de ruimtelijke planning aan de Bosbouw en Cultuurtechnische School te Arnhem en is sedert 1971 part-time docent in de recreatiesociologie aan de Landbouwhogeschool.

